316.877

SZOCIOLÓGIA

1989

Az MTA szociológiai bizottságának folyóirata

1989

1

SZOCIOLÓGIA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SZOCIOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:

ANGELUSZ RÓBERT szerkesztő, BÉRES CSABA, BERTALAN LÁSZLÓ szerkesztő, CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, a szerkesztőbizottság elnöke, HANÁK KATALIN, LENGYEL GYÖRGY, PAPP ZSOLT főszerkesztő, SZENTPÉTERI ISTVÁN, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAHIN TAMÁS, TARDOS RÓBERT szerkesztő

Szerkesztőségi titkár:
HELESZTA ÉVA

A szerkesztőség címe:
1014 Budapest I., Úri u. 49.
Telefon: 175-9011/642

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* 1368 Budapest, V., Váci u. 22. és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest, V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 312,– Ft

Egy szám ára: 78,– Ft

Külföldön terjeszti
a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

TARTALOMJEGYZÉK
1989/1

Elmélet

POKOL BÉLA: A professzionális intézményrendszerek (A rendszerelmélet szociológiai alapkategóriái. II.) 1

PORTES, ALEJANDRO–BÖRÖCZ JÓZSEF: Keserű kenyér: A munkaerő nemzetközi migrációjának szociológiai problémái 11

Magyar valóság

GÖMÖRI ANDRÁS: A szocialista gazdaság sajátos intézménye: a közvetítő szféra 33

GERGELY ANDRÁS: Egy metszet a munkaideológiai kampányok történetéből 53

Kitekintés

LÉVAI IMRE: Szervezetlen foglalkoztatás és szervezett munkanélküliség: India esete 73

Esettanulmányok–Szociográfia

FARAGÓ KLÁRA–VÁRI ANNA: Vélemények az első magyar veszélyes-hulladék égetőmű telepítéséről 95

POKOL BÉLA

A PROFESSZIONÁLIS INTÉZMÉNYRENDSZEREK

(A rendszerelmélet szociológiai alapkategóriái. II.)

A professzionális intézményrendszerek kettős racionalitása

Elemzéseink egyik eredményeként elvetettük a társadalom rendszerszintjének differenciálódására a társadalmi alrendszerek fogalmának alkalmazását, mivel ez nem fejezte ki kellően az elkülönült értékpárok alkalmazásának eltéréseit a professzionális intézményrendszerekben és a mindennapi élet kommunikációiban. Így pontosítva persze láthatjuk, hogy a differenciálódási tétel eddig is azért talált gyorsan utat magának, mert nem explikálva legtöbben ezt tartották szem előtt, amikor a tudomány, a jog, a politika etc. alrendszereinek elkülönüléséről beszéltek. A pontosítás után *professzionális intézményrendszereknek* nevezzük ezeket az alrendszereket.

Közelebbről meg kell most néznünk ezek belső szerveződését, értékelési mechanizmusaikat és egymástól való elkülönültségüket biztosító struktúráikat.

A szervezeti rendszerszint szervezetei fölött egy átfogóbb professzionális intézményrendszer létrejöttéről akkor beszélünk, ha egy univerzális értékpár körül szerveződik meg a társadalmi kommunikációk egy területe. Ilyen szerveződés csak tartósan jelentkező társadalmi funkció körül alakulhat ki, bár másrészt, mint az oktatás esetében jeleztük, nem minden társadalmi funkció ellátására alakult ki szervező központi és univerzális értékpár. Ekkor persze a puszta szervezeti rendszerszint fölött csak akkor tud egy funkció körüli kommunikációs terület *intézményrendszerré* formálódni, ha valamilyen külső univerzális értékpárt tud ehhez felhasználni. Ez pedig csökkenti autonómiájának lehetőségét, és egy bizonyos komplexitás fölé sem tud fejlődni.

Egy-egy professzionális intézményrendszer főbb aspektusait az adott univerzális értékpár szerint kommunikáló professzionális résztvevők *rekrutációs*, a rekrutáltak közötti *kiszelektálási*, a kiszelektáltaknak a központi értékpár szerint speciális *szocializációs* mechanizmusai jelentik, továbbá a teljes jogú résztvevők kommunikációinak központi értékpár szerinti *értékelésére, jutalmazására* és esetleg *szankcionálására* kialakult mechanizmusok. Amennyiben ezekben az aspektusokban egy univerzális értékpár szerinti szelekció domináló helyzetbe tudott jutni, annyiban a puszta szervezeti rendszerképződésen túl egy átfogóbb szintű professzionális intézményrendszer létrejöttéről beszélhetünk.

Egy ilyen professzionális intézményrendszer kialakulása a saját univerzális értékpár domináló helyzetbe kerülése mellett azt is jelenti, hogy a többi, társadalomban ható értékelési szempont és értékpárjaik *fokozatosan háttérbe szorulnak*, és csak a saját univerzális értékpár prizmáján megtörve tud hatni az intézményrendszereken belüli kommunikációk szelekcióinál. Két fontos kivételt kell itt tennünk: *az egyik* a jogi rendszer

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

jogos/jogtalan értékpárját érinti. Ezt az értékpárt, amennyiben érinti az adott professzionális kommunikáció felmerült döntési alternatíváinak egy részét, nem hagyhatják figyelmen kívül, nem alkalmazhatják a saját értékpár „prizmáján megtörve". Azaz pl. a jogtalan, de rentábilis alternatívát a gazdasági kommunikációban el kell vetni a résztvevőnek, és a jog gépezete erre jogsértés esetén rá is kényszeríti.

Egy másik kivétele értékpár a gazdaság intézményrendszerének értékpárja. Mint láttuk, a gazdaság mint intézményrendszer más szinten helyezkedik el, mint a többi professzionális intézményrendszer. A gazdaság nem különállóan szerveződik, hanem egy sor intézményrendszert keresztülszelve, és ezek meghatározott aspektusait a rentábilis/nem rentábilis szerint értékelve építette ki saját intézményrendszerét. A legteljesebben az anyagi termelés intézményrendszerén belül esnek a döntési alternatívák a rentábilis/nem rentábilis értékelése alá, de egy sor többi intézményrendszeren belül is meghatározott esetekben a saját központi értékpárjuk mellett a rentábilis/nem rentábilis a szervező értékszempont.

Mennyiben jelenti ez az értékpár az egyes professzionális intézményrendszerek autonómiájának csorbítását? Egy kommunisztikus vízióból kiinduló vagy egy hívő polányista talán elvihetné ezt abba az irányba, hogy a kezdeti kapitalista fejlődés a társadalmi reprodukció szervezését az árucsere univerzálissá tételével magas szintre emelte, ám a rentábilis értékszempontjainak uralma mellett kialakult autonóm értékelések struktúrái ma már szétfeszítik ezt a külsődleges szálat, s fokozatosan, intézményrendszerről intézményrendszerre haladva kiszorul és összezsugorodik a piacgazdaság, és előre tör a komplex, ám piacracionalitás nélküli társadalom.

Mi azonban épp fordítva látjuk a piacracionalitás szerepét, és *néhány professzionális intézményrendszer esetén a saját központi értékpárjuk sikeres érvényesülését is csak a piaci racionalitás szerinti párhuzamos értékeléssel együtt látjuk biztosítottnak.* Nézzük meg erre példaként először a tudományszféra szerveződését.

1. *Az egyetemi-tudományos szféra kettős racionalitása*

Ebben az intézményrendszerben jól lokalizáltan kimutathatóak a saját univerzális értékpárjuk körül szerveződő struktúrák. Az „ismeretnyerés" professzionalizálódásának kezdetei a görög-római kezdeményezések után a reneszánsz korában figyelhetők meg, eleinte az itáliai városállamokban, majd az itt kialakult minták és intézmények terjedtek el Nyugat-Európában.

A tudószerep specializálódásával, a tudományos és a művészeti szempontok elkülönülésével tisztább tudományos kommunikációs körök alakultak ki az 1600-as évek végén Angliában, majd Franciaországban, és végül a XIX. században Németország vált a tudományos élet súlypontjává (Ben–David, 1971. 52. o.; Münch, 1984. 125. o.). E fejlődés közben a tudományos ismeret az igaz/hamis értékelési szempontra szűkült, és a mindennapi élet diffúzabb kommunikációs struktúrái fölé emelkedő zártabb tudományos körökön belül specializálódott, hogy mit lehet igaznak tekinteni, ezt milyen feszességű bizonyítás és logikai érvelés esetén fogadja el az adott tudományos kör mint tudományos igazságot. A szétszórt kommunikációs közösségek elkülönült akadémiáiból, magánlevelezéseken nyugvó összeköttetéseiből a XIX. századra össze-

függő intézményrendszerré kezdett a modern tudomány formálódni, és a mindennapi élet struktúrái által nyújtott értékelések és motivációk tudományon belüli párhuzamos leértékelődése mellett egy szilárd belső értékelési-jutalmazási mechanizmus kialakulása volt megfigyelhető. A tudós számára pályatársai értékelése és elismerése vált meghatározóvá, és tudományos kutatásai során ennek az elismerésnek a megnyerése motiválja ettől kezdve a professzionális kutatót.

A tudományon belül az értékelés és jutalmazás alapjává az egyes tudós által létrehozott és a tudományos közösség által tudományosan igaznak elfogadott eredeti tételek váltak (Merton, 1973. 358. o.). Akármennyi szellemi munkát is fordított egy tudós egy eddig ismeretlen összefüggés feltárására, akármennyi kivételes kreativitásra és intuícióra volt is szüksége ehhez, ha publikálással közkinccsé tette az összefüggés rövid leírását, bármely pályatársa vagy akár egy laikus is ugyanúgy tovább tudja adni, mint a felfedező. A fő szabály szerint tehát a *tudományos elsőbbséggel* rendelkező tudós kapja meg a tudományos közvélemény elismerését.

Az eredeti tudományos tételeket létrehozó tudósok számára az elismerésekből tudományos reputáció keletkezik, és egy-egy korszak reputáció-rangsorai tudományos címekben, rangokban, idézettségi mutatókban külsőleg is felismerhetően megjelennek. Az egyre komplexebb tudományos kommunikációk a tudományos folyóiratok sokaságát hozták létre a XX. századra, és ezek konkurenciája, alternatív tudományos állításokat megjelenítő működése tovább fokozta a személytelen tudományos közvéleményen belüli kommunikációk értékelésénél az igaz/hamis szerinti szelekciót. A jelentős tudományos tételeket közlő folyóiratok között éppúgy reputációs rangsorok alakultak ki, mint a tételeket létrehozó tudósok között. A magas reputációval rendelkező folyóiratok felé özönlő tanulmányok szelekciójával további mechanizmust kap az igaz/hamis szerinti értékelés.

A tudós számára a tudományos elismerés és az ebből felépülő reputáció az elsődleges motiváló erő megfeszített kutatómunkája folyamán, de ugyanígy a reputációrangsor biztosít támpontokat a komplexszé vált tudományos életen belüli orientálódáshoz. Mely folyóiratokat figyelje különösen egy kutató a szűkebb tudományága ezernyi folyóirata közül, melyik tudós-kollegája tanulmányait olvassa a sok ezernyi könyv közül? És melyiket különös figyelemmel? De ugyanígy a kezdő tudós számára is elengedhetetlen tehermentesítést jelentenek a megbízható reputációrangsorok.

A professzionális intézményrendszerré kibomlott tudomány nemcsak az igaz/hamis mentén értékel, jutalmaz és rögzíti ezt strukturálisan is a tudományos reputáció rangsoraiban és annak felszíni mutatóiban, hanem a tudósjelöltek reputációját és a szelektáltak szocializációját is a központi értékpárja mentén szervezi meg.

A német egyetemi modell a XIX. századtól megteremtette a tudományos kutatást befogadni képes egyetemeket, és ez a modell elterjedt a legtöbb fejlett társadalomban, illetve a német modellt továbbfejlesztő amerikai egyetemi modell korrekciói csak fokozták az egyetem és a tudományos kutatás kapcsolatát. A tudományos élet rekrutációja szempontjából fontos, hogy az egyetemi oktatás utolsó fázisaként az oktatás egyre inkább átnő a tudományos kutatásba. Vagy mint az Egyesült Államokban a „graduate faculty''-k keretében, vagy lazábban az egyetemi diploma után kialakított tudósképzés keretében. (Lásd: Parsons – Platt, 1973. 362. o.) A tudományos képzés folyamán a kiépített vizsgaeredmények, disszertáció-elbírálások – legalábbis strukturálisan – a tudo-

mányos kvalitások szerint igyekeznek szelektálni a jövendő tudósokat éppúgy, mint ahogy a tudósképzés folyamán a tudományos etika szabályainak tudatosítására, specializációjára is sor kerül.

A tudomány sajátlagos értékelése tehát az eredeti tudományos tételek létrehozásán nyugszik, és az akadémiai rangok–címek, publikációs listák, rangos folyóiratok általi értékelések, idézettségi mutatók etc. jelenítik meg ezt az értékelést. Hogyan tud ezzel együttműködni egy ettől teljesen eltérő értékelési szempont, a gazdasági rentabilitás szerinti értékelés? Nézzük meg az Egyesült Államok tudományos életét, ott lehet a legtisztábban ezt megvizsgálni.

Az amerikai egyetemi szférában az egyetemek fenntartása döntően a jelentkező hallgatók számától függ: magas tandíjak és a hallgatói létszám *arányában* fizetett állami támogatás nélkül az egyetemek becsukhatják kapuikat, vagy legalábbis veszteségesen működő (azaz diákok által elhagyott) részlegeiket (Parsons – Platt, 1973. 286–289. o.; Ben–David, 1971. 126–150. o.). Az egyetemek vezetői elsősorban az egyetemi piac logikájának nyomása alatt állnak, és a *gazdasági racionalitás* miatt igyekeznek a nagy tudományos reputációval, esetleg Nobel-díjjal rendelkező tudósokat megnyerni egyetemükre professzornak. A tudományos reputáció rangsorai, az akadémiai tagságok, a Nobel-díjak etc. azonban egy ettől teljesen különböző értékelési mechanizmuson keresztül alakulnak ki.

A Mertontól kiinduló tudományszociológiai iskola (Hagstrom, Storer, Glaser, Diana Crane etc.) tárta fel a tudományos felfedezések prioritásait, a tudományos publikációk eredeti eredményeit rögzítő szakmai értékelési és jutalmazási rendszerét, amelyek felszíni mutatóiként jelennek meg az idézettségi arányok, az akadémiai rangok, díjak, a tudományos folyóiratok reputációrangsorai. A tudomány sajátlagos értékelési mechanizmusát az utóbbiak jelentik és ezek valóban differenciálódnak a par excellence ideológiai, morális vagy politikai teljesítmények értékelési szempontjaitól. De ugyanígy a priméren gazdasági rentabilitás szerinti megítéléstől is. Az egyetemi menedzserek számára ez a sajátos tudományos értékelés külsődleges *adottságként* jelenik meg. Számukra az egyetem tudományos reputációját azért kell fokozni vagy legalábbis fenntartani, hogy hozzájuk jöjjenek a diákok (magas tandíjakkal és a rájuk eső állami támogatással), lehetőleg a legtehetségesebbek, akik utólag a gyakorlati életben nyújtott teljesítményeikkel hozzájárulnak az egyetem reputációjának növeléséhez, ezzel a későbbi diáklétszám emeléséhez. Az egyetemi menedzser tehát az egyetemek közötti konkurenciában a gazdasági racionalitáshoz orientálódik, és *ezért* igyekszik megszerezni egy tőle függetlenül működő értékelési mechanizmusban magasra értékelt tudóst egyetemének, *ezért* kap ez a tudós az átlagosnál magasabb fizetést, tudományos asszisztenciát, szükség esetén több titkárnőt és a kutatáshoz szükséges anyagi eszközöket. (És a magasan értékelt tudós arra az egyetemre megy, ahol e feltételek a legmegfelelőbbek számára.)

A német egyetemeken már nem egészen így áll a helyzet. Az utóbbi negyven évben a Német Szövetségi Köztársaságban az állam vállalta az egyetemek finanszírozását, és a diákok jelképes tandíj mellett vagy szociális indokok esetén teljesen díjmentesen tanulhatnak az egyetemeken, főiskolákon. A konkurencia ugyan itt is nagyobb az átlagos nyugati államokhoz képest, hisz a hosszú évszázadokig széttagolt Németországban a hasonló nagyságú és jelentőségű városok sokasága jött létre, s velük egy sor

nagy tradícióval rendelkező egyetem. Szemben például Franciaország Párizs-központúságával vagy Anglia Oxford–Cambridge-központúságával, Ausztria Bécs-központúságával; nem is beszélve a kelet-európai államok főváros-központúságáról! Az állami finonszírozás révén azonban itt megszűnt az egyetemi-tudományos szféra egyik önszerveződési mechanizmusa: *az egyetemi piac.* Bár lokális presztízsokok, korábbi tradíciók kötelező ereje és egy sor további ok miatt „felpuhult állapotban" továbbra is létezik egyetemek közötti konkurencia, amely a magas reputációval rendelkező tudósok megnyerésére ösztönzi az egyetemek vezetését, de (legalábbis a társadalomtudományi jellegű fakultásokon) már érezhető a partikuláris-személyes értékelések, a politikai beállítódásból származó értékelések előtérbe kerülése a professzori kinevezéseknél, tudományos asszisztencia biztosításánál.

Az egyetemek számára ugyanis itt nem létszükség többé a legnagyobb tudományos reputációval rendelkező professzorok megszerzése vagy akár megtartása. Ha elmegy egy ilyen professzor egy másik egyetemre, és ennek következtében csökken az adott egyetem meghatározott fakultására beiratkozó diákok létszáma, az egyetem számára ez nem jelent problémát. Amíg jó érveket tudnak prezentálni az egyetemet finanszírozó kultuszminisztériumok bürokráciája és politikus minisztereik felé a csökkenés okairól (pl. a szakmán belül a fiatal diplomások ideiglenesen magas munkanélküliségi mutatószámai, a születési hullámvölgyek kihatásai etc.), addig a hallgatói létszám drasztikus csökkenése esetén is többé-kevésbé változatlan szinten tovább kapják az állami finanszírozást. Ebben a helyzetben aztán felerősödnek az egyetemi piac kemény költségvetési korlátai mellett máskülönben háttérbe szorított szimpátia-antipátia viszonyok szerinti értékelések, az egyes professzorok klikképítési tehetsége és az egyetemi vezetésben való dominálása révén létrejött hatalmi eltérések következményei. Ugyanígy, nem utolsósorban, az egyetemi oktatói gárda *politikai dimenziók* szerinti megoszlása torzítja a tudományos reputáció rangsorának érvényesülését a professzori kinevezéseknél, illetve kinevezés után az asszisztencia és a kutatási pénzek biztosításánál a tudományos teljesítmény szerinti értékelést. Egy konzervatív-jobboldali beállítottságú egyetem társadalomtudományi jellegű fakultásaira kis esélye van egy a nyilvánosság és a szakma előtt baloldalinak ismert tudósnak a professzori kinevezésre, de ugyanígy egy aktivista-baloldalibb dominanciájú szociológiai karon hátrányokkal kell szembenéznie egy konzervatívabb vagy akár apolitikus beállítottságú professzornak. A kialakult politikai légkörben (amit csak felerősít a diákság aktív politizálása az egyetemi campusokon) alig várják, hogy vegye kalapját az ellentáborba tartozó professzor, legyen az máskülönben akár tudományosan világhírű is.

De ez a helyzet kihat magára a tudományos értékelés mechanizmusára is. Ha az adott tudományág közvéleménye erőteljesen baloldali-moralizáló beállítottságú, akkor az ezzel egyező politikai beállítottságú és morális kiállásokat országosan sűrűn vállaló tudós reputációja, publicitása (művei vitája, a követők nagyságának tábora etc.) messze meghaladják a tényleges tudományos teljesítményét. Ezzel szemben, ha más politikai beállítottságú vagy csak egyszerűen apolitikus és nem vállal politikai-morális vitákban nyilvános szereplést, akkor tényleges tudományos teljesítménye alatti szinten marad a szakma értékelése és az ezt jelző tudományos díjak, ill. a reputáció más felszíni mutatói. Ugyanez természetesen egy más politikai dominancia esetén ellenkező értékelési torzulással játszódik le.

Az egyetemi-tudományos szféra sajátlagos értékelési mechanizmusát (a tudományos reputáció rangsorait) nem egyszerűen kiegészíti az egyetemi piac és a tudományos piac gazdasági racionalitás szerinti értékelése, *hanem az utóbbi megszüntetése esetén hosszabb idő után ez a sajátlagos értékelés is egyre torzabban és egy sor véletlen tényező által befolyásolva működik.*

2. *A kettős racionalitás további esetei*

A kettős értékelés együttműködése figyelhető meg, bár a pozitív hatások mellett több problémával, a legtöbb művészeti ág esetében is.

A művészet professzionális intézményrendszerén belül a sajátlagos értékelést, az egy-egy művészeti ágban adott korokban elfogadott „művészi szép'' szerinti elbírálást esztétikák, művészeti kritikák, művészeti lektorálások, zsűrizések, irodalmi folyóiratok szelekciói etc. intézményesítik (Luhmann, 1975. 252. o.). Ez az értékelés, hasonlóképpen, mint a tudomány belső értékelésénél láttuk, az adott korszak művész-társadalmán belüli reputáció-rangsorokban, ezek felszíni mutatóiban, az egyes művészeti ágakon belüli díjak rangsorában, nézettségi mutatókban etc. jelenik meg.

Ennek az értékelési mechanizmusnak „feszesen tartása'', azaz valóban a művészi szépen túli értékszempontok háttérbe tolása melletti értékelések megvalósítása az egyes esetekben csak több- kevesebb torzulással képzelhető el. Az eddigi kelet-európai tapasztalatok, ahol a piac rentabilitását hosszú évtizedekig felfüggesztették a művészeti szférán belül, és ez közvetlen állami finanszírozás mellett működött, azt mutatják, hogy ilyen esetben a partikuláris szempontok, klikképítési tehetségek és a finanszírozó állami szervvel való kapcsolattartás képességei nagymértékben torzították a sajátlagos művészeti ágakon belüli értékeléseket. Természetesen itt, Kelet-Európában hosszú ideig a művészet állami finanszírozása azért is torzította a „művészi szép'' szerinti értékeléseket, mert a sztálini művészetpolitika direkt módon a politikai célok dicsőítésére kényszerítette és az ehhez való komformitás szerint jutalmazta-finanszírozta az egyes művészeket. Másrészt a mai korban az önálló politikai artikuláció intézményei híján különösen az irodalom vállalta magára a társadalompolitikai kérdések nyilvános megvitatását, s az ehhez való képességek, itteni sikerek, szintén külsődlegesek a belső művészi értékekhez képest. Ám, ha felteszünk egy demokratikus és jogilag szabályozottan működő közigazgatást, akkor is kétséges, hogy a művészeti termékeket „fogyasztó'' közönség értékítéletét közvetítő piac felváltása a közvetlen állami finanszírozással ne hozna magával negatív hatásokat a belső művészi értékelések objektivitását illetően.

Itt azonban egy fontos különbség észlelhető a professzionális művészet és professzionális tudomány mindennapi élethez való viszonyában. Mindkettő esetében egy közvetítő popularizáló szféra alakult ki, amely a specializálódó és a mindennapi élet kommunikációs résztvevői számára érthetetlenné vált professzionális intézményrendszereken belüli új distinkciókat, látás- és kifejezésmódokat, kategóriákat etc. transzformálva-popularizálva visszaviszi a mindennapi életbe. Eltérés van azonban az egyes professzionális intézményrendszereken belüli értékeléseknek a mindennapi életben realizálódott értékelésekkel való kapcsolata között. A tudomány esetében a laikus ille-

téktelennek érzi magát a megítélésben, s bár egy popularizáló ismeretterjesztőt jobban megért, mégis az adott tudományos tételt kidolgozó és a tudományon *belüli* értékelés által magasra értékelt tudóst fogja ő is magasra értékelni, az ilyen tudósokkal ellátott egyetemekre igyekszik küldeni gyerekét továbbtanulni etc. A művészeti szféra termékeinél azonban az immanens művészeti értékelések nem respektáltak a széles közönség által, és a legtöbb esetben a popularizáló művészeti értékeket értékelik magasakra. A piac racionalitása pedig azt viszi be a professzionális művészeti intézményrendszer belső szerveződésébe, szelekcióiba, s ez torzítja a jutalmazási-értékelési mechanizmusokat. Az immanens művészeti értékelések önvédelmi reflexeként fogható így fel a popularitásra való törekvés eleve elutasítása vagy egy népszerűvé vált művel szemben rögrön feléledő gyanú.

Végül is tehát a művészeti szférában az immanens értékelés és a mindennapi élet értékelései között lévő problémás kapcsolatok miatt a piac racionalitása nem tudja olyan optimálisan kiegészíteni–érvényre juttatni az immanens művészeti értékeléseket, mint az a tudomány esetében megfigyelhető.

Az oktatási intézményrendszernél már harmonikusabb lehet a kettős értékelés, mert mint láttuk az előző fejezetben, itt az egyetemi szférán keresztül a tudomány értékelései formálják ki közvetlenül az oktatási rendszer egészén belül érvényes szempontokat, és a piac rentabilitásának kényszerítő ereje ezeknek a rangsoroknak az érvényre juttatását tudja szolgálni.

Érdekes kérdéseket vet fel, ha a *sportszféra* esetében nézzük meg a professzionális intézményrendszerek értékelésének problémáit. Az utóbbi néhány évtizedben sokszorosára duzzadt a professzionálisan résztvevők száma ebben a szférában, és az itteni tevékenységeket sok millión nézik és értékelik világszerte. Mennyiben lehet ezt a társadalmi alrendszer értelmében vett szerveződésnek tekinteni, túl a nyilvánvalóan létező szervezeti rendszerképződésén? Tudott-e olyan központi, univerzális értékpár kialakulni ebben a szférában, amely a rekrutáció–szelekció–szocializáció, ill. értékelési–jutalmazási–szankcionáló mechanizmusait uralni tudná a professzionális sporttevékenység szerveződésében?

Szemantikailag ugyan nem alakult ki egységes értékpár, de az egyes sportágakon belüli nagyon is objektív eredményességi mutatók és az ezt az egész alrendszerre kiterjedő érvénnyel értékelő sportújságok, sportrovatok, sportszakírók révén nyilvánvalóan kimutathatóak a belső értékelési mechanizmusok. És talán a konszenzus mellett kialakult sportszerűségi standardok alatt külön szemantikai kiemelés nélkül is ott működik a „kemény bináris'' értékelés biztosító „győzni vagy kiesni'' dichotómiája, amely az egész professzionális sportszférán belül uralja a szelekciókat.

Ezt a belső értékelést pedig a sportpiac rentabilitás szerinti értékelése csak fokozni tudja. Ezzel szemben, ha a sportklubok, egyesületek csoportok ki vannak emelve a sportpiac kényszerítő ereje alól, és közvetlen állami finanszírozás veszi át ezt a szerepet, akkor az eddig háttérbe szorított személyes presztízsokok és egyéb partikuláris tényezők kihatásai csökkentik a tényleges sportteljesítményeken alapuló sportreputációrangos szervező erejét a sport életben, majd maga ez az értékelési mechanizmus is a teljesítményen túli értékszempontok szerint torzulhat el. (Tehát nemcsak nem szervezi ekkor már a sportszférán belüli szelekciót a sportteljesítményeken alapuló reputációrangsor, hanem már maga ez a rangsor is külsődleges értékelések szerint áll össze.)

A sport esetében még a professzionális értékelés és a mindennapi értékelés elszakadása sem vethető fel úgy, mint a művészeti szféra esetében. Ha talán egy sor esetben nem is éri el a sportrajongók értékelése azt a finomságot, amit egy profi sportszakértőé, de kompetenciája és értékelése nem sokban tér el attól. Itt nem tudják a populárizálók elhalászni a piacon keresztül a sikert a valóban jobbaktól. Egy sor más professzionális intézményrendszer esetén azonban nem mutatható ki ilyen éles kapcsolat a belső értékelési mechanizmus és a piac rentabilitási értékelése között. A jogi szférán belül például a jogos/jogtalan szempont dominál, és a fellebbezési eljárások, törvényességi felügyeletek, alkotmánybírósági felülvizsgálatok mind azt célozzák, hogy az egyes bíró jogalkalmazó szubjektivitásától megtisztítsák ennek a sajátos értékpárnak a működését. A jogszolgáltatás finanszírozási módja (állami finanszírozás melletti ingyenesség vagy a pervesztes fél általi finanszírozás etc.) érdemben nem érinti a jogos/jogtalan értékpár működését.

De ugyanígy, a politikai rendszereken belül sem vetődik fel a finanszírozási kérdés megoldása olyan élesen, mint ahogyan azt az egyetemi, tudományos vagy sport szférájában láttuk. A modern polgári politikai rendszeren belül a par exellence politikai szférában (politikai pártok, politikai érdekszervek, politikai pártsajtó, parlament, kormány) egy sajátos értékpár alakult ki, amely egyre tisztábban érvényesül a pártok, a parlamenti frakciók, a kormány döntéseiben, a pártsajtók hírszelekciójában és az események kihangsúlyozásában: *kormányon maradni/ellenzékbe menni,* illetve az ellenzéki pártok, parlamenti frakciók, párt- sajtóorgánumok esetén fordítva. A kompetitív pártrendszer, a pártokra épülő parlament (ennek alávetve az egész állami hierarchia) és a parlamenti többség bizalmán alapuló kormány a következményekre figyel, esélyeinek növekedését vagy csökkenését tartja szem előtt a politikusok nyilatkozatainál, a törvényjavaslatok vitáinál, politikai alternatívák preferálásánál etc. Etikai-morális megfontolásoknál, igazságossági elképzeléseknél vagy gazdaságpolitikai jellegű döntéseknél a gazdaságossági rentábilitási szempontok *e kód prizmáján megtörve hatnak.* Legyen egy gazdaságpolitikai döntési alternatíva a későbbiekben akár katasztrofális hatású a nemzetgazdaság szempontjából, a mindenkori kormány hajlandó mellette dönteni, vagy a kormányra jutni akaró pártok közül jó néhány ezt támogatja, *amennyiben* a politikai közvéleményen belül domináns a mellette felsorakozó tábor, és az e mellett kiállás szavazatnövekedést ígér a következő választáson. Ez tehát a modern politikai szférán belüli tevékenységek sajátlagos értékpárja, és erre nem hat ki olyan erősséggel a pártok, a sajtó, az állami–politikai szervek finanszírozásának módja, mint az említett társadalmi alrendszerek esetében – legalábbis amíg a kompetíció előfeltételei fennállnak. (Vagyis,: amíg több párt egyenlő eséllyel rendelkezik a kormányhatalom megszerzéséhez, a politikai sajtó plurális etc.) Ugyanígy a közigazgatásnál, amely az utóbbi évszázadban jogilag egyre hermetikusabban szabályozott, a jogos/jogtalan dominál mint értékelési mechanizmus, és a finanszírozás módja nem hoz létre ettől független, önálló értékdimenziót. (Vagyis ha egy közigazgatási döntési alternatíva esetleg „rentábilisabb'' gazdasági szempontból, mint egy másik, ám a vonatkozó jogszabályok szerint jogtalan, akkor a közigazgatási szerv nem dönthet e szerint – és a közigazgatási bíróság, alkotmánybírósági fórumok esetleges utólagos korrekciói erre rá is kényszerítik).

IRODALOM

Ben-David, Joseph: The Scientists's Role in Society (A Comparative Study/Prentice-hall, Englewood, New Yersey, 1971.)
Crane, Diana: Invisible Colleges (The University of Chicago Press, Chicago, London, 1972.)
Glaser, Barney G.: Organizational Scientists: Their Professional Carreers (The Bobbe-Merrill Company, Inc. New York, Kansas City, 1964.)
Hagstrom, Warren O.: The Scientific Community, Basic Books Inc. (New York, London, 1965.)
Luhmann, Niklas: Ist Kunst Codierbar? In: *N. Luhmann:* Soziologische Aufklärung, Band 3, 245–267. p., 1981.
Münch, Richard: Struktur der Moderne (Suhrkamp, 1984.)
Parsons, Talcott–Platt, G.: The American University (Harward, University Press 1973.)
Storer, Norman W.: The Social System of Science Holt Rinehart and Winston (New York, 1966.)
Tyrell, Hartmann: Zwischen Interaktion und Organisation Gruppe als Systemtyp. (Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsichologie, 1983. Sonderheft)

SUMMARY

Pokol Béla: The systems of professional institutions
(On the categories of the sociological systems theory II.)

In the first part of the paper the author had analysed *Niklas Luhmann's* starting points and by studying the mechanisms of drawing the border lines of the social subsystems he has reached the conclusion that the frontiers of the social subsystems have to be limited to the communications of the professional participants. However, this correction has considerably modified *Luhmann's* image of the society, and the field of diffuse everyday life has appeared below the systems of professional institutions. With this image of society modernization cannot anymore be interpreted as the process of the differentiation of the social subsystems from one another, but as the emergence of the systems of professional institutions oriented by specified codes from the diffuse everyday life. With this correction the author has greatly approached the image of the social structure of *Jürgen Habermas'* „systems emerging from the live world''. Despite the similarities the author does not adopt *Habermas'* emphasis on sharply contrasting live world and the systems, but he stresses rather the more harmonious mediations.

Subsequently the paper studies the professional institutional system of science in detail and reaches the conclusion that the feasible/non-feasible code of market rationality also has a role besides the true/alse assessment mechanism of the binary code of science in the organization of modern scientific and university life. This is what the author calls „dual rationality'' and the holds that this dual mechanism of assessment can be found in a series of systems of professional institutions.

РЕЗЮМЕ

Системы профессиональных институтов

(О категориях социологической системной теории II.)

В первой части статьи анализирует исходные точки *Никласа Лухмана* и исследуя механизмы проведения черт разграничения социальных под-систем пришел к вуводы, что следует съузить границы социологических под-систем до коммуникаций профессиональных участников. Эта коррекция, однако, основательно изменила картину общества Лухмана и под профессиональными системами институтов возникла область диффузной повседневной жизни. С этой картиной общества больше уже нельзя воспринимать модернизацию так, как ход дифференциации социальных подсистем друг от друга, а как выдвижение профессиональных систем институтов ориентирующихся на специфицированных кодах из диффузной повседневной жизни. С этой

коррекцией, таким образом очень близки подошли к картине структуры общества „систем выделяющихся из мира жизни" *Юргена Хабермаса.* Автор однако, несмотря на схожесть, не перенимает ударения *Хабермаса* в резком противопоставлении мира жизни и систем, а делает упор на более гармоничиве посредничества.

После этого в статье детально анализируется система профессиональных институтов науки и автор приходит к выводу, что в организации современной университетской-научной жизни роль играет наряду с собственным бинарным кодом науки верно/неверно механизма оценки и код рентабельно/нерентабельно рациональности рынка. Это автор называет „двойной рациональностью" и считает, что этот двойной механизм оценки можно найти в ряде систем профессиональных институтов.

PORTES, A.*, BÖRÖCZ JÓZSEF**

KESERŰ KENYÉR: A MUNKAERŐ NEMZETKÖZI MIGRÁCIÓJÁNAK SZOCIOLÓGIAI PROBLÉMÁI***

A társadalomtudományok középszintű elméleteivel kapcsolatos szakmai viták időbeli elhúzódásának egyik következménye, hogy néha még a helyesen megfogalmazott teóriák is csak akkor kerülnek elfogadásra, amikor már voltaképpen érvényüket vesztették. Minél nagyobb a vizsgált jelenség változékonysága, annál inkább megfigyelhető ez a késés.

Aligha van olyan, a kortársi tudomány által vizsgált társadalmi jelenség, amely mélyebb átalakuláson ment volna keresztül az utóbbi néhány évben, mint a nemzetközi migráció. Az elméleti apparátus elévülésének veszélye tehát igen komoly. Jelen tanulmányunkban a nemzetközi migráció néhány nézetünk szerint alapvetően fontos kérdésére – a migráció eredetének problémájára, a folyamat időbeli stabilitásának okaira, valamint a bevándorlók letelepedési mintáira – koncentrálunk.

A mai nemzetközi migrációkutatásban létezik egy fogalom- és hipotézisrendszerekből kialakult, jól körülhatárolható elméleti „ortodoxia". Tanulmányunkban áttekintjük és kritikai vizsgálatnak vetjük alá ennek főbb elemeit. Az egyes ortodox tételek kritikáját kiegészítjük egy-egy alternatív hipotézissel, melyek segítségével, reméljük, jobban érthetővé válnak napjaink nemzetközi migrációjának meglehetősen összetett összefüggései. Alternatív tételeink sorát egy a második világháború vége óta a fejlett nyugat-európai országokba és Észak-Amerikába irányuló nemzetközi migráció eredetére és következményeire vonatkozó tipológiával zárjuk, majd röviden összefoglaljuk, miként látjuk lehetségesnek a nemzetközi migráció elméletének továbbfejlődését.

A nemzetközi migráció eredete

A nemzetközi migráció társadalmi eredetének legelterjedtebb elmélete – a taszítás–vonzás (push–pull) teória – értelmében a munkaerő nemzetközi mozgása a kibocsátó területek szegénységének és elmaradottságának közvetlen következménye. E megközelítés képviselői oksági tényezők – a világ szegényebbik részét sújtó gazdasági, társadalmi és

* Alejandro Portes a Johns Hopkins Egyetem szociológiaprofesszora.

** Böröcz József a Magyar Közvélemény-kutató Intézet munkatársa, tudományos ösztöndíjas a Johns Hopkins Egyetem szociológia tanszékén.

*** A tanulmány angol nyelvű eredetije az amerikai National Institute for Mental Health és a Sloan Alapítvány támogatásával készült. Egy korábbi változata az *„International Migration: An Assessment for the '90s"* címmel 1988 júliusában az olaszországi Bellagióban megrendezett nemzetközi konferencián került felolvasásra. Az ott elhangzott szakmai vita nyomán módosított szöveg az *International Migration Review* című folyóirat 1989/1. számában jelent meg. A magyar változat Böröcz József munkája.

politikai nehézségek mint „taszítások", illetve a fejlettebb nemzetállamok által kínált komparatív előnyök mint „vonzások" – hosszú listáit állítják elő, s ezek segítségével modellezik a nemzetközi vándorlás nagyságát és irányát. Az efféle leltárok kivétel nélkül *„post- factum"*, azaz a kérdéses áramlások megindulását követően készülnek, és két igen fontos háttérfeltevést tartalmaznak. Először is abból indulnak ki, hogy a legszegényebb társadalmak leghátrányosabb helyzetű csoportjai a legvalószínűbb résztvevői az efféle vándorlásoknak. Másrészről feltételezik, hogy a migráció e típusa a globális egyenlőtlenségek puszta létéből, mintegy automatikusan keletkezik.

Első látásra e feltevések maguktól értetődőnek tűnnek: a mexikói munkások vándorolnak az USA-ba, s a törökök az NSZK-ba, nem pedig megfordítva. Ám azáltal, hogy a taszítás–vonzás modellt már létrejött migrációs folyamatokra alkalmazzák, elfedik a modell gyenge oldalát, nevezetesen azt a problémát, hogy ily módon nem lehet megmagyarázni, miért *nem* keletkeznek a kialakultakhoz hasonló munkásáramlások a többi, a munkáskibocsátókkal azonos mértékben szegény országból, illetve hogy miért csak *bizonyos* fejlett országok a munkaerő-vándorlás célpontjai.

A taszítás–vonzás teória *post factum* jellegéből fakadóan képtelen arra, hogy megmagyarázzon két a kibocsátás helyén megnyilvánuló különbséget: 1) az egyes *kollektivitások* – államok, régiók, települések stb. – között megfigyelhető eltéréseket a kivándorlás mértékét és irányát tekintve, illetve 2) az egyazon országból vagy régióból származó *egyének* közötti különbségeket a migrációra való hajlandóság tekintetében. Az első kérdés a munkaerő mozgásának *makro*strukturális meghatározottságára, a második pedig *mikro*szerkezeti okaira irányul. (A makro- és mikroszint közötti különbségtétel eleve hiányzik a vonzás-taszítás irodalmából.)

A munkaerő-áramlások keletkezése nem annyira a résztvevők valamiféle kicsinyes gazdasági előnyméricskélésére, mint inkább a kibocsátó és a fogadó országok közötti korábbi kapcsolatok konkrét történetére vezethető vissza. A történelem számtalan olyan példával szolgál, amikor egy lendületes gazdasági fejlődésben levő ország által kínált abszolút jövedelemtöbblet nem jelentett semmit az attól elszigetelt régiók lakossága számára: munkájukat, amennyiben szükség volt rá, ki kellett kényszeríteni belőlük. A rendszeres, stabil és ismert irányú munkaerő-áramlások létrejöttének feltétele az erősebb fogadó állam intézményeinek *behatolása* (penetration) a gyengébb küldő állam struktúráiba. A nemzetközi kapcsolatok e fajtája fokozatosan átformálja az alárendelt társadalom politikai és gazdasági rendszerét, s így a hegemón centrum felé irányuló munkaerő-áramlás az alárendelt ország társadalma számára elfogadható stratégiaként nyilvánul meg. A nemzetközi kapitalizmus története a kívülről történő állami behatolás és az annak nyomán kialakuló belső társadalmi egyensúlyvesztés számos példájával szolgál.

A nagy földrajzi felfedezéseket követő hódítások és a *rabszolgakereskedelem* voltaképpen nem más, mint a kapitalizmus behatolása a saját kialakulóban levő „világ"-rendszerén kívül eső területekre. A következmény a meghódított területek lakosainak kényszermunka-migrációja volt. A munkaerő áramoltatásának e gyarmati formája viszonylag nagy mennyiségű tőkének jelentős kockázattal járó befektetését követelte meg. Mindehhez járult a gyarmati hatalom államapparátusának aktív beavatkozása annak érdekében, hogy a rabszolgák rendelkezésre álljanak az adott koloniális rendszer különböző földrajzi pontjain elhelyezkedő bányákban és ültetvényeken (Portes és Walton, 1981: 2. fej.).

A gazdasági ösztönzésen alapuló *munkaerő-toborzás* mintegy a felezőpontját jelenti annak a történelmi ívnek, amely a rabszolga-kereskedelem és a gazdag országok mai munkaerő- keresletén alapuló spontán áramlások között húzódik. A gyarmati sorból kikerült amerikai kontinens – a Kanadától Argentínáig terjedő terület – országainak 19. századi és a 20. század eleji munkaerő-toborzási gyakorlata a rabszolga-kereskedelemhez fogható mértékben tőkeigényes volt, ám a passzív tolerancián túl alig kívánt aktív beavatkozást a fogadó állam részéről. A centrumok földrajzi közelségében elhelyezkedő perifériák – elsősorban a Karib-tenger és a Földközi-tenger környéke – lakosságának anyagi ösztönzésre alapozott toborzása például a 20. század végéig fennmaradt (Portes és Walton, 1981; Piore, 1979).

A *spontán* módon kialakuló munkaerő-áramlások a fentieknél újabb keletűek. Ezek főként arra a jelenségre vezethetők vissza, hogy a perifériára szorult társadalmak fogyasztási mintái lassacskán tükrözni kezdik a fejlett centrumtársadalmak szokásait. A periférián elhelyezkedő szegény-társadalmakban egyre nehezebb a hirtelen megugró tömeges vásárlói igények kielégítése. A nemzetközi kapcsolatok intézményesedése révén ugyanakkor lehetővé válik bizonyos társadalmi csoportok tagjai számára, hogy a várakozásaik és otthoni lehetőségeik közötti feszültséget ne igényeik mérséklésével, hanem kivándorlás útján oldják fel. A nemzetközi kapitalizmus története során a hegemonikus betörés – a fizikai kényszertől az anyagi ösztönzésen át a kulturális diffúzióig – mindenkor a nemzetközi munkásvándorlás feltétele volt (Portes, 1979).

A második világháborút követő nyugat-európai bevándorlás két fő formája a korábbi gyarmatokról történő beáramlás, illetve a vendégmunkás-rendszer. A maga módján mindkettő alátámasztja tételünket, mely szerint az efféle áramlások nem automatikus következményei az elmaradottságnak. A Nagy-Britanniába, Hollandiába, illetve Franciaországba igyekvő bevándorlók többsége a célországok (korábbi) gyarmatainak polgára volt. Az algériai, marokkói és tunéziai kivándorlók hatalmas számban özönlöttek Franciaországba, mintegy tudomást sem véve a többi nyugat-európai ország által kínált komparatív előnyökről. Hasonló volt a helyzet a Brit Nemzetközösség afrikai, ázsiai és karibi országai, valamint a volt holland gyarmatok lakosaival. A munkaerő-áramlás célpontja minden esetben a korábbi gyarmati „anyaország".

Ebben játszhattak ugyan némi szerepet a volt gyarmatok lakosai számára a gyarmatosító centrumállamok által nyújtott beutazási kedvezmények, ám ez az egy faktor önmagában korántsem indokolja a népességáramlás ekkora koncentrációját. Helyesebb ugyanis a beutazási és letelepedési kedvezményeket magukat is a koloniális anyaországokat a perifériára szorult, tőlük csaknem minden tekintetben függésbe került társadalmakhoz fűző kapcsolatok szerves részeként felfogni. Így válik érthetővé az az összefüggés, hogy a volt gyarmatokról érkező bevándorlók törvényszerűen túlsúlyban vannak az ugyanannyira szegény, de a befogadó hegemón hatalom érdekzónáján kívül eső országok fiaival szemben. 1981-ben például az algériai, marokkói és tunéziai bevándorlók együttesen 34,4 százalékát adták Franciaország külföldön született népességének, míg a Földközi-tenger déli partvidékének többi – nem kevésbé szegény – országából és az afrikai kontinens egészéről érkezettek együttes aránya nem haladta meg az 5,5 százalékot (Castles és munkatársai, 1984: 3.3 táblázat).

A vendégmunkás-rendszer tudatos toborzóakciók eredményeként alakult ki. Rist (1979: 412. o.) adatai szerint a hatvanas évek végén ötszáz és hatszáz között mozgott a

Földközi-tenger térségében működő nyugatnémet munkástoborzó-irodák száma. Az NSZK – gyarmatok és így spontán gyarmati migráció hiányában – mintegy rá volt kényszerítve, hogy az iparának rekonstrukciójához szükséges munkaerőt efféle, nagyszabású toborzóprogram révén vonzza magához (Rist, 1979).

A Puerto Ricóból az Egyesült Államokba irányuló vándorlás kezdetei jól szemléltetik az előzetes külső betörés és az ezt törvényszerűen követő belső egyensúlyvesztés szerepét. A szigetet a spanyol–amerikai háború során foglalta el az USA. Az anglo–amerikai befolyás, amely e túlnyomórészt agrártársadalom mélyreható átalakulásához vezetett, a katonai megszállást közvetlenül követő időszakban vette kezdetét, amikor megindult az amerikai tőke áramlása a sziget cukornád-ültetvényeibe és különféle malomipari vállalkozásaiba (Moore és Pachón, 1985; Bonilla és Campos, 1981). Az 1917-es Jones-törvény USA-állampolgárságot és ezzel együtt hadkötelezettséget adományozott a sziget lakosságának. Az amerikai munkáltatók ügynökeinek első erőfeszítései nyomán szerződéses formában indult meg a Puerto Ricó-i munkaerő áramlása – először a hawai nádültetvényekre és az arizonai gyapotföldekre. A jogi korlátok teljes hiánya és a sziget villámgyors gazdasági átalakulása ellenére meglehetősen nehézkesen vette kezdetét a vándorlás a kontinens felé. 1920-ban mindössze 12 000-re becsülték az Egyesült Államokban élő Puerto Ricó-iak számát, akik még huszonöt év múltán is kevesebb, mint százezren voltak (Moore s Pachón, 1985; Maldonado, 1979).

A második világháború idején újabb anyagilag ösztönzött bevándorlási hullám indult meg Puerto Ricóból az USA-ba – ezúttal a szövetségi kormány Hadimunkaerő-Bizottságának (War Manpower Commission) toborzóakciója nyomán. Maldonado (1979) szerint eleinte a hadiiparban felhasználható szakképzett munkaerő játszotta a főszerepet. Nem telt bele azonban több, mint hét hónap, s a szakképzett munkások helyét a szakképzetlenek foglalták el a szövetségi kormányszervek által rekrutált és kiközvetített vándormunkások körében.

A Puerto Ricó-iak amerikai állampolgársága ellentmondásos módon hatott bevándorlásukra ebben az időszakban. Mint állampolgárok, nem voltak deportálhatók. Az ebből eredő félelmek már 1943-ban politikai síkra terelődtek, amikor is a törvényhozás tervbe vette nem-állampolgár barbadosi, mexikói, bahamai és jamaikai munkások behozatalát az USA-ba. 1945-ben új törvény lépett életbe, amely kategorikusan megtiltotta a szövetségi állam részvételét az „amerikai állampolgárok importjában''. Ennek hatására „megszűnt a Puerto Ricó-iak behozatala, és az Egyesült Államok Foglalkoztatási Szolgálatának San Juan-i részlege a háborús veteránok ügyeivel kezdett foglalkozni'' (Maldonado, 1979: 112).

A magánvállalkozók toborzóirodái a szövetségi kormány kivonulásától függetlenül tovább működtek a szigeten. A Puerto Ricó-iak bevándorlása meggyorsult a háború után. Ennek két további oka volt. Először is akkor harapódzott el a szigeten a munkanélküliség, amikor a kontinens felől szerteáramló kulturális minták hatására hirtelen megnőttek a lakosság nagy részének fogyasztási igényei (Sanchez–Korrol, 1983; Fitzpatrick, 1971). A belső kulturális minták, igények és szokások külső hatásra történt felbillenése indította meg a spontán kivándorlás első hullámát. Mindezt tovább gyorsította az olcsó légi közlekedés, amely hamar felváltotta a hosszú és költséges tengeri utazást.

Az USA-ban a Puerto Ricó-i férfiak rendszerint ipari segédmunkásnak, illetve szállodai és éttermi kisegítőnek csaptak fel, míg a nők többnyire bejárónőnek vagy bedolgo-

zó varrónőnek szegődtek. A Puerto Ricó-i bevándorlók első hulláma szakképzettséggel rendelkező városlakókból állt. A vidékről érkező bevándorlók csak 1950 táján kezdték felváltani városi származású társaikat (Fitzpatrick, 1971; Maldonado, 1979). Puerto Rico történetében – csakúgy, mint az összes többi a szakirodalom által ismert esetben – a kibocsátó társadalomnak nem a nincstelen paraszti rétegei indították a kivándorlást. Ők csak jóval később keltek útra: akkor, mikor már a toborzás előrehaladott állapotban volt, és kialakult a migrációs ciklus a szigeten. Önmagában a szegénység mint „taszító" (push) faktor igen gyengén magyarázza a kivándorlás megindulását csakúgy, mint a benne résztvevő csoportok társadalmi összetételét.

A Puerto Ricó-i nemzetiségűek által benépesített települések megerősödése az USA-ban tehát annak a társadalmi folyamatnak a végpontját jelenti, amely a sziget katonai megszállásával és gyarmatosításával vette kezdetét. A mai Egyesült Államok területén kialakult etnikai kisebbségek létrejöttéhez vezető migráció tehát nem a perifériára szorult társadalmak „spontán" belső folyamatainak eredménye, hanem végső soron a domináns nemzetállam – Puerto Rico esetében az USA – politikai döntéseire és gazdasági ösztönzésére vezethető vissza. A Puerto Ricó-iak USA-ban működő etnikai közösségei a mai napig ott találhatók – szétszórva az ohiói acélvárosokban, a kaliforniai farmtelepüléseken és a hawaii ültetvény-falvakban – ahol a 19. századi toborzók hagyták a mai kisebbségek munkavállaló őseit.

A kívülről történő behatolás imént áttekintett különféle történeti formái – a fizikai kényszer, az anyagi ösztönzés és a kulturális minták fokozatos átalakítása – egyetlen nagyszabású társadalmi folyamat alkotórészei. E grandiózus folyamat döntően a nemzetközi gazdaság centrumában elhelyezkedő államok tevékenységének függvénye. Eredményeképpen növekszik a centrumgazdaságok rendelkezésére álló munkaerő kínálata és csökkennek a vonatkozó költségek. Csúcspontját alighanem napjainkban érte el, amikor a vándormunkások közvetlen külső kényszer vagy késztetés nélkül kelnek útra, s az utazás minden költségét és kockázatát saját maguk vállalják. Ezt az előrehaladott állapotot hívják a centrumországok közgazdászai „kimeríthetetlen munkaerő-kínálatnak".

Az elmaradott országok lakosságának szempontjából a munkaerő migrációja egy a *saját társadalmuk* belső egyensúlyvesztésére adható lehetséges válaszok közül. Emiatt a külső dominancia konkrét múltbeli formái mint okok gyakorta rejtve maradnak. Noha a migráció látszólag nem más, mint egyének gazdaságilag „racionális", a szegénység előli menekülésként leírható döntéssorozatának kimenetele, eredete valójában a küldő és a fogadó ország közötti gazdasági és politikai érintkezés aszimmetrikus hatalmi viszonyainak történetében keresendő.

A nemzetközi migráció stabilitása

A taszítás–vonzás elmélet másik gyengesége, hogy alkalmatlan a migrációs minták terén megnyilvánuló egyéni különbségek megmagyarázására. Miért van az, hogy a kényszerítő erők és a külső ösztönzés adott szintjén egyesek vándorbotot fognak, míg mások nem mozdulnak? Hogyan lehetséges, hogy az alárendelt helyzetű társadalmak lakosságának a „komparatív előnyök" egyenlő szintje esetén is csak egy kis része indul útnak, s a nagy többség helyben marad? A mexikói, dominikai vagy nyugatindiai kivándorlási

folyamatok némely elkeseredett elemzője szerint „mindenki útrakel", ami távolról sem igaz (Lamm és Imhoff, 1985; Briggs, 1975).

Ugyancsak alkalmatlanok a konvencionális elméletek annak megmagyarázására, miért marad? A mexikói, dominikai vagy nyugat- indiai kivándorlási folyamatok némely elkeseredett elemzője szerint „mindenki útrakel", ami távolról sem igaz (Lamm és Imhoff, 1985; Briggs, 1975).

Ugyancsak alkalmatlanok a konvencionális elméletek annak megmagyarázására, miért maradnak fenn a munkáséramlások az eredeti anyagi ösztönzés megszűntét vagy jelentős mértékű csökkenését követően. A taszítás–vonzás elmélet alapjául szolgáló közgazdaságtani paradigma értelmében a migrációnak némi késéssel tükröznie kellene az őt életrehívó „komparatív előnyök" hullámzásait. A valóságban viszont a munkáséramlás rendszerint fennmarad, csaknem teljesen függetlenül a gazdaság fluktuációjától.

A nemzetközi munkaerő-vándorlás lényegét tekintve *társadalmi* folyamat. A migrációt hosszú távon fenntartó mikroszerkezet a résztvevők mozgásának és érintkezéseinek eredményeként létrejövő, nagy térbeli távolságokat átívelni képes *társadalmi hálózatokból* épül fel. Az efféle migrációs hálózatokban való részvétel sokkal pontosabban magyarázza a társadalom egyes tagjainak vándorlási készségét és a migrációs áramlások tartósságát, mint az egyének szintjén mért jövedelmi differenciál.

Ezt az állításunkat kiválóan szemlélteti a mexikói munkaerő USA-ba vándorlásának esete. A Mexikó és az Egyesült Államok közötti bérdifferenciál változásai statisztikailag rendkívül gyengén modellezik a beáramlás dinamikáját. A mexikóiak észak felé vándorlásának története – csakúgy mint a Puerto Ricó-iak esetében – az erősebb szomszéd katonai hódításainak, gazdasági betöréseinek és az alárendelt helyzetbe került ország ezekkel összefüggő belső egyensúlyvesztéseinek sorozatából épül fel. Ez a tény azonban önmagában nem magyarázza sem a különféle mexikói régiók és települések lakóinak változó mértékű kivándorlását, sem pedig a folyamat időbeli stabilitását.

Egy a közelmúltban készült, négy mexikói településre kiterjedő tanulmány (Massey, 1987) szerint a kivándorlás valószínűségének egyik legpontosabb magyarázó változója az egyén és rokonságának korábbi migrációs tapasztalata. Úgy tűnik, hogy a kivándorlás különféle módozataira és előnyeire vonatkozó tudást a családok adják tovább az ifjabb nemzedéknek. Ugyanez a mechanizmus magyarázza a munkaerő-áramlások önfenntartó jellegét és a vándorlás konkrét célpontjainak kiválasztódását. Számos vizsgálat kimutatta, hogy a mexikói bevándorlók korántsem véletlenszerűen szóródnak szét az USA-ban, hanem nagyon is pontosan meghatározott úticélokat követnek. Az egyes kibocsátó és úticél-települések közötti kapcsolatot ismét csak a bevándorló-hálózatok folyamatos társadalmi újratermelése tartja fenn (Cornelius, 1977; Alba, 1978).

Bustamante és Martínez tanulmánya (1979) arra a következtetésre jut, hogy a munkát vállaló mexikóiak túlnyomó többsége csak korlátozott ideig, általában kettőtől hat hónapig tartózkodik az Egyesült Államokban. A folyamat ciklikus jellegű: az egyén és rokonságának megelőző migrációs tapasztalatai növelik az újbóli útnak indulás valószínűségét. Így a migráció társadalmi folyamatának kibontakozásával párhuzamosan „az eredeti okségi tényezők egyre kevésbé lesznek relevánsak" (Massey, 1987: 89. o.). A ciklikus migrációt fenntartó faktorok sorában a nagy távolságokon átívelő kapcsolatok, a „családi láncolatok" és a mindezzel együttjáró új információk és érdekkötődések jelentősége legalább akkora, mint a gazdasági kalkulációé.

A határ északi oldalán az újonnan érkezettek körében végzett vizsgálatok megerősítik ezt a következtetést. A legtöbb friss mexikói bevándorló – a legális és illegális határátlépők egyaránt – az érkezést követő néhány napon belül talál magának munkát a rokoni és baráti kapcsolatok révén. Ugyanezek a társadalmi hálózatok pénzügyi védőhálóként, továbbá kulturális és politikai információforrásként szolgálnak az újonnan érkezettek számára (Browning és Rodriguez, 1985). A migráció mikrostruktúrái nemcsak lehetővé teszik az új bevándorlók fennmaradását, hanem nagyban ellensúlyozzák is a tágabb értelemben vett gazdasági tendenciákból eredő kényszereket. E mikroszervezetek kiegyenlítő hatással vannak a bérek és a munkalehetőségek egyenlőtlenségeire. Ez pedig a gazdaság ciklikus fluktuációjával szemben konzerválja a vándorlási célpontok rendszerét és egyre növeli a migrációs áramlásokban részt vevő tömegek méretét.

A nyugat-európai vendégmunkás-rendszer jogi kereteit a hagyományos közgazdaságtani teóriák tételeit felhasználó taszítás–vonzás elmélet alapján dolgozták ki. Ezekből az következik, hogy gazdasági recesszicó esetén a vendégmunkások áramlásának magától le kéne lassulnia, sőt vissza is kéne fordulnia. Annak ellenére, hogy a hetvenes évek közepének olajválságát követően a nyugat-európai kormányok összehangolt állami akciók sorával próbálták visszafordítani a vendégmunkások áramlását, az erre vonatkozó várakozások teljes mértékben téveseknek bizonyultak. Nemhogy a gazdasági krízis hatására nem jött létre „automatikusan" a munkaerő valamiféle „rotációs" rendszere, de még a gazdasági recesszió és az állami kényszer kombinációja sem volt elegendő ahhoz, hogy befolyásolja a bevándorlóközösségek belső logikáját. Ma már széles körben elfogadott az az értékelés, hogy a nyugat-európai kormányok teljes mértékben képtelennek bizonyultak gátat vetni a bevándorlási folyamatnak, amelyet ők maguk hívtak életre. (Castles, 1986) Kevesebb figyelem irányul ugyanakkor azokra az elméleti háttérfeltevésekre, amelyekre ezt a téves politikát alapozták. Így lehetséges, hogy változatlanul a „piaci törvényekbe" mint *ultima ratio*-ba vetett hit jellemzi a nezetközi migráció szakirodalmának nagy részét, noha úgy tűnik, az e törvényszerűségeknek állítólag legkiszolgáltatottabb „ausländer" kétkezi munkások rég túltették magukat rajtuk.

A munkaerő-vándorlás fontos jellegzetessége, hogy a vele összefüggő társadalmi csatornák lehetőséget nyújtanak a kibocsátó társadalom munkaviszonyban nem álló tagjainak bevándorlására és letelepedésére. (Ezek az eltartott családtagok – főleg feleségek és gyerekek – persze később megjelenhetnek a munkaerőpiacon.) Akárhogy is, a munkát nem vállaló bevándorlók növelik a vendégmunkás-települések függőségi rátáját (a munkaviszonyban nem állók és a munkavállalók arányszámát). Annak ellenére, hogy 1973-ban az Európai Gazdasági Közösség egészében leállították a legális bevándorlást, a családegyesítés miatt a mai napig folyamatosan növekszik a külföldi állampolgárok száma például az NSZK-ban (Castles, 1986). Az esetleges visszatérési nehézségek miatt a tartózkodás átlagos időtartama ugyancsak egyre hosszabb. Így a bevándorlók által benépesített települések és városnegyedek társadalmi összetétele – az idősek teljes hiányától eltekintve – kezd fokozatosan hasonlítani az otthoni társadalom összetételére. A nagy távolságokat átívelő migrációs hálózatok megszilárdulása és a nemzetiségi kisebbségek kialakulása az NSZK-ban ismét csak az individualisztikus piaci magatartás mindenhatóságára mint túlegyszerűsített háttérfeltevésre alapozott bevándorlási politika kudarcát mutatja.

A munkaerő-migráció mást és többet jelent, mint a munkások barangolását egyik helyről a másikra a magasabb bérek nyomában. A nemzetközi munkaerő-vándorlás társadalmi hálózatok folyamatos kiépítését és használatát tételezi fel. E hálózatok hatalmas földrajzi távolságokat is képesek átfogni, és igen hatékonyan maximalizálják a térben egyenlőtlenül eloszló gazdasági lehetőségeket. A munkaerő vándorlása nem más, mint eszköz, melynek segítségével a munkavállalók és családtagjaik a térben egyenetlenül eloszló lehetőségekhez alkalmazkodnak. Emiatt a migráció kettős szerepet tölt be a nemzetközi gazdaság struktúráinak társadalmi újratermelésében: a tőke számára nagy mennyiségben biztosít olcsó munkaerőt; a vándormunkások számára pedig a fennmaradás, a társadalmi beilleszkedés, sőt, esetenként a gazdasági felemelkedés lehetőségét kínálja.

Letelepedési minták

Az elemzés eddigi részében a bevándorlók egyetlen csoportjára, a munkaerőpiac legalsó szeletében megjelenő kétkezi munkásokra összpontosítottunk. Ez az egyszerűsítés szükséges volt ahhoz, hogy taglalhassuk a munkaerő-áramlás társadalmi eredetének és stabilitásának egyes kérdéseit. Kétségtelen azonban, hogy a mai munkaerő-vándorlás ennél jóval összetettebb társadalmi jelenség. A tanulmány hátralevő részében közelebbről megvizsgáljuk a különféle letelepedési mintákat és ezek Egyesült Államok-beli és nyugat-európai megnyilvánulásait.

A közelmúltig a bevándorlók letelepedésével foglalkozó tudományos munkák jóformán kizárólag az *asszimiláció* fogalomkörében mozogtak. E nézetrendszer a bevándorlók beilleszkedését mint egy egyenesvonalú folyamat eredményét posztulálja. Az asszimilációelmélet lényegében nem más, mint a funkcionalista szociológiai iskola tételeinek meglehetősen gépies alkalmazása a külföldiek letelepedésének tárgykörére. Ezen elmélet szerint a bevándorlók érkezése kulturális és társadalmi érték- és normaütközésekhez, vagyis „a társadalmi harmónia megbomlásához" vezet. Az ezzel összefüggő feszültség enyhítésének kulcsa az újonnan érkezők kulturális és társadalmi abszorpciója. Az abszorpció sebessége a bevándorlók nyelvi, vallási és rasszjellegzetességeinek függvényében változik, de a megteendő lépcsőfokok sorrendje lényegében konstans, a megindult folyamat pedig visszafordíthatatlan (Portes és Bach, 1985: 1. fej.).

Minthogy az asszimilációelmélet a bevándorlás által megsértett társadalmi konszenzus helyreállításának folyamatát univerzálisként tételezi, az elemzés számára nem marad más hátra, mint a folyamat feltérképezése és a különféle asszimilációs lépcsőfokok szemléltetése. A társadalom főáramába való beilleszkedés fokozatai eszerint a következők: akkulturáció, strukturális asszimiláció és azonosuló asszimiláció. Az asszimiláció egyes elemzői – Gordon (1964), Warner és Srole (1945) vagy Handlin (1951) – rámutattak ugyan, hogy léteznek kivételek – az asszimiláció meg-megakadhat az egyes lépcsőfokoknál – ám a visszafordíthatatlan lineáris folyamat képzete változatlanul e megközelítés elméleti főtétele maradt.

Az asszimilációs nézőpont a századforduló táján Kelet-Közép-Európából és a Földközi-tenger környékéről az Egyesült Államokba vándorolt csoportok történeti tapasztalatára alapozódott. Ez az elmélet a társadalom főáramába már beilleszkedettek nézőpontját tükrözi. Azoknak az életélményeit általánosítja, akik az USA-ban maradtak, és többé-kevés-

bé „sikeresen'' túljutottak a fenti szociokulturális átváltozás összes stációján. Mint korai kritikusai megállapították, az asszimilációelmélet alkalmatlan volt azonban például a nem fehérbőrű (s így „beolvaszthatatlan'') kisebbségek helyzetének elemzésére, továbbá teljességgel figyelmen kívül hagyta a – még a Kelet-Közép-Európa és a Mediterráneum esetében is jelentős mértékű – visszavándorlást. Az etnikai azonosságtudatnak az amerikai társadalom kisebbségi csoportjai – s nem kis mértékben éppen a századfordulós bevándoroltak – körében a közelmúltban megfigyelt újraerősödése ugyancsak arra utal, hogy az adaptációs minták az asszimilációelmélet által hipotetizált fokozatos kihalástól igen nagy mértékben eltérhetnek (Greeley, 1971).

Nézetünk szerint mindezzel együtt az asszimilációelmélet legsúlyosabb hibája az volt, hogy az egyenesvonalú asszimilációs folyamat háttérfeltevése hosszú ideig megakadályozta, hogy a szakma elméleti fontosságuknak megfelelő mértékben elemezze a különféle etnikai kisebbségek által leírt sajátos beilleszkedési utak közötti különbségeket. Különösen élesen vetődött fel ez a probléma a második világháborút követően az USA-ba érkezett csoportok kapcsán. Jó néhány empirikus vizsgálat eredményeinek az összegzése kellett ahhoz, hogy a szakirodalom fokozatosan elforduljon az asszimiláció-elmélettől, és végre meginduljon egy a valóságot érzékenyebben elemezni képes elmélet kidolgozása. Jelen tanulmányban a mai valóságban létező sokszínűségből csupán három alapvető dimenzióra összpontosítjuk a figyelmet. Ezek: 1) a kilépés körülményei, 2) a bevándorlók osztályhelyzete, és 3) a befogadás kontextusa.

1. *A kilépés körülményei*

Az első lényeges variáció a téren figyelhető meg, hogy a vándorlásban részt vevő csoport politikai menekültként hagyja-e el a kibocsátó országot. A „tisztán'' gazdasági kivándorlók helyzetét nagy terjedelemben elemzi a migrációs szakirodalom. A menekültek problémájára azonban csak a közelmúltban irányult szaktudományos figyelem. Mint Zolberg és munkatársai (1968) kifejtik, a politikai menekültek áramlásának megindulása 1) a (harmadik világbeli) modern államok kialakulásával, 2) az egyes félperifériás és perifériás államok szocialista átalakulásával, illetve 3) az egyes államokon belüli autoritariánus kontroll kialakulásával összefüggő hatalmi harcok következménye. (Az utóbbira a 20-as és 30-as évek európai félperifériája vagy a mai latin-amerikai szélsőjobboldali diktatúrák szolgáltatnak példát.)

A menekültek áramlását a hatalomért folyó harcok során a társadalom egy része vagy egésze ellen kialakuló „általános erőszak'' váltja ki. Igen lényeges azonban az a tény, hogy az általános erőszak megléte önmagában nem magyarázza az efféle áramlások dinamikáját, ugyanis a menekült *jogi státusát* a befogadó állam adományozza egyes csoportoknak. A menekültstátus adományozása egy egész sor politikai és egyéb megfontolás figyelembevételével történik. Az általános erőszak fennállása ezeknek csak egyik, néha csaknem mellékes összetevője. A menekültpolitika a legtöbb célország esetében az állam általános geopolitikai stratégiájának részét képezi (Bach és munkatársa, 1981). A mindenkori geopolitikai helyzet és a vonatkozó stratégiai megfontolások határozzák meg, hogy az egyes országok akadályozzák, tűrik vagy pedig kimondottam bátorítják a menekültek beáramlását. Zolberg és munkatársai (1986: 154. o.) szerint „Gyakorta a menedék-

hely megléte határozza meg, hogy egyáltalán megindul-e a menekültek áramlása a politikai üldöztetés hatására."

A kilépés politikai körülményei és ezeknek a befogadó állam általi elismerése komolyan befolyásolják a bevándorlók letelepedési mintáit. A többi bevándorlóval éles ellentétben a politikai menekültként elismert csoportok gyakran jelentős letelepedési segélyben részesülnek. A hivatalos segélyezés önmagában persze nem szükségszerűen garantálja a bevándorlók gazdasági beilleszkedésének sikerét, hiszen hosszútávú segélyfüggés kialakulásához vezethet. Ezzel együtt a gazdasági bevándorlók számára elérhetetlen segély gyakran fontos összetevője a menekültek sikeres korai adaptációjának. Ugyanakkor a menekültstátus puszta elfogadása legalábbis rövid- és középtávon kizárja a hazatérés lehetőségét. A hazavezető hidak ilyetén felégetése élesen elkülöníti a politikai menekülteket a migráció többi formájában résztvevőktől.

2. *Osztályhelyzet*

Az utóbbi néhány évben túlnyomórészt falusi és városi *munkások* vettek részt a nemzetközi vándorlásban. A célországba való bejutásuk történhet legális csatornákon keresztül – családtagként vagy szerződéses munkavállalóként –, „egyszerű" határsértés révén, illetve ideiglenes vízummal, amelynek lejárta után sem hagyják el a célországot. A munkásosztályba tartozó bevándorlók legfőbb magukkal vitt „tőkéje" a munkavégző képességük: szaktudásuk, hajlandóságuk arra, hogy a „benszülötteknél" keményebben és alacsonyabb bérekért dolgozzanak, és alkalmazkodjanak a munkáltatók változó igényeihez (Portes és Bach, 1985: 7. fej.). A tény, hogy e *kétkezi munkás bevándorlók* oly tömeges mértékben vannak jelen a fejlett országokban, arra utal, hogy céljaik és aspirációik jelentős mértékben egybeesnek munkaadóik érdekeivel. Az USA-ba áramló mexikói, az NSZK-ba tartó török és a Nagy-Britanniába irányuló karib-tengeri bevándorlás nagyrészt ebbe az osztálytípusba tartozik, s jól illusztrálja, mekkora pozitív hatással lehetnek a bevándorló munkások a befogadó ország gazdaságára.

A bevándorlók egy kisebb csoportja *értelmiségi* (professional) vagy *vállalati vezető* (manager) a kibocsátó országban. A kétkezi munkásokkal ellentétben ezek túlnyomórészt legális csatornákon keresztül és az állandó letelepedés szándékával érkeznek. A *„brain drain"* – a magas képzettségű értelmiségiek elszivárgása a harmadik világból – rendszerint nagy nyereséget jelent a befogadó ország számára. Az Egyesült Államok jelenlegi vízumkiadási rendszerében például a harmadik preferencia-kategóriát a „kiemelkedő képességű és nagy szakmai megbecsülésnek örvendő értelmiségieknek" tartják fenn. Ez a vízumkategória csak egy az értelmiségiek és menedzserek bejövetele számára rendelkezésre álló legális csatornák közül. 1986-ban például 63 376 értelmiségiként vagy menedzserként nyilvántartott személy települt le állandó lakosként az Egyesült Államokban. Közülük a legtöbben a Fülöp-szigetekről, Indiából, az Egyesült Királyságból és a Kínai Népköztársaságból érkeztek (U.S. Immigration Service, 1987).

Ritkán fognak vándorbotot azok az értelmiségiek, akik a hazájukban többé-kevésbé elégedettek szakmai lehetőségeikkel, s eleget keresnek ahhoz, hogy fenntarthassanak egyfajta középosztálybeli életmódot. Azok viszont, akiket az elszegényedés vagy a szakmai lemaradás réme fenyeget, valószínűleg fontolóra veszik a kivándorlás alternatíváját. A migráció e típusának termékeny talajul szolgálnak azok az országok, ahol az egyete-

mi képzés fejlett módszerekkel és nyugati karrierminták jegyében zajlik, ám ahol a diplomások munkahely vagy modern felszerelés híján képtelenek tudásukat alkalmazni (Portes, 1976).

A bevándorlók harmadik jellegzetes csoportját a *vállalkozók, üzletemberek* alkotják. Noha az Egyesült Államok bevándorlási törvényei egészen a közelmúltig nem bátorították ezt a fajta bevándorlást, mégis egyre növekvő számban került rá sor: az ipari és kereskedelmi vállalkozók megtalálhatók voltak csaknem minden egyes politikai menekültcsoport tagjai között, a kisvállalkozók pedig a munkásáramlások illetve az értelmiségi csoportok tagjaiként kerültek az USA-ba. A bevándorló kis- és nagyvállalkozók érkezésük után rendszerint megkísérlik újrateremteni korábbi osztálypozíciójukat (Light, 1972; Bonacich és Modell, 1980). Az efféle vállalkozások sikere rendszerint a szakmai és pénzbeli erőforrások mértékétől, illetve a befogadó társadalom (alább elemzendő) objektív kontextusának jellegétől függ.

A különböző osztályháttérből érkező bevándorlók mind a „gazdasági", mind pedig a politikai menekültek körében megtalálhatók. A modern állam kialakítása, illetve az állam szocialista átalakítása közben lezajló küzdelmek során rendszerint elmozdítják a korábbi uralkodó elitnek mind a vállalkozói, mind pedig az államhivatalnoki csoportját. A szélsőjobboldali autoritariánus államok hatalmi harcai pedig rendszerint a középosztálybeli értelmiségiek, illetve az elnyomott paraszti és kisebbségi munkástömegek kivándorlásához vezet (Zolberg és munkatársai, 1986; Pedraza-Bailey, 1985).

3. *A befogadás társadalmi kontextusa*

A bevándorlók letelepedési mintáinak harmadik lényeges meghatározója a célország társadalmának befogadókészsége. Lehetséges és elemzési szempontból hasznos is a befogadókészség gazdasági, politikai, jogi és egyéb összetevőinek szétválasztása, ám a gyakorlatban e komponensek többé-kevésbé koherens egészet alkotnak és így befolyásolják az újonnan érkezők életfeltételeit. A célország államapparátusának viselkedése (ld. Böhning, 1984: 29–60. o.), a munkaadók és általában a helyi lakosság attitűdje, valamint az esetleg már létező etnikai kisebbség jellegzetességei mind-mind szerves részét képezik a helyzetnek, amellyel a friss bevándorlók szembetalálják magukat. A bevándorlók e kész tények hatására gyakran kényszerülnek eredeti aspirációik és terveik megváltoztatására, s így az azonos háttérből érkezők gyakran igen eltérő sorsra jutnak. A befogadókészségnek sokféle típusa létezik. Az alábbiakban a befogadási kontextus három legegyszerűbb ideáltípusát vázoljuk fel.

Az első típust a célország társadalmi befogadókészségének hiánya jellemzi. Az ilyen esetekben az államapparátus gyanakvással viseltetik a bevándorlás iránt, és kísérleteket tesz annak csökkentésére vagy akár teljes leállítására. A munkáltatók hátrányosan – akár mint munkára alkalmatlanokat, akár pedig kizárólag alantas feladatok ellátására alkalmasokat – különböztetik meg a bevándorlókat, aminek hatását csak erősíti a társadalom egészében motoszkáló, a bevándorlók egyes csoportjai vagy általában „az idegenek" ellen irányuló előítélet. Az efféle, bevándorlási szempontból hátrányos kontextusú társadalmakba irányuló migráció rendszerint rejtett és ideiglenes marad. Az új bevándorlók a politikai, ideológiai és szociális negatívumok ellenére esetenként fennálló viszonylagos gazdasági előnyök vonzásában érkeznek, no meg azért, mert esetleg idefűzik őket a meg-

lévő rokoni és baráti kapcsolatok. Minthogy azonban rendszerint az ilyen helyzetben levő etnikai csoport egésze a negatív előítélet tárgya, ritkán adódik arra lehetőség, hogy a csoport maga teremtse elő a független vállalkozás feltételeit – a megfelelő mennyiségű tőkét és a szükséges piacot. Az effajta hátrányos feltételek között kialakuló letelepedési minták nagyrészt bizonytalanok, és a bevándorlók vertikális gazdasági mobilitásának lehetőségei hosszú távon zártak maradnak.

A fogadókészség második típusánál a célország állami apparátusa tűri, ám semmilyen formában nem bátorítja a bevándorlást. Ez az állami magatartás rendszerint akkor figyelhető meg, hogyha semmiféle erőteljes etnikai sztereotípia nem akadályozza a bevándorlást. Az ilyen ideálisan *semleges* helyzetben az adaptációs folyamat megközelíti azt a helyzetet, amelyet az individuális foglalkozási és gazdasági mobilitási modellek általában hallgatólagosan feltételeznek. Ez nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy a bevándorlók szabadon – kizárólag iskolai végzettségük és szaktudásuk alapján – versenyeznek a helyi lakossággal. Nyilvánvaló, hogy a tökéletesen semleges kontextus ritkán létezik a valóságban, de például a nem az etnikai gettókban letelepedő, szakképzett és fehérbőrű bevándorlók egyesült államokbeli helyzete viszonylag jól megközelíti ezt az állapotot. A többségével megegyező rasszjellegzetességek és az etnikai közösségek hiánya mindenképpen segíti annak az „ideális'' helyzetnek a kialakulását, amelyben a foglalkozási és gazdasági sikert az egyén „embertőkéje'', s nem pedig a különféle interperszonális hálózatok megléte vagy jellege determinálja.

A befogadókészség harmadik ideáltípusát azok a külföldiek élvezik, akik aktív jogi és anyagi segítséget kapnak a befogadó kormánytól és kedvező fogadtatásban részesülnek a társadalom egésze részéről. Az efféle előnyös kontextus kivételesen jó lehetőséget biztosít arra, hogy szaktudásukat és tapasztalataikat hasznosítsák. Így „embertőkéjük megtérülése'' nagyobb, mint a helybelieké. Ebben a kedvező helyzetben az etnikai közösséghez tartozás nem hátrányt, hanem kimondottan előnyt jelent. az elsőként érkezőknek nyújtott állami letelepedési támogatás elősegíti kedvező helyzetbe kerülésüket, amelyből viszont könnyebben segítséget nyújthatnak a később érkező honfitársaiknak. A sikeres bevándorló értelmiségiek egyengetik az utóbb érkezetteknek pályafutását, az üzletemberek pedig gyakran maguk mellé veszik újonnan érkező társaikat (Portes és Stepick, 1985; Stepick, előkészületben).

Az Egyesült Államokba és számos más fejlett országba érkező politikai menekültek – mihelyst megkapják a megfelelő jogi státust – gyakran találják magukat ilyen ideális körülmények között. Ugyancsak privilegizált fogadtatás kíséri a diaszpórás szétszórtságban élő népességek tagjainak – így például az Izraelbe kitelepülő zsidók vagy az NSZK-ba bevándorló németek – áttelepülését az anyaországba.

Az e három ideál-típust létrehozó háttértényezők persze az itt leírtaktól különböző befogadókészség-mintákat is eredményezhetnek. Az e három ideál-típust létrehozó háttértényezők persze az itt leírtaktól különböző befogadókészség-mintákat is eredményezhetnek. Az egyes csoportok iránt elkötelezett állami bevándorláspolitikát meghiúsíthatja a helybeli lakosság ellenállása. A munkáltatók diszkriminációját ellensúlyozhatja a kisebbségek élénk vállalkozói hajlama. Az esetleg tárt karokkal fogadott politikai menekültek pedig tartós segélyfüggésbe kerülhetnek a gazdasági hálózatok hiányában. Az állami apparátus jellegzetességei, a politikai élet, a közvélemény, a piac munkaerőigé-

nye, valamint az etnikai kisebbségek léte és körülményei egymást kölcsönösen befolyásolva határozzák meg, hogy az új bevándorlók milyen utat tesznek meg a befogadó társadalomban.

A beilleszkedési módok tipológiája

A centrumországokba irányuló migráció formáinak sokszínűsége meghazudtolja a munkásbevándorlók „egyenes vonalú beilleszkedési folyamatával" kapcsolatban a köztudatban élő képet. A változatos befogadási helyzetekbe érkező különféle társadalmi osztályhelyzetű bevándorlók migrációja a letelepedési minták széles skáláját hozza létre (1. ábra.). Ez a tipológia két már eleve vázlatos dimenzió kombinációjából jött létre.

	Eredeti osztályhelyzet		
	Kétkezi munkás	Értelmiségi Menedzser	Vállalkozó
Hátrányos	Másodlagos munkaerőpiac-szektor	Gettó-értelmiség	"Közvetítő kisebbségek"
Semleges	Kevert munkaerőpiaci részvétel	Elsődleges munkaerőpiaci beilleszkedés	Kisvállalkozás
Előnyös	Felfelé mutató mobilitás a kisvállalkozás felé	Felfelé irányuló karriermobilitás	Enklávé-gazdaság

1. ábra. A fejlett nyugati országokban tartózkodó bevándorlók beilleszkedésének tipológiája

Kizárólag heurisztikus célt szolgál, vagyis pusztán szemléltetni kívánja az egyes bevándorlók, illetve kollektivitásaik néhány alapvető beilleszkedési típusát. Sem a dimenziók értéktartománya, sem pedig az egyes cellák tartalma nem tükrözi mechanikusan a valóságot. Az így létrehozott fogalmi térnek csupán annyi szerepet szánunk, hogy néhány a szakirodalomban leírt alapvető beilleszkedési körülménytípus elemzéséhez háttérként szolgáljon.

A nemzetközi migrációval kapcsolatos sztereotípiák alapjául szolgáló beilleszkedési helyzettípus a táblázat bal felső sarkában található: a többé-kevésbé ellenséges és etnikai alapon diszkriminatív környezetbe érkező kétkezi munkások a munkaerőpiac alsó rétegébe szorulnak. A szakirodalom véleménye ugyan nem teljesen egybehangzó a fejlett országok másodlagos (secondary) munkaerőpiaci szektorának értékelésével kapcsolatban, abban mindenesetre egyetértenek a szakemberek, hogy a másodlagos szektorba az alacsony szakképzettséget igénylő munkatípusok tartoznak, amelyek gyakorlatilag

semmiféle mobilitási lehetőséget nem kínálnak, s amelyeket a munkaerő gyors fluktuációja jellemez[1] (Gordon, 1972; Tolbert és munkatársai, 1980; Wilson és Portes, 1980).

A munkaerőpiac másodlagos szektorában dolgozó munkásokat elsősorban rassz-, etnikai és nemi alapon, s nem pedig szaktudásuk vagy alkalmasságuk alapján alkalmazzák. E megkülönböztetések közös lényege, hogy biztosítják a munkaerőnek a tőkével szembeni kiszolgáltatottságát. Ennek megfelelően a legideálisabb munkavállalónak a bizonytalan jogi státusú illegális bevándorló nők számítanak. E téren van ugyan némi belső differenciálódás a különféle bevándorló nemzeti kisebbségek között, de az Egyesült Államokban tartózkodó élő mexikói és dominikai bevándorolt munkások helyzete igen jól példázza ezt a fajta beilleszkedési típust. E munkaerő-áramlások résztvevői jelentős részben kétkezi munkások, akik a célországokban jól fejlett előítéletekkel találják szemben magukat. Az USA délnyugati államaiban például a mexikói bevándorlókat a legalacsonyítóbb, legrosszabbul fizetett munkatípusok elvégzőiként tartják számon. Ez a körülmény, no meg az USA-ban élő mexikói kisebbség egyéb téren is hátrányos helyzete magyarázza, hogy miért szignifikánsan alacsonyabb a mexikói munkások bére a velük megegyező „embertőkével" rendelkező nem-mexikói társaikénál (Reimers, 1985; Nelson és Tienda, 1985).

A tisztán és egyértelműen a másodlagos szektorba történő bevándorlás, úgy tűnik, kevésbé jellemző Nyugat-Európában, mint az Egyesült Államokban. Ennek egyik lehetséges oka az, hogy a két kontinensen húzódó államhatárok meghatározottsága társadalomtörténeti és -földrajzi szempontból igen különböző. A két kontinens országai igen eltérő mértékben koncentrálnak határaik mindennapi fegyveres őrizetére. Az USA óriási szárazföldi és tengeri határai az ország egész története során könnyebben áthatolhatók voltak, mint a sokkal tagoltabb, és a „vasfüggöny" által is kettészelt európai kontinens államainak határai. Mivel az európai határok ellenállóbbak a dokumentálatlan bevándorlással szemben, a nyugat-európai munkaerőpiacok másodlagos szektorában elsősorban azok a külföldi munkavállalók találhatók, akik ideiglenes vízumuk lejárta után illegálisan a célországban maradnak.

A magasan képzett bevándorlókkal is megesik, hogy beilleszkedési szempontból hátrányos helyzetben találják magukat – vannak, akik illegálisan érkeznek, vannak, akik nem kapnak politikai menedékjogot, s vannak, akik faji vagy etnikai jellegzetességeik miatt diszkriminációval néznek szembe. (Ezt a kombinációt az ábra felső sorának közepén helyeztük el.) Kelletlen fogadtatás esetén nehézségekbe ütközhet például a külföldi képesítés vagy diploma honosítása, ami gyakran arra kényszeríti az újonnan érkezett értelmiségieket, hogy hivatásukat illegális körülmények között gyakorolják. Nagyfokú diszkrimináció fennállása esetén még a jogilag rendezett státusú értelmiségiek egy része is arra kényszerül, hogy kizárólag saját etnikai csoportjuk vagy más hátrányos helyzetű kisebbségek körére korlátozza praxisát. A New Yorkban hivatalos engedély nélkül praktizáló jamaikai és dominikai orvosok és fogászok, a Kaliforniában működő latin-amerikai származású ügyvédek, a Nagy-Britanniában dolgozó nyugat-indiai orvosok, az NSZK-ban élő török fordítók és közjegyzők, valamint a külföldről bevándorolt és a hátrányos helyzetű etnikai településeken és városrészekben munkálkodó papok, tanárok és társadalmi gondozók mind-mind az etnikai csoport szempontjából elengedhetetlenül fontos funkciókat töltenek be.[2] Igaz ugyan, hogy nem egy bevándorló értelmiségi önként vállalja a hátrányos helyzetű etnikai közösséghez tartozást, mégis valószínű, hogy

jó néhányukat nem találnánk ebben a helyzetben, ha a társadalom ellenséges magatartása nem tenné eleve lehetetlenné számukra a munkavállalást a gettó határain kívül.

Hasonló a helyzet a barátságtalan környezetbe érkező üzletemberekkel. A gyakran tapasztalható negatív előítéletek hatására üzleti lehetőségeik gyakorlatilag az etnikai gettókon belüli üzleti vállalkozásokra korlátozódnak. Edna Bonacich és kollégái részletesen elemzik az így kialakuló „közvetítő kisebbségek'' („middleman minorities'') szerepét a leromlott és veszélyes városrészek ellátásában. A közvetítő kisebbségek sokszor ütközőpontul szolgálnak a legkiszolgáltatottabbak elkeseredettségének levezetésére. E típus klasszikus példáit a középkori Európa zsidósága, a Délkelet-Ázsiában élő kínaiak, illetve a Nyugat-Afrikában megtelepedett indiaiak adják (Bonacich, 1973; Bonacich és Modell, 1980). Az észak-amerikai nagyvárosok nyomornegyedeiben hosszú ideig az Európából bevándorolt zsidó és olasz kiskereskedők játszották ezt a szerepet. Az utóbbi évtizedek során helyüket ázsiai, főként koreai és kínai bevándorlók vették át. Hasonló a brit szegénynegyedekben élő pakisztáni és indiai boltosok helyzete is (Bonacich és munkatársai, 1977; Kim, 1981; Werbner, 1987; Zimmer és Aldrich, 1987). A fenti esetek mindegyikében a tőke hiánya és a külső diszkrimináció vezetett a közvetítő kisebbségek kialakulásához. Az efféle, sokszor fizikailag is kimondottan veszélyes üzleti körülményeket a bevándorló vállalkozók azért vállalják, mert a kiskereskedelmi árrés és az etnikai gettókban megszokott uzsorakamat viszonylag jó jövedelmet biztosít.

Semleges környezetben a bevándorlók sikeres adaptációjának kulcsát az egyéni képességek és a szaktudás adja. Az ilyen helyzetbe kerülő kétkezi munkások választhatnak a munkaerőpiac elsődleges és másodlagos szektora között, az értelmiségiek pedig teljes energiával szakmai pályafutásukra összpontosíthatnak. A semleges munkaerőpiacnak jó példáját adják az észak-európai országok valamint az Európai Gazdasági Közösség egybefüggő, több országra kiterjedő rendszerei. Az észak- és nyugat-európai integráció következménye például a finn és egyéb észak-európai munkások kevert munkaerőpiaci részvétele a svéd gazdaságban, valamint az olasz, spanyol, portugál és görög munkások tömeges jelenléte az NSZK, Franciaország, Nagy-Britannia és a Benelux országok munkaerőpiacán (Salt, 1983; Castles és munkatársai, 1984).

Az Európai Gazdasági Közösségen kívülről Nyugat-Európába tartó vendégmunkásáramlás beilleszkedésmódja a hátrányos és a semleges típusok keverékeként írható le. Az állami apparátusok viselkedése és a jogi feltételek a toborzott szerződéses vendégmunkásrendszer keretein belül eleinte „jóindulatúan semleges'' volt. A fogadó társadalmakban mindig is létezett faji és etnikai előítéletek ellenére a vendégmunkások igen könnyen találtak – többnyire a helyi életszínvonalhoz képest nagyon rosszul fizetett, de még így is vonzó – állást a munkaerőpiacnak mind az elsődleges, mind pedig a másodlagos szektorában. Az elsődleges szektorba való bejutásuk igen komoly politikai dilemmákat okozott a hagyományosan nagy befolyással rendelkező helyi szakszervezetek számára (Schmitter–Heisler, 1985). A ténynek, hogy a vendégmunkások egyes csoportjai képesek voltak az elsődleges szektor kulcspozícióiban elhelyezkedő védett és jól fizetett állásokba „betörni'', az lett a következménye, hogy politikai jogaik és képviseletük kérdése a befogadó országok nemzeti politikai életének egyik központi problémájává vált. Észak-Európában többhelyütt is szavazati jogot kaptak az országban dolgozó külföldi állampolgárok a helyhatósági választások szintjén, de az országos politikai élet-

be való befogadásuk nem történt meg (Hammar, 1985; Moulier–Boutang, 1985; Tung, 1985).

Az új bevándorlás hetvenes évek közepi kategorikus megtiltása alig érintette a korábban érkezett és Nyugat-Európában maradt vendégmunkások munkaerőpiaci részvételét. A jogi és államigazgatási feltételek elvileg kimondottan romlottak a Nyugat-Európában tartózkodó, de az Európai Gazdasági Közösségen kívülről származó vendégmunkások számára. Ugyanakkor a különbség a gyakorlatban jobbára abban nyilvánul meg, hogy a Közös Piac tagállamainak külföldön dolgozó polgárai könnyebben változtatnak munkahelyet a jobb fizetség reményében. A fogadó államok „külföldiekkel" kapcsolatos politikájának kudarca miatt, mint Castles és munkatársai kifejtik, a szoros értelemben vett vendégmunkások „már nem is léteznek; vagy visszatértek hazájukba, vagy pedig letelepedőkké vedlettek át és marginalizálódtak mint egy-egy nemzetiségi kisebbség tagjai" (1986: 775. o.).[3]

A Közös Piacon belül vándorló magasan képzett szakemberek és vállalati vezetők, valamint az Egyesült Államokban munkát vállaló brit, kanadai és egyéb fehérbőrű külföldi értelmiségiek munka- és életkörülményei csaknem tökéletesen példázzák a semleges kontextusba érkező értelmiségiek (ábránk kellős közepén elhelyezett) esetét. Ezekben az esetekben a munkaerőpiac viszonylagos nyitottsága lehetővé teszi, hogy a kiválóan képzett külföldi szakemberek az elsődleges munkaerőpiac- szektornak akár a legjobban fizetett pozícióit is elérjék. A bevándorlók ugyan rendszerint a karrierlétra legalsó grádicsán lépnek be a rendszerbe, ám felfelé irányuló mobilitásukat szinte semmi sem korlátozza. Az Egyesült Államokban élő külföldi származású orvosok és tudósok esete azt mutatja, hogy a folyamat eredményeképpen a bevándorlók szakmai hierarchiájuk minden szintjén megtalálhatók (Stevens et al., 1978).

A bevándorló munkásokat csak kivételesen fogadja előnyös társadalmi kontextus. E ritka élményben van részük például azoknak, akik egy-egy hivatalosan elismert politikai menekültcsoport tagjaiként, magas presztízsű honfitársaik „árnyékában" érkeznek. A kedvező körülmények hatása alatt az üzletemberek hamar prosperáló vállalkozásokba kezdenek, s megesik, hogy e vállalkozásokban munkásszármazású honfitársaikat is foglalkoztatják, akik előtt így megnyílnak a felfelé irányuló mobilitás lehetőségei. A privilegizált helyzetbe érkező értelmiségiek hamar rájönnek, nemcsak hogy szabadon versenghetnek a munkaerőpiacon, de az is lehetséges, hogy nemzetiségi csoportjuk „tömegvonzása" viszonylag rövid idő alatt politikai vezető pozíciókba juttassa őket.

A Florida állam déli részén nagy koncentrációban megtelepült kubai bevándorlók adják e típusnak talán a legjobban dokumentált esetét. A forradalmat követő exodus első hullámaiban elsősorban fehérbőrű értelmiségiek és üzletemberek érkeztek, akik élvezték a szövetségi kormány politikai és anyagi támogatását csakúgy, mint az amerikai közvélemény osztatlan rokonszenvét. Az első néhány év ugyan a szigetország „visszahódításához" fűzött remények jegyében telt el, ám a Disznó-öbölnél elszenvedett megalázó kudarc sok kubai bevándorlót meggyőzött arról, hogy jobban teszi, ha megpróbál az Egyesült Államokon belüli körülményekhez alkalmazkodni. A bevándorlók értelmiségi és üzleti háttere, (s az ebből fakadó üzleti hitelképességük) valamint a kedvező külső körülmények néhány év alatt egy meglepően virágzó etnikailag körülhatárolt gazdasági rendszer – az úgynevezett *nemzetiségi enklávé* (ethnic enclave) – kialakulásához vezettek.[4]

Az etnikai enklávé kialakulása új állásokat és kisvállalkozási lehetőségeket kínált a viszonylag hátrányosabb társadalmi háttérből érkezett kubaiak számára is. Egy a Kubát 1980-ban elhagyó „Mariel-exodus'' – főként munkásszármazású – résztvevőivel foglalkozó longitudinális vizsgálat arra a megállapításra jutott, hogy a kereső foglalkozásúaknak csaknem ötven százaléka más kubai bevándorlók tulajdonában levő vállalatoknál dolgozik, s 13 százalékuk pedig maga is vállalkozó. Az utóbbiak jövedelme szignifikánsan magasabb mind a kubaiak, mind pedig a mások által foglalkoztatott kubaiakénál. Ezek az eredmények összecsengenek az 1980-as népességösszeírás adataival, melyek szerint az üzleti vállalkozás erős pozitív hatással van a bevándorlók gazdasági teljesítményére. A népességösszeírási adatok szerint a Miami agglomerációban élő kubai férfi vállalkozók átlagos évi jövedelme 20 959 dollár volt 1979-ben. Ez mintegy 5000 dollárral magasabb, mint a környék dolgozó férfiainak átlaga (U.S. Bureau of the Census, 1983).

Az értelmiségek számára a kedvező fogadtatás a helyi prominens szakmai pozíciók egész sorát teszi elérhetővé. Emiatt a Miamiban élő kubai közösség meghazudtolni látszik azt az egyébként általánosan törvényszerűnek tartott összefüggést, hogy a bevándorlók iskolázott leszármazottai rendszerint elhagyják az etnikai csoport által lakott területet és máshol keresnek állást és lakóhelyet. Ezzel a várakozással szöges ellentétben az északi egyetemeken tanult második generációs kubai-amerikai értelmiségiek nagy része visszatér Miamiba, hogy ott kezdje szakmai pályafutását. A családi kötelékek bizonyára játszanak némi szerepet ebben a folyamatban, ám a legfontosabb ok alighanem az, hogy Miami az etnikai hálózatok révén páratlan szakmai lehetőségeket kínál a pályakezdőknek. A város jelenlegi polgármestere például az ország talán legnagyobb presztízsű egyetemén, a Harvardon végzett kubai származású ügyvéd, akinek „újra'' kellett tanulnia a spanyol nyelvet, hogy részt vehessen a helyi politikai életben. Jó néhány ügyvéd, mérnök, orvos és egyetemi tanár jár ugyanebben a cipőben (Botifoll, 1985).

A miami kubai közösség nem az egyetlen példa a kedvezően fogadott bevándorlók sikeres beilleszkedésére: Ivan Light (1984) és P. G. Min (1988) szerint hasonló a Los Angelesben élő koreaiak, illetve Peter Doeringer és munkatársai (1986) szerint az USA északkeleti partvidékén élő portugál halásztelepülések lakóinak helyzete. E néhány látványos „sikersztori'' nyomán az észak-amerikai tömegközlő eszközök a bevándorló kisebbségek „vállalkozói szellemének'' és kiemelkedő szakmai teljesítményeinek dicséretétől hangosak. Ez az általánosítás így alaptalan. A sikeres beilleszkedés a kivételesen kedvező befogadási körülmények eredménye, és csak akkor értelmezhető helyesen, ha szembeállítjuk a többség által tapasztalt hátrányos illetve semleges társadalmi kontextus élményével. A bevándorlók letelepedésével és társadalmi beilleszkedésével kapcsolatban manapság az egyetlen igazolható általánosítás az, hogy a fejlett országokba érkező bevándorlók fogadtatása hallatlanul sokféle, s így a várható következmények is igen széles skálán helyezkednek el.

A tanulmányunkban áttekintett ortodox elméleti megközelítések – a migráció eredetének taszítás–vonzás és kereslet–kínálat modellje, valamint a bevándorlók beilleszkedésének asszimilációs iskolája – két jellegzetesség szempontjából igen közel áll egymáshoz. Először, olyan világkép talaján állnak, amely a világot mint egymástól világosan elkülönült és egymással úriemberi játékszabályok betartásával versengő nemzetállamok együttesét tételezi. Ebben a szegmentált világban a munkaerő-vándorlás a szó szoros értelmében *nemzet-közi,* azaz teljes mértékben független nemzetállamok *között* zajlik. Másodszor, ezen elméleti iskolák a bevándorlás célpontjául szolgáló országokat illetve a munkaerő-kibocsátó területeket rendszerint egyfajta binárissá csupaszított fogalmi szerkezetben helyezik el. A magasabb bérek vonzása mintegy ellenpontozza a kibocsátó területek szegénységét. A fejlett országok gazdaságának a bevándorlók munkája iránti kereslete logikailag elegánsan megfelel az állásra áhítozó tömegek differenciálatlan munkaerőkínálatának. Az asszimilációs folyamat fogalmának is megvan a maga ellentettje, mégpedig az alternatív életstratégiák feltételezett teljes lehetetlenségének tételében.

Nyilvánvaló azonban, hogy ha teljesen komolyan vennénk a taszítás–vonzás elméleteit, akkor a fejlett nyugat felé irányuló munkásvándorlás legnagyobb hulláma az Egyenlítői Afrika országaiból és a többi, hasonlóan nyomorgó harmadik világbeli országból kellene, hogy kiinduljon. Ezen országokon belül a legszegényebb régiók lakosságát érintené a leginkább a kivándorlás. Ez a valóságban egyértelműen nem így van. Ha mármost a kereslet–kínálat modellt vennénk igazán komolyan, akkor várhatnánk, hogy a migráció kövesse a gazdaság ciklikus változását, s főleg, hogy lassuljon le, sőt, szűnjön meg a recessziós időszakokban. Mint láttuk, ez a feltevés is téves. Végül az asszimilációs iskola tételeinek értelmében az összes bevándorlónak mintegy rendezett sorokban a befogadó társadalom ajtaja előtt kellene álldogálnia bebocsátásra várva a sikeres akkulturáció jutalmaként. Az empirikus valóság konzisztens módon ellentmond a funkcionalista paradigma tételeinek.

Az általunk ajánlott alternatív magyarázatok szerint a nemzetközi migráció az összes többi nemzetközi folyamathoz hasonlóan nem az elkülönült nemzetállamok közötti légüres térben játszódik le, hanem egy történetileg kialakult, átfogó világrendszer keretein belül. Kétségtelen, hogy a nemzetállamok fontos szerepet játszanak a globális rendszer kialakulásában és fenntartásában. Szerepük azonban korántsem kizárólagos. A transznacionális vállalatoktól a háztartásokig sok-sok szereplője van ennek a nemzeti határokon átívelő rendszernek. Ezeknek az oly gyakran figyelmen kívül hagyott szereplőknek az élénk tevékenysége magyarázza a nemzetközi migráció ellenőrzésére és korlátozására hivatott állami szabályozás rossz hatásfokát. Az efféle munkaerő-áramlások szabályozására szolgáló állami politikai erőfeszítések igen gyakran kisiklanak a folyamat többi résztvevőjének ellenállásán.

Megítélésünk szerint a migrációnak mint a *globális* rendszer *belső* folyamatának a felfogása helyesebb kiindulási alap, mint a hagyományos nemzetállam-központú álláspont. Mind az elmélet, mind pedig az empirikus kutatás, úgy tapasztaljuk, túllépett a bevándorlók asszimilációja iránti kizárólagos érdeklődésen, és egyre inkább a migráció és az egyéb nemzetközi folyamatok közötti összefüggés vizsgálatára irányul. A tőke, a

technológia, az intézmények és a kulturális minták mozgása – s így egyebek mellett a munkaerő vándorlása is – át-meg-átjárja a világrendszer egészét és összetett kölcsönhatások során hoz létre új meg új struktúrákat. E mozgások munkaerő-mozgató kölcsönhatásainak megértése a legjelentősebb kihívás a migrációelmélet előtt. A ma megfigyelhető migrációs trendek teljesebb megértése és pontosabb előrejelzése nézetünk szerint azon múlik, hogy mennyire leszünk képesek feltárni e mozgásoknak a különféle nemzet- és osztály-hovatartozású emberek életére gyakorolt hatását.

JEGYZETEK

[1] A munkaerőpiac *másodlagos szektorának* fogalma nem összetévesztendő az *informális szektorral* – amely az állam által szabályozott tőkés gazdaságon kívüli gazdasági tevékenységekre terjed ki – sem pedig a *második gazdaság* fogalmával – amely a szocialista társadalmakban a tervgazdaság keretein kívül végzett jövedelemszerző tevékenységek összességét fogja össze. (Az informális szektor és a második gazdaság összehasonlításához ld. Portes és Böröcz, (1988).

[2] A kisebbségi értelmiségiekre vonatkozó elméleti irodalom egyik jó példája Geschwender (1978) könyve. Az egyes esettanulmányok között érdemes megemlíteni Bray (1984); Stevens és munkatársai (1978) és Cardona (1980) munkáját.

[3] Sajátságos módon a célországok sajtója kizárólag „külföldiekről", s nem pedig bevándorlókról vagy etnikai kisebbségekről beszél.

[4] A Miami környékén működő üzleti vállalkozások száma a hatvanas évek közepi mintegy ezerről máig több, mint 25 000-re nőtt. A „közvetítő kisebbségek" vállalkozásaitól eltérően – amelyek rendszerint kisméretűek és a kereskedelemben koncentrálódnak –, a kubai enklávét alkotó kis, közepes és nagyvállalatok között a gazdaság gyakorlatilag minden szektora megtalálható: bankok és kereskedőházak csakúgy, mint például építkezési vállalkozások. Jelenleg a spanyol anyanyelvűek tulajdonában levő tíz legnagyobb egyesült államokbeli vállalat fele, valamint a tíz legnagyobb bank közül ugyancsak öt Miamiban székel annak ellenére, hogy a városban az USA spanyol anyanyelvű lakosságának csak mintegy 5 százaléka lakik (Portes, 1987).

IRODALOM

Alba, F.: 1978 „Mexico's International Migration as a Manifestation of its Development Pattern", *International Migration Review.* 12 : 502–513.

Bach, R. L., J. Bach, és T. Triplett: 1981 „The Flotilla Entrants: Latest and Most Controversial", *Cuban Studies.* 11 : 29–48.

Böhning, W. R.: 1984 *Studies in International Labour Migration.* London: Macmillan.

Bonacich, E.: 1973 „A Theory of Middleman Minorities", *American Sociological Review.* 38 : 583–594.

Bonacich, E., I. Light, és C. Wong: 1977 „Koreans in Small Business", *Society.* 14 : 54–59.

Bonacich, E., és J. Modell: 1980 *The Economic Basis of Ethnic Solidarity: Small Business in the Japanese–American Community.* Berkeley, CA: University of California Press.

Bonilla, F. A. és R. Campos: 1981 „A Wealth of Poor: Puerto Ricans in the New Economic Order", *Daedalus.* 110 : 133–176.

Böröcz, J.: 1987 „Mapping Structural Change Under State Socialism: A Look at East-Central Europe". Department of Sociology, The Johns Hopkins University (Mimeo).

Botifoll, L. J.: 1985 „How Miami's New Image was Created". Occasional Paper # 1985–1, Institute of Inter-American Studies, University of Miami.

Bray, D.: 1984 „Economic Development: The Middle Class and International Migration in the Dominican Republic", *International Migration Review.* 18 : 217–236.

Briggs, V. M.: 1975 „The Need for a More Restrictive Border Policy", *Social Science Quarterly.* 56 : 477–484.

Browning, H. L. és N. Rodriguez: 1985 „The Migration of Mexican Indocumentados as a Settlement Process: Implications for Work". In *Hispanics in the U.S. Economy.* Edited by G. Borjas and M. Tienda. Pp. 277–297. Orlando, Fla: Academic Press.

Bustamente, J. A. és G. G. Martinez: 1979 „Undocumented Immigration from Mexico: Beyond Borders but within Systems'', *Journal of International Affairs.* 33: 265–284.
Cardona, R.: 1980 *El Exodo de Colombianos,* Part II. Bogota: Ediciones Tercer Mundo.
Castles, S.: 1986 „The Guest-Worker in Western Europe: An Obituary'', *International Migration Review.* 20 : 761–778.
Castles, S., H. Booth, and T. Wallace: 1984 *Here for Good. Western Europe's New Ethnic Minorities.* London: Pluto Press.
Cornelius, W. A.: 1977 „Mexican Migration to the United States: The View From Rural Sending Communities''. Center for International Studies, M.T>I., DIscussion Paper C/77–11 (Mimeo).
Doeringer, P. B., P. I. Moss, és D. G. Terkla: 1986 „Capitalism and Kinship: Do Institutions Matter in the Labor Market?'' *Industrial and Labor Relations Review.* 40 : 48–60.
Fitzpatrick, J.: 1971 *Puerto Rican Americans: The Meaning of Migration to the Mainland.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
Geschwender, J. A.: 1978 *Racial Stratification in America.* Dubuque, Iowa: William C. Brown.
Gordon, D. M.: 1972 *Theories of Poverty and Unemployment: Orthodox, Radical, and Dual Labor Market Perspectives.* Lexington, Mass: D. C. Heath.
Gordon, M. M.: 1964 *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origins.* New York: Oxford University Press.
Greeley, A.: 1971 *Why Can't They Be Like Us? America's White Ethnic Groups.* New York: Dutton.
Hamar, T.: 1985 „Dual Citizenship and Political Integration'', *International Migration Review.* XIX, 3 : 438–450.
Handlin, O.: 1951 *The Uprooted: The Epic Story of the Great Migrations that Made the American People.* Boston: Little Brown.
Kim, I.: 1981 *New Urban Immigrants, the Korean Community in New York.* Princeton, NJ: Princeton University Press.
Lamm, R. D. és G. Imhoff: 1986 *The Immigration Time Bomb, the Fragmenting of America.* New York: Dutton.
Light, I.: 1984 „Immigrant and Ethnic Enterprise in North America'', *Ethnic and Racial Studies.* 7 : 195–216.
72 *Ethnic Enterprise in America.* Berkeley, CA: University of California Press.
Maldonado, E.: 1979 „Contract Labor and the Origin of Puerto Rican Communities in the United States'', *International Migration Review.* 13 : 103–121.
Massey, D.: 1987 „Understanding Mexican Migration to the United States'', *American Journal of Sociology.* 92 : 1372–1403.
Min, P. G.: 1988 „Ethnic Business and Economic Mobility: Korean Immigrants in Los Angeles''. Paper presented at the meetings of the American Sociological Association, Atlanta, August.
Moore, J. és H. Pachón: 1985 *Hispanics in the United States.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
Moulier-Boutang, Y.: 1985 „Resistance to the Political Representation of Alien Populations: The European Paradox'', *International Migration Review.* XIX, 3 : 485–492.
Nelson, C. és M. Tienda: 1985 „The Structuring of Hispanic Ethnicity: Historical and Contemporary Perspectives'', *Ethnic and Racial Studies.* 8 : 49–74.
Pedraza-Bailey, S.: 1985 „Cuba's Exiles: Portrait of a Refugee Migration'', *International Migration Review.* 19 : 4–34.
Piore, M.: 1979 *Birds of Passage, Migrant Labor and Industrial Society.* Cambridge: Cambridge University Press.
Portes, A.: 1987 „The Social Origins of the Cuban Enclave Economy of Miami'', *Sociological Perspectives.* 30 : 340–372.
1979 „Illegal Immigration and the International System'', *Social Problems.* 26 : 425–438.
1976 „Determinants of the Brain Drain'', *International Migration Review.* 10 : 489–508.
Portes, A. és R. L. Bach: 1985 *Latin Journey, Cuban and Mexican Immigrants in the United States.* Berkeley, CA: University of California Press, Ch. 1.
Portes, A. és J. Böröcz: 1988 „The Informal Sector under Capitalism and State Socialism: A Preliminary Comparison''. *Social Justice,* 15, 3–4.
Portes, A. és A. Stepick: 1985 „Unwelcome Immigrants: The Labor Market Experiences of 1980 Mariel and Haitian Refugees in South Florida'', *American Sociological Review.* 50 : 493–514.
Portes, A. és J. Walton: 1981 *Labor, Class, and the International System.* New York: Academic Press.

Reimers, C. W.: 1985 „A Comparative Analysis of the Wages of Hispanics, Blacks, and Non-Hispanic Whites''. In *Hispanics in the U.S. Economy.* Edited by G. J. Borjas and M. Tienda. Pp. 27–75. Orlando, Fla: Academic Press.

Rist, R.: 1979 „Guestworkers in Germany: Public Policies as the Legitimation of Marginality'', *Ethnic and Racial Studies.* 2 : 401–415.

Salt, J.: 1983 „High Level Manpower Movements in Western Europe and the Role of Careers: An Explanatory Framework'', *International Migration Review.* 17 : 633–652.

Sanchez-Korrol, V.: 1983 *From Colonia to Community.* Westport, CT: Greenwood Press.

Schmitter-Heisler, B.: 1985 „Sending Countries and the Politics of Emigration and Destination,'' *International Migration Review.* XIX, 3 : 469–484.

Stepick, A.: Előkészületben: „Miami's Two Informal Sectors''. In *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries.* Edited by A. Portes, M. Castells, and L. Benton. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Stevens, R., L. W. Goodman, és S. Mick: 1978 *The Alien Doctors: Foreign Medical Graduates in American Hospitals.* New York: Wiley.

Tolbert, C., P. M. Horan, és E. M. Beck: 1980 „The Structure of Economic Segmentation: A Dual Economy Approach'', *American Journal of Sociology.* 95 : 1095–1116.

Tung, K. R.: 1985 „Voting Rights for Alien Residents – Who Wants It?'' *International Migration Review.* XIX, 3 : 451–467.

U.S. Bureau of the Census: 1983 *Detailed Population Characteristics 1980 – Florida.* Washington, D. C.: U.S. Department of Commerce.

U.S. Immigration and Naturalization Service: 1987 *Annual Report.* Washington, D. C.: U.S. Government Printing Office.

Warner, W. L. és L. Srole: 1945 *The Social Systems of American Ethnic Groups.* New Haven: Yale University Press.

Werbner, P.: 1987 „Enclave Economies and Family Firms: Pakistani Traders in a British City''. In *Migrants, Workers, and the Social Order.* Edited by J. Eades. Pp. 215–233. London, Tavistock Publications.

Wilson, K. L. és A. Portes: 1980 „Immigrant Enclaves: An Analysis of the Labor Market: Experiences of Cubans in Miami'', *American Journal of Sociology.* 86 : 295–319.

Zimmer, C. és H. Aldrich: 1987 „Resource Mobilization through Ethnic Networks: Kinship and Friendship Ties of Shopkeepers in England'', *Sociological Perspectives.* 30 : 422–445.

Zolberg, A., A. Suhrke, és S. Aguayo: 1986 „International Factors in the Formation of Refugee Movements''. *International Migration Review.* 20 : 151–169.

SUMMARY

Alejandro Portes and *József Böröcz: „Bitter Bread'':*
Sociological Problems Of International Labor Migration

This is the Hungarian version of a paper published in English in the 1989/1. Issue of *International Migration Review.* It reviews conventional theories about different aspects of labor migration: its origins, stability over time, and patterns of migrant settlement. For each of these aspects, the authors provide alternative explanatory hypotheses derived from the notions of the increasing articulation of the international system and the social embeddedness of its various sub-processes, including labor flows. A typology of sources and outcomes of contemporary immigration in the advanced countries is presented as a heuristic device to organize the diversity of such movements as described in the empirical literature.

РЕЗЮМЕ

Алеяндро Портес—Йожеф Бёрёц: Горький хлеб: Социологические проблемы международной миграции рабочей силы

Статья является венгерским вариантом текста опубликованного на английском языке в 1/1989 № журнала International Migration Review. Сначала в ней дан обзор традиционных теорий касающихся происхождения, стабильности во времени международной миграции рабочей силы, а также поселения мигрантов на местах. Затем, ставя в центр все более сильную артикулацию международной системы, а также частичных процессов, так и места миграции рабочей силы в обществе, разработывает альтернативные, объясняющие гипотезы для понимания названных выше частичных проблем миграции. Статья завершается евристической типологией понятийно классифицирующей различные, описанные в международной литературе современные формы международной миграции направленной в экономически развитые страны.

GÖMÖRI ANDRÁS

A SZOCIALISTA GAZDASÁG SAJÁTOS INTÉZMÉNYE: A KÖZVETÍTŐ SZFÉRA

Gazdaságunk alá-fölérendeltségi viszonyokon nyugvó, hierarchikus felépülése az 1968-as reform kudarcainak magyarázata során kapott talán először jelentős hangsúlyt, de mindmáig nem a múlté. Joggal gyanakodhatunk tehát, hogy e hierarchikus képződmény gazdaságunk adott berendezkedésének nélkülözhetetlen „tartozéka".

Míg a – teoretikusan elgondolt, tiszta – piacgazdaságban a gazdaság állapota az önérdekeiket követő szereplők viselkedésének nem szándékolt következményeként alakul ki, addig a szocialista tervgazdaságban a gazdaságirányító központ igyekszik a gazdaság szereplőinek – elsősorban a vállalatoknak – viselkedését a gazdaság állapotára vonatkozó előre kitűzött céloknak megfelelően, direkt vagy indirekt módon befolyásolni. Úgy tűnik, hogy a gazdaságirányító központ és a vállalatok közötti effajta kapcsolat az említett hierarchikus képződményt nem nélkülözheti. Röviden ez indokolja, hogy e képződményt a gazdaság működéséhez elengedhetetlen funkció köré kiépült intézménynek tekintsem. Funkciójára utalva és jobb kifejezés híján az említett intézményt közvetítő szférának fogom nevezni. Törekvésem felépülésének, működésének, belső viszonyainak stb. a leírására irányul.

Nem állítom, hogy a közvetítő szféra léte a szocialista gazdaság olyan vonása, amely minden más gazdaságtól megkülönbözteti, csupán azt, hogy a szocialista gazdaságra szükségképpen jellemző. Alapos összehasonlító elemzés dönthetné csak el, hogy más gazdaságokra – a modern piacgazdaságokra, vagy a postkolonializmus országaira – mennyire jellemző a közvetítő szféra léte. Így állításaim semmit nem fogalmaznak meg a nem szocialista gazdaságokra vonatkozóan. De még a szocialista országok gazdaságai között is olyan különbségek lehetnek, amelyek egy-egy állítás szempontjából korlátozó erejűnek bizonyulhatnak. Így mondandómat a magyar gazdaságra tartom érvényesnek az általánosítás lehetőségének szem előtt tartásával.

Ugyanakkor a magyar gazdaságban – a szocialista gazdaság kiépülésétől napjainkig – olyan változások mentek végbe, amelyek nem hagyhatók figyelmen kívül. Jelentős mértékben változott – többször is – a gazdaságpolitika tartalma és a gazdaságirányításnak a vállalati viselkedés befolyásolását célzó eszköztára. Mindez azonban nem fedheti el azt a tényt, hogy nem változott meg a gazdaság előbbiekben röviden vázolt berendezkedése, amelyből a közvetítő szféra léte következik. A gazdaságpolitikai célok változása önmagában nem oldja meg a vállalatoknak e céloknak megfelelő működtetését, továbbá a működtetés módjára vonatkozó bármely elképzelés sem teszi semmissé magának a működtetésnek – azaz a vállalati viselkedés központi befolyásolásának – szükségességét. Így állításaimat a szocialista gazdaság kiépülésétől napjainkig tartom érvényesnek.

Mondandóm kifejtése során nem a legújabb fejleményekre koncentrálok – amelyek úgy vélem, nem érintették az említett alapstruktúrát –, így a felhasznált források közül sem a legújabbak állnak a középpontban.

A közvetítő szféra alapvonásai

A közvetítő szféra tehát az irányító központ és a vállalati szféra között kiépült intézmény, amely az egyik oldalon az irányító központtal, a másik oldalon a vállalati szférával érintkezik. Az érintkezési határok mentén átfedések vannak, a közvetítő szféra az említett másik két intézménnyel e határokon mintegy „összemosódik". Ugyanakkor a közvetítő szféra határai rugalmasak, sőt dinamikusan változóak. Ez olyan vonása, amely elengedhetetlenül szükséges funkciójának ellátásához.

A közvetítő szféra mint intézmény

A közvetítő szféra a gazdaságműködés számára nélkülözhetetlen funkciót lát el. E funkció ellátását rögzült eljárásmódok jellemzik. Az eljárásokhoz szerepek ugyancsak rögzült rendszere kötődik, a szerepekhez pedig határozott normák, viselkedési szabályok, minták tapadnak. A közvetítő szféra ebben az értelemben intézmény.[1] (Ugyancsak ebben az értelemben intézmény a vállalati szféra is, amely így nem egyszerűen szervezetek halmaza, hanem az előbbi vonásokkal szintén jellemezhető intézmény.)

Szervezet és intézmény, a közvetítő szféra szereplői

A közvetítő szféra intézménye ugyanakkor szervezeti formákhoz kötődik. Szereplői szervezetek, szervezet-részek, szervezeti egységek, testületek és szervezeti vagy testületi posztokat betöltő személyek, ill. mindezek különböző csoportjai. A közvetítő szféra tehát formáját tekintve szervezet-konglomerátum, amelynek azonban nem lehet szereplője a jelzett posztok valamelyikét be nem töltő „magánszemély", vagy szervezeti képviselettel nem rendelkező csoport. Amikor tehát a közvetítő szféra szereplőiről állítok valamit, valamennyi említett szereplőre gondolok, Már abból, hogy a közvetítő szféra határai dinamikusan változóak, következik, hogy a szféra nem írható le szereplőinek taxatív megjelölésével. Hiszen a határok dinamikus jellegét éppen az adja, hogy egyes szereplői hol belépnek a szférába, hol kilépnek abból, attól függően, hogy milyen tevékenységet folytatnak, vagy tevékenységük mely részét, vagy vonatkozását tekintjük. Ez azonban nemcsak az említett határokon van így, számos más szereplő léphet be ideiglenesen vagy tartósan, ad hoc jelleggel vagy alapfunkciójából adódóan a közvetítő szférába. Ez a szféra működőképességének változó körülmények közötti fenntartását nagymértékben könnyíti.[2]

Minthogy a közvetítő szféra sem határainak, sem szereplőinek pontos megadásával nem írható le, egy tautológiai ízű megfogalmazáshoz kell folyamodnunk: a közvetítő szféra szereplője a gazdaság minden résztvevője, aki (vagy amely) az intézmény funkciójának – ti. az irányító központ és a vállalati szféra működése összehangolásának – ellátásához hozzájárul. Ugyanakkor a definíciós „bizonytalanság" éppen annak kifejeződése, hogy a közvetítő szférát nem mint szervezet-rendszert – amely formális szerve-

zeti keretekkel leírható –, hanem mint intézményt tekintem. Azt gondolom egyetlen intézmény sem írható le határaival, terjedelmével vagy szereplőinek felsorolásával, hanem csak funkcióján, belső viszonyain, szerepein, normáin stb. keresztül.[3]

A közvetítő szféra felépülésének módja: a liberális hierarchia

A közvetítő szféra hierarchikusan épül fel. Ez a vonása az irányító központ és vállalat viszonya aszimmetriájának következménye, annak kifejeződése. E különleges vonásokkal jellemezhető hierarchiát – tulajdonságaira utalva és jobb kifejezés híján – liberális hierarchiának fogom nevezni. A liberális hierarchia leírásakor a modellszerűen elgondolt klasszikus hierarchia jegyeiből indulok ki, majd ehhez való viszonyában próbálom meg a szóban forgó hierarchikus berendezést jellemezni. Mindvégig hangsúlyozottan hierarchikus berendezésről és nem hierarchikus szervezetről lesz szó.

A klasszikus hierarchikus berendezkedés[4]

Nem törekszem a klasszikus hierarchia teljes leírására,csupán néhány lényeges vonását említem meg. Az alábbi ábra a klasszikus hierarchikus szerkezet egy darabját szimbolizálja.

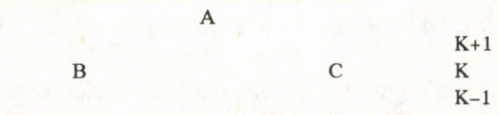

A betükkel jelzett pontok a hierarchia posztjai, a sorszámok (K+1; K; K–1) a hierarchia szintjeit jelölik.

1. A nagyobb sorszámú szintek rendre „magasabban'' vagy „feljebb'' vannak, mint a kisebb sorszámúak. A „magasabban lenni'' reláció tranzitív.
2. Minden poszt egy és csak egy hierarchiaszinten helyezkedik el. A poszt „magassága'' azonos e hierarchiaszint „magasságával''.
3. A nagyobb sorszámú szinten rendre kevesebb poszt van, mint a kisebb sorszámú szinten, azaz a hierarchia felfelé szigorúan szűkül (vagy lefelé szigorúan bővül).
4. A hierarchia posztjait személyek töltik be. A személyek és a posztok között kölcsönösen egyértelmű megfeleltetés van. (Azaz egy posztot csak egy személy tölthet be, míg egy személy csak egy posztot tölthet be.)
5. A klasszikus hierarchiában a magasabb és alacsonyabb posztok viszonya határozottan vagy szélsőségesen aszimmetrikus, „együttműködésük'' az utasítás-végrehajtás fogalompárral írható le. A hierarchia magasabb posztjain utasításokat vagy parancsokat adnak az alacsonyabb posztok számára, ezeket az alacsonyabb posztokon végrehajtják. Az utasítás-végrehajtás mechanizmus biztosítja a klasszikus hierarchikus berendezés működését.

A liberális hierarchia

A közvetítő szféra felépülésének módját, a liberális hierarchiát is jellemzi a felfelé szűkülés (vagy lefelé bővülés) tulajdonsága, ez azonban nem érvényesül szigorúan. A tulajdonság szigorú érvényesülése a klasszikus hierarchiában azzal a következménnyel jár, hogy a hierarchiaszintek, ill. a posztok számának növelése szigorú feltételekhez kötött. Ahhoz, hogy a klasszikus hierarchikus szerkezetbe újabb (és újabb) szintet lehessen beépíteni, vagy egy adott szinten a posztok számát növelni lehessen, a hierarchiának a teljes, az adott szint vagy poszt alatti szeletét bővíteni kell. Más szóval a klasszikus hierarchia csak alulról bővíthető. A liberális hierarchiát e kötöttség nem jellemzi, előfordulhat, hogy egy magasabb szinten a posztok száma nem kisebb, mint egy alacsonyabb szinten. E tulajdonságnak nem kis jelentősége van a közvetítő szféra működése szempontjából, erre később még utalni fogok.

A liberális hierarchiára nem állnak a klasszikus hierarchia 4. pont alatt jelzett tulajdonságai. Mindenekelőtt a liberális hierarchia posztjait nemcsak személyek töltik be, hanem a közvetítő szféra bármely szereplője (így szervezetek, szervezeti egységek, testületek stb.), következésképpen a szervezetek, szervezeti egységek, szervezet-részek hierarchiájáról is lehet beszélni. A szervezetek (szervezeti-egységek stb.) közötti hierarchikus viszonyok befolyásolják a személyek által betöltött posztok közötti viszonyokat is. (A következőkben a posztok betöltésével kapcsolatban elsősorban személyekre kell gondolni, de az állítások a következő szféra bármely más szereplőjére is vonatkozhatnak.)

Ugyanakkor a posztok és a betöltői között nincsen kölcsönösen egyértelmű megfeleltetés. Az is előfordulhat, hogy egy posztot több szereplő tölt be,[5] de ennél fontosabb, hogy egy szereplő több posztot is betölthet. Az így betöltött különböző posztok hierarchikus magassága azonban egészen különböző lehet. Az ilyen esetleg különböző magasságú posztokat a betöltő személye „kapcsolja össze". Ennek következtében állhat elő az a helyzet, hogy egy azonos szereplő (személy) által betöltött két poszt közül az egyik egy harmadiknál magasabban, a másik pedig alacsonyabban van,[6] ill. más kombinációk is előfordulhatnak.

A liberális hierarchia további tulajdonsága, hogy valójában „összetett" vagy „többdimenziós" hierarchia, azaz több különböző hierarchia együttese, amelyek egymással különféle viszonyban lehetnek[7] (pl.: az egyik magasabban van mint a másik, egymással átfedésben vannak, egy vagy több ponton érintkeznek, az egyik nagyobb, a másik kisebb vertikális távolságot fog át, ill. ezen tulajdonságok kombinációi jellemezhetik viszonyukat). Ennek következményeként előfordulhat, hogy egy adott poszt helyzete az egyik hierarchiában más, mint a másikban (pl.: magasabb), azaz valójában az adott poszt két (vagy több) különböző poszt együttese (vagy több ilyen posztra bontható szét).

A liberális hierarchiában egy szereplőhöz (személyhez) több poszt „tartozhat". Akár úgy, hogy egy szereplő több posztot tölt be, akár úgy, hogy az adott poszt több különböző hierarchiában helyezkedik el. Az ilyen posztok együttesét pozíciónak fogom nevezni. A közvetítő szféra szereplőjének hierarchikus helyzete tehát nem a poszt, hanem a pozíció helyzetével oldható meg. Ha egy szereplő egy adott poszton kívül egy ennél magasabb posztott is betölt, ez az előbbi poszt hierarchikus magasságát mintegy „meg-

emeli''. Ugyancsak ez történik, ha egy adott poszt egy másik hierarchiában magasabbnak minősül, vagy ha a poszt betöltője olyan tulajdonsággal rendelkezik, amely valamely hierarchikus rendeződésben magasra helyezi.

Minthogy a különböző posztokat – amelyek együttese a pozíció – a betöltő személye kapcsolja össze, a liberális hierarchia pozíciói személyhez kötöttek, messzemenően perszonifikáltak. Egy adott poszt tényleges magassága attól (is) függ, hogy betöltője milyen más posztokat tölt be, (ill. tulajdonságai alapján milyen hierarchikus rendeződésekben, hol helyezkedik el). A pozíciók perszonifikáltsága a közvetítő szféra olyan vonása, amely a működés fontos sajátosságai számára nagy jelentőséggel bír. Ez – szándékaim szerint – a későbbiek során válik világossá, annyit azonban előre lehet bocsátani, hogy a működés során a szereplők, mint egy-egy poszt betöltői kerülnek egymással konfliktusba, ugyanakkor magatartásuk – és viszonyuk – alakításakor kalkulálnak a partnereik által betöltött további posztokkal, azaz partnereik tényleges pozíciójának magasságával is.

Mindezekkel összhangban a liberális hierarchia pozicionális viszonyai rendkívül elasztikusak. Nem érvényes a liberális hierarchiára a klasszikus hierarchia 2. pont alatt jelzett tulajdonsága. Következésképpen nem áll, hogy bármely két pozícióról eldönthető, hogy melyik van magasabban. Az egymástól elegendően nagy hierarchikus távolságra lévő pozícióknál ez eldönthető, az egymáshoz közelieknél azonban nem.[8] Itt a pozíciók viszonya állandóan változhat, attól függően, hogy az adott összefüggésben – azaz a működés során kontaktusba kerülő partnerek konkrét viszonyában – a pozíció melyik posztja dominál vagy válik fontossá, miközben a többi szerepe sem hagyható figyelmen kívül. E helyzetben a pozíciók közötti „magasabban lenni'' reláció nem tranzitív.

A liberális hierarchiában – a pozicionális viszonyok jellegével összhangban – a magasabb és alacsonyabb pozíciók viszonya aszimmetrikus, de ez az aszimmetria nem olyan szélsőséges, mint a klasszikus hierarchiában. A különböző pozíciójú partnerek közötti függőség nem egy irányú, hanem kölcsönös. Együttműködésük nem írható le az utasítás–végrehajtás fogalompárral, viszonyuk tartalmazza a tranzaktivitás mozzanatait. A szereplők operációs és manőverezési készsége a partner érdekérintettségére épül, „célracionális mérlegelésen'' alapul. Együttműködésük a reciprocitás elvének – valamilyen mértékű – érvényesülését feltételezi.[9] E jellemzők indokolják e szerkezetre nézve a liberális jelző használatát, nem megfeledkezve arról, hogy e berendezkedés alapvetően hierarchikus. A liberális hierarchiával, mint felépülési móddal jellemezhető közvetítő szféra működését nem az utasítás–végrehajtás mechanizmus biztosítja. A következőkben e működés centrumában álló folyamatot igyekszem bemutatni.

A közvetítő szféra működésének centrális folyamata: az alkufolyamat

Az alku fogalma a hazai közgazdasági irodalomban igen elterjedt. Az alkufolyamatok elemzését használják makroökonómiai folyamatok leírásakor, egy-egy gazdaságtörténeti korszak jellemzésekor (tervalku, szabályozóalku), ill. valamely részfolyamat bemutatásakor (beruházástámogatás, keresetszabályozás, munkaerőpiaci folyamatok).[10] Ugyanakkor egyetértek azzal az állásponttal, amely szerint: „A tervalku fogalmának a szocializmus közgazdasági irodalmában történt meghonosodása, illetve az egyéb alku-

fajták elemzésében való továbbélése ugyanis inkább példázza a köznapi tapasztalatok egyszerű átemelését, mint azok pontos logikai feldolgozását..."[11]

E néhány pótlására nem vagyok képes és jelen helyen nem is tűzöm ki célul. Itt csupán arra törekszem, hogy az alkufolyamatnak a közvetítő szféra működésében betöltött szerepét tisztázzam. Azonban még ehhez is nélkülözhetetlen – ha csak vázlatosan is – megemlíteni azokat a feltételeket, amelyek elengedhetetlenül szükségesek ahhoz, hogy az a helyzet – az alkuszituáció –, amelyben a felek alkupozícióba, vagy alkuviszonyba kerülnek és amelyben az alkufolyamat lejátszódik, előálljon.[12]

Az alkuszituáció elengedhetetlen feltétele, hogy a feleknek céljaik legyenek, amelyek elérése, vagy minél eredményesebb megvalósítása függ a másiktól, vagy amely a másik valamilyen magatartását feltételezi. A célok elérése vagy meghiúsulása az alkupartnerek nyereségeként, illetve veszteségeként definiálható. Az alkuszituáció kizárja a partnerek közötti egyirányú függőséget, viszonyuk tranzaktív.

Könnyen belátható, hogy az irányító központ és a vállalat közötti viszony alkuviszony, azaz a szereplők, mint egymás partnerei alkupozícióban vannak. Az irányító központ által célul tűzött nemzetgazdasági paraméterek teljesülésének a vállalatok bizonyos magatartása a feltétele, ugyanakkor a vállalat erőforrások iránti igényének kielégítése az irányító központ bizonyos magatartásától függ.

Ám nem létezik olyan automatikus mechanizmus – sem gazdasági automatizmus, sem konstruált szabályozórendszer formájában – amely a partnerek magatartását valamilyen optimumnak megfelelően beállítaná, vagy ilyen közös optimum felől vezérelné. Nem létezik továbbá olyan, az adott feltételek mellett működőképes, objektív – a felek által pl. tudományos megalapozottsága, vagy más ok miatt kölcsönösen elfogadott – optimumkeresési eljárás, amelynek eredményeire a partnerek magatartásuk motívumaként tekinthetnének. Mindezek következtében áll elő a – most már hozzá lehet tenni – alkuviszonyban lévő irányító központ és a vállalat összehangoltságának hiánya. Eddigi állításaim szerint a koordinációs funkciót a közvetítő szféra látja el. Most már arra is rá lehet mutatni, hogy e funkció ellátását a közvetítő szféra milyen módon valósítja meg.

Az irányító központ és a vállalati szféra közötti alkufolyamat – miközben részfolyamatokra bomlik – a közvetítő szférán fut végig. A közvetítő szférát erre sajátos hierarchikus berendezkedése, a liberális hierarchia teszi alkalmassá. A közvetítő szféra különböző magasságú pozícióinak („szintjeinek") viszonya – mint azt az előzőekben igyekeztem leírni – alkuviszony. Az irányító központ és a vállalati szféra közötti alkufolyamat a közvetítő szféra különböző magasságú pozícióit betöltő szereplők közötti részalku-folyamatok formájában, ezek együtteseként valósul meg. Minden egyes részalku során az alacsonyabb pozíciójú szereplő a vállalati szféra felől érkező, a magasabb pozíciójú szereplő az irányító központ felől érkező törekvéseket (célokat) testesíti meg. (Ebből a közvetítő szféra több tulajdonsága következik, amelyekre a későbbiekben térek ki.) E törekvéseknek a részalku-folyamatok során történő összehangolódása révén valósul meg az irányító központ és a vállalati szféra összhangja, azaz ilyen módon teljesíti a közvetítő szféra funkcióját.

Minthogy semmilyen más mechanizmus vagy eljárás nincs, amely a közvetítő szféra működését és funkciójának ellátását biztosítaná, az alkufolyamat a közvetítő szféra működésének centrális folyamata, amely mentén a szereplők pozicionális viszonyai rendeződnek, magatartásukban követett szabályok, normák, minták kikristályosodnak és

rögzülnek. Azáltal azonban, hogy az alkufolyamat a közvetítő szférát funkciójának ellátására képessé teszi, e funkció pedig nélkülözhetetlen a gazdaság működőképességének fenntartásához, az alkufolyamat egyszersmind több is, mint a közvetítés funkciójának technológiája.

A közvetítő szféra néhány további vonása

E fejezetben igyekszem a közvetítő szféra néhány, a már említetteken túlmenő további tulajdonságát megjelölni. E tulajdonságok a korábban leírt vonásoknál nem kevésbé fontosak, de azokból részben következnek, ill. azokkal – és egymással – összefüggésben vannak. Mindezen tulajdonságok együtteséből áll össze a közvetítő szféra képe. Nem állítom, hogy az itt bemutatandó tulajdonságokkal e kép teljes lenne, ugyanakkor bennük a közvetítő szféra szereplőinek viselkedési szabályosságai fejeződnek ki.

Pozicionális viszonyok: pozícióerősítés és alkufolyamat

A gazdaság szereplői az alkufolyamatban való részvétel nélkül is érhetnek el valamilyen értelemben vett „eredményeket" (pl. egy vállalat vagy ágazat növelheti kibocsátásait, egy személy megszerezhet valamilyen szakképzettséget, vagy iskolai végzettséget stb.). Ezen eredményeket azonban – minthogy a gazdaság szereplőit nem valamilyen automatizmus (pl. a piac vagy valamiféle szabályozórendszer) minősíti, „el kell ismertetni". Ez az alkufolyamat révén történik.

Az alkuszituáció mégoly elnagyolt körülírásából is kitetszik, hogy az alkupozícióba kerülésnek feltételei vannak. A gazdaságnak – szűkebben a közvetítő szférának – az a szereplője kerülhet alkupozícióba, akinek sikerül olyan helyzetbe hozni magát, hogy képes legyen potenciális partnere céljainak elérését saját magatartásától függővé tenni. Ezáltal arra is képessé válik, hogy partnere magatartását – valamilyen mértékig – saját céljainak megfelelően befolyásolja. E képességek „nagyságát" az alkupozíció erősségének lehet nevezni.[13]

Mármost a közvetítő szféra szereplői arra törekszenek, hogy alkupozíciójukat erősítsék. Ez „eredményeik elismertetésének" és partnereikre vonatkozó „befolyásolási képességüknek" feltétele. E törekvésük eredményessége a korábbi alkufolyamatok kimenetelétől is függ, ugyanakkor a további alkufolyamatokban való részvételük esélyeit is befolyásolja. Ily módon az alkufolyamatok sorozata mentén alakul ki a különböző erősségű alkupozíciók – bonyolult és változékony – rendszere. Az alkupozíció – a korábban a posztok együtteseként leírt pozíció „magasságának" legdöntőbb eleme. Azaz a közvetítő szféra pozicionális viszonyai az alkufolyamat mentén – a szféra működése során – rendeződnek (ill. rendeződnek át). Az alkufolyamat így nemcsak a közvetítő szféra működésének centrális folyamata, hanem a szóban forgó intézmény belső rendeződésének mechanizmusa is. Az alkupozíció erősítésére irányuló törekvés több módon érvényesíthető, de feltehetőleg vannak általános vagy tipikus módjai. Ezek közül kettőt említek meg.

A „poszthalmozás''

A korábbiakban a közvetítő szféra szereplőinek pozícióit, mint különböző hierarchikus rendeződésekben elfoglalt posztok együttesét írtam le. A valamely hierarchikus rendeződésben magasan elhelyezkedő poszt – mint arra utaltam – a pozíció magasságát „megemeli''. Ennek következtében a közvetítő szféra bármely szereplője számára (így személyek, szervezeti egységek, szervezetek stb. számára egyaránt) a pozíció magassága valamely hierarchikus rendeződésben magasan elhelyezkedő poszt betöltésével emelhető. Ennek megfelelően a közvetítő szféra szereplői a magasan elhelyezkedő hierarchikus posztok betöltésére törekszenek. E törekvés a liberális hierarchia korábban leírt tulajdonságai révén válik lehetővé. Egyrészt a liberális hierarchiában lehetséges, hogy egy szereplő több posztot töltsön be. Másrészt a liberális hierarchia „nem szigorúan felfelé szűkülő'' jellege lehetővé teszi újabb és újabb posztok létrehozását. A közvetítő szféra szereplőinek törekvése így nem csupán már meglévő posztok betöltésére, hanem új – betölthető – posztok létrehozására is irányul. Ugyanakkor e törekvések megvalósítási lehetőségei nem korlátlanok.[14] Az alkufolyamat az itt leírt „áttételeken'' keresztül tehát a közvetítő szféra posztjainak szerkezeti alakulását is mintegy „vezérli''.[15]

Az autarchiára törekvés

Az autarchiára törekvés az egész gazdaságot és annak minden szereplőjét – így a közvetítő szféra szereplőit is – jellemzi. A nemzetgazdasági szintű autarchiára törekvés tényének felismerése nem új, csakúgy, mint kritikája. E törekvés számos magyarázata ismert és lehetséges a külgazdasági egyensúly romlásától, a nemzetközi gazdasági vagy politikai viszonyokig. Itt valamennyi szereplőre jellemző törekvés egy más magyarázatára próbálok kísérletet tenni.

Az autarchiára törekvést ugyanis, mint az alkupozíció erősítésének módját tekintem. Ahogy a „poszthalmozás'' a partner függővé tételén keresztül az alkupozíció kivívásának vagy erősítésének eszköze, úgy az autarchiára törekvés is hasonló eszköz, ugyanakkor a partnertől való függés megakadályozásának, csökkentésének vagy megszüntetésének eszköze is. A felhasználó igyekszik a szállítójától függetlenné válni, ezért pl. alkatrészgyártó profilt épít ki.

A különböző erőforrások megszerzésének, a függőség megszüntetésének eszköze lehet például más termelőegységek beolvasztása. Az ágazati vezetés is arra törekszik, hogy egy-egy gyártási folyamat teljes vertikuma az irányítás alá tartozzon.[16] A közvetítő szférában, ahol – mint arra még kitérek – elsősorban információk áramlása zajlik, az autarchiára törekvés ezen információkra is vonatkozik. Minden szereplő igyekszik minden lehetséges információval rendelkezni, azokat blokkolni, monopolizálni.

A közvetítő szféra bővülési hajlama

A közvetítő szférát állandó bővülési hajlam jellemzi. E hajlam érvényesülésének a liberális hierarchikus felépülés enged teret „nem szigorúan felfelé szűkülő'' jellege révén. A liberális hierarchia e jellemzője azonban nem oka a közvetítő szféra bővülési hajlamának. A magyarázat az irányító központ, a vállalat és a közvetítő szféra, – ill.

szereplői helyzetéből, ill. viszonyából fakadó törekvésekben keresendő. Az irányító központ bizonyos törekvéseivel a vállalat ellenkező irányú törekvései állnak szemben. Az irányító központ számára törekvéseinek érvényesítése többek között a vállalati törekvések nyomán egyre újabb területeken válik aktuálissá. Ezért az irányító központ igyekszik egyre újabb és újabb szereplőket a vállalattal szemben alkupozícióba hozni. Ennek következménye, hogy újabb és újabb hatóságokat, szerveket, szervezeteket, szervezeti egységeket, testületeket, bizottságokat hoz létre (vagy személyeket bíz meg), hogy törekvéseit az adott területen képviseltesse. Formálisan e szervek, szervezetek stb. feladata egy-egy terület ellenőrzése, irányítása, valóságos funkciójuk azonban az irányító központ alkulehetőségeinek növelése. Az irányító centrum ezen törekvése a közvetítő szféra állandó bővüléshez vezet.

Ugyanakkor e tendencia a vállalat törekvéseivel is találkozik, hiszen a vállalat számára is egyre újabb alkulehetőségeket jelent érdekei érvényesítése számára. E lehetőségeket igyekszik is kihasználni új partnereiben alkupartnert keresve és magát velük szemben alkupozícióba hozva (pl. magát e szervezetekben, testületekben stb. képviselve). A bővülési tendencia a közvetítő szféra szereplőinek törekvéseivel is egybevág, mert számukra pozíciójuk magasságát emelő posztokat, alkupozíciójuk erősítésének növekvő lehetőségeit jelenti.[17]

A „szervezeti fegyver''

Ahogy korábban több ízben jeleztem, a közvetítő szféra intézménye szervezeti formákhoz kötődik. Ezért a benne lejátszódó folyamatokat – elsősorban az alkufolyamatot – szervezeti folyamatok, a szervezetrendszer átrendeződése, szerkezetének változásai kísérik. Az előzőekben említett „poszthalmozás'', az autarchiára törekvés és a bővülési hajlam érvényesülése nyomán is lezajlanak szervezeti változások. A szervezeti változásokban nemcsak az alkufolyamat kimenetele tükröződik, de a szervezeti változásokra irányuló törekvés maga is az alkufolyamatban való részvétel fontos eszköze lehet. Ez a szervezeti változásokat a szereplők önálló taktikai jellegű céljává emelheti. A szervezeti rendszerben lezajló átrendeződési folyamatok az alkufolyamat lejátszódásának fontos „indikátorai''.[18]

A közvetítő szféra kettős arculata

A közvetítő szféra alapfunkciója az irányító központ és a vállalat tevékenységének, magatartásának összehangolása, koordinálása. E funkció teljesítése során a közvetítő szféra a két szereplő törekvéseit kölcsönösen képviseli a másikkal szemben. Csakhogy e törekvések éppen „ellenkező'' irányúak és képviseletük ellentétes magatartást követel meg. Ezért a közvetítő szféra szereplői arra kényszerülnek, hogy egyidejűleg egymással ellentétes viselkedési szabályokat követve alakítsák magatartásukat, pontosabban állandóan váltogassák a követett szabályokat. A közvetítő szféra szereplői a vállalat törekvéseinek képviselőiként, mint igénylők, az irányító központ képviselőiként, mint allokátorok lépnek fel. Következésképpen magatartásuk „felfelé'' expanzív, „lefelé'' restriktív.[19] A szereplők egyszerre két irányba elkötelezettek. Szerepüket – a szociálpszichológia szerepelméletének kifejezésével élve – a kettős kötés szorításában töltik

be. Ugyanakkor ez a viselkedési szabályok rögzüléséhez és általános ismeretéhez vezet. Az allokátor jól ismeri az igénylő viselkedésének szabályosságait, hiszen ő is ezeket követi, amikor igénylőként lép fel.

A közvetítő szféra a status quo őrzésére orientált

A közvetítő szféra e tulajdonsága közvetlenül abból magyarázható, hogy szereplői alkupozíciójuk erősítésére törekszenek, de legalábbis igyekeznek annak gyengülését elkerülni. Ugyanakkor a „mélyebb" magyarázat a gazdaság azon alapvonásával függ összsze, hogy sem a gazdaság szereplőinek minősítését, sem az erőforrások allokációjának arányait semmilyen automatizmus nem biztosítja. Ez teszi lehetővé, racionálissá és egyben indokolhatóvá a szereplők ama törekvését, hogy legalább korábbi pozíciójukat megőrizzék. A status quo őrzésére irányultság megnyilvánulása az erőforrás-allokáció területén az erőforrás-allokáció kiinduló hüvelykujjszabálya: az elosztás állandó arányok mellett. Azaz az erőforrásokból mindenki ugyanolyan arányban részesül, mint az előző időszakban, vagy elosztáskor. A szabály érvényesítésében a közvetítő szférának különleges szerepe van, tekintve, hogy az erőforrások – természetüknél fogva – nem végtelenül oszthatók, ezért az állandó arányok melletti elosztás csak bizonyos aggregátumokban valósítható meg.[20] Az ilyen aggregátumoknak megfelelő „szintek" azonban már a közvetítő szféra szintjei.

A status quo őrzésére irányultság másik megnyilvánulása az általános „bázisvezéreltség",[21] amely mechanizmus alapja a már említett automatizmus hiánya, ami a bázishelyzetet valóban a minősítés kézenfekvő alapjává teszi, miközben a bázishelyzetre való hivatkozás a szereplők fontos eszköze az alkufolyamatban.

A status quo őrzését a már kiépült szisztémában „visszacsatolásos mechanizmusok" szavatolják. Például, ha az erőforrás-allokáció eltér az állandó arányoktól – mert valamely területen a nemzetgazdasági célok megvalósulása különösen veszélyeztetett –, ez csak úgy történhet, hogy a „kedvezményezett" terület valamely más terület rovására juthat erőforrásokhoz. Ennek következtében az „alulmaradt" terület kerül olyan helyzetbe – vagy tüntetheti fel helyzetét olyannak –, hogy most már az ő javára kell az eredeti arányokat eltolni, vagy legalábbis visszaállítani.[22]

Általában elmondható a közvetítő szféra szereplőire nézve, hogy a status quót minél erősebben veszélyeztető célt tűzve maguk elé, egyre erősebben válnak függővé alkupartnereiktől céljuk elérésében.[23] Minthogy a célok eléréséhez alkulépéseken keresztül vezet az út, az alkufolyamat során tett kölcsönös engedmények nyomán az eredeti célt fokozatosan a status quóhoz illeszthetővé teszik. Ily módon a működés középpontjában az alkufolyamattal – status quót veszélyeztető célokat, ill. az azok elérésére irányuló törekvéseket rendre kirostálja.[24]

A közvetítő szféra kohéziós ereje: a vertikális integráció

Minthogy a közvetítő szféra alapvető funkciója az irányító központ és a vállalat tevékenységének összehangolása, azaz a két szereplő közötti közvetítés, ezért a közvetítő szférában lezajló döntő folyamatok – amelyek az alkufolyamattal kapcsolatosak – vertikális irányúak. Így a közvetítő szféra szereplőinek egymáshoz fűződő legfontosabb

kapcsolatai is – amelyek mentén e folyamatok lezajlanak – vertikális kontaktusok. A közvetítő szféra kohéziós erővonalai tehát vertikális irányúak, azaz a közvetítő szféra vertikálisan integrált. Ez a szereplők számára már említett kettős – felfelé és lefelé – függésben jelenik meg. Ezzel összhangban a horizontális kontaktusok nem léteznek, vagy alárendelt szerepet játszanak. Nem jön létre, vagy informalitásba szorul a tartós horizontális kooperáció, vagy érdekközösség.[25]

A szereplők horizontális partnereikkel szembeni magatartását is a vertikális partnerek magatartására vonatkozó kalkulációk motiválják.[26] Az alkalomszerűen horizontális kooperáció funkciója a vertikális kontaktusok „kiszolgálása", azaz horizontális kényszerkooperációról lehet beszélni. A tartós horizontális kooperáció és érdekközösségek hiánya folytán a vertikális kontaktusban a partnerek kizárólag saját érdekeik képviseletében, azaz izoláltan léphetnek fel.[27] Így a partner-párok közötti vertikális irányú alkufolyamatok bilaterális jellegűek. Az ilyen bilaterális részalku-folyamatok szekvenciális összekapcsolódásából áll össze a közvetítő szféra funkcióját megvalósító alkufolyamat.

A közvetítő szféra virtuális jellege

A közvetítő szféra a gazdaság szabályozási szférájának „tiszta" közege. Benne nem zajlanak le reálfolyamatok, kizárólag információk áramlanak, megegyezések, döntések stb. születnek.[28] Az információs folyamatok, döntések stb. és a gazdaság reálfolyamatai között azonban nincsen szoros, kauzális kapcsolat.[29] A gazdaság szereplőinek – az irányító központnak és a vállalatnak – a reálfolyamatokra vonatkozó törekvéseit és magatartását nem egyszerűen a közvetítő szférában lezajló szabályozási folyamatok vezérlik vagy motiválják, hanem az adott gazdasági modellen belüli helyzetük és viszonyuk. A közvetítő szféra csak ellenirányú törekvéseik összehangolódását oldja meg azáltal, hogy az ellenirányú törekvéseket konfrontációjuk során egymás által fékezi. Ily módon az a látszat keletkezik, mintha a szerepelők magatartását a közvetítő szférában lezajló történések motiválnák, ezzel a reálfolyamatokat szabályozva. Valójában a szereplők közvetítő szférától függetlenül létező törekvéseinek egyirányú korlátozása történik.

A közvetítő szféra ilyen értelemben vett virtuális jellege a direkt tervutasításos rendszert felváltó indirekt szabályozási rendszer és a gazdaság – ezzel összefüggő – látszatmonetarizáltsága teszi nyilvánvalóvá, noha korábban is érvényes volt.

Itt utalok a „szabályozási illúzióra", ill. a beruházási reálfolyamatokat elfedő „pénzfátyol" jelenségre. A közvetítő szféra szereplői között folyó alku tárgya látszólag a beruházási keret, azaz pénzmennyiség, valójában azonban a konkrét beruházási akció, azaz bizonyos reálfolyamatok megindításának engedélyezése. Ha az „engedélyezési zsilip" megnyílt, a beruházási reálfolyamatot a kiinduló pénzmennyiség nem szabályozza, kizárólag a vállalati törekvés érvényesül.[30] Általában elmondható, hogy a közvetítő szféra szereplői között folyó alku deklarált tárgya sokszor virtuális.

A közvetítő szféra virtuális jellegét erősíti az alkufolyamat természete, amelyből következően a szereplők valódi szándékaiknál mindig intenzívebb törekvéseket jeleznek. Sőt az alkupozíciót akkor is fenn kell tartani, ha aktuálisan – átmenetileg – nem áll valamilyen konkrét cél szolgálatában. Ennek következtében a közvetítő szféra – időlegesen – virtuális szereplőiről, vagy szereplőinek virtuális alkupozícióiról is lehet beszélni.

Informalitás a közvetítő szférában

Intézményi jellegénél fogva a közvetítő szféra lényeges szabályosságai (szerepek, minták, normák stb.) nem formalizáltak, a közvetítő szférában az informalitásnak döntő szerepe van. Ugyanakkor a formalitás és informalitás viszonyát a közvetítő szférában messzemenő összefonódottság, egybeolvadtság, szimbiózis jellemzi. Nem törekszem itt az informalitással kapcsolatos összes kérdés érintésére, legfontosabbnak az informalitás létének magyarázatát tartom. E magyarázat során csupán a közvetítő szféra néhány olyan – korábban már leírt, vagy újabb – vonását említem meg, amelynek az informalitás magyarázatában bizonyára szerepük van.

1. A *formális* szervezet bürokratikus jellege. A közvetítő szféra szervezeti felépülése a weberi bürokrácia formális jegyeivel jellemezhető. Az ilyen szervezet – minthogy a benne folyó tevékenységek tökéletes összehangoltságának feltételezésére épül – nem ismeri az érdekek ütközéséből fakadó konfliktusok kezelésének kodifikált, formális szabályait.

2. A változás kényszere és a státus quo őrzése. A gazdaság működése folyamatosan termeli ki e működés – legalábbis bizonyos részletekre vonatkozó – változtatásának kényszerét. E kényszert közvetlenül az irányító központ érzékeli és rá a változásokra irányuló törekvésekkel reagál. E törekvések tárgyai lehetnek a nemzetgazdaság paramétereinek értékei, vagy az ezek beállítását célzó eszközök. Ugyanakkor a közvetítő szféra – amelynek funkciója ebből a szempontból éppen a változtatási törekvések transzmissziója a vállalati szférában – a státus quo őrzésére orientált, e változtatási törekvéseknek valamilyen mértékben ellenáll. Ezen ellentmondásnak számos következménye van, ezek egyike az informalitás terjedelmének és súlyának növekedése.[31]

3. A közvetítés öncéllá válása. A közvetítő szféra szereplői az irányító központ és a vállalat szempontjait kölcsönösen és váltogatva képviselik – hol expanzív, hol restriktív magatartást tanúsítva –, alkupozícióikat erősítve, törekszenek az alkufolyamat eredményes véghezvitele révén a közvetítő szféra funkciójának teljesítéséhez hozzájárulni. Vagyis a szereplők akkor minősülnek eredményesnek, ha tevékenységük nyomán a különböző részterületeken létre jön az irányító központ és a vállalat magatartásának összhangja. Ezért az összhang létrehozása – azaz az eredményes közvetítés – a szereplők számára öncéllá válhat. Ez növeli annak esélyét, hogy az alkufolyamatok eredményeként látszat-kompromisszumok szülessenek. Ezt az esélyt más oldalról növeli a közvetítő szféra már vázolt virtuális jellege, ami lehetővé teszi, hogy a közvetítő szférában lezajló történéseknek a reálfolyamatokra semmilyen hatásuk ne legyen. Szélsőséges esetben előfordulhat, hogy a közvetítő szféra szereplői egy virtuális tárgyra vonatkozó látszatalkufolyamat – amelyben virtuális alkupozíciójukat használják fel – eredményeként látszatkompromisszumot kötnek. Nem állítom, hogy mind ez a közvetítő szféra működését dominálja, hiszen ebben az esetben funkciójának ellátására képtelen lenne. Azonban hozzájárul ahhoz, hogy a reálfolyamatokat valóban befolyásoló fejlemények az informalitás szférájába szoruljanak.

4. Látszat-központosítottság és virtuális tervezési rendszer. A gazdaság szereplőinek deklarált törekvéseinek, nyilvános magatartásának, formális megnyilvánulásainak együttese még ma is – noha a korábbiaknál egyre kevésbé – azt a látszatot kelti, mintha a gazdaság működése az irányító központban – a neki tulajdonított teljes áttekintő-

és befolyásolási képességen alapuló kompetencia révén – hozott tervdöntéseken és az ezekkel természetes összhangban lévő vállalatműködésen alapulna.[32] Ennek következtében a formális folyamatokban nagy súlyt kapnak a látszat-kompromisszumok eredményei, látszat-megállapodások, vagy látszat-döntések, miközben a valóságos – reálfolyamatokra hatással bíró – szabályozási folyamatok informalitásba szorulnak.[33]

A közvetítő státus

Végül egy olyan kérdésre térek ki, amely már nem tartozik e dolgozat szűkebb tárgyához, illetve messze tovább vezet a gondolatmenet egy lehetséges távolabbi célja felé. A közvetítő szférában betöltött pozíciót társadalmi–gazdasági státusnak tekintem. A közvetítő státus leírása későbbi feladat, itt egyetlen – talán leglényegesebb – vonására próbálok utalni. A gazdasági berendezkedés itt tárgyalt feltételei mellett a gazdaság leglényegesebb reálfolyamataira – a javak termelésének és allokációjának folyamataira – számos gazdasági–társadalmi státusból (fogyasztói, felhasználói, munkavállalói, kisárutermelői, vállalkozói státusból) lényeges befolyás nem gyakorolható. Az egyik olyan státus, amelyből e folyamatra jelentős mértékű befolyást lehet gyakorolni: a közvetítő státus.[34] E ténynek messzemenő következményei vannak, ezek tárgyalására azonban itt már nem térek ki.

JEGYZETEK

[1] A szociológiában számos különböző intézményfogalom ismert, ill. különböző szerzők az intézmény fogalmát különbözőképpen használják, definiálják, vagy írják körül. Itt két példát említek: Szcsepanski (30) 106–112. old.; Hegedűs (13) 254. old. Az általam használt megfogalmazás mögött meghúzódó intézményfogalom a legtöbb rokonságot azzal mutat, amelyet Kulcsár Kálmán ad meg (19) könyvében. Ld. 213. old.

[2] Voszka Éva: Vállalati szervezeti változások az 1960-as évek elején a kohó- és gépiparban (kézirat. Pénzügykutatási Intézet 1980) 299. old. Idézi: Laki (21) 145. old.

[3] Ennek ellenére az illusztráció kedvéért felsorolok néhány szervezetet, ill. egyszemélyes posztot, amelyek bizonyosan a közvetítő szféra szereplői. Ezzel ugyanakkor a „besorolási problémák természetére is utalok. A szféra legtipikusabb szereplői az ágazati és funkcionális minisztériumok, iparigazgatóságok, egyesülések, tröszt központok, a bank, a tervhivatal, az árhivatal és a különböző „főhatóságok". De ide tartoznak olyan szervezetek is, mint az OKISZ és a SZÖVOSZ (amelyek egyébként az 1949-ben megszűnt Szövetkezetügyi Minisztérium utódai), továbbá a több-kevesebb tartóssággal működő zsűriző és „támogatási bizottságok" (Deák Andrea kifejezése, ld. Deák (10)). Ide sorolhatók azok a szervezetek, amelyek alapfunkciói nem gazdaságiak, vagy csak részben azok, de erőforrások allokációjában „valamilyen módon" részt vesznek. Ilyen pl. az 1948-ban létrehozott és a miniszterelnök hatáskörébe utalt filmipari igazgatóság, vagy akár a jelenlegi Művelődési Minisztérium, továbbá pl. az Országos Találmányi Hivatal, az Országos Vízügyi Hivatal, a korábbi Országos Természet- és Környezetvédelmi Hivatal, az egykori Országos Testnevelési és Sporthivatal, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság stb. Ugyancsak az erőforrások allokációjában való rendszeres részvételük okán ide sorolhatók különböző közigazgatási szervek, politikai és társadalmi szervezetek egyes szervezeti egységei, testületei (pl. területi tanácsok, pártszervek, szakszervezeti szervek stb.). Nyilvánvalóan a szféra szereplői mindazok a személyek, akik az említett, vagy hasonló jellegű szervezetekben különböző posztokat töltenek be. Ugyanakkor a közvetítő funkció „egyszemélyes" megjelenítésének jó példái a negyvenes évek végének „tervmegbízottai", a tervhivatal üzemi képviselői, akik a vállalatoknál működve, megfigyelő, ellenőrző, tanácsadó feladatot láttak el, de nem épültek be a vállalati szervezetbe, vagy a különböző területeken és időszakokban működő kormánybiztosok.

A közvetítő szféra és az irányító központ, ill. a vállalati szféra érintkezési határai mentén elhelyezkedő szereplőkre is említek néhány példát. A kormányt az irányító központhoz tartozónak gondolom, így a miniszter,

mint a kormány tagja is az irányító központ szereplője. Ugyanakkor a miniszter mint a minisztérium irányítója nyilvánvalóan a közvetítő szféra szereplője. Minthogy az országgyűlést is az irányító központ részeként tekintem, így tagjai, a képviselők is az irányító központ szereplői. De az országgyűlési képviselő is a közvetítő szféra szereplője, amikor megpróbálja kijárni a „felsőbb szerveknél'', hogy egy adott vállalat üzeme ne ebbe, hanem abba a községbe települjön.

A másik oldalon a vállalat irányító apparátusát a közvetítő szféra részének tartom: „A vállalati vezérkar a vállalati kollektívától mint az államapparátus, az államapparátustól mint a vállalati kollektíva része különül el.'' (ld. Szalai (28) 7. old.) Tipikus példái ennek a trösztök vagy tröszt típusú vállalatok központjai, de ide sorolom a nem ilyen típusú vállalatok irányító apparátusát is. Az utóbbi példák egyben a tárgyalt intézmények összekapcsolódási módját is illusztrálják.

[4] Hangsúlyozni kell, hogy itt a klasszikus hierarchiának egy absztrakt modellszerű változatáról van szó, tekintet nélkül arra, hogy effajta hierarchia a valóságban létezik-e (létezett-e), vagy sem.

[5] Az, hogy ezt a lehetőséget megengedjük-e, döntően a „poszt'' fogalmának definiálásától függ. Konkrét esetek elemzése kimutathatná, hogy pl. egy adott egyesület, testület vagy szervezet vezetői posztját nem valamilyen „racionális'' és elkerülhetetlen funkciómegosztás következtében töltik be többen (pl. társelnökök), hanem éppen a közvetítő szféra működésével, mint ez később remélem világossá válik – szoros összefüggésben lévő „érdek-okokból''. Ekkor valóban definíció kérdése, hogy több posztról beszélünk, vagy többek által betöltött egyetlen posztról.

[6] Csanádi Mária szemléletes kifejezésével élve az fordulhat elő, hogy valaki „fölérendeltje fölérendeltjévé'', vagy „alárendeltje alárendeltjévé'' válik azáltal, hogy „eredeti'' posztján kívül egy másikat is betölt. Néhány példa ennek szemléltetésére. Előfordulhat, hogy Budapest egy adott kerületében lévő vállalat vezérigazgatója tagja a budapesti pártbizottságnak, míg az adott kerületi pártbizottság első titkára nem. Vagy előfordulhat, hogy egy vállalat igazgatóhelyettese tagja vagy vezetője egy bármilyen erőforrás allokációjára létrehozott bizottságnak egy alágazatban, amelyhez a vállalat is tartozik. Ekkor a vállalat vezérigazgatója által aláírt hitelkérelemről, beruházási tervről stb. saját beosztottja dönt. A példák – talán jobb példák – sora nyilván folytatható.

[7] A gazdaságban a leggyakrabban az ágazati, funkcionális és területi hierarchiákat szokás említeni. De létezik szakmai hierarchia vagy a tevékenységek hierarchiája is: „Az elvi főosztályok a hitelfőosztályok adataira támaszkodnak és rájuk vonatkozó utasításokat, jelentéseket készítenek. A kapcsolatok ilyen jellege az elvi főosztályoknak a hitelfőosztályokénál magasabb presztízst kölcsönöz. Ehhez hozzájárul az elvi főosztályok átfogóbb jellegű feladatköre. Magán a hitelezési területen belül is a nagyobb áttekintést nyújtó (nagyobb vállalatok finanszírozása, összefoglaló munkák) főosztályok rendelkeznek nagyobb presztízzsel ld. Timár–Várhegyi (31). Az idézet azt kívánja példázni, hogy a formális szervezet azonos szintjein (főosztályok) lévőket tevékenységük hierarchiája egymástól különböző hierarchikus magasságokba emeli.

[8] Az illusztráció kedvéért a pozíció magassága elképzelhető, mint olyan vektor, amelynek elemei az adott posztok magasságai. Ekkor valóban létezhet két olyan vektor, amelyek között a nagyság reláció nem értelmezhető.

[9] E viszonyokat illusztrálják az alábbi példák:

Egy mintegy 600 vállalati vezetőre vonatkozó kérdőíves vizsgálatban a megkérdezettek 19%-a nyilatkozott úgy, hogy szigorú fegyelmi okokból a szolgálati út betartása mindig kötelező és 17% tagadja a szolgálati út betartásának szükségességét. A vezetők legnagyobb csoportja (47%) a szolgálati út betartását *általában* tartja helyesnek és elsősorban *célszerűséggel* indokolja: „Ellenkező esetben a felettes támogatása elmarad, vagy kevéssé hatásos.'' (ld. Laky (22) 300. old.)

A szervezetek közötti tipikusan liberális hierarchiaként jellemezhető viszont illusztrálja az alábbi két vállalatvezetői interjúrészlet:

„A minisztérium nem utasít, mint őrmester a katonát, a vállalat pedig nem várja meg, hogy utasítsák, hanem önként elébe megy (a várható kívánságoknak)''.

„A minisztérium feltételeit előrebocsátva tárgyal velünk, meghallgatja és figyelembe veszi a mi feltételeinket is. Kölcsönösen kérünk egymástól és igyekszünk mi is, ők is teljesíteni ezeket a kéréseket. De a pénz az ő kezükben van, tehát az ő részükről mindez csak az utasítás udvarias, korrekt és kulturált formája. Illuzórikus lenne – elvileg is – szemben állni a minisztériummal.

Önállóságunk tehát, ha úgy tetszik nem nagy, de meg vagyunk elégedve a minisztérium velünk kapcsolatos munkastílusával.'' (ld. Szalai (28) 107. old. idézi Laky (22) 261. old.)

[10] A tervalku és szabályozóalku kifejezéseket pl. Antal László használja különböző munkáiban. A beruházási támogatásokkal kapcsolatos alkufolyamatokról ld. pl. Deák (10), a keresetszabályozással kapcsolatban Révész (27), az új termékek bevezetésével kapcsolatos állami hatósági alkueszközökről Laki (20).

[11] Kovács (18). Ugyanezen cikk irodalomjegyzéke bő válogatást ad a gazdaság aktorai között folyó alkufolyamatokat elemző – általam nem ismert – elsősorban angolszász irodalomból.

[12] Igen egyszerűen megadható az alkuszituáció precíz definíciója a játékelmélet fogalmaival, itt azonban nem erre törekszem.

[13] A kölcsönös befolyásolási kényszer természetét és a társadalmi-gazdasági berendezkedéssel való összefüggéseit tárgyalja Papp (34) cikkében, e kérdéseket egy magasabb absztrakciós szinten az érdek fogalma köré gyűjtve. Többek között ezt írja: (az ember) „Nem egyszerűen a dolgokat formálja céljai szerint, hanem az emberek gondolatait igyekszik befolyásolni – ezzel önmagát tudomásul vétetni, reflektálttá tenni –, hogy majd ők alakítsák a dolgokat úgy, hogy azok a saját személyes céljainak megfeleljenek. Vagy egy tárgyamhoz közelebbi példát idézve: „Ha vállalatom termelési szükségletei csak központi forrásból elégíthetők ki, érdekem, hogy informálódjak a központi- tárcaszintű elképzelésekről, arról, hogy a pénzt mire szánják. Érdekem, hogy bekerüljek minél magasabb szintű bizottságokba – vagy ott legyenek „saját embereim" – abból a célból (érdekből), hogy befolyásolhassak másokat az összegek nagyságára, a finanszírozás módjára, a visszatérítés kikötéseire nézve! (Papp (34) 17–18. old.)

[14] Ennek lehet pl. következménye az a korábban említett helyzet, hogy egy posztot több szereplő tölt be.

[15] Az itt leírtakat néhány példával illusztrálom. A példák különböző vállalati vezetői posztokat betöltőkre – tehát a közvetítő szféra alsó szeletének szereplőire – vonatkoznak és azt mutatják be, hogyan igyekeznek pozíciójukat egy magasabb poszt betöltésével megemelni és ez hogyan válik az alkupozíció erősítésének eszközévé:

„Főhatóságainkkal – a tárcával, az OMFB- vel, az OT-val – együtt dolgozunk a legkülönbözőbb szinteken, munkatársként veszünk részt a hosszú- és középtávú koncepciók kialakításában. Személy szerint a műszaki igazgató, én, mint a szerkesztés vezetője, s a fejlesztési részleg vezetője veszünk részt operatíve a távlati koncepciók kidolgozásában és ezeket megpróbáljuk érdekeink szerint alakítani. Ugyanakkor lehetőségünk van a megfelelő szintű tájékozódásra is."

„Most három országos bizottságban veszünk részt, ezenkívül én a legkülönbözőbb OMFB bizottságok számára készítek anyagokat. Amit most csinálok, az például nemcsak a vállalatunkkal foglalkozik, hanem az egész ágazat perspektíváival. Elmondhatom, hogy ezen a módon a mi vállalatunk az iparágon belül meghatározó szerepet játszik. Persze nem azt mondom, hogy mi csináljuk innen az esőt, de tőlünk is függ, hogy mi lesz az iparág fejlesztési koncepciója." Ld. Laky (22) 277–278. old.

Mindkettőre példa Liska (24).

[16] A szervezeti beolvasztásról, mint a munkaerő „beszerzésének" eszközéről ld. Fazekas (11). Az ágazati irányítás autarchiás törekvéseire is említek egy példát:

„A Vegyiműveket Építő és Szerelő Vállalat 1972. január 1.-én alakult, összevonással, (a betagolt vállalatok: Nehézipari Építő Vállalat, a Vegyszer, a Vegyipari Inveszt, a Permetezőgépgyár és utólag – 1977-ben – a Petrolber.) Az összevonás deklarált, legfontosabb – és 10 éves történetét alapvetően befolyásoló – célja az volt, hogy a Nehézipari Minisztérium saját kivitelező vállalattal rendelkezzen."

Ld. Darvas–Könczei (9).

[17] Annak illusztrálására, hogy a közvetítő szférát tartósan jellemzi a bővülési hajlam, felidézek néhány vázlatos adatot, eseményt. 1937-ben az Iparügyi Minisztériumban 200-an, 1948-ban az államosítás előtt közel 500-an dolgoztak. Az iparigazgatóságok eredeti létszámkerete – az ipari tárcánál – 950 fő volt, 1949-re a dolgozók száma 2000 fölé nőtt.

1949 közepén az Iparügyi Minisztériumból megalakult a Nehézipari Minisztérium és a Könnyűipari Minisztérium. Az utóbbiban, amely a kisebb volt eredetileg 1000 státust hoztak létre, ipari központjaiban további 500-at. 1952-ben csak a Könnyűipari Minisztériumban 1680 fő dolgozott (ld. Pető–Szakácsi (26) 127. old.). A példák sorát lehetne folytatni. Egy példa a viszonylag újabb fejlemények köréből az alágazati import-keret elosztó bizottságok létrehozása, ami jól illusztrálja, hogy az irányító centrum egy számára fontossá váló területen próbálja korlátozni a vállalatok törekvéseit, miközben e bizottságokban természetesen a vállalatok is képviseltetik magukat. A közvetítő szféra bővülése azonban – elsősorban makroszinten – irracionális következményekhez is vezet, ezért a bővülési hajlammal egyidős a különböző létszámcsökkentő vagy „racionalizáló" akciók sorozata. Ennek talán legkorábbi példája a B-listázás (noha mögötte számos más motívum is meghúzódott).

1954-ben a Minisztertanács két rendeletet adott ki az „irányítás ésszerűsítésére" vonatkozóan, amelyek egyik döntő célja a létszámcsökkentés volt. A működés logikájából következő jellemző vonás, hogy e határozatok végrehajtására is egy új szerv, a Racionalizálási Kormánybizottság jött létre, amelynek irányítása alatt szakbizottságok működtek. (ld. Pető–Szakács i. m.). Az akció jellegét és eredménytelenségét jól jelzi, hogy a közemlékezetben a rosszízű „racizás"-ként maradt meg. Felsorolni is lehetetlen a vállalatok adminisztratív létszámának „stop"-jára vonatkozó intézkedések és akciók végeláthatatlan sorát. Ahogy az Iparügyi Minisztérium 1949-es felbontása hozzájárult a közvetítő szféra bővüléséhez, úgy az egyes ipari tárcák legutóbbi összevonása – az Ipari Minisztérium megalakulása – nem szűkítette a közvetítő szférát olyan mértékben, ahogy az a létszámok egybevételéből következne. A három korábbi minisztérium dolgozóinak, ugyanis nem csekély része más irányító szervnél, vagy a vállalatok irányító apparátusában – azaz a közvetítő szférán belül – helyezkedett el. A bővüléssel szembeni akciók eredménytelensége – ill. eredményeik átmeneti vagy látszólagos jellege – jól illusztrálja, hogy a bővülési hajlam a felépülésből és működésből fakadó sajátosság.

[18] Az 1949 és 1956 közötti időszakot a közvetítő szféra szervezeti rendszerének viharos változásai jellemzik. A következő tíz év ebből a szempontból jóval „csendesebb" (ld. Pető–Szakács (26) 460. old.). A közvetítő szférában lezajló folyamatokkal és az ezeket kísérő szervezeti változásokkal kapcsolatban számos példa található Laki (21) könyvében. Hogy a szervezeti átrendeződések mögött – a közvetítő szféra-beli – strukturális folyamatok zajlanak le, jól mutatja az a tény, hogy a magyar ipar vállalati szerkezete nem a tőkekoncentráció, hanem a szervezeti centralizáció mentén alakult ki.

[19] Ld. Kornai (16) 217–218. old.

[20] Az állandó arányok melletti elosztásról ld. Kornai (16) 231–232. old.

[21] Bázisvezéreltségen kb. ugyanazt értem, amit általában bázisszemléletnek szokás nevezni. A kifejezés megváltoztatásával arra kívánok utalni, hogy e magatartás megvalósulásának nem gondolkodásbeli okai vannak. A bázisvezéreltség okainak, formáinak és megvalósulási mechanizmusainak leírását adja Antal (4) cikkében.

[22] Ezzel kapcsolatban Szalai Erzsébet kiemelt, majd otthagyott területekről beszél. Ezek: az ötvenes években a bányászat, kohászat, gépipar, a hatvanas években a vegyipar, infrastruktúra, a IV. ötéves tervben a könnyűipar, az V. ötéves tervben az alapanyagipar, élelmiszeripar. Ld. Szalai (28).

[23] „A vállalatok bármilyen új – jelentős fejlesztéssel, profilváltozással, a vállalatközi kapcsolatok átrendeződésével, importtal stb. járó – próbálkozása ugrásszerűen megnöveli az irányítószervekre és általában a protektorokra való ráutaltságot..." Antal (3).

[24] A status quo őrzésére irányultságról ld. Antal (2) 17–19. old. Az általa leírtakra több ponton támaszkodtam.

[25] A „horizontális közösségek" hiányát és létrejöttének akadályait vázolja szemléletesen Hankiss (12) esszéjében.

[26] „A vállalatok más vállalatokhoz fűződő kapcsolatait... befolyásolja, hogy elképzelésük... növeli-e esélyeiket a központi források, kedvezmények, új, népgazdasági szempontból fontos feladatok, profilok, megszerzésében, vagy ellenkezőleg, az irányítószervek aprólékos ellenőrző tevékenységét idézi elő..." Antal (5).

[27] „A lényeg az, hogy érdekei érvényesítésekor a szervezet, vagy a személy izolált (protekciót jár ki, az általános szabály alóli egyedi felmentést keres)" Antal (3).

[28] A szabályozási- és reálfolyamatokról, ill. a szabályozási- és reálszféráról ld. Kornai (17). Reálszféra és szabályozási szféra c. pont 61–64. old.

[29] A reálfolyamatok és a rájuk vonatkozó döntések viszonya általában is meglehetősen problematikus: „Éppen a tervgazdálkodás gyakorlata indította meg bennem a kétkedést, hogy a valóságos döntés nem azt a változót érinti, amit megcéloz. Terveink szóltak például a kitermelendő szén tonnáiról, vagy a szállítandó utasok számáról, vagy az előállítandó elektromos energiáról. Csakhogy világos: a tervek nem „döntöttek" ebben, mert a tényleges termelés, tényleges szállítás, tényleges kilowattóra elkerülhetetlenül másként alakult, több vagy kevesebb lett az előirányzottnál... Azonban nagyon is különböző dolog valamiről dönteni és valamit csupán közvetve befolyásolni. Az almatermelést nem szabhatjuk meg és nem dönthetünk növekedésének üteméről sem. De ültethetünk vagy kivághatunk almafákat, trágyázhatjuk, permetezhetjük stb. – ezek döntési folyamatok, amelyek végső fokon befolyásolják mind az almatermelést, mind a növekedését". Bródy (8) 132–133. old.

A szabályozórendszer és a reálfolyamatok viszonyát Kornai János a következő karikaturisztikus analógiával szemlélteti: „Az a vízió alakult ki bennem, mintha előbb egy gyár modern diszpécsertermébe léptem volna be, benne a különböző szabályozók: gombok, kapcsolók százai, műszerek és villogó jelzőlámpák. Ott sürögnek-forognak a diszpécserek: hol ezt a gombot nyomják be, hol azt a kart fordítják el. Utána pedig átmegyek az

üzembe: lám, talicskával tolják az anyagot, a művezető rekedtre ordítja magát. Igaz folyik a termelés – de függetlenül attól, hogy az impozáns diszpécserteremben mikor, melyik, gombot nyomogatják. Nem csoda, hiszen nincs is összekapcsolva vezetékhálózattal a diszpécserteremben és a műhely...'' Ld. Kornai (15) 165–166. old.

[30] Más kérdés, hogy e törekvésnek korlátja lehet a beruházási javak hiánya, vagy az irányítószerv későbbi beavatkozása. De tény, hogy a folyamatot nem a beruházási összegre vonatkozó döntés szabályozza.

[31] Az elmondottak talán leggyakoribb megnyilvánulása az, hogy az irányító központ különböző változásokat deklarál, miközben a közvetítő szférában „minden marad a régiben''. A közvetítő szféra szereplőinek magatartásában ez úgy nyilvánul meg, hogy miközben formálisan a változások jegyében cselekszenek, valójában a status quo fenntartásán fáradoznak. Az illusztráció kedvéért említek két példát.

1956 novemberében megszűnt a mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatása. Erre egyes tanácsok úgy reagáltak, hogy „felajánlásgyűjtő'' ívet köröztettek vagy más, erőszakos eszközzel próbálták a már nem kötelező beszolgáltatást felajánlásokkal helyettesíteni, azaz a korábbi szisztémát informálisan fenntartani. (Erről ld. Bogár (7) 81. old.)

1968 után formálisan minden a „reform szellemében'' történt. A Csepel Művek gyárainak 1971. évi újbóli összevonásának eseményét, amely a „recentralizációs hullám'' egyik első fejleményének tekinthető, így interpretálja az egyik szereplő: „Amikor a pártbizottság vezetői először kezdtek a minisztériumban tárgyalni az átszervezés lehetőségéről, akadt, aki melléjük állt – köztük a miniszter is –, de nem kevesen voltak, akik kételkedtek. Nyilván felmerült bennük a gondolat: amit a csepeliek akarnak, az a valóságban nem a reform reformja? Nehezen értették meg, hogy Csepelen senki sem akarja a reformot megkérdőjelezni. Éppen ellenkezőleg: gazdasági politikánk alapvető céljait szeretnénk érvényesíteni.'' (Sólyom József: Gazdasági vezetés a politika mérlegén. Beszélgetés Tóth Ernővel, a Csepel Művek pártbizottságának titkárával. Népszabadság 1977. 07. 09. Idézi Laki (21) 128. old.)

[32] Itt egy rendkívül leegyszerűsített megfogalmazást választottam, a helyzetnek a maga teljességében való leírása nem e dolgozat feladata. Az illusztráció kedvéért megemlítem, hogy egy ilyen teljes leírás kitérne pl. a következőkre. Minél kevésbé tartható fenn az itt leírt látszat – miközben ehhez érdekek fűződnek –, annál inkább informalitásba húzódnak a látszat- fenntartó mechanizmusok is. Például a tevékenységeknek a már említett informális hierarchiája az irányító központ kompetenciájának egyik legitimációs eszköze stb.

[33] A különböző döntések, megállapodások, kompromisszumok látszólagos jellege még a népgazdasági tervekben is megjelenik. Például a beruházások tényleges éves növekedési üteme mindig magasabb, mint a nemzeti jövedelemé, ezzel szemben a tervek ennek a fordítottjával számolnak (pl. az V. ötéves terv a nemzeti jövedelem 5,4–6,2%-os, a beruházások 4–6%-os növekedését irányozta elő.) Ez még a növekedés változatlan beruházásigényessége mellett is kétséges, de annak emelkedése miatt lehetetlen (erről ld. Szalai (22) 36. old.).

[34] „Rengeteg ügy ki van vonva termelői és fogyasztói illetékességünkből, döntési szuverenitásunkból és másokra van bízva. Szakadatlanul másokra vagyunk utalva, ha azt akarjuk, hogy fogyasztásunk különféle objektumaihoz hozzáférjünk.'' (Papp (34) 19. old.)

IRODALOM

1. *Antal László:* Tanulmányok a magyar gazdasági mechanizmus működéséről. Bp. Pénzügykutató Intézet, Tanulmányok, 1983. 1. sz.
2. *Antal László:* Hipotézisek a tervgazdálkodás és az innovációs folyamatok kapcsolatáról. In: uő.: I.
3. *Antal László:* Gondolatok gazdasági mechanizmusunk továbbfejlesztéséről. In: uő.: I.
4. *Antal László:* „Bázisszemlélet'' és pénzügyi szabályozás. In: uő.: I.
5. *Antal László:* A szocialista gazdasági mechanizmus jellemzői és fejlődése. Kandidátusi értekezés. (Kézirat), 1983.
6. *Bauer Tamás:* Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Bp. KJK, 1981.
7. *Bognár László:* A fejlődés ára. Bp. KJK, 1981.
8. *Bródy András:* Lassuló idő. Bp. KJK, 1984.
9. *Darvas Péter–Könczei György:* Egy nagyvállalat és egy termelőszövetkezet – fiatal diplomások helyzete. In: Lengyel (szerk.) 23.
10. *Deák Andrea:* Vállalati beruházási döntések és a gazdaságosság. Gazdaság, 1978. 1. sz.
11. *Fazekas Károly:* Intenzív termékváltás és terjeszkedés. Dinamikusan fejlődő nagyvállalat és munkaerőhiány. In: Tardos: 29.

12. *Hankiss Elemér:* Közösségek: válság és hiány. Valóság, 1980. 9. sz.
13. *Hegedüs András:* A modern polgári szociológia és a társadalmi valóság. Bp. KJK, 1961.
14. *Kornai János:* Ellentmondások és dilemmák. Bp. Magvető, 1983.
15. *Kornai János:* A magyar gazdasági reform jelenlegi helyzetéről és kilátásairól. In: uő.: 14.
16. *Kornai János:* A hiány. Bp. KJK, 1980.
17. *Kornai János:* Anti-equilibrum. Bp. KJK, 1971.
18. *Kovács János Mátyás:* A reformalku sűrűjében. Valóság, 1984. 3. sz.
19. *Kulcsár Kálmán:* Az ember és társadalmi környezete. Bp. Gondolat, 1969.
20. *Laki Mihály:* Az állam szerepe az új termékek gyártásában, az új technológiák alkalmazásában. Közgazdasági Szemle, 1978. 7–8. sz.
21. *Laki Mihály:* Vállalatok megszűnése és összevonása. Bp. KJK, 1983.
22. *Laky Teréz:* Érdekviszonyok a vállalati döntésekben. Bp. KJK, 1982.
23. *Lengyel György (szerk.:)* Fiatal közgazdászok a gazdasági szervezetekben. Esettanulmányok. (Kézirat)
24. *Liska Tibor:* Kritika és koncepció. In: Böröczfy (szerk.): 23.
25. *Péter György:* A gazdaságosság és jövedelmezőség szerepe a tervgazdálkodásban. In: Böröczfy (szerk.): 23. (Eredetileg: Közgazdasági Szemle 1956. 6. sz. és 7–8. sz.)
26. *Pető Iván–Szakács Sándor:* A magyar gazdaság négy évtizede. (1945–85), kézirat, 1984.
27. *Révész Gábor:* Keresetszabályozásunkról. Közgazdasági Szemle, 1978. 7–8. sz.
28. *Szalai Erzsébet:* Kiemelt vállalat – beruházás – érdek. Bp. Akadémiai Kiadó, 1981.
29. *Tardos Márton (szerk.):* Vállalati magatartás – vállalati környezet Bp. KJK, 1980.
30. *Szczepansky, Jan:* A szociológia alapjai. Bp. Kossuth Kiadó, 1968.
31. *Timár Ágnes–Várhegyi Éva:* Pályalehetőségek a bankban. In: Lengyel (szerk.): 23.
32. *Johansen, Leif:* Alkudozó társadalom és az alku eredménytelensége. Gazdaság, 1981. 4. sz.
33. *Böröczfy Ferenc (szerk.):* Vélemények, viták a magyar gazdaságirányításról. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1983.
34. *Papp Zsolt:* Az érdek-fogalom társadalomelméleti hasznosításához. Társadalomtudományi Közlemények, 1979. 2. sz.

SUMMARY

Gömöri, András: A special institution of socialist economy: the mediating sphere

The paper attempts to describe the mediating institution serving as the operative framework of the mediating processes between the managing centre of planned economy and the enterprises mainly on the basis of knowledge elaborated by the Hungarian economists. It primarily concentrates on the sociological characteristics that can be derived from the functioning mode of the economy when describing the operation of the institution concerned. The often described bargaining process stands in the focus of the operation of the institution, the relationships, behavioral patterns, etc. of the actors (people, organizations, parts of organizations) of the institution develop along this process. The paper tries to describe in brief some features of the institution that play an important role in its functioning, in the operation of the mediating processes between the centre of economic management and the enterprises, while referring to its economic consequences.

РЕЗЮМЕ

Андраш Гёмёри: Специфический институт социалистической экономики: посредническая сфера

Статья делает попытку описать институт-посредник служащий рамкой функционирования посреднических процессов осуществляемых между центром управления плановым хозяйством и предприятиями, опираясь в основном на знания разработанные венгерской экономической наукой. При описании института о котором идет речь, автор концентрирует внимание в первую очередь на характеристиках вытекающих из образа функционирования экономики. В центре функционирова-

ния института стоит уже многократно описанный процесс торга, вдоль которого формируются отношения, правила поведения действующих лиц института (лиц, организаций, отделов организаций).

Статья старается кратко описать некоторые черты этого посреднического института, которые играют важную роль в выполнении им своей функции, в работе процессов посредничества между центром управления экономикой и предприятиями, указывая на экономические последствия функционирования этого процесса.

A. GERGELY ANDRÁS

EGY METSZET A MUNKAIDEOLÓGIAI KAMPÁNYOK TÖRTÉNETÉBŐL

(Munkáshatalom, munkásművészet 1945–1985)

Munkák és kampányok, gazdaságpolitikai mozgósítások és művészetpolitikai riadók korszakos légkörét törekszem elemezni az alábbi dolgozatban, bár meglehet, hogy a téma sokrétűsége miatt kénytelen vagyok kissé mozaikosan fölvázolni mondandómat. Kiindulópontom az, hogy egy 1986-ban kelt filmográfia 87 *munkástémájú* magyar játékfilmet sorol föl a háború utáni termésből, ami az elmúlt negyven esztendő összes filmalkotásának *egynegyedét* teszi ki (Ábel P. 1986).

„A munkás'' ideológiai tárgyként, evidens értékként és osztályharcunk reklámjaként jelenik meg az esztétikai alkotásokban. A munkásfigura korszakos túltengései sajátos módon összefüggnek a gazdasági és politikai *kampányok* hullámaival: a politikai-stratégiai célok demonstratív megjelenítése, az osztálykonfliktusok illusztrálása, a szociális és a gazdasági egyenlőtlenségek megmagyarázása, az uralmi legitimáció tudatosítása és az életmód-modellek népszerűsítése a föladata, lényegében egészen a nyolcvanas évek közepéig. „A munkás'' *divattárgy* a művészetekben, s demonstratív–normatív szerepét egy szociális emlékezetre hivatkozó, „neveléselvű'' művelődéspolitika megbízása alapján tölti be. A kultúra jelentéses kódrendszerében „a munkás'' osztályhelyzethez kötött attribútuma a progresszivitás, mentalitástörténeti szerepe az osztályidegen kultúrák kizárása, a művészeti alkotásokban pedig a szocializmust építő „dolgozó'' osztályok társadalombéli és hatalmi szerepnyerését hivatott „tükrözni''. S ahogy az uralkodó termelési és elosztási rendszer mindig is rányomta bélyegét a többi társadalmi alrendszerre – olykor döntően módosítva azok struktúráját – úgy terpeszkedett rá a politikavezérelt művészetideológia is a tudatipar látványosságot szolgáló szektoraira, a film, az irodalom és a képzőművészet szuverén világára. Meglehet, talán ezen a téren sem történt más, mint hogy a gazdasági *tulajdonviszonyok* mintájára a művészeti és stiláris monopóliumokat is voluntarista elvek szerint osztották el az elmúlt évtizedekben. S mivel a kultúrára is ráerőszakolt redisztribúciós ideológia nem lehetett tekintettel a filmpiac önszabályozó mechanizmusaira, az irányadó politikai akarat célszerűen, a termelési elvek szerint kezelte ezt a politikaszolgáló erőt is. A filmgyártás pedig szolgálatkészen, iparos módján *termelte* a filmvászonra az osztályuralmat szimbolizáló hősök és morális óriások tömegét.

A *művészeti ipar* minden fennálló politikai rendszernek éppen olyan megfellebbezhetetlenül intézményesített folyamata, éppoly strukturális rendszerteremtő ereje, mint a gazdaság. A tervirányításos rendszerben az elosztóközpont a filmpiacon is áruviszonyt és tőkét rendel egymáshoz, s ugyanúgy koordinálja, ellenőrzi, korlátozza az esztétikai szférát, mint ahogyan a kohászat vagy a széntermelés folyamatait. Ugyanis a művészeti iparban ugyanolyan jövedelemközpontosító érdekmechanizmusok és ágazaton kívüli ér-

tékszempontok, esélyegyenlőtlenségi viszonyok és teljesítményközömbös célok vannak, mint a gazdálkodás más területén, ahol szintén nincs tőketulajdon, nincs vállalkozás és piaci értékcsere, viszont vannak rizikót nem vállaló, kiemelt és preferált aktorok. Anélkül persze, hogy a művészet és a gazdaság alrendszerének különbségeit összemosni törekednék, úgy vélem, néhány párhuzamra rá lehet mutatni, olyanokra, melyek korántsem véletlenszerű folyamatok eredői vagy következményei a munka, a tulajdonviszonyok, a gazdálkodás, az erkölcs (stb.) alapvető megváltoztatását céljául tűző politikai rendszer eseménytörténetében. E változásfolyamatnak persze nem teljes képét, csupán néhány elemét szeretném fölidézni, Kampány-Magyarország gazdaság- és kultúrtörténetének alkalmi párhuzamait érintve.

Talpalatnyi realizmus

A művészetfelfogás a háború utáni Magyarországon olyan csatatér, melyen a Népi Demokrácia kultúrkatonái mérik össze erejüket az imperialista ízléspiac zsoldosaival és a „reakció" segédcsapataival. Ennek a kulturális-politikai és szépészeti- militáris *paradigmának* főbb alapeszméiről sokaknak „az ötvenes évek" törvényesen diktatorikus hatalomgyakorlási korszaka jut eszébe, Aczél Tamás Sztálin-díjassal vagy az „Állami Áruház" becses filmköltőjével. Holott igazából még a hetvenes évek művelődéspolitikai irányelvei, művészetideológiai vezérszólamai között is vastagon szerepelnek az „ideológiai egység" megteremtésének céljai, s mi több, ezek napjainkban sem hiányoznak a proletáruralmi stratégiából vagy ennek szlogenjeiből (a kérdéskör irodalma vaskos, kiemelésként lásd Garai G.–Fábián Z. 1974; Baranyai T. 1973; Virazlay Gy. 1972; Gerő J. 1981; MSZMP 1985; Verók I. 1987; Füleki J.– Herczeg F. 1977; Szabó B. 1986; Rényi A. 1989).

S lévén, hogy az „elkötelezett", „világnézetileg haladó" művészetiparosok nemcsak a *proletárforradalmi kampányok* idején, hanem a bíztatás-szünetekben is megtermelték a maguk regényeit, kórusműveit, pályaudvari pannóit, köztéri szobrait és osztálytudatos irodalmi antológiáit, elég egyszer körülnézni a pártbizottságok, tanácsok és iparvállalatok irodafolyosóin vagy a szakszervezeti könyvtárak polcain, egyhamar áttekinthető, mely képző- és regényművészek hivatottak a SZOT-ösztöndíjból szocialista brigádokat vagy „munkásolvasókat" boldogítani. A munkásművelődés fölkarolása már Jenny Marxnak is kedves szórakozása volt az Üdvhadsereg soraiban, a „proletárirodalom" egyetemes története pedig éppenséggel kétszáz éves múltra tekinthet vissza ma már, úgyhogy legfeljebb e kulturális hagyományok és doktrínák szívósságáról lenne érdemes egy csöppet elgondolkodni. A „proletárművészet" históriájában nem ritka a naturális proliábrázolás, a környezetébe ragasztott sematizált lelkek fölvonultatása vagy épp az agyonidealizált munkásfigurák plakátminőségű megjelenítése. A „legforradalmibb, leghaladóbb osztály világnézetét, erkölcsét, tulajdonságait" (Varga I. 1981.) kéri számon még a nyolcvanas évekbeli művészetirányítás is az alkotóktól. Az „értékorientáció szilárdsága" nevében és a kulturális „üzenetközvetítés" ürügyével monumentális esztétikai-ipari intézmények erőltetik rá a maguk osztálybóvliját a tehetetlen fogyasztókra, hogy valamely „nevelőhatás" érvényre juttassa majd a „dialektikus világnézetet" a védtelen munkáson.

Látszólag „eltértem" a tárgytól... Ám amiként a nyerskommunizmus kampányszerű modernizációs hadjáratai sajátos *osztályvíziók* nevében eluralták a húszas évek szovjet gazdaságát és kulturális közéletét, úgy robban be hazánkban is a stratégiai szintű szakszellem 1945 első heteiben. A mozgalmi-kulturális szervezkedésben bőséges berlini és moszkvai gyakorlatot szerzett Lukács György csupán egyetlen évet késett a hazavezető úton, már is lefujjogták (és „Lukácsvitá"-ba kényszerítették) a gyorsabb trojkán érkezők, Révai József és Horváth Márton, akiknek a lukácsi „pártköltő = partizán" képlet nem felelt meg. Utóbbiak ugyanis a „baloldali szektaszellem" leküzdése ürügyén, a „munkáskultúra felvirágoztatása" céljával kíméletlen és fölöttébb radikális harcot hirdettek a „polgári átfejlődés gyorsítása" érdekében (Standeisky É. 1985). A kommunista legitimációs politika a szép jövő igézetében heroikus harcban, de fokozatosan hallgattatta el a „Munkásírók", a „trockisták" és más avantgard kísérletezők nyilvánosságát, s 1945 májusában már deklaráltatott, hogy „A munkásosztály, tehát a párt érdekét szolgálja a művészet", mégpedig annál inkább, minél rangosabb a szerző és az alkotás, hiszen a proletárművészet azonos „a haladás és a nemzet nagy ügyét szolgáló" művészettel. Polgárosodás helyett proletarizálódás, csöbör helyett vödör – minősítette a helyzetet Illyés Gyula (Póth P. 1985). Az 1948-as nagy „váltóállítás" utáni *nagy robogásban* persze halálát lelte az írói szabadság programmentessége, házi feladatoktól független alkotói rangja. Kerekek alá került a „munkásírók" után a „parasztírók" és az urbánusok kisded csapata, stratégiai megszállás alá került az oktatás és a vizuális ábrázoló műfajok többsége, természetesen a film is. Horváth Márton visszaemlékezése szerint 1949 és 1952 között már megtörtént a filmművészet „szorosabb pórázra fogása", hogy „múlt és jövő hegycsúcsai között" indulhasson a marxista nemzeti tudat új politikus nemzedéke (Horváth M. 1975). Az 1953-as értelmiségpolitikai alapelvek még az 1958-as művelődéspolitikai határozatokban is kimutathatók, s egészen a hatvanas évek első harmadáig tartott a represszió, illetve az 1957 utáni „új kurzus" is több mint fél évtizedig biztosította a kötelezően követendő célok rendszerének restaurációját (erről bővebben Huszár Tibor szólt az 1959-es veszprémi értelmiségkonferencián). Ugyanő írja összefoglalóan erről a korszakról: „A szocialista tudomány és művészet a szocialista politika, a kommunista párt stratégiai céljaihoz igazodik, a társadalmi fejlődés objektív logikáját kell kifejeznie. A közvetlen és távoli célok, az egyetemes és a részleges érdekek egyeztetése nem ellentmondásmentes folyamat..." (Huszár T. 1980).

Ezt az „objektív fejlődést" szolgáló „szocialista" törekvés világít ki már a háborút követő első játékfilmek java részéből (Ráthonyi Ákos: *Aranyóra,* Gertler Viktor: *Hazugság nélkül,* Kertész Pál: *Munkásegység – munkástöbbség,* 1945). Agitatív éllel és emelkedett osztályöntudattal szolgálták a magyar mesterek a pártstratégiát: hol a tevékeny munka és az „aranyifjak" munkátlanságának szembeállításával, hol a munka hőseinek proletkultos balettjével, hol Gerő Ernő szolgálatában vállalt szállítási propagandafilmmel (Kertész Pál: *Arccal a vasút felé,* 1946, ugyanő: *Reakció a közhivatalokban,* 1946, és *Felszabadult Magyarország,* 1947). Egyhamar elkészült a nálunk honos munkástípusok „panoptikuma" is (Apáthy Imre: *Tűz,* 1948), valamint állami megrendelésre egy dicshimnusz is, mely a nemzeti és mozgalmi „folytonosság" eszméjét terjeszti (Máriássy Félix: *Munkaversennyel győz a hároméves terv,* 1948). Az ipari környezetben játszódó filmek 1949-től már nemcsak a szovjet minta követése okán, de a koncepciós perek miatt is szaporodnak, fölhasználva a riport, a reklám, a Rákosi-beszéd és a játék-

filmes elemek változatos kínálatát, s bőszen kiállva a kommunista politika mellett. A parasztság iparba kényszerítését és a nők tűzhely mellőli elűzését egyazon évben két játékfilm is szorgalmazza (Jeney Imre: *Egy asszony elindul,* 1949; Máriássy Félix: *Szabóné,* 1949), s a filmvásznon a politikai megbízatást is vállaló éltes hölgyszereplők egyenest a hibák kijavításáért és a párt szerepének növekedéséért állnak harcba. Az 1951-es év *kilenc filmjéből már négy munkástémájú.* Az alkotói túllelkesedés akkora, hogy Révai már 1949 tavaszán kijelenti: „az építés témája elsőrendűen fontos, de nem kizárólagos". Persze rögvest az ellenkezőjét is mondja: „Új emelkedettség: az építés korszakának művészete ez." A filmkészítők mindenesetre óriási hajlandóságot éreznek, hogy véletlenül se a „van"-t, hanem a „volt"-at, majd a „legyen"-t állítsák kamerájuk elé, merthogy a múlt *„meghaladott"* és a bukott rendszerrel terhes, a jövő ígérete pedig szükségképpen *„emelkedett".* Olykor a jövő is mint a jelen heroikus illúziója fogalmazódik meg (Gertler Viktor: *Állami Áruház,* 1952), s a vágykép a jólelket mozgósítja a nézőben (Bujdosó D. 1986). És a látszat ellenére ez még korántsem afféle bővérű „sematizmus", hanem sokkal inkább a közös mindennapok nyugalmának vágyfantáziája, a stílusban gyökerező idealizáció, amely a kívülről irányítottságot, a partikuláris vágyak érvénytelenségét és a parancsuralmi viszonyok evidenciáit igyekszik elfogadtatni a befogadóval. Mindeme filmekben természetes társadalmi lét jele a személyes méltóság elveszítése, a gyanakvás, a gondolkodás helyetti vak hit, vagyis a legkitűnőbb manipuláció megnyilvánulásainak, kiszólásainak elfogadása. Nem létező politikai gyakorlatot mutattak be ezek a filmek (pl. jovális minisztériumi ellenőrzés, szervezett áruellátás, főnök és beosztott bensőséges kommunikációs kapcsolata, vagy a „reakció széles frontját" puszta személyiségvonásokkal „legyőző" és mozgalmi fináléra késztető munkáskáder stb.), hittel átitatott folyamatnak mutatták a nagy átalakulás szociális változtatásait, hódított a konfliktusnélküliség elve, híven követték a szovjet papírfigurákat. Egy szövőműhely legjobb szakmunkása (párttag, falujáró agitátor) leleplezi például a terviroda hiányosságait, menyasszonyát pedig szaktanfolyamra küldi fejlődés végett, hogy méltó párja lehessen majd (Máriássy Félix: *Kiss Katalin házassága,* 1950).

A játékfilmek mint példázatok, eszménytárak, életminták és életpótlékok keletkeztek ezekben az években. Kellemes instrumentalista felfogás kísérte keletkezésüket, mely direkt mozgósító vagy propagandisztikus hatást remélt, afféle feltétlen reflexeket képzelt a fiktív befogadó-táborba. Ne feledjük: a legkeményebb beszolgáltatások, a százezres nagyságrendű kitelepítések, a kulákpréselések és munkásperek ideje ez.

Bizonyos, hogy ebben az időben keletkezett a pudovkini filmmodell átvételének és a „film mint számunkra legfontosabb nevelési eszköz" lenini elvének alkalmazási kényszeressége. Az „életmintát adó" műalkotások, melyek „ablakot nyitnak" a nagyvilágra, s ekképp pallérozzák az ideológiailag elmaradott, osztályöntudatlan populációt, ekkortól kezdve lettek a pártos művészetideológiának leronthatatlan bástyái. A korai filmek (és regények, festmények, szobrok, pannók stb.) osztályfennsőbbsége minősíthető afféle retorikus kampánynak is, de a műalkotások tárgyai, szereplői jobbára bonyodalommentes lények. „Átlag Jankók", akik rendszerint vidékről jöttek, vagy régi vaskalapos „szakik", akik jólelkűek és „fejlődésképesek" az új rendszerben. A kampányosságon túl a megelőző *mintákra* is érdemes figyelmet szentelni. Ugyanis a filmsztahanovista mozgalom is a harmincas évek szovjet agit-realizmusát tekinti előképének, amelyben köztudott okok miatt nem kaphatott szerepet a társadalmi konfliktusok ábrázolása.

Az SZKP XIX. kongresszusán, 1952 októberében rehabilitálja Malenkov „a tragédia és a szatíra műfaját", melyek azt megelőzően tiltott műformák voltak. Épp emiatt nem lehet csudálkozni, hogy a *pártköltők* mellett osztályöntudatra ébredő *„pártfilmesek"* sem igen tudtak menekedni a horváthmártoni eredetű agresszív sematizmustól: a hittel való átitatottság, az ideológiára támaszkodó, önvédelemre és apológiára alapozott „kulturális forradalom" rendszertipikus jegye volt a hatvanas-hetvenes évek művelődéspolitikai doktrínájának. A változatlan politikai erőviszonyok mentén is folyamatos változást deklaráló politikai irányításnak nem is kellett mindig erőltetni a dogmatikus vezérkultuszt, hisz a kurzusban érdekelt alkotók maguk asszimilálódtak a leglelkesebben, ők voltak a realizmus kultúrájának éllovasai (Tóth D. 1981).

A munkás- és a munkaábrázolás illusztratív pompája, ideológiai „tisztasága" a központi hatalomtól szorgalmazott „kritikai" elvárások bátor teljesítésével járt együtt a filmkészítők körében is: az operarendező, majd 45 után filmirodai producer Keleti Márton például már 1950-ben a *Dalolva szép az élet* hangjain zengi az új igét, a *Kiskrajcár*ban (1953) pedig megmenti a vihar fenyegette sztálinvárosi darut, s kellő szinkronban az MDP korszakos kívánalmaival, behozza a filmjeibe az akkor szociológiailag nem létező „jampeceket", a sematikus munkaszabotáló kulákfiakat, a dramaturgiai kaptafán kidolgozott urizáló csőnadrágosokat, a tánciskolai „fertőben foxtrottozókat", no meg a példamutató és fejlődési irányt jelölő joviális párttitkárokat. Kétségtelen, hogy szoros viszony volt „művészideológus" és „alkotóművész" között, hisz maga Révai hiányolta az 1951-es filmszövetségi kongresszuson az ötéves terv és a magyar munkásság hősi harcának ábrázolását, mondván Rákosival: megesszük a jövőnket, ha a jelenünk dicső képét nem népszerűsítjük. De ide kell venni azt is, hogy az 1950-es tervbűncselekményről szóló törvényrendelet öt–tíz évi börtönt ígért a „selejtgyártóknak", s ez megítélés szerint bármikor a művészeti selejtre is vonatkoztatható volt. A munkahalogatók és selejtgyártók „aprítása" már a *Dalolva szép az élet* sztorijából is kiemelkedik, de karakteresebben jelen van a *Teljes gőzzel* (Máriássy Félix, 1951) vasutasainak harcában, akik a régi és az új munkamódszerek megütközését reprezentálják, valamint a *Becsület és dicsőség* (Gertler Viktor, 1951) mozdonygyári munkásainak győzelmében is, akik a pártmunka fogyatékosságait és az üzemellenőrzés lanyhaságát egyenes a Rajkperig ívelő bonyodalomként leplezik le. Belengi a korszakot a (németes) mozgalmi munkásindulók atmoszférája, melyekben a hősi póz és lendület a személyi kultusz megfelelői – de a muzsika hamari „díjazása" után rendszerint kérészéletűek az acélhangú kórusok sikerei (Losonczi Á. 1974). Viszont tartós jelenlétre rendezkedik be a pannófestészet és a munkásszobrászat: még ma is láthatók gyökérrel ültetett és múzeumokba kalapált opuszai. A munkásművészet első nagy kampánya – mely mellesleg egybeesik az olasz neorealizmus korszakával! – az 1952-ben meghirdetett „Szórakozzunk helyesen!" program előírásaiban, „ajánlásaiban" terjeszkedik szét a felfokozott iramú iparosítás légkörében. A művészetpolitika mint a párt gazdaságpolitikájának „visszfénye, végzetesen elszakadt a valóságtól, az óhajt ténynek fogta fel" – írja Déry Tibor 1954-ben. Ennek elsődleges célja az volt, hogy ne hagyjon légüres teret a szocialista építés korszakos kultúrszabályozásában. A „divat" fogalma ekkor kapcsolódott hozzá a munkátlansághoz, a csőnadrágos alak ekkor lett a „burzsoá-kozmopolita ideológiai ellenség" (a jampec) betolakodásának szimbólumává. A szabadidő ekkor mint „kitöltetlen munka", amikor a dolgozó hajlamos elengedni magát, „veszélyes" terület, melyen ré-

sen kell lenni, a „helyesebb" szórakozást is rendszabályozni kell, a korosztályi érdeklődést közelíteni szükséges („közelebb az élethez, közelebb az ifjúsághoz" program, 1953), hogy ne a züllés romantikájának adja át magát a fegyelmezetlen népség (Tavaszi Vita a nemzeti erkölcsről és a feladatokról, 1954).

A nagy nevek korszaka ez. Fábri Zoltán *Életjele* (1954) már a „valóságból merítette témáját", mikor a szuhakállói bányászhalál esetét vitte filmre, de talpalatnyi realizmusa már nem kellett a közönségnek: két hét múltán már senki nem ült be a moziba.

A sajtóvisszhang viszont a termelés hőseinek, a nagy építő érzések elismerésének szükségességén túl már a szórakozni vágyó, nevetni akaró nézőtábor nevében szólt, (melyet egyébként ugyanakkor már kormányprogram is sürgetett). A tónusváltozás nyomán híresült el Máriássy Félix: *Egy pikoló világos* (1955) című filmopusza, melynek Szondy utcai és Kéményseprő bisztró környéki prolikörnyezetében már szerelmi, szexuális, lélektani „lazítás" figyelhető meg, melyet azóta is illő dicsérettel emleget a szakirodalom.

Kampánykorok, sematizmusok

A terjedelem se bírná, az olvasó türelmének is vége szakadna, ha az 1948–1955-ig tartó első nagy művészeti kampánykorszak vázlatos ismertetése után az 1958–65-ig, 1970–1977-ig tartó korszakokat is művek alapján mutatnám be. A konkrét utalások elkerülhetetlenek lesznek alább is, de a folyamatok fölvázolását elhagyom. A művészetideológia *klasszikus tervbürokrata* irányítási rendszerének – melynek hatásai és érvényességei egészen napjainkig kimutathatók – ilyetén megvilágítása célom szerint kettős. Egyfelől a „sematikus" korszaknak nevezett ideologémát próbálom körüljárni a produktumok szemlézésével, másfelől pedig a kampányszerűség ma is meg-megjelenő módszerét szeretném betájolni. Az alábbiakban a *hegemonisztikus* művészetirányítás és kultúrvezérlés „ötvenes évek" utáni korszakait tekintem át, hogy hivatkozási alapot adjak a következő fejezetben megfogalmazandó összefüggéseknek: a politika, a művészet és a gazdaság egymásrahatásában véleményem szerint is kimutatható rendszernek. (Lásd ehhez még Szilágyi G. 1977).

Az *első korszak* (1948–49-től 1955-ig) a látszatnyilvánosság fényében és a *militáns, monopolista* megrendszabályozás eszköztárával mutatta meg, hogy az arisztokrata -kispolgári értékrend ellen „a dolgozó ember hiteles ábrázolásának" kell teret nyitni. A politikai vezetés az alkotókat tartotta kézben, a konfliktusmentes és sematikus megformálás politikai funkciót kapott, a tragikum és a kritikai hangsúlyok tiltása egy kollektivista eszményt szolgált, annak perspektíváit mutatta meg. A „helyt álló" munkás dicsőítése az elkötelezettséget, illetve a pártpolitika iránti hűségnyilatkozatot követelte meg az alkotóktól. Méghozzá nem nyílt meghajlás, hanem belső parancs formájában: az erkölcsi késztetés révén napi taktikai szintre kellett „emelkednie" a művésznek, kitől állásfoglalását c ykor közvetlenül is számonkérték. Amikor már az „olvadásról" beszél Rákosi is, me az állami irányítás túlcentralizáltságáról, akkor Darvas József ellensematikus vehemenciával sérelmezi nyilvánosság előtt, hogy „az értelmiség került előtérbe, a munkásosztály szinte sehol sincs" a magyar művészetben (1955. június). A divatretorika persze a „regenerálódási" szakaszban is aktívan hatott, s valóban sokszor csupán jelző volt a munkás, munkája pedig csupán hivatkozásokban fogalmazódott meg, nem

konkrétan. A filmképeken puszta sertepertélés folyt, a filmidőt szolid kapcsolatbonyolítás töltötte ki a művek többségében, amorf időkörnyezetben, tényleges munka megérzékítése nélkül. Az 1957-es „megújulás" útján járó magyar filmben Máriássy Félix *Külvárosi legendája* lesz a korszakjellemző főmű: főszereplője egy harmincas évekbeli Beszkárt-kalauz, akit háromszor látunk „munka közben" egy budai 56-os villamoson csengettyűt meghúzni, s ugyanennyiszer szerelmesen mosolyogni – ebből áll „munkás" mivolta.

Az *ellensematizmus* pompás *korszakát* (1956–65-ig) a filmtörténészek szerint a közvetett befolyásolás jellemezte: megmaradt a *hegemonista* stratégia, reprezentativitás iránti elvárások fogalmazódtak, de nőtt a tolerancia-szint, a normák nem a „szolgáló", hanem az „illusztráló művészet" körét írták körül, „népfrontosabb" és értékérzékenyebb lett a hatalom, néhány külföldi film is bekerült már a hazai mozikba, a napi politika céljai helyett az „orientáló" stratégia szabott feltételeket, a cenzurális befolyásolás nem előzetesen, hanem ellenőrző és irányító párhuzamossággal működött ezután. Például terítékre került a „modernizmus", a „parttalan realizmus", vita alakult ki a szocialista munkásfigura ideáltipikus jegyeiről Fejes Endre Hábetlerjei alapján, akik lumpen-minőségük miatt ellentétben állnak a homogén munkásosztály (képzelt) képével. Ekkor lép előtérbe a „marxizmus felfedező funkciója", megszaporodnak az „ántivilág"-témák és a szocreál veszít „egytémás" jellegéből. 1956 és 1972 között 31 játékfilm készült (21 rendező műveként), s filmenként két munkásfigura jut, rendszerint szerelemtémába vagy családi miliőbe fullasztott formában (Szilágyi G. 1977).

A hatvanas évek végét már az „ifjúsági probléma" uralja el, a filmek felében szerelmi ügyek viszik a sztorit. *„Szikrázó lányok"* és „kitörő" legények (Bacsó Péter, 1974, 1970), meghasonlott és boldogságképtelen külvárosi szakmunkások jelzik a hetvenes évek elejének korképét, a deviáns hősök filmkorszaka ez. A *hegemonista* művészetirányítás népfrontos szövetséggé lazul, a direkt elvárások keménysége csak alkalmi, társadalomelemző nyitottságot támogat a filmvezérkar, engedékenyebbek az értékelemzések, csökken a filmrendezőket terhelő deklarált politikai felelősség. A 72-es párthatározat már alig szorgalmazza az egyértelmű pártosságot, de az életmód átpolitizálódottsága még kivilágít a filmek kockáiból. Eltűnik viszont a forradalmi romantika, a strukturalizmus-vita elültével már egyre nehezebb a témacentrikus orientálás. Ám ehelyett képzeletbeli valóságkép, „minthavalóság" kúszik a vászonra, a marxizmus monopoljogát megtartja a hatalom, ideológiai ellenőrző szerepe a pártosság „történeti variánsait" preferálja (Tóth D. 1981; Pándi P. 1980). A stabil szaktudású, konok melós, aki ennek a kornak munkásfilmideálja, reprezentánsa, most „történelmi szerepköre beteljesítése" előtt torpan meg, átéli érvénytelenségét és a fölérendelt hatalom (szervezet) nehézkességét, a maga perifériára-szorítottságát, bukás-esélyes életútját, kapcsolatszervezési zavarodottságát. Míg a korszak proliregényei (Fejes: Rozsdatemető, ill. Jó estét nyár..., Kertész Ákos: Sikátor, ill. Makra) a munkáskörnyezetet többnyire munkahelyként ábrázolják, vagy elkülönült társadalmi-szubkulturális közegként, addig a „munkásfilmek" szinte egyáltalán nem mutatnak olyan munkást, akinek munkája mint magánvaló érték lenne jelen értékskálájában (Szilágyi G. 1977). Regényben és filmben egyaránt beszűkül a munkások társadalmi léte, kisemberi egzisztenciák és kispolgári értékformák tömege jelenik meg, a társadalmi rendezettség hiányos képe csak azt jelzi, hogy a szociális szférák között problémás az átjárás lehetősége, talányosak a társadalmi

törekvések mögöttesei. Posztsematikus időszak ez, olykor morbid irónia lengi be a mélósvilág ábrázolását, de nincs igazi társadalomföldrajzi tere az életformáknak. Tagolatlan osztálytudat és identitásháttérétől megfosztott szerepvilág uralja el a magatartásokat. Az intimitások gondjai alig léteznek, a prolizsúfoltság föl sem merül a filmekben, rendetlenül ábrázolt lakásbelső kizárt dolog... – mintha élethiányról készült lenyomatok volnának ezek a művek, üres elrendezettséggel, papírszereplők mértékletes feltörekvésével, funkciónélküliség élményével és megfeleléskényszerekkel.

A nyolcvanas évek prolifilmjeiben bútorszállítók, falfúrók, vállalkozó és ügyeskedő fazonok, lezser legények a hősök. Vajda „Márványembere" helyett ezek műanyagból, forgácsból gyúrt figurák, a sztahanovisták és „fusizók" kései másai, morbid és éretlen légkörű társadalom hízásra hajlamos teremtményei. Integrálódásuk alaktalan, létük perifériikus, nem formálói, hanem elviselői a társadalom változásainak, véleményeik pragmatikusak, ideológiai távolságtartásuk tudatos, korélményük lehangolt, velleitásaik szociálközömbösek és hatalomidegenek, értékhiányosak és mozgalmi konformizmust is mellőzők. Már az ábrázolásmód is jellemző: a legutóbbi fesztiválsikeres filmekben gyorsítottan mozognak, háromnegyed-szavakat mormolnak, mintha súlytalanság állapotában vagy víz alatt evickélnének. A hetvenes évek kardos– öntudatos–értelmes nőtípusa pedig végleg letűnik a vászonról, s ha mégis megjelenik, akkor nőiességében elesett, definiálatlan státusában elbizonytalanodott libuska lesz belőle.

Korunkban eltűnőfélben van tehát az osztályerő és a munkásideológia reklám íze, a műalkotások már sem diagnózisra nem alkalmasak, sem identitástudat közvetítésére. S miközben a művészet szabadságát még a szocializmus létének fontosságával (Pozsgay I. 1981) méri a miniszterhelyettes, a feszültség- és kontaktusteremtés dialektikájával aposztrofálja a művelődésszociológus-esztéta (Almási M. 1984), miközben a proletkultos szemlélet maradványai mellett is a szocialista kultúra győzelmét tartja célnak a kultúrakutató (Kapitány G. és Á. 1984), illetve a szolgálólány szerepet valóságfeltárásra és tudatformálásra cserélő új korszak erényeit dicséri az akadémikus (Berend T. I. 1984), aközben maguk a munkások nézőként is *ellenállnak* a rájuk szabott befogadói szerepnek és kulturális manipulációnak. Napjaink kurrens párthatározataiból már kikopott a parancsolat-ízű elvárás, a prolicentrikus „közösségi megrendelés" megfogalmazása. Még csupán enyhe túlzás, ha úgy fogalmazom, hogy a témaválasztás és a „mondanivaló" manipuláló torzítása, „megdolgozó" szándéka jellemezte az elmúlt négy évtized magyar „munkásfilmjeit". A filmvalóság és a szociológiai valóság között azonban pragmatikus diktatúra megnevezhető művelődéspolitikaiirányítási terminusai, korszakai vannak, melyek gazdaságtörténeti etapokhoz kapcsolhatók. A háború utáni „munkásművészet" sikerképtelenségének megértéséhez ezért most ideológia- és gazdasághistóriánk néhány jelenségét is nagyító alá kell vennünk.

Osztályegzisztencia – avagy az „el nem kötelezett" társadalom manipulálása

Ha a máből nézzük a perspektívátlan magyar modernizáció korszakait, akkor a mindenáron való gyors felzárkózás korai szakasza, a társadalom masszív államosítása, az elit-értelmiségi küldetéstudat újraszületése és a gazdaság kampányos kezelése nem eredendő oka volt a mai hanyatlásnak, hanem közvetett kiváltója. Az 1945-ös új berendez-

kedés azt a régi modernizációs sémát jelenítette meg, amelyben a centralisztikus, hierarchizált és bürokratikus hatalom diktatúrája áll szemben a visszaszorult civil társadalommal, s mindkettőt meghatározza egy messianisztikus-militáns elit jelenléte, szerepvállalása. A felszabadulás utáni tervlebontásos működési képlet (mint abszolút parancs és egyben jövőkép) könnyedén megszüli azt a közállapotot, melyben az érdekegyeztetés sem a gazdaság, sem a politika vagy a művészet területén nem más, mint fölöslegesnek tűnő idő- és energiapazarlás. A kezdetben hajszolt, majd egyenletesen deficites gazdasági növekedést tervező központi stratégia ötszörösére növeli a felhalmozási rátát (1867 és 1939 között évi 6–8%, 1945 és 1978 között 30–40%!) és csupán a hetvenes évek végére üt be a krach, az induló szintre való visszaesés. A tervirányításos redisztribúció a korai filmekben mint a „tervező társadalom'' magasabbrendűségének fejlődés-elve jelenik meg, s legfőbb garanciáját először a helyreállítás lendülete, majd a proletárhűség munkával való kinyilvánítása, majd az apparátusi racionalitás illusztrációja jeleníti meg. Mozihíradók és játékfilmek szólnak az ipari felhalmozás 1949–56-ig tartó korszakának áldozatosságáról, idézik Rákosi és osztályos társai felvillanyozó szavait, és a történeti távlatú létezését úgy ábrázolják, mint súlyos gyakorlati politikai hibák nélküli, diadalittasan átélhető folyamat. A munkásábrázolás a horváthmártoni–lukácsi–révaista útmutatás szerint a bolsevik termelési kultúra ideálját jelenti, s már a földosztás szabadságajándékozó filmi ábrázolásában is ott rejlik a munkáskollektivitást és agrárkollektivizálást célul tűző uralmi logika néhány eleme. Az első filmkampány már a szovjet mintájú kelet-európai „modern hűbériség'' ábrázolását vállalja, s midőn információs és kulturális hiánycikként törekszik bele a társadalmi tudatba, föl sem merül, hogy a mezőgazdaság, a fogyasztás és az infrastruktúra tőkeállományát fölemésztő iparosítási megalománia nem éppen a legjobb minta ebben az országban. Az 1949-től 53-ig tartó időszakban a játékfilmek 40–50%-a munkástémájú, s nem társadalmi szükséglet, hanem politikai manipuláció szándéka hozza „a munkástípust'' filmjeinkbe. A magyar kino-proletár karaktere, gesztusai, arckifejezései, mozgásai és öltözete az ideologikus minőséget hordozzák, normatív szándékot tolmácsolnak. S bárha szabadidő nemigen volt filmnézésre, a „számunkra legfontosabb művészet'' vizuális nyelven kellett közvetítse az új korszak építőinek osztályöntudatát, a termelési eszközökkel rendelkezők csoportváltozásának elkerülhetetlenségét. A tulajdonforma és a marxi-lenini osztályelméletre hivatkozó centokratikus-kommunista rendszerideológia összemosása már ekkor megjelenik, elsősorban persze a tennivalók, az újjáépítés és a termelési eszközök szilárd birtoklása-védelmezése szlogenjeiben. A tulajdonviszonyok problematikája (földmagántulajdon és kisajátítás, gyárépítés és kollektivizálás egymást is átmetsző szféráiban) mint a politikai rendszer „össznépi érdekeket'' beszámító igyekezete kap hangsúlyt a felszabadulás utáni első évtized filmjeiben. Szóba se jött, hogy a marxi osztályelmélet a nyugat-európai kapitalizmus sémájával számol, nem a kelet-európai tervirányításos redisztribúcióval, hiszen a proletariátus történelmi hivatására, a tőke megszüntetésére célzó gesztus elegendő volt a hatalom „legitimitását'' biztosítani, a rendszerideológiát egyirányúvá tenni. A marxi értelmezés ugyan egyértelmű intézményellenességet sugall, és közvetlen demokráciát ígér, de ennek végiggondolása a magyar konszolidáció korában is csak keveseknek sikerült (Deák D. 1987). Így a korszak osztályuralmat erőltető kampánya megelégszik az osztályellenesség megmutatásával és egy lépcsőzetes rendszerfejlődési séma fölvázolásával. A film- és regénykonflik-

tusok is ezt a sematikus társadalomképet népszerűsítik, az ötvenes évek hajnalán nyíltan beemelve a művekbe a „minimalizált vezért", az üzemi párttitkárt (*Dalolva szép az élet,* 1950).

A filmsémában már 1949-től megjelenik az ötéves terv feladatai közt kifejtett agrár-ipari országból ipari-agrár társadalommá válás elkerülhetetlen szükségessége – vagyis a nők munkába állását, a teljes foglalkoztatottságot, az iparosítás célirányos meggyorsítását és az agrárnépesség „fölöslegének" leépítését célul tűző hatalmi döntés. Tulajdon és kontroll problémája mint politikai-társadalmi ellenőrzés kérdése láttatik meg a filmekben, a modernizálódás kényszeres folyamatában a munkásosztály „ipari forradalma" mint a kommunista párt szerepének növekedése, szükségképpeni térnyerése vált illusztrálandó témává. A „helyreállítás" ideológiája, vagyis az 1938-as szint újraelérése és meghaladása a *Kis Katalin házasságá*ban, a régi és új problémáját feszegető *Dalolva szép az élet*ben, a *Becsület és dicsőség*ben, a *Kiskrajcár*ban, a *Teljes gőzzel* képeiben kap helyet. A 49-ben fogant ötéves terv több mint 600 000 új munkaerőt kívánt munkába állítani az ipar frontján, a szovjet minta alapján elsősorban a nehéziparban, hogy „a vas, az acél és a gépek" országáért folyó harc győzzön (Gerő szövege) az új történelem osztályküzdelmeiben. Az 1950-ben „beigazolt" gazdaságpolitikai munkaprogram a további erőteljes mozgósításra biztatott, s a tervkötelezett ipar 35,1 százalékkal növelte termelését, húsz százalékkal emelte a termelési értéket azonos önköltségi előirányzatok közt. Ehhez minimum sztahanovisták kellettek, akik mintaregények oldalairól, újságfotókról és munkásfilmekről mosolyognak le az öntudatgyenge népekre: „miénk az ország, magunknak építjük", nem pedig robotolunk, keményebben mint valaha is (Rákosi S. 1984). A nemzeti jövedelem 20%-os növelése egy év alatt, a szocialista szektor részesedésének 70%- ra emelkedése, és főleg az ipar 4130 milliós ajándéka a mezőgazdaságnak (mellyel szemben a „hálátlan" agrárszféra csak 2578 milliót adott vissza), már előre vetítette a keményebb kéz politikáját, a „kulákprést", a téeszesítést, majd a meginduló kitelepítéseket, a százezres nagyságrendű kényszermunka-táborok „szükségességét". (A Hortobágy hasznosítása állítólag vállalhatatlanul nagy áldozatot jelentett volna másképp az államkasszának, s főleg az értékes ipari célterveket esélytelenítette volna.) Az ötéves terv három év alatti végrehajtásának reménye amúgy is sürgette az „osztályidegen" vagyon kisajátítását és a kollektív tulajdonosi pozícióját erővel őrző munkásság térnyerését. Révai József 1951-ben, az MDP II. kongresszusán a „még nem szocialista, demokratikus hazafiakat" a parasztság és az értelmiség soraiban vélte fölfedezni (Rákosi S. 1984), a kommunista „vasfegyelem" irányzatát hirdették meg, illetve az államhatalom erősítését tűzték célul pártvezető társai is. Az iparosítás újabb gyorsítási programja, az „ötéves terv városainak" fölhúzása még belengi a hatvanas évek filmjeit is (*Legenda a vonaton,* Rényi Tamás 1962. *Tiltott terület,* Gábor Pál, 1968), az 1953-tól meghirdetett redukálás, stabilizálás és racionalizálás pedig együtt harsogott emeletes jelszóként a 100% fétisizálásának szlogenjeivel, miközben a legfelsőbb vezetőváltozások nyomán kísérlet történt az apparátusok lefejezésére, a keményebb centralizációra, az „önállóság" lehetőségének mézesmadzagként cibálására, a vállalati szintű irányítás elbizonytalanítására. A Varsói Szerződés létrehozása körüli mizéria idejében már a filmek anyagából is süt, hogy a hiányosságok emlegetése „jobboldaliság" lett hirtelen, így óhatatlanul megnőtt a kampányos igyekezet a versenylendület és munkafegyelem-erősítés ábrázolására, takarékossági mozgalom szétkürtölésére,

valamint a „kulákság és a városi burzsoázia maradványainak a munkásosztályra gyakorolt nyomását" megakadályozó résenlét, éberség emlegetése. (Földes Gy. 1984.)

A második kampánykorszak (1956–65) a történelmi révedezés, az új remények keresése jegyében telik el. Az 1958-as művelődéspolitikai határozat az irányítási jogosítványokat központosítja (ellenőrzés, támogatás, jogvédelem, felügyeleti hierarchia), „gondoskodó" újraelosztóvá változtatja a döntéshierarchia csúcsát, az „egységes" művészetügyi szervezetrendszer érdekszempontjait juttatja érvényre (ez a hetvenes években már egész ágazatok integrációjával tetőzik). A központi akarat és a kötött feltételrendszer (Pécsváradi J. 1981) továbbra is prioritásokban nyilatkozik meg (például bizonyos filmrendezők futtatásában). A negatívumok felszámolásában az irányítás szubjektív hibái, az adminisztratív túltengés és hatásköri úrhatnámság voltak preferált témák. Az 56-ra rímelő sztorikat a magasabb rendű érdekek szolgálatának fontossága követi jelentéses tartalomként (csupán néhány beszédes cím 1956-tól 1961-ig: *Keserű igazság, Razzia, Vasvirág, Álmatlan évek, Égre nyíló ablak, Fapados szerelem, Az ígéret földje*). A teoretikus előfeltevések mélyén ott ül a hit-elv, hogy az irányítók elégséges eszközzel és szakismerettel bírnak, eredmények produkálására segítik a népet, szakértelem nélkül is alkalmasak célfeladatok pompás megvalósítására. Nem véletlen, hogy a kollektív emlékezetben az újrakezdés évei mint sikeres helytállás esztendői szerepelnek, s hogy az 1957 utáni politikai „rendezés" örve alatt fölszámolt ellentábor ugyanaz a népnyúzó, fasiszta, impibérenc garnitúra volt, amelyet nem sikerült 45 után „lekapni". Ehhez képest éppen 1958-ra lett vége a fogyasztás rovására megcélzott növekedésnek, ekkor indult a hétéves válságciklusok első szakasza (Bogár L. 1987). A munkásszereplők még mindig nem a vezetőkkel és célokkal való konfliktusos viszonyban jelennek meg, egyéni és kollektív érdekek között egyensúlyozni képtelenek, s a munkafolyamatban mint meghúzható csavarok működnek, mintha történelmi alárendeltségük folyamatos újraelsajátításával végképp beletörődnének a munkaerőgazdálkodás, a lakáselosztás és a profit-kisajátítás kényszerképleteibe. Teljesen „osztályracionálisak" abban az értelemben, hogy az újratermelődő egyenlőtlenségi viszonyok, hatalmi rituálék kívül esnek létszférájukon, egyéni tiltakozó vagy kiváró magatartást csupán szökőévenként mutatnak, és valami gyanús pre-polgári egzisztencia korlátozza identitástudatukat.

A hatvanas évtized végére perifériára szorultságát átélő másodgenerációs proli prototípusa kerül a vászonra és a regényekbe is, a sikerképtelenség környezetrajzát adja a szépművészetek java része (Veres A.–Bálint É. 1978). A köztudatban és a filmekben is a szakmai tudás szerinti érvényesülés a mérvadó, ez az osztálymonopóliumok eszköze és garanciája, valamint a politikai hatalom hivatkozási alapja. E főlátszat megfogalmazásához közel két évtized kellett, s benne a hatvanas évek reformszellemisége, a „szerves" történeti fejlődés „megszüntetve megőrzött" tartalma, az újatakarás másodgenerációs lendülete. Tartós koncentrációban teljesedik ki a politikai hatalom, önlegitimálását még a válságjelek sem kérdőjelezik meg. Fogyasztóiság, „szocialista életmód" és „szabadidőtöltés" problematikái feszegetik a korszakot, érték- és normarendszeri változások, ízléskánonok, Sein helyetti Sollenek ülik meg a közönség-befolyásolásra előállított műalkotásokat. A kispolgárság bírálata–csúfolása, a „pénzhajhászok" elítélése, a fegyelmezetlenséget kritizáló „kispolgáriságmentes" közösség megteremtésének kampánya az éppen soron levő. Ez már nem a „Földet vissza nem adunk" vagy a „szén-csata" kampánykorszaka, értékrendszer terjesztése és a régi magatartásformák, hagyo-

mányok visszaszorítása programját előtérbe emelő időszak. Az öntudatos munkafegyelem népszerűsítése együtt jár a munkafegyelem építőerejének komolyanvételével és a „lézengők" lefujjolásával. Hogy a közvetlen irányítók és az irányított szervezetek felülről is átláthatatlan vertikummá váltak, s alkukapcsolataik fölfedhetetlenek, azt már érzékeli a központosított redisztributor, de tenni ellene nem sokat tud, vagy nem többet, minthogy meghasad, érdekkörök nyilvánvaló szféráira omlik szét az erőforrás-elosztó központi hatalom. A hatvanas évek végi látszatautonómiák, politikapótló gazdasági nekilendülések, áthárított gazdasági teherviselés, érték-erózió, fokozódó deviancia és paternalista hatalomtechnikával manipulált tömegtudat (és ezek minden politikai-közéleti megfogalmazódása) mintegy „végcélként" hozzák magukkal a hatalomátcsoportosítás kívánalmát (Bruszt L., 1987). A filmek tébláboló munkásai ugyan nem jelzik egyértelműen, de a „szocialista mezőgazdaság" brutális kifosztásának végjátéka ebben az időszakban nyomja meg ismét a mobilitási trendeket, növeli a fluktuációs mutatókat. A mozgalmi módszerekkel működtetett gazdasági szféra immár újabb „növekedési forrástól" esett el, s 1972-re az infrastrukturális mulasztások is kiderülnek és forráskimerülésként jelennek meg a progresszió vezérei előtt (Bogár L. 1987).

Nem véletlen, hogy a hetvenes évek filmjei a hezitáló-tétova- deviáns alakokkal és az osztályhűséget bizonyítani akaró széplelkekkel telítődnek (csupán két példa: Bacsó Péter: *Kitörés,* illetve *Jelenidő,* 1970, 1971, valamint Rényi Tamás: *Makra,* 1972). A centralizációs alapelv megmarad a reformellenes fordulat után is, sőt erősödik, noha kompromisszumos reform jön létre. A hatalommegoszlás részlegessége elvileg kizárja a vertikális alkurendszer életképességét, de háttérbe szorulását is. Szimulált piac, visszaállított kuszaság van a döntésbefolyásoló folyamatokban, egyszerre partikuláris és centralizáló a hatalom gyakorlatában megjelenő érdekeltség. Mindez arról szól, hogy a manipulált és oly sokszor kampányosított tömegtudat már alkalmatlan arra, hogy komolyan vegye a homo politicusok lelkendezéseit, s csupán a szakszerű fölkészültségre alapozott, érdekbeszámítást gyakorló hatalomnak van presztízse, vagyis az egyre nyerőbb pozícióba kerülő ipari lobbinak. Az irányító elitcsoportok vertikálisan is bővítik, horizontálisan is szélesítik a döntési-beavatkozási horizontot, a kettős kötődés viszont árt az akaratközvetítés épeszű rendszerének. A centralizáló és szétpontosító döntések látens pluralizmust éltetnek, de politizálódni már nem hagyják. A pártérdekek már nem össznépi érdekek, a tanyasi gazdálkodó ismétmegtűrtsége nem társadalmi követelések kifejeződése. Közművelődési párthatározat és törvény, majd az antimarxisták elleni vehemencia uralja el a légkört, bár: „A művészeknek ma elsőrendű feladata közreműködni a társadalmi konfliktusok felszínre hozatalában, a konfliktusok kihordásában, „megoldásában" (Ancsel É. 1981). Az évtized elejének hőse, élmunkás-típusú melósa, a lelkiismeretes szaki, aki csakazértis megmutatja, hogy nincs lehetetlen a munkában, s akár háromszor is nekifut (lásd Bacsó Péter: *Jelenidő, Harmadik nekifutás,* 1971, 1973). Fél évtized múlva lecsúszott, deviáns, reménytelen ürge lett a film hőse (Kardos Ferenc: *Ékezet,* 1977; Schiffer Pál: *Cséplő Gyuri,* 1978; Oláh Gábor: *Fogjuk meg és vigyétek!,* 1978), a szereplők önértéktudata megromlik, szolidaritási kedve eltűnik, mobilitása bezárul, s a nyolcvanas évek fordulóján már differenciálódik „hősünk": szerencsétlen, ingázó és csóró „vidéki" lesz belőle (Gyarmati Lívia: *Koportos,* 1979; Erdőss Pál: *Adj király, katonát!* 1982), félértelmiségi hivatalnokévá poklosodik élete (Tarr Béla: *Panelkapcsolat,* 1981), illetve félmúltjára révedező kvalifikált-politizált öreg sztrovacsekké

alakul át (Makk Károly: *Téglafal mögött,* 1979). A korszak termelő munkásáról szóló szakirodalom (Losonczi Á. 1977; Kozák Gy. 1972; Hanák K. 1984; Vitányi I. 1984; Pataki F. 1984; Héthy L.–Makó Cs. 1972, 1978; Kemény I. 1972, 1975; Galasi P. 1982; Haraszti M. 1980; Boros L. 1987 stb.), és főleg az empirikus tapasztalat enyhén szólva más „munkaerő-képet" kínál erről a korszakról, s mindeme tárgyszerű közelítésektől eltérően a filmtermelők munkásképe nem több annál, minthogy a munkásban a dolgok előállítóját, vagy legjobb esetben csupán önmaga alacsonyszintű újratermelését produkáló kollektív egyedeket ábrázolja. Mégis: mit hiányolhatunk? Miben áll a valóságmaszkírozó szándék a munkásábrázolásban?

A műalkotások többségében ki sem derül a termelés helyszíne, mintha mindegy lenne nagyipari vállalat, kiskóceráj, túldimenzionált kiszolgálóipar vagy tradicionális ágazat munkásának lenni. Miközben a redisztributív függőségek maximálisan kiszolgáltatják a termelőt az érdekmechanizmusok belátásában, beavatkozási jelenlét és kompetencia kialakításában vagy teljesítményszintek értékelésében (Deák D. 1987), addig sem képzettségi, sem szakismereti, sem munkaszervezeti, sem érdekjelző momentumokat nem mutatnak a filmek. Nincsenek jelen a béralkuk, a perspektívák, a mobilitások, a munkaszervezeti mechanizmusok a magatartás-indítékokban, nincs uralmi centruma és végrehajtói perifériája a gyári hierarchiának, alig jeleznek beilleszkedési-adaptációs zavarokat a filmek, s egyáltalán: a sokszor és hangosan nagydobra vert „modernizáció" nem mutatható ki a művekben. Nincs szó bennük a munka értelméről, az ember nembeli lényéről, a kényszermunka-változatokról, nincs konfliktus a megélhetés és a felmutatott teljesítmény között, nincsenek sztrájkok vagy munkamegtagadások. Mintha a „munkástematikájú" magyar művészet megelégedne a termelési viszony szemináriumszerű kérdésének illusztrálásával, a magánéleti zavarok munkalassító hatásának megvillantásával. Kollektív érdekérvényesítés szinte sehol sem jelenik meg, s a szervezeti kontroll, a meósok-kisfőnök világa is közhelyesen alpári, „mumus"-típusú balfenék figurák humorisztikusra vett mikroportréi formájában. Sosincs szó végzetes áruhiányról, totális szervezetlenségről, segédmunkáshiányról, belső munkanélküliségről, „fecskendő nélküli tűzoltó" módjára (Zsille Z.) kiszolgáltatott művezetőkről, ágazati érdekek prioritásairól, üzemvezetési különérdekről vagy szétfoszlott munkamorálról a jelenségek szociologikusabb szintjén, s ha mégis, akkor általában odavetett megjegyzések alakjában, értelmezhető konkrétumok szintjén. (A társadalmi vagy termelési valóság pontos megfeleltetett filmi „tükrözése" nem elvárásom a filmekkel szemben, de a művelődéspolitikai előírások és dicshimnuszok épp arról szólnak, milyen impozánsan vállalja ezt a műalkotások elkötelezett fajtája. Ugyanakkor mondjuk három évtized „munkásfilm-termését" folyamatként szemlélve, atmoszféráit összehasonlítva mégiscsak jelez valami rosszértelmű morálromlást a magyar filmművészet, de vélekedésem szerint épp a legbornírtabb formában. Erről részletesen alább...). Piaci szemlélet még a hetvenes évek végi, nyolcvanas évek eleji filmekben is csak mint elavult, ántivilágból ittragadt és ki nem irtott csökevény kerül ábrázolásra. És folytathatnám a felsorolást, de a sokféle filmipari „hiánygazdálkodás" ragozása helyett egyetlen témát hadd ragadjak ki inkább, hogy azon mutassam be a szemléletalakulást és az átpolitizáltságot.

Nyilvánvaló, és több történeti korszakról bizonyítható, hogy csak piaci szemléletű, modern árutermelő gazdaság „tarthat" *szabad* művészetet, összehasonlíthatatlanul inkább, mint a tervbürokratikus és centralizált államszocialista redisztribúció. A csereér-

ték és a piaci kereslet vagy a preferenciák átpolitizáltsága amott is csak részönállóságot adhat a művészeti iparnak, de feltételei nem a direkt politikai beleszólás módszereivel vagy értékrendjével terheltek. Ahol pedig a politikai rendszer is csak *tételezett*, jövőből visszaigazolt legitimitással működik, s ahol a gazdaság tervcentrikus redisztributív momentumai *túlsúlyos* elemek, ott mindig hivatkozási alap lesz a *munkamorál*, a fegyelem és dicsőség apologetikus–messianisztikus ideológiája, mely evidens vezérelvként működik és megkérdőjelezhetetlen. Ebben a szisztémában a morálromlásra hivatkozás nem a piaci- vagy munkaerőigények, nem a gazdasági szervezet zavarai, nem a szabályozórendszer vagy a vezetési malőrök felől történik, nem a kiegyezésképtelen hierarchikus rend mögöttes szféráját világítja meg, hanem a végrehajtók engedetlenségét állítja pellengérre. A munka megjelenítése olyan az elmúlt négy évtized magyar filmjeiben, mintha jószándék és szorgalom, nem pedig társadalmi érdekkonfliktusok kérdése volna, mintha életvezető értékek vagy társadalomszervező ideológia elismerése vagy tagadása volna a probléma. Munka és munkás viszonyában nem merül föl a termelési folyamat mint folyamat, amely kalkulációt, nyereségességet, önállóságot, vállalkozókészséget, termelői racionalitást, takarékosságot, dologivá váló személyi kapcsolatokat, kooperatív technikákat, érzületeket igényel. S ennek a munkásábrázolás kampányos korszakaiban jól kimutatható, eredendő oka van a felszabadulás utántól: a háborús újjáépítés szellemében és a társadalomformálás újdonatúj szisztémájában a *termelő fizikai munka nem volt központi értéke* a társadalomnak (Szabó M. 1985), egyebek közt a két világháború közötti, kétkeziséget nem „díjazó'' értéktudat áthagyományozódása okán sem. A munka értéktudata nem él meg a tervező és kooperáló polgári milió, az önálló és vállalkozóképes cselekvés természetes tere nélkül, az eredményes biztonságérzet, a megküzdött életszínvonal vágya nélkül. Csupán a 68-as reform idején kezdődtek kísérletek a gazdasági értéktudat „modernizálására'', s az előtte eltelt évtizedek csupán arra jutottak, hogy a munka „a szocializmusban már nem szégyen, hanem becsület és dicsőség'', illetve életszínvonal-igény dolga. A munkaideológia ily történelmi igazságtevése nemcsak a kétkeziek elemi vágya volt, de a modernizálás gyakorlatának is első feltétele. Korai formájában kultuszos vadhajtása volt a tervszerű hőstermelés és sztahanovistagyártás, és ennek lett normatív formája a művészetek területére átültetett „valóságábrázolás'' tendenciája. Ebben a folyamatban lett „feketére festett'' munkásáruló, aki száz százalék alatt teljesít, vagy a jampec, aki „szabotálja'' a szocializmus építését, rontja az elégedettséget, félreviszi az igazság vonatát a fejlődés sínéről, s ügynök módjára nehezíti a közéleti igazságtevést, a béke frontjának előretörését. Az ideológia és a mindennapi lét korszakos eltávolodásának korszakában azonban senki sem hitt az álságossá lett *munkadicsőség*ben, ebben a tipikusan feudális értékben (Szabó M. 1985), mely a háborúban leromlott és előtte való időkből feudalisztikus formákkal örökölt munkastruktúrában kiáltó ellentétbe került a rendszerideológiával, mely nem eltörölni próbálta a régi értéknormát, hanem szét akarta osztani a „dolgozó osztályoknak'', elterjeszteni kívánta demokratizált formákban.

A dicsőség és a hősiesség lovagi erénye egészen a hatvanas évtized elejéig zászlókon lobogott. Az 56-os bonyodalmak utáni légkörben inkább a „szolgálat'' eszméjét állították helyébe, valami sajátos egyvelegeként a keresztyén és militáris funkcióknak. A *törzsgárda*tagság fogalomköre, a haza megcsalói ellen szükséges belső erő megteremtésének szimbóluma mint igazságjog, a „testvéri'' funkció gazdaságban és katonapoli-

tikában, a kiépítendő vegyipari–hadászati komplexum – mind-mind a szolgálat-elvűség adekvát jelképiségében működtek. Ám miközben a szolgálat archaikus elvét a modernizációs célok érdekében mozgósította, egyben feudalizálta is a társadalmat, mégpedig egy antifeudális fejlődés-elv nevében. A *munkafegyelem* termelési vezéreszméje nemcsak az ipari civilizációk időszakos módszereivel (pl. Bedo-rendszer) láncolta magához a beláthatatlan termelési cél alárendelt munkavállalóját, de a szolíd megélhetés, a békekölcsönjegyzés, a permanens fenyegetettség bilincseivel külön is megkötötte. A katonás engedelmesség ipari szférára erőltetésével, a megfeleléskényszer totalizálásával oly módon vált patriarchálissá a munkaviszony, hogy a nagyarányú munkaerőmobilitás egy-másfél évtizede alatt minden munkahelyváltoztató „vándormadárnak" volt bélyegezhető. A hetvenes évek elején még arra is kísérlet történt, hogy évi egy munkahelyváltoztatás után munkaközvetítő kötelező igénybevételével tegyék mozgásképtelenné az önkényeskedő ipari jobbágyot. Köztudott, hogy a mezőgazdasági munkaerő egyharmada iparba állt be, a termelési tradícióból emiatt végképp hiányzott a szolgálat-elvű megfeleléskényszer, amiképp a nők háztartásból kikerült tömegéből is, továbbá azokból a kisüzemekből, ahol az ipari foglalkoztatottak 40%-a dolgozott a negyvenes évek elején, úgyszintén hatalmas tömegek kerültek át a nagyipari kényszermunkába. Az új munkásság egzisztenciális fenyegetettsége tehát mintegy kétmillió embert, az aktív keresők közel felét érintette, s tette ki a jogi és morális érvelés erélyes hangjának, fegyelmező eszközeinek, egészen a hatvanas évek végéig. Az 1950–70. években meglódult ipari tartaléksereg beilleszkedési és adaptációs zavarairól nemcsak a másfélszeresre emelkedett bűnözési mutatók tanúskodnak (Gönczöl K. 1987), hanem a köznyelv olyan kifejezései ios, mint „maszekizmus", „fusizás" stb. A „burzsoá kozmopolita" munkátlanság erkölcsi ítélete elől nagyüzemi fegyelembe menekülő szocialista ipari dolgozó helyzete a tervracionális munkaszervezetben olyan elidegenült lett, hogy a „self-made-man" minden lehetséges méltósága ki kellett vesszen belőle. A rossz döntések megfellebbezhetetlensége, a célfeladatok változásai, a teherviselés aránytalanságai együtt szorongatták a termelőket a „munkavégzéssel politizálj!" jelszavának hetvenes évekbeli szakaszában is. Ez ugyan ekkor már nem a kitelepítések félelmes légkörében, de a „herdálást", a technológia be nem tartását, az újdonságcentrikus alkalmazkodáskényszer mellőzését jelentette, vagyis a mitizálódott vezetés maximális uralmát, a bűnbakká tétel bármikori lehetőségét, a „közösségnek" való felelősség kényszerét tartalmazta. A moralizáló alaptónus az ötvenes- hatvanas években inkább a munka mint evidensen *politikai cselekedet* elfogadását célozta, a hetvenes-nyolcvanas években pedig még megmaradt a teljesítménykényszeres fegyelmezés, de az „öntudatos munkavégzést" a politikai túldimenzionáltság emelte át az érdekképviseletek és a szervezés-irányítás felsőbb tartományaiba (Fazekas K.–Köllő J. 1985). A munka az utóbbi másfél évtizedben már inkább „szavazat" lett, a „pontosan, szépen" szlogenje nyomán beépített eszmei meggyőződöttség formája, és ez pompásan tükröződik a „munkástematikájú" filmekben is: a társadalmunkban még ma is mutatkozó munkafegyelem-érzékenység a feszített iparosítási korszakból ered (lásd az első fejezetben fölsorolt filmalkotásokat). Az ötvenes évek végétől a hatvanas évek végéig már a „kézzelfogható" eredményt is produkálni tudó üzemi melóssal is találkozhatunk, aki „elidegenedett" és individuális énjét korlátként veti le, de sikerképtelensége nyomasztja, munkafeltételei elbizonytalanítják (Gyarmathy Lívia: *Ismeri a szandi-mandit?* 1969; Gábor Pál: *Tiltott terület*, 1968; Rényi Péter: *Sikátor*,

1966; Bacsó Péter: *Kitörés*, 1970). A hatvanas évek regényei és a hatvanas-hetvenes évtizedforduló filmjei a *modernizációs ideológiában* nem kalkulált életmód-tényezőkről is szólnak, mint munkára visszaható momentumokról, elmaradottságot újratermelő és termelést is szétforgácsoló problémákról (Gábor Pál: *Horizont*, 1971; Bacsó Péter: *Jelenidő*, 1971; Rényi Tamás: *Makra*, 1972; Máriássy Félix: *Próbaút*, 1966; Mészáros Márta: *Szabad lélegzet*, 1973 stb.). A hetvenes évtizedet már a személyiség privátabb szférájában elterpeszkedő munkahelyi légkör lengi be, megjelennek az életmódfilmek, a lakásprobléma-filmek, a női szerep-filmek. A felelősség, a sikerképesség hiánya a hetvenes évtized filmjeitől kezdve (Bacsó: *Harmadik nekifutás, Szikrázó lányok*, 1973, 1974; Kardos: *Ékezet*, Schiffer Pál: *Cséplő Gyuri*, 1973; Oláh Gábor: *Fogjuk meg és vigyétek!*, 1973; Makk K.: *Téglafal mögött*, 1979; Lugossy László: *Köszönöm, megvagyunk!*, 1980; Erdőss Pál: *Adj, király, katonát!*, 1982; Vitézy László: *Vörös föld*, 1982 stb.) fokozatosan eluralkodik, a munka heroikus illúziója teljesen elfoszlik, sőt olykor korlátja az önállóságnak, kalkulációra képes tulajdonosi tudatnak, a félmagán-szféra kialakításának. A kreativitás és az önállóság mint pszichés igény itt kerül végleges ellentmondásba az ipari munkásléttel, s ettől kap fals reflektorfényt a legutóbbi idők több „munkásfilmje" is.

Összegzés

A munkaideológia kampányos megjelenése a magyar filmekben lényegében egybe esik a művelődéspolitikai korszakváltások terminusaival: 1949–58, 1956–58, 1958–65, 1965–75,1975–85 (Tóth I. 1983). Fölvethető lenne, hogy mi abban a kampány, ami folyamatos jelenségként kimutatható, nevezetesen az osztályideológia a filmművészetben...? Kampányértékűnek vélem a mozgalmi módszerek és alapelvek korszakos intézményesülését, dokumentált és direktivált formáit, a rutinba és rituáléba mártott elméleti absztrakciókat, a demonstratív és szimbolikus produktumokat gyártó politikai manipulációkat, szervezési attrakciókat. Korszakos kampányosság is lehet kampány egy hosszabb (pl. huszadik századi vagy XVIII–XX. századi) történeti szakaszon belül, s ha egycélú, egyközpontú, folyamatos, látszatsikerre alapozott, önadminisztráló tartalmú, sikerpropagandával megtámogatott, győzelemként elkönyvelt, legitimációs hatalmi erőt hordozó, közhangulatot befolyásoló, értékrendet (vagy vélt formáit) teremtő, pártbelügyből népmozgalmat csináló..., akkor kampányabb a kampánynál... Mert ha nem is „széncsata"-értékű eseménymenet ez vagy puccsjellegű beavatkozás, de legalább olyan súlyosan veszélyezteti a társadalmi békét mint az osztályideológia győzelméért vívott keresztesháború is.

IRODALOM

Ábel Péter (1986) Munkástémájú magyar filmek (1948–1985). = Mozgó Film 10. sz. 10. p.

Almási Miklós (1984) hozzászólása, hivatkozza Knausz Imre, Országos tanácskozás..., = Párttörténeti Közl. 84/2. 195–96. p.

Ancsel Éva (1981) hozzászólása, idézi (Dr. Varga Imre szerk.) Művészek, társadalom, művészetpolitika. Táncsics K., 66. p.

Baranyai Tibor (1973) A szakszervezetek a szocialista irodalomért és művészetért. Szép Szó Antológia, Táncsics K.

Barla Szabó Ödön (1981) Gazdaságpolitika és gazdasági fejlődés az MDP KV 1953. júniusi ülése után. = Párttörténeti Közl., 2. sz. 3–55. p.
Berend T. Iván (1980) Utunk a hetvenes évtizedig. = Párttörténeti Közl. 3. sz. 3–20. p.
Berend T. Iván (1983) Gazdasági útkeresés 1956–1965. Magvető K.
Berend T. Iván (1984) hozzászólását idézi Knausz I. i. m.
Bogár László (1987) Fordulóponton a magyar társadalom. = Századvég, 3. sz. ELTE Jogász Társadalomtudományi Koll. kiadv.
Boros László (1987) Az alkalmazkodási és adaptációs képesség és a képzési-foglalkoztatási mechanizmusok összefüggései. (Kézirat) 24 p.
Bruszt László (1987) „Nélkülünk, de érettünk''? Politikai orientációk Magyarországon a késő-paternalizmus korszakában. In: Bruszt–Simon: A lecsendesített többség. Társadalomtudományi Intézet, 1990.
Bruszt László (1987) A centralizáció csapdája és a politikai rendszer reformalternatívái. = Medvetánc 1988/1. 171–195. p.
Bujdosó Dezső (1986) Az Állami Áruház c. film ideológiája. In: „Állami Áruház'' – tanulmányok. Művelődéskutató Int. 113–154. p.
Deák Dániel (1987) Redisztribúció és szocializmus. Műhelytanulmány. Társadalomtudományi Intézet, 252 p.
Déry Tibor (1954) cikke az Irodalmi Újság október 23.-i számában.
Fazekas Károly–Köllő János (1985) Munkaerőpiaci kampányok a hetvenes években = Közgazdasági Szemle. 5. sz. 545–559. p.
Fekete Judit (1987) Krízisekezelésünk krízise. (Kézirat) 408 p.
Fekete Judit (1988) Pucccsszerű döntéshozatal és jogszabályalkotás. (Kézirat) 36 p.
Földes György (1984) Egyszerűsítés, mechanizmus és iparirányítás, 1953–1956. = Párttörténeti Közlemények, 4. sz. 72–105. p.
Füleki József–Herczeg Ferenc (1977) szerk. Közművelődési kézikönyv. Kossuth K.
Galasi Péter (1982) szerk. A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon. KJK.
Garai Gábor–Fábián Zoltán (1974) nyilatkozata. = Munka, 6. sz.
A. Gergely András (1981) Gondolatok a „munkásirodalom''-ról. = Új Forrás, 5. sz.
A. Gergely András (1984) Valóságirodalom – irodalmi valóság. = Kultúra és Közösség, 3. sz.
A. Gergely András (1987) A kalauztól az erotikáig. Puha márványemberek és deviáns prolihősök a magyar „munkásfilmekben''. (Kézirat) 15 p.
A. Gergely András (1989) . Munkástematika? = Napjaink, 1. sz. 27–30. p.
Gerő János (1981) hozzászólása In: Dr. Varga Imre, i. m. 14–15. p.
Gönczöl Katalin (1987) Bűnözés és társadalompolitika. Akadémiai K. 54–79. p.
Görgényi Ferenc (1973) Termelési viszony és politika. = Világosság, 1. sz.
Gyekiczky Tamás (1987) Szakszervezeti mozgalom, társadalmi konfliktusok és az üzemek. Érdekvédelmi vázlat a kis magyar iparosítás történetéből, 1950–1956. (Kézirat) 83 p. + melléklete.
Hanák Katalin (1984) Életmódmodellek – életmódminták. In: (Hoppál M.–Szecskő T. szerk.) Életmód: modellek és minták. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 17–36. p.
Haraszti Miklós (1980) Darabbér. Párizsi Magyar Füzetek.
Héthy Lajos–Makó Csaba (1972) Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Akadémiai K.
Héthy Lajos–Makó Csaba (1978) Munkások, érdekek, érdekegyeztetés. Gondolat K.
Héthy Lajos (1983) Gazdaságpolitika és érdekeltség. Szociológiai elemzés. Kossuth K.
Horváth Márton (1975) Művészetpolitika – két évtized távlatából. = Kritika, 11. sz. 18. p.
Huszár István (1969) szerk. Az életszínvonal alakulása Magyarországon. Kossuth Kiadó, belső használatra, 122–137. p.
Huszár Tibor (1984) hozzászólása, In: Knausz Imre, i. m. 196. p.
Huszár Tibor (1980) Értelmiség a szocialista országokban. Kossuth K.
Huszár Tibor (1989) Megkésett modernizáció, posztsztálini modell és az értelmiség. Előadás az MTA veszprémi konferenciáján, „Autonómia, integráció, értelmiség''. 1989. III. 29–31. Lásd in: A modellváltás anatómiája. Társadalomtudományi Intézet, 1990.
Kapitány Gábor–Kapitány Ágnes (1984) hozzászólása, In: Knausz Imre, i. m.
Kemény István (1972) A magyar munkásosztály rétegződése. = Szociológia, 1. sz.
Kemény István (1975) Munkásosztály és technika. (Kézirat) 13–27. p.
Kéri László (1987) Összegzés az adaptáció témakörében készült elemzések elé. (Kézirat) Vitaanyag, 43. p.
Knausz Imre (1984) Országos tanácskozás az MSZMP Művelődéspolitikai Irányelvei megjelenésének 25. évfordulója alkalmából. = Párttörténeti Közlem. 2. sz. 188–197. p.

Kozák Gyula (1972) Mit kell tudnia a munkásnak? MTESZ Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság III. szociológiai konferenciája előadásai. Balatonfüred, szept. 26–29. 125–133. p.
Losonczi Ágnes (1974) Életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Gondolat K.
MSZMP (1985) XIII. kongresszusa, Kossuth K., 117–119., 205. p.
Munkásműveltség és a szakszervezetek. SZEKI, 1970. 158. p.
Pataki Ferenc (1984) Szociálpszichológiai megfontolások az életmódról és az életmódmintákról. In: Hoppál–Szecskő, i. m.
Pándi Pál (1980) A realizmus igényével. Kossuth K.
Pécsváradi János (1981) A közművelődés és a művészetügy igazgatása. Jegyzet, MM Vezetőképző. 45 p.
Pető Iván (1987) Egy korai kampány. A széncsata. (Kézirat) 22 p.
Póth Piroska (1985) A Nemzeti Parasztpárt kultúrpolitikájának néhány kérdése. In: Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről. Kossuth K. 142–161. p.
Pozsgay Imre (1981) hozzászólása egy 1976 februári vitán, In: Varga Imre szerk. i. m. 82. p.
Standeisky Éva (1985) A Magyar Kommunista Párt irodalompolitikája (1945–1946). In: Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről, i. m. 101–123. p.
Szabó Bálint (1986) Az „ötvenes évek''. Kossuth K. 154–156, 374–6. p.
Szabó Márton (1985) Dicsőség, fegyelem, öntudat – gazdasági értéktudat és munkaideológia a modernizációs folyamatban Magyarországon 1945 után. In: (Böhm Antal szerk.) Munka, gazdaság, társadalom. M. Szociológiai Társaság és Társtud. Int. kiad., 185–205. p.
Rákosi Sándor (1984) A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusa a társadalmi-gazdasági fejlődésről. = Párttörténeti Közlem. 2. sz. 39–71. p.
Rényi András (1989) A műkritikáról. In: A modellváltás anatómiája. Társadalomtudományi Intézet, 1990.
Szilágyi Gábor (1977) Viselkedésminták és konfliktusok. A mai magyar társadalom filmen, 1957–1972. Magyar Filmtudományi Intézet, Filmművészeti Könyvtár 54. k. 272. p.
Tóth Dezső (1981) hozzászólása az 1979-es szocialista realizmus vitához. In: Varga Imre szerk. i. m. 225–228. p.
Tóth István (1984) hozzászólása, ismerteti Knausz I. i. m. 189–190.
Varga Imre Dr. (1981) szerk. Művészek, társadalom, művészetpolitika. Táncsics K. 291. p.
Veres András–Bálint Éva (1978) A sikerképtelenség természetrajza. (Konrád Gy.: A látogató; Kertész Á.: Makra és Fejes E.: Rozsdatemető c. regényeinek irodalomszociológiai elemzése.) Népművelési Intézet, valamint Veres A.: Mű – érték – műérték. Magvető, Elvek-utak sor.
Verók István (1987) szerk. Szemléltető katalógus az 1987/88-as pártoktatás tematikájához. Reflektor Kiadó, 55 p.
Virizlay Gyula (1972) A szocialista gondolkodásért és magatartásért. + Kultúrpolitikánk és a szakszervezetek. In: (Simó Tibor szerk.) A szakszervezetek és a művészetek. Cikkek, tanulmányok. Táncsics K. 1979. 33–42. p.
Vitányi Iván (1983) hozzászólását ismerteti Knausz I. i. m. 196. p.
Vitányi Iván (1984) Az életmódtipológia kutatásának lehetőségei. In: Hoppál M.–Szecskő T. szerk. i. m. 37–54. p.
Zsille Zoltán (1972) Munkamorál a mesterséges szervezetlenség viszonyai között. MTESZ III. szociológiai konferencia előadásai, i. m. 213–237. p.
Zsille Zoltán–Büti Lajos (1971) „Aknaszedők'' a termelés frontján vagy kisvállalkozók az üzemi piacon. = Ergonómia, 4. sz.

SUMMARY

A. Gergely, András: A cross-section from the history of the campaigns of the ideology of work

The appearance of the ideology of work in the Hungarian films coincides with the terms of the changing periods of cultural policy such as: 1949–53, 1956–58, 1958–65, 1965–75, 1975–85 (Tóth I. 1983). It may be raised what is the campaign in something that can be identified as a continuous phenomenon, namely the presence of class ideology in cinematographic art? I consider the periodic institutionalization of the methods of movement, its documented forms developed into directives, the theoretical abstractions dipped into routine and ritual, the political manipulations producing demonstrative and symbolic output, the organizational attractions

to be of campaign value. The periodic campaigns can also be a major campaign as a whole within a longer historical period (such as that of the 20th century, or of the 18–20th centuries) if it has one goal, one centre, if it is continuous, based on apparent success, having a content of self-administration, supported by a propaganda of success, acknowledged as victory, if it contains the power of legitimation, influencing the general mood, creating a set of values (or its conceived forms) if it creates a popular movement out of a party affair... then it is more of a campaign than anything else... Because even if it is not a series of events like the „battle for coal'' was, or like an interference similar to a coup, it endangers social peace at least as gravely as the crusade waged for the victory of class ideology.

РЕЗЮМЕ

Андраш А. Гергель: Разрез из истории кампаний идеологии рабочих

Появление в виде кампаний рабочей идеологии в венгерских фильмах совпадает со сроками смены вех в политике просвещения: 1949—53, 1956—58, 1958—65, 1965—75, 1975—85 (Тот И. 1984). Можно было бы спросить, что является кампанией в том, что можно выявить как непрерывное явление, а именно классовую идеологию в киноискусстве...?Я считаю равноценным кампании эпохальную институционализацию методов и принципов движения, документированные и облаченные в форму директив его формы, теоретические абстракции окрашенные обрядами и навыками, политические манипуляции производящие демонстративные и символические продукты, организационные атракционы. Временная кампанийность может быть также кампанией внутри более длительного (напр. двадцатого века или XVIII—XX века) исторического периода и если она направлена на одну цель, имеет один центр, непрерывная, базирующаяся на показных успехах, по содержанию самоадминистрирующаяся, поддерживаемая пропагандой успехов, расценивается как успех, носит легитимационную силу власти, оказывает влияние на настроение общества, создающая порядок ценностей (или мнимые его формы), делающая из внутренного дела партии народное движение..., то это большая кампания, чем кампания... Потому что если это и не ход событий имеющий ценность „битвы за уголь'' или вмешательство носящее характер путча, но угрожает миру в обществе не менее тяжко, чем крестовой поход ведущийся за победу классовой идеологии.

KITEKINTÉS

LÉVAI IMRE

SZERVEZETLEN FOGLALKOZTATÁS ÉS SZERVEZETT MUNKANÉLKÜLISÉG: INDIA ESETE

„Az iparilag fejlettebb ország a kevésbé fejlettnek csak saját jövője képét mutatja."[1] – Marx sokat idézett és magukat baloldalinak valló társadalomtudósok által is tévesnek minősített megállapítása ez. E tanulmány terjedelmi keretei között természetesen nincs módunk arra, hogy a fenti állítást – a gyakorta figyelmen kívül hagyott szövegösszefüggésbe visszahelyezve – újraértelmezzük, illetve és pontosabban az elméleti általánosításnak adekvát szintjéhez rendeljük. Úgy tűnik azonban, mintha manapság a marxi tétel fordítottja igazolódna be: „az iparilag kevésbé fejlett ország a fejlettebbnek csak saját múltja képét mutatja".

Ez a múlt az eredeti felhalmozás, az abszolút értéktöbblet termelésének kora, amikor a tőke „fejétől a talpáig minden pórusából vért és szennyet izzadva" világra jön. Az eredeti tőkefelhalmozás azonban a kapitalista termelési viszonyok uralkodóvá válásával sem zárul le, a tőke a felhalmozás eredeti forrását képező kapitalizmus előtti termelési viszonyokat „megszüntetve megőrzi", maga alá rendeli, sőt újratermeli. A „tiszta" (zárt) tőkés gazdaság, noha elvileg (elméletileg bizonyíthatóan) önfenntartó növekedésre, azaz relatív értéktöbblet produkálására és realizálására képes, a túlélő prekapitalista termelési viszonyokra rátelepszik, azokon élősködik, ily módon pótlólagos forrásokat biztosítva a bővített újratermelés (tőkefelhalmozás) számára.

Minderről a világgazdaság korunkbeli mélyreható strukturális átalakulása beszédesen tanúskodik: Afrika, Ázsia és Latin-Amerika elmaradott országainak határain kívül is színreléptek addig biztosnak tűnő „rejtekükből" a „feleslegesek", s ez a „számfelettinek" bizonyult népesség most a korábban oly szilárdnak és magas fokon szervezettnek tűnt (vagy beállított) szektorokon kívül igyekszik munkát, de legalábbis valamiféle megélhetést találni. Gondoljunk csak egyes közepesen fejlettnek titulált országok munkanélküli dolgozói növekvő számára, az ún. piszkos munkára alkalmazott idegen (vendég-) munkások kiszolgáltatott és többszörösen kizsákmányolt helyzetére (ha állásaikat még nem veszítették el), a gyárkapukon belüli lazuló munkafegyelemre, az abszentizmusra, amire a munkaadók mind többet panaszkodnak. Körülnézhetünk hazánk és más szomszédos országok virágzó, itt többé-kevésbé legalizált, másutt jogilag és erkölcsileg is elítélt második, harmadik stb. gazdasága környékén, megemlíthetjük a szemérmesen csak „rejtett tartaléknak" vagy „létszámfölöslegnek" nevezett problémát, és ezzel párhuzamosan a munkaidő tényleges meghosszabítását. Úgy tűnik tehát, hogy amikor jelen tanulmányunkban India ún. informális (szervezetlen) szektorának társadalmi-gazdasági hatásairól szólunk, legáltalánosabb megállapításaink és következtetéseink a világ más tájain is érvényesek lehetnek.

Informális szervezetek és szervezetlen formák

A társadalom és a gazdaság „informális'' szférájának kutatása már viszonylag hosszú múltra tekinthet vissza.[2] Az „informális szektor'' kifejezés pályafutása azonban csak a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (ILO) híres országtanulmányainak közzétételekor vette kezdetét,[3] s a fogalom – a megsemmisítőnek tűnő bírálatok ellenére – azóta is a viták középpontjában áll.[4]

Mi is hát ez az informálisnak nevezett szektor? „Az informális szektort általában úgy is jellemzik, hogy mi nem az.''[5] Az „informális szektor'' kifejezés – kizáró jellege folytán – tehát eleve feltételezi ellentétes fogalompárját: egy valamilyen szempontból „formális'' szektor fogalmát és létét. A „formális-informális szektor'' megkülönböztetés nyilvánvalóan a társadalmi-gazdasági dualizmus-elmélet posztulátumaira vezethető vissza elmélettörténetileg,[6] de legalábbis azoknak a gazdaság és társadalom egy sajátos szférájára, a munkaerő újratermelésére és piacára történő kivetítéseként jelenik meg.[7] A közös elmélettörténeti gyökerek ellenére a szakirodalom nem egyértelmű, sőt kifejezetten ellentmondásos a „formális'' és az „informális'' szektor közötti határvonalat illetően: explicit körülhatárolással csak elvétve találkozhatunk, s ha igen, akkor általában az alábbiakkal rokon értelemben: tőkés és prekapitalista szektorok, vállalati és bazár-típusú gazdaság, modern (vagy „felső'') és tradicionális (vagy „alsó'') szektor, magas profitot/bért és alacsony profitot/bért eredményező gazdálkodás stb. A leggyakoribb természetesen az alkalmazott munkaerő szervezettségére, illetve szervezetlenségére való (explicit vagy implicit) utalás. A határ megvonásának helye mindazonáltal jól értékelhetően és szinte minden esetben a vizsgálódás társadalom- vagy gazdálkodáspolitikai indíttatású céljainak függvényében változik.[8]

A formális és informális szektor közötti elhatárolás politikai szempontból talán legnaivabb változata az indiai kormányzat általi hivatalos különbségtétel az ún. szervezett (vagy „regisztrált'') és szervezetlen (vagy „regisztrálatlan'') szektorok között. Ennek értelmében a szervezett szektorba tartoznak mindazok a vállalkozások, amelyek legalább húsz főt foglalkoztatnak, valamint azok, amelyek legalább tíz főt foglalkoztatnak és elektromos energiát is felhasználnak. A szervezetlen szektor a rezidium. A továbbiakban a szervezetlen szektor fogalmát az „informális szektor'' szinonimájaként, ez utóbbi értelemben használjuk.

A fejlődő országok „informális szektorainak'' társadalmi-gazdasági jelentőségét a szakirodalom meglehetősen gazdagon dokumentálja, ennek részletes ismertetésére vagy ismétlésére talán nincs is szükség. Mégis Gunnar Myrdal, a Nobel-díjas svéd közgazdász méreteiben és mondanivalójában is páratlan társadalomrajzára, az „ázsiai drámára'' való hivatkozás ezúttal sem mellőzhető.

„Dél-Ázsia városi területein olyan egyéb gazdasági tevékenységekkel találkozhatunk, amelyeket gyakorta ‚informálisan szervezettként' jelölnek, bár ezek valójában szervezetlenek vagy nagyon lazán szervezettek. Ez a kategória a legkülönfélébb tevékenységek széles körét öleli fel, amelyeknek csak egy közös jellemzőjük van: az intézményi tulajdonságok olyan halmaza, amely a formálisabban strukturált nyugatias (Westernized) termelő egységekétől és a hagyományos falusi kézművességtől is eltér. Ezeket

az ‚informálisan szervezett' tevékenységeket a legkülönfélébb módon alakította ki a nyugati beavatkozás és a monetizált gazdasági tevékenységek ezt kísérő fokozódása. Némelyikük modern igények teljesítésébe kapcsolódott be – legalábbis olyan áru- és szolgáltatásfajták terén, amelyek iránt a monetizált gazdasági tevékenységek bővülése és az importkorlátozások eredményeképpen egyre növekszik a kereslet. Többségük azonban inkább a hagyományos mintát teszi állandóvá, amely a családra mint a termelő szervezet központi egységére helyezi a hangsúlyt.

A szolgáltató szektor foglalja magába a gazdasági tevékenységek lazán szervezett – ha éppen nem teljesen szervezetlen – típusának talán legnyilvánvalóbb és legpregnánsabb példáját. Dél-Ázsiában a szolgáltató foglalkozások a városi munkaerőnek tipikusan jóval nagyobb hányadát teszik ki, mint az összes városi ipari tevékenység. A gazdaságnövekedési folyamat újabb kori vizsgálatának egy korábbi szakaszában a termelés tercier formái felé hajló foglalkozási megoszlást általában úgy tekintették, mint a gazdasági fejlettség magas fokának mutatóját. Ez kétségkívül így van a gazdag országokban, de szegény országokban ez sokkal inkább a szegénység és a stagnálás szimptómája. Az elmaradott országok fejlődéséről szóló általános irodalom erre ritkán tesz utalást...

A kiskereskedelem túlzsúfolt területe a tercier szektor munkaerőigényének jelentős részét teszi ki. A kiskereskedelem jó részét kistulajdonosi alapon utazó árusok és házalók bonyolítják. Néhány esetben azonban – különösen a délkelet-ázsiai országokban, ahol a kereskedő és pénztulajdonos osztályok nagy százalékát, ha nem többségét, még mindig ázsiai idegenek alkotják – a kereskedelem sokkal szervezettebb. Bármennyire is így van, a kereskedelmi egység magja változatlanul a család, s ez az indiai szubkontinensen is így van. Hasonló túlzsúfoltság jelentkezik a személyi szolgáltatások alacsony termelékenységű területein. Ez nemcsak a nagyobb városok központi helyein tolongó hordárok, riksások és taxisok nagy számából vagy a felsőbb rétegek által eltartott háztartási alkalmazottak nagy állományából tűnik ki, mindez jól megfigyelhető a nagyobb és nyugatiasabb (more westernized) vállalatok (köztük kormányhivatalok) kiszolgáló személyzetének feltöltésében is, amelyek közül sokan társadalmi kötelezettséget éreznek, hogy nagyszámú cselédséget tartsanak fizetési listájukon.

Az ipari tevékenységbe bekapcsolódó városi munkaerő nagy hányadát azonban szintén e lazán szervezett szektorba kell sorolni. Mindamellett különbséget kell tenni a hagyományos városi kézművesség maradványa és a modern javakat modern technikával termelő kisvállalatok között. Az ipar előbbi típusában uralkodó körülmények a piacorientált falusi kézművesség maradványaiban fellelhető körülményekkel sok közös vonást mutatnak. Noha bizonyos esetekben a hagyományos kézművesek sikeresen alkalmazkodtak a mai világhoz, inkább kivételt képeznek az általános szabály alól. A modernizált típusú kisvállalatok mennyiségi jelentősége még mindig csekély, annak ellenére, hogy a kormányok energikus erőfeszítéseket tesznek ilyen egységek oltalmazására a tervezés időszaka során. A kis cégek legtöbbje egy családiasabb jellegű vele született mintát követ. Egyes olyan tevékenységeket, amelyektől egy nyugati általában elvárná, hogy magasan szervezett alapon végeznek, még ezeket sem úgy végzik. Az építőipari szakmák hasonló esetet képeznek. Indiában e szakmák jellegzetességeit emelték ki az 1951-es népszámlálás eredményei, amelyek szerint az építőiparban gazdaságilag aktív férfiak 66 százaléka önalkalmazott (self-employed) volt."[9]

A jelenség bármennyire is találó leírása ellenére Myrdal adós maradt a lényeg feltárásával, az „informálisan szervezett'' szektor kialakulásának és társadalmi-gazdasági funkciójának magyarázatával. Lássunk most néhány erre tett kísérletet!

„Indiában a jövedelmeket általában vagy naponta, vagy pedig (rendszeres foglalkoztatás esetén) havonta veszik számításba és fizetik. A hét nem tekinthető általánosan elfogadott egységnek. Az indiai gazdaság egyik apró csodája az a mód, ahogy a munkavállalótól elvárják, hogy munkába állás után egy hónapot várjon, amíg kifizetik. Érdeklődésemre azt mondták, hogy ‚mint bárki más, az illető hitelből él', de a magyarázat nem tűnik teljesen kielégítőnek.''[10] – Reddaway keserű hangon veti föl a munkaerő újratermelésének problémáját az indiai elmaradottság viszonyai között. Úgy vélem, lényegében az „informális szektor'' újratermelődésének valós társadalmigazdasági okaira tapint rá, amikor nem kevesebb keserűséggel és iróniával folytatja: „Talán azzal a megállapítással lehet kezdeni, hogy nincs (és véleményem szerint nem is lehet) közgondoskodás a munkanélküliekről. Következésképpen az előtt az ember előtt, aki nem talál megfelelő állást, két fő út marad nyitva: vagy a rokonaihoz fordul segítségért, ami gyakran azt jelenti, hogy a családi gazdaságban vagy a családi üzletben végez valamilyen munkát, még ha az kellő létszámmal el is van látva, vagy pedig megpróbálhat valamilyen megélhetést kikaparni magának oly módon, hogy üzletet nyit saját számlájára. Ez az utóbbi grandiózus kifejezés a gyakorlatban azt jelenti, hogy egy kis árukészletet szerezhet hitelbe, amellyel kiskereskedőként tevékenykedhet egy már amúgy is túltelített piacon, vagy a ‚szolgáltató iparba' megy – például beáll azok sorába, akik cipőpucolásra ajánlkoznak, vagy talál egy útmenti aszfaltdarabot, ahol biciklikerekek pumpálására ajánlkozik. Az esetek mindegyikében jellemző vonás, hogy a tevékenységek már túltelítettek, de remény van rá, hogy az üzlet egy részét maga felé terelheti és így valamit kereshet.''[11]

A probléma explicitebb megfogalmazását és komplexebb magyarázatát adja Biplap Dasgupta, aki a „tisztán'' gazdasági tényező mellett az „informális szektor'' szociális, kulturális funkciójára is felhívja a figyelmet: „Egy nagy, rugalmas informális szektor jelenléte a nagyobb városi központokban az indiai városi élet fontos vonása. Különböző becslések szerint az informális szektor a kereskedők kétötödét-felét teszi ki az ország főbb ipari központjaiban. Méreteihez képest a szektor hozzájárulása a nemzeti termékhez marginális, a kulik, háziszolgák, utcai árusok és kereskedők, varázslók, autójavítók stb. óriási többsége nem azért vállalkozik ezekre a tevékenységekre, mert jövedelmezőek, hanem azért, mert ezeknek a munkanélküliség és semmiféle jövedelem az alternatívái. Az informális szektort általában a vándorlók (migrants) dominálják, elsősorban a legújabbak, akik rendszeres foglalkozásra semmiféle közelebbi kilátást nem találnak, s akik különböző okoknál fogva nem szándékoznak visszatérni falujukba. A bekerülés könnyűsége, kis tőke- és szakértelemigény, valamint működés rugalmassága az informális szektor széles körű tevékenységeibe vonzza őket.

Felvethető az a kérdés, hogy ha az iparosodás foka alacsony és a városi gazdaság foglalkoztatás-biztosító kapacitása korlátozott, akkor mi az, ami a bevándorlók újabb áramait a városokba viszi? A válasz részben abban a tényben rejlik, hogy egy informális szektorbeli foglalkozást a bevándorló gyakran egy gyári vagy hivatali állás felé tett első lépésként értékeli, mint egy szükséges szakaszt a városi munkáséletben. Egy másik ok, amit nem mindig ismernek el nyíltan, az a tény, hogy az informális szektorban

a keresetek – bármennyire is alacsonyak más, elsősorban a középosztály és a szervezett munkásosztály által a városokban végzett tevékenységekből származó jövedelmekhez viszonyítva – kellőképpen meghaladják a falusi szektorban várható keresetüket a migráció költségét is levonva. A bevándorlók a városokban meglepő túlélési képességet mutatnak és a legnehezebb körülmények közepette – olcsó nyomornegyedbeli kunyhókban, vagy a járdákon, vagy éppen középületek lépcsőin lakva – dolgoznak, sőt még bizonyos megtakarított összegeket is képesek mozgósítani, hogy falun lévő családjuknak hazautalják. Ezen kívül a kis- és nagyvárosokba irányuló migrációt nem csupán gazdasági megfontolások motiválják – a városi szolgáltatásokat és egy jobb, változatosabb, kevésbé ortodox élet távlatát jelentő óriási különbség sok embert szintén arra csábít, hogy a várost tegye otthonává.''[12]

Mindeddig elfogadtuk, sőt – idézőjelek között ugyan – használtuk is az „informális szektor'' fogalmát, jelezve, hogy azt – jobb híján – az indiai kormányzat által meghatározott „szervezetlen szektor'' kategóriával rokonítjuk. De vajon feltétlenül szervezettebb-e egy húsznál több főt foglalkoztató és elektromos energiát is felhasználó ipari vállalat, mint egy tíznél kevesebb főnek munkát biztosító és csupán kézi erőt alkalmazó kisvállalkozás? Vajon a nagyvárosi iparvállalatok kizárólag „formális'' funkciót töltenek be a gazdasági növekedés folyamatában, s az „informális'' tevékenységek merőben diszfunkcionálisak-e ebben a folyamatban? Végül is: van-e, és ha igen, mi a verifikálható szociológiai-közgazdasági tartalma az „informális szektor'' fogalmának?

A fenti kérdéseinkre adandó válaszhoz ad támpontot Moti Lal Gupta, amikor rámutat: „A munka olyan olcsó, hogy jó néhány gazdag ember az országban számos háziszolgát engedhet meg magának. A házi szolgálat ‚szegénység által indukált' (‚poverty-induced'). Egy közepes jövedelmű háztartásban sem ritka, hogy mondjuk féltucat szolgát tartanak és semmittevésben hagyják őket üldögélni arra várván, hogy ritka megszakításokkal kisebb vásárlásokra vagy más házimunkára küldjék őket. A személyzet túlzott feltöltésének (ugyancsak a munka olcsóságának köszönhetően) és alulfoglalkoztatásának hasonló jelensége éttermekben, szállodákban, állomásokon és más nyilvános helyeken is megfigyelhető.''[13]

A már hivatkozott Arthur Lewis még tovább megy a „formális'' szektor „informális'' funkcióit illetően: „A munkanélküli segély alternatívájaként elvárják, hogy a gazdasági tevékenységek minden szférája annyi eltartottnak (hangers on) biztosítson állást, amennyinek csak lehetséges. (Mikor ilyen országok kormányhivatalait járom, mindig megütközöm azoknak az embereknek a nagy számán, akiket a folyosókon lehet látni, amint üldögélnek, s akik egyetlen feladata – úgy tűnik – az, hogy felálljanak, ha valaki arra megy, majd ismét leüljenek.) Bizton állítható, hogy az új gyáripar szintén magával viszi a rejtett munkanélküliség saját hányadát.''[14]

A „szervezett szektorok'', a közhivatalok, állami és magánvállalatok jelzett „informális'' funkciói: a munkanélküliek egy részének „elrejtése'', alulfoglalkoztatása és ily módon kvázimunkanélküli segélyben való részesítése mellett látnunk kell azokat a többé-kevésbé szoros szálakat is, amelyek az ezekben a szektorokban alkalmazott szervezett munkásságot az „informális'' szférához (családi gazdasághoz, a „szervezetlen szektorokhoz'') kötik. A vándormunka rendszere, rendszeres foglalkoztatás esetén is a bérek egy részének hazautalása, családi kisvállalkozásba történő befektetése ennek nyil-

vánvaló példái. Hadd térjek ki most egy meglepő, szinte komikusnak tűnő személyes élményemre!

1981-ben, egyéves indiai tanulmányutam során alkalmam nyílt ellátogatni a Vapiban (Gujarat állam) működő magyar–indiai gyógyszeripari közös vállalatba.[15] A vállalat magyar és indiai vezetőivel folytatott beszélgetések arról győztek meg, hogy a munkaadói-munkavállalói viszony a gyárban általában feszültségmentes, sőt jónak mondható. Gondot jelent viszont a balesetvédelmi előírások betartása. A gyár, lévén veszélyes vegyi üzem, a szakszervezettel való megállapodás értelmében védőruhát és védő(bőr-) cipőt biztosít dolgozóinak. Az új munkaruha- és cipő-ellátmány esedékességekor a szakszervezettel folytatott tárgyalások egészen a cipő fazonjáig terjednek, minthogy a dolgozók rendszerint a legutolsó divat szerinti fazont követelik. Ennek ellenére egyetlen munkást sem láttam az üzem területén divatos bőrcipőben, annál többet mezítláb, vagy legfeljebb a hagyományos indiai papucsban (chappal-ban). Megtudtam viszont, hogy az utcai cipészeknél és cipő-kiskereskedőknél igen nagy a kínálat egy bizonyos fazonú bőrcipőből.

Vizsgáljuk meg most a kérdés másik oldalát, az informális szektor „szerveződésének" problémáját! Minden különösebb kommentár nélkül idézzük Barbara Harriss kitűnő tanulmányát, amelyben gazdag dél-indiai helyszíni tapasztalataira támaszkodva fontos elméleti következtetésekre jut: „A trógerolás, teherautók áruval való megrakása és lerakodása magasan szervezett. A városi kulik általában bandákat alakítanak, ahová a belépést egy tag, a kaszt, a szülőfalu egy csomó ajánlásához kötik. Viszonylag kevés érinthetetlen (kaszton kívüliek, a kaszt-hierarchia legalsó rétege – L. I.) számára engedik meg e bandákhoz való csatlakozást. Minden banda egy kizárólagos terület fölött rendelkezik. Arni városában például a főbb kereskedő utcákat öt zónára osztották föl. Vellore-ban a piaci bandák a piacra érkező és onnan távozó teherautók rendszámtáblái szerint oszlanak meg. Minden bandának van elnöke és titkára, akik meghatározzák a műszakokat, megtárgyalják a darabbért, valamint elosztják a fizetést és az ünnepi prémiumot. Úgy tűnik, mint ahogy a formális szektor képzettségi igényei az álláskínálat és kereslet kiegyensúlyozatlansága miatt egyre emelkednek, úgy az alsóbb rétegekben a valamikori ‚tartaléksereg'-állásokhoz jutást is ugyanezen okból szelektívvé tették a résztvevők. Az igazán lumpen elemek a város és a falu között vándorolnak, utcát sepernek, kígyót fognak, koldulnak és lopnak. Arniban a csatorna szennyvizét és hulladékát rostálják, hogy az ékszerészek boltjaiból ‚aranyport' és több evilági szemetet nyerjenek. Alkalmanként rizshántoló malmokban is dolgoznak és szó szerint napról napra élnek...

Úgy tűnik, a szervezetlen szektorbeli ‚formális' magatartásról és a szervezett szektorbeli ‚informális' magatartásról elegendő bizonyíték áll rendelkezésre ahhoz, hogy felvessük: a munkaerőpiac különböző *típusai* közötti különbségtételre alkalmazva ezek a terminusok nem termékenyek (counter- productive). A szervezett és szervezetlen munkaerőpiac egy teljes egésznek a részei. Az indiai kormány általi klasszifikáció éppen olyan önkényes, mint a formális szektor bármely definíciója. A valóságban méreteit tekintve az ipari és kereskedelmi tevékenységek kontinuuma létezik."[16]

Jan Breman ugyancsak érdekes és jellemző példát idéz Patna városából (Bihar állam) az „informális" munkaerőpiac szerveződésére.[17] Itt a cipőpucolók két nagy csoportot képeznek. Az első csoport tagjainak meghatározott „munkahelyük" van, amelyért egy közvetítőnek rendszeres időközönként bérleti díjat fizetnek. A közvetítők a városi köz-

igazgatási hivataltól „bérlik'' ezt a jogot. Az ebbe a csoportba tartozó cipőpucolók meglehetősen zárt csoportot alkotnak, megfelelő szerszámokkal vannak felszerelve és munkájukért meghatározott összeget kérnek. A másik csoport ezzel szemben nem alkot szervezett közösséget, kevés és rossz szerszámmal van felszerelve, áraik pedig esetlegesek. Tagjai általában ugyanabból a társadalmi rétegből, egy alacsonyabb rendűnek számító muzulmán közösségből származnak. Ahhoz, hogy valaki ebben a csoportban munkát szerezzen, kapcsolatba kell lépnie egy már működő cipőpucolóval és bizonyos ideig, fizetség nélkül inaskodnia kell nála. A „kezdő'' csak ezután kap lehetőséget arra, hogy napi keresete feléért cipőpucoló-ládát béreljen, ami egyben azt is jelenti, hogy kilátásai a későbbiekben sem igen javulnak, mivel maradék keresetéből – a megélhetésen felül – általában nem telik a saját szerszámok beszerzésére. Breman következtetései figyelemre méltóak: „Az informális szektor társadalmi összefüggéseinek vizsgálata azt mutatja, hogy nem olyan könnyű hozzáférni, mint azt általában feltételezik. E szektorban a tevékenységek más szempontból is zárt jellegűek, s függőségi viszonyok jellemzik, ami az ‚önfoglalkoztatott' (‚self-employed') fogalmának meglehetősen kétes értelmet ad.

A munkaerőpiacon egy hely megszerzésének nehézsége, valamint ennek szükségessége a korlátozott társadalmi-gazdasági viszonyrendszeren belül, amelynek mindenki részét képezi, nem jelenti azt, hogy vertikális mobilitás nem létezik. Bár a fölfelé vezető út gyakran le van zárva, a lefelé vezető utat túlságosan is könnyű megtenni. A munkaerőpiac folyamatos elözönlésével párhuzamosan a megélhetési forrásokra nehezedő nyomás növekszik, ami fokozza a versenyt a munkáért. Generációról generációra mind több családnak kell szembenéznie azzal a problémával, hogy miként szilárdítsa meg helyzetét a társadalomban. Úgy tűnik tehát, hogy az egyenlőtlenség inkább növekszik, mint csökken... Ez a marginalizációs folyamat a fiatalabb generációtól megvonja a munkához jutás lehetőségét, amely munkákat ugyanazon család idősebb, kevésbé képzett tagjai végeznek. Ilyen körülmények között arra a következtetésre juthatunk, hogy az alsóbb társadalmi-gazdasági csoportok a városi gazdaságban növekvő feszültség és olyan feltételek közepette mozognak, amelyek világosan jelzik általános társadalmi és gazdasági helyzetük romlását.''[18]

Breman fenti megállapításaival – úgy vélem – teljes mértékben egyetérthetünk. Barbara Harriss korábban idézett következtetéseivel összhangban Breman utal az „informális szektor'' önszerveződésének jelenségére. Végső soron a dualizmus-elmélet statikus társadalomképét és ennek keretében az „informális szektor'' fogalmát elvetve helyesen utal a marginalizáció társadalmigazdasági folyamatára. Annál meglepőbb, hogy éppen ez utóbbi folyamat értelmezésekor önellentmondásba keveredik, amennyiben visszatér az „informális szektor'' fogalmához. Breman véleménye szerint ugyanis a marginalizált rétegek nem képeznek „ipari tartalékshereget'' a szervezett nagyipar számára, minthogy ez utóbbi mind magasabban kvalifikált munkaerőt igényel, amiből viszont a fejlődő országokban általában hiány van. A marginalizált tömegek ebből a szempontból nem jelentenek „tartalékshereget'', legfeljebb csak az alacsony vagy éppen semmiféle képzettséget nem igénylő munkaterületeken, ahol a munkaviszonyok – úgymond – „fokozatosan informalizáltakká váltak''.[19] Breman mintha megfeledkezne arról, amit éppen ő fejtegetett: arról ugyanis, hogy a fiatalabb generációhoz tartozó képzettebb munkaerő sokszor azért nem talál képzettségének megfelelő munkát, mert azt az idősebb, kevésbé képzett generáció már elfoglalta. És egyáltalán: beszélhetünk-e általában a ma-

gasan kvalifikált munkaerő abszolút hiányáról a fejlődő országokban? (A problémára később még visszatérek.)

A magam részéről Samir Aminnal tudok egyetérteni, amikor a marginalizáció fogalmát a következőképpen értelmezi: „...vajon a marginalizáció önálló fogalmat alkot-e? Valójában ez csupán egy sajátos törvényből (a tőkés felhalmozás törvényéből) következő jelenségcsoport leírásának alkalmas módja, amely konkrét keretek között (a mai tőkés rendszer keretei között) hat. Az ‚ipari tartaléksereg' kifejezés éppen úgy megfelel ugyanazon törvény hatásai valósághű leírásának egy eltérő összefüggésben (mégpedig Angliában Marx korában). Ezért nem is szükséges felvetni a kérdést, hogy mi a marginalizáció jelentése funkcionalista értelemben. A mai marginalizáció és a tegnapi ipari tartaléksereg az adott rendszer eredménye. Funkciójuk egy és ugyanaz, ami nem más, mint az értéktöbblet ráta emelésének lehetővé tétele. A társadalmi diszharmónia elengedhetetlenül szükséges a rendszer működése számára."[20]

Szervezetlen szektor és szervezett munkásság

A szervezetlen szektornak az indiai szervezett munkásság társadalmi-gazdasági helyzetére gyakorolt hatása körüli szakmai vitákban a legmarkánsabb és egyben legvitatottabb álláspontot V. M. Dandekar professzor, a Poona-ban (Maharashtra állam) működő és Gopal Krishna Gokhale-ről elnevezett Politikai és Közgazdasági Intézet ma már nyugalmazott igazgatója képviselte. E kérdésről vallott nézeteimet ezért Dandekar professzor álláspontjának részletes ismertetése és bírálata során, az alábbiakban igyekszem kifejteni.

Dandekar professzor provokatív nézeteit a szervezetlen szektor és a szervezett munkásság viszonyáról először 1977-ben, a Bombay-ben megrendezett G. R. Bhatkal Emlékülésen „Az osztálykonfliktus természete az indiai társadalomban" címmel megtartott előadásában fogalmazta meg, amelyet később az általa vezetett Intézet folyóiratában is közreadott.[21] Az előadás bevezető szavai sokatígérőek: „Arra kértek, hogy egy bonyolult problémáról beszéljek. Elfogadtam a meghívást, de nem azért, mert a feladatra méltónak érzem magam, hanem azért, mert úgy vélem, hogy mindazoknak a problémáknak a helyes értelmezése érdekében, amelyekkel az indiai társadalom jelenleg szembenéz, az alapul szolgáló osztálykonfliktust kell megértenünk. Ez nagyon marxian hangzik. Én egyáltalán nem bánom. Valóban büszke lennék, ha valaha a társadalmi elemzés e nagy iskolájába tartozónak ismernének el. Úgy látom, hogy ez az iskola nem egy magában álló, sérthetetlen, változatlan doktrína, hanem a társadalmi változások elemzésének egy olyan módszere, amely a társadalmi tények fáradhatatlan vizsgálatán és a logikai analízis könyörtelen követésén alapul."[22]

S valóban Dandekar a marxi osztályfogalomból kiindulni szándékozva rámutat, hogy maga Marx a társadalmi osztály szabatos definícióját egyetlen művében sem adta meg. *A tőke* harmadik kötetének utolsó, ötvenkettedik fejezete befejezetlen, a Marx által felvetett explicit kérdés pedig: „Mi alkot egy osztályt?"[23] – megválaszolatlan maradt. Dandekar ezután *A Kommunista Párt Kiáltványa* alapján igyekszik rekonstruálni Marx felfogását az osztályokról, az osztályok történelmi fejlődéséről és szerepéről. A sajátosan értelmezett marxi nézetrendszert azután a mai indiai társadalom struktúrájával veti

egybe és végül levonja következtetéseit az ország osztálykonfliktusainak természetére vonatkozóan. Lássuk, milyen úton jut el Dandekar a későbbiekben idézett meglepő következtetésekre!

Az 1971. évi népszámlálás adatai alapján az akkori 548 milliós indiai népességen belül „dolgozóként" klasszifikált mintegy 180 millió fő osztály-hovatartozásáról Dandekar a következő képet festi elénk:[24]

	Millió fő	Százalék
1. Prekapitalista osztályok		
– Földművesek	78,2	
– Mezőgazdasági munkások	47,5	
– Háziipar	6,3	
	132,0	*73,5%*
2. Független dolgozók	16,0	8,9%
3. Munkaadók	2,2	1,2%
4. Alkalmazottak	12,2	6,8%
5. Munkások	17,3	9,6%

Dandekar felhívja a figyelmet a prekapitalista szektor óriási jelentőségére az indiai gazdaságban, de nem egészen világos, hogy milyen alapon tekinti például a földműveló parasztok hatalmas tömegét – akár relatív értelemben is – homogén osztálynak, mégpedig egyértelműen prekapitalista osztálynak. Az pedig egyenesen meglepő, hogy a (föld nélküli) mezőgazdasági munkások osztályát is fenntartás nélkül prekapitalistaként könyveli el. Bérkereső proletárnak csak az alkalmazottak („white collar employees") és a munkások („blue coller workers") együttesen 29,5 millió fős csoportját ismeri el. Ebből a szervezett munkásság körét a következőképpen különíti el: 1974-ben a 10-nél több főt foglalkoztató állami és magánvállalatok alkalmazotti, illetve munkáslétszámát egyszerűen összeadja, s az így kapott közel 20 milliós létszámú kört a szakszervezetekben tömörült dolgozók körének tekinti.

Dandekar ezt az „osztály-struktúrát" veti egybe a marxi társadalomkép erősen leegyszerűsített változatával, s a nyilvánvaló megnemfelelés alapján kész levonni következtetéseit: „A körülmények Indiában távol állnak attól, amit Marx feltételezett. Részben azért, mert a tőkés fejlődés nem jutott eléggé messzire, s létezik egy hatalmas osztály – lényegében a dolgozó lakosság öthatoda –, amely se nem burzsoá, se nem proletár, és amely a proletariátus soraiba való süllyedés előtt áll. Ezt a folyamatot az állami és magánmonopolista tőkének, valamint a szervezett munkásság monopóliumának megjelenése gátolja, e monopóliumok korlátozzák a szervezett proletariátus soraiba való bejutást. Ebből adódóan olyan feltételek léteznek most még sokáig, amelyek között a burzsoázia és a proletariátus szövetségre léphet és a társadalom többi részének kárára közös előnyökön osztozkodhat.

... csakis a monopoltőke – akár állami, akár magán –, és a monopolmunka – azaz a szervezett munkásság – képes szövetségre lépni és közös előnyökön osztozkodni. Ez a szervezett szektor, amelyet mintegy 20 millió dolgozó alkot, a teljes dolgozó népesség mindössze egykilencedét képezi. Ezért a nyilvánvaló konfliktus egyfelől az állami és magántőke, másfelől a szervezett munkásság között a szervezetlen többség kizsákmá-

nyolásához vezet, amely többség a társadalom nyolckilencedét teszi ki. Minthogy egy csekély kisebbség zsákmányol ki egy hatalmas többséget, a folyamat nehezen megfogható, mindazonáltal bizonyos és valóságos.

Ily módon a mai indiai társadalomban a marxi osztálykonfliktus a szervezett és szervezetlen szektor közötti nagyobb konfliktus alá van rendelve. A szervezett szektor az állami és a magánszektorban alkalmazott szervezett munkásságból, valamint a magán-monopoltőkéből áll, miközben az állam e szektor közös ügyeinek intézéséhez egy végrehajtó szervezetet biztosít. A szervezetlen szektorba tartoznak a földművesek, a mezőgazdasági munkások, a kézművesek, a kisiparosok, az új kistermelők, a boltosok, sokan mások, akik kis tőkével működnek, és végül a szervezetlen munkások, akik ezeknél dolgoznak.

Nevezhetjük-e ezeket a szektorokat társadalmi osztályoknak a marxi értelemben? Ez visszavezethet ahhoz a kérdéshez, amelyet Marx felvetett és megválaszolatlanul hagyott: Mi alkot egy osztályt? Marx világossá teszi, hogy az osztályok léte a termelés fejlődésének különös történelmi szakaszaihoz kötődik. Az a történelmi rendszer, amelyből Marx elméleti modelljét levezette, kora brit gazdasága volt, s ő maga arra a meggyőződésre jutott, hogy a tökéletes verseny, valamint a szabadkereskedelem lényegi és állandó sajátosságai ennek a rendszernek. E rendszeren belül igen helyénvalóan látta meg azt a kritériumot, amellyel két alapvető társadalmi osztályt definiálhatott, s feltételezte, hogy a rendszer fejlődésével párhuzamosan a társadalom mindinkább e két osztályra bomlik fel: a magántulajdon és a termelőeszközök birtokosaira, valamint azokra, akiknek nincs tulajdonuk és termelőeszközük.

A körülmények megváltoztak. A kapitalizmust most nem annyira a verseny, hanem az állami és magán-monopoltőke, valamint a szervezett munkásság monopóliuma jellemzi. Ebben a rendszerben a termelőeszközök tulajdona már nem biztosít ismérvet az alapvető társadalmi osztályok meghatározásához. Egy olyan új kritérium definiálhatja és különböztetheti meg most a társadalmi osztályokat, amely a monopolisták és a többiek közötti különbségtételen alapul. Ez a kritérium az ármeghatározók (price-makers) és az árelfogadók (price-takers) közötti különbségtétel. A monopoltőke, legyen magán- vagy állami tőke, termékeinek maga szabja meg az árát, a monopolmunka maga szabja meg a saját árát. Mindenki más azt az árat fogadja el, amelyet termékükre és munkájukra a társadalom határoz meg. A társadalom most két osztályra bomlik: ármeghatározókra és árelfogadókra.''[25]

Dandekar az előadás bevezető szavaihoz hasonló szerénységgel fogalmaz az általa leírt „rendszer'' jövőjét illetően: „A farmerek, a mezőgazdasági munkások, kézművesek, kisiparosok, kisipari- és üzleti vállalkozók, egyszóval az árelfogadók igyekeznek elhagyni mesterségüket és bérmunkát keresni a szervezett szektorban, azaz megpróbálnak az ármeghatározók táborába kerülni. Nincs más vesztenivalójuk, mint föld- és termelőeszköz kistulajdonuk. És cserébe egy állást nyerhetnek, egy állást biztos jövedelemmel, minden hónap elején, akár esik, akár nem, akár termelnek, akár nem, akár eladható, amit termelnek, akár nem. Az árelfogadók, ármeghatározók általi fokozódó kizsákmányolása folytán a kettőjük közötti szakadék egyre szélesedik, s az átvándorlás mindaddig erősödik, amíg az ármeghatározók osztálya egy kritikus szintet el nem ér. Az a belső ellentmondás, hogy mindenki ármeghatározó akar lenni, ekkor a felszínre kerül

és az egész rendszer a porba omlik. Szerény leszek és nem fogom megjósolni, hogy mi foglalja majd el a helyét.''[26]

A Dandekar professzorral folytatott polémiában egyedül P. Venkatramaiah sorakoztatott föl konkrét, tényszerű ellenérveket a fentiekben idézett állásponttal szemben, bár ő sem állja meg, hogy epésen meg ne jegyezze: „A szervezett munkaerő, amely Marx számára a forradalmi élcsapat, Dandekar professzor számára a fő ellenség. Ez az összes különbség Dandekar professzor és Marx között. Ha Dandekar professzor szerénysége nem parancsolt volna megálljt, talán kiadta volna a jelszót: ‚Osszátok meg a munkásokat' (‚Disunite the workers').''[27]

Venkatramaiah részletes statisztikai adatokkal meggyőzően bizonyítja, hogy az indiai gyáripari munkásság reálbére általában nem tartott lépést a nemzeti jövedelem növekedésével, relatív helyzete nem javult, sőt inkább romlott. A statisztikai elemzésből levont következtetéseit szellemesen foglalja össze: „Az előbbiekből látható, hogy amíg az 50-es évek egy viszonylagos árstabilitás időszaka során a szervezett munkásosztály megkapta az őt megillető részt, addig 1961-óta, mióta az árak gyorsabban emelkednek, a szervezett szektor reálbérei vagy stagnáltak, vagy pedig csökkentek, miközben az egy főre jutó reáljövedelem évenként egy százalékkal emelkedik. A szervezetlen munkások helyzete bizonyára még rosszabb volt. Meglepő, ahogy Dandekar professzor állítása ellenkezőjének oly sok bizonyítéka fényében is azt bizonygatja, hogy a szervezett munkások általi kizsákmányolás ‚bizonyos és valóságos'. A száraz tény az, hogy a szervezett munkásosztályt a szervezetlen felemelésének leple alatt zsákmányolják ki. Ha sem a szervezett munkásosztály, sem a szervezetlen munkásosztály nem részesült a megnövekedett nemzeti jövedelemből, akkor ki sajátítja el azt? Dandekar professzor rossz helyen keresi a választ.''[28]

Dandekar lehengerlő eleganciával, látszólag meggyőző módon hárítja el a fenti ellenérvet: az, hogy a szervezett munkásságot kizsákmányolják, még nem jelenti azt, hogy a a szervezett szektor nem zsákmányolhatja ki a szervezetlen szektort. „Kizsákmányolás lehetséges minden egyes szektoron belül, mindazonáltal az egyik szektor kizsákmányolhatja a másikat.''[29] A ténybeli ellenérvekre Dandekar professzor szintén tényekkel igyekszik megfelelni, s az alábbi statisztikai táblát mutatja be:[30]

Feldolgozóipar (1974–75)

	Regisztrált szektor	Regisztrálatlan Városi	szektor Falusi
Foglalkoztatottak (millió fő)	5,6	4,7	10,8
Bérmunkások (millió fő)	4,4	1,0	0,8
Állótőke/foglalkoztatott (rupia)	12,100	1,449	601
Hozzáadott érték/foglalk. (rupia)	11,389	2,579	932
Éves bér/munkás (rupia)	3,831	1,551	822

Forrás: Statistics of the Unorganized Sector. Central Statistical Organization. Paper submitted to the Fifth Seminar on the Data Base of the Indian Economy, Madras, May 25–26, 1978.

Dandekar a felvonultatott adatokat a következőképpen értelmezi: minthogy az összes foglalkoztatottakon belül a bérmunkások aránya, valamint az egy foglalkoztatottra jutó állótőkeérték a legmagasabb a regisztrált gyáripari szektorban, a legalacsonyabb a

regisztrálatlan vidéki szektorban, a három szektor „tőkés szempontból" („capitalistically") eltérő fejlettségi szinten van. A tőkés fejlettség színvonala az egyes szektorok közötti bérdifferenciákban is tükröződik: a városi regisztrálatlan szektor bérszínvonala közel kétszerese a vidéki regisztrálatlan szektorénak, a regisztrált szektor bérszínvonala pedig majdnem két és félszerese a városi regisztrálatlan szektorénak. Ez magyarázatra szorul – mondja Dandekar. Íme a magyarázata: „Meggyőződésem, hogy a nagy bérkülönbségek, amelyek a gazdaság különböző szektoraiban jelenleg érvényesülnek, annak a ténynek a következményei, hogy az egyes vállalatoknál előállított értéktöbblet elsajátítása az illető vállalatok magán vagy állami vezetése, valamint azok munkásai közötti alkura van bízva. Amikor ez az alku megtörténik, a tőkés szempontból magasabban fejlett szektorok munkásai magasabb béreket képesek a maguk számára biztosítani, először is azért, mert ezekben a szektorokban több egy foglalkoztatottra jutó állótőkét alkalmaznak és következésképpen több egy foglalkoztatottra jutó értéktöbbletet állítanak elő, ami bár a termelőeszközökben megtestesült múltbeli munka eredménye, mégis felosztható a burzsoázia és a munkások között, másodszor azért, mert ezekben a szektorokban a munkások szervezettebbek, s ezért nagyobb alkuerővel rendelkeznek, amely erő mindannyiszor megnövekszik, amikor béremelést érnek el, harmadszor azért, mert a burzsoázia a magánszektorban vagy az állami az állami szektorban nagyobb monopolerőt élvez, és ezért a költségeknek legalábbis egy részét képes a gazdaság kevésbé fejlett szektoraira áthárítani. Ez elemzésem központi tétele és megítélésem szerint ez jelenti a kevésbé szervezett szektoroknak a szervezettebb szektorok általi kizsákmányolását, amely folyamatban a tőke és a munka szövetségre lép."[31]

Vegyük most szemügyre közelebbről Dandekar érveit, és lássuk, hogy a statisztikai adatokkal alátámasztott tények, valamint az elemzés „központi tétele" összhangban állnak-e! Mint az előbbi táblázatból kiderül, az indiai feldolgozóipar egészének 1974–75-ös állapotát tekintve a foglalkoztatotti létszámon belül a bérmunkások aránya a szervezett gyáripari szektorban közel 80 százalék, a városi szervezetlen szektorban alig több mint 20 százalék, a falusi szervezetlen szektorban pedig mindössze 7,5 százalék volt. Úgy vélem, mindez valóban az egyes szektorok „kapitalizáltságának" eltérő fokát mutatja, hiszen a saját termelőeszközökkel rendelkező „önfoglalkoztatottak", a családi gazdaságok stb. *per definitionem* a „regisztrálatlan" rovat alá tartoznak. Az azonban már erősen vitatható, hogy az egy foglalkoztatottra jutó állótőke-állomány nagysága bármilyen értelemben is a tőkés fejlettség mutatója lenne. Látnunk kell ugyanis, hogy a feldolgozóipar egésze még relatív értelemben sem homogén iparág, s a legkülönfélébb feldolgozóipari tevékenységek a regisztrált és regisztrálatlan, illetve a városi és a falusi szektorok között minden bizonnyal erősen eltérő arányban oszlanak meg. Ily módon az egy foglalkoztatottra jutó állótőkeérték mutatója önmagában csak egy technológiai viszonyt fejez ki, ami jellemző lehet meghatározott termelő tevékenységekre (a feldolgozóiparnál maradva pl.: a cipő- vagy a gépkocsigyártásra stb.). Az egyes iparágak megfelelő mutatóit összehasonlítva az iparági átlagos tőkeösszetételek eltéréseiről egy meglehetősen durva becslést kaphatunk ugyan, de a tőkés fejlettség szintjéről aligha. Miért is lenne „tőkés szempontból" fejlettebb a gépkocsigyártás, mint a cipőgyártás, még ha az átlagos tőkeösszetétel az előbbi iparágban magasabb is? Lényegében ezen a ponton bukik meg Dandekar érvelése az egyes szektorok közötti bérszínvonal különbségek és az egyes szektorok közötti kizsákmányolási viszony kapcsolatát illetően. Ha

ugyanis a regisztrált gyáripari szektorban, valamint a regisztrálatlan városi és vidéki szektorokban jellemzően eltérő feldolgozóipari tevékenységeket folytatnak (márpedig ezt jó okunk van feltételezni, hiszen – példánkat megtartva – a gépkocsigyártás bizonyára alacsonyabb arányban szerepel a regisztrálatlan tevékenységek körében, mint a regisztrált gyáriparban, a cipőgyártás esetében pedig feltehetően fordított a helyzet), akkor a szektoronként eltérő bérszínvonal szakmánként eltérő átlagos képzettségi szinteket is tükrözhet. (Ezzel persze nem azt akarom sugallni, hogy így is van!) Ezt a lehetőséget Dandekar is észreveszi, sőt a rendelkezésre álló adatok alapján felvethető még súlyosabb ellenérvre is kitér, de mindezek ellenére továbbra is kitart eredeti álláspontja mellett: „Azonnal rá kell mutatni, hogy a magasabb tőkés fejlettségű szektorokban a hozzáadott érték/foglalkoztatott mutató is magasabb. Ez teljesen igaz. Valóban, ha a bér/bérmunkás mutatót a hozzáadott érték/foglalkoztatott mutatóhoz viszonyítjuk, világossá válik, hogy a magasabb tőkés fejlettségű szektorokban a bér/bérmunkás arány kisebb hányadát képezi a hozzáadott érték/foglalkoztatott aránynak. A regisztrált szektorban a bér/bérmunkás arány a hozzáadott érték/foglalkoztatott aránynak csupán 33,6 százalékát teszi ki, míg a városi regisztrálatlan szektorban ez a hányad 66,0 százalék, a vidéki regisztrálatlan szektorban pedig 88,2 százalék. A három szektor a tőkés fejlettség egymást követő szakaszait képviseli, és a kizsákmányolás marxi fogalma szerint a bérmunkás kizsákmányolása egyértelműen a kapitalizmus magasabb szakaszában nagyobb. Mindazonáltal tény marad, hogy a tőkés fejlődéssel párhuzamosan a bérmunkás magasabb bért kap és ez még mindig magyarázatra szorul.''[32]

Dandekar a nyilvánvaló tények fölött átsiklik, s Marxnak a munkabérek történelmi alakulására (többek között a végzett munka bonyolultsága és a relatív bérszínvonal összefüggésére, illetve a munkabér „történelmi-erkölcsi'' elemére) vonatkozó nézeteit a saját módján értelmezve a következőképpen folytatja: „Lehet úgy is érvelni, hogy a munkatermelékenység – miként azt a hozzáadott érték/foglalkoztatott mutató jelzi – magasabb a magasabb tőkés fejlettségű szektorokban, s hogy ez a magyarázata a magasabb béreknek ezekben a szektorokban. De ez az érv nyilvánvalóan marxiatlan (un-Marxian). A marxi elemzés értelmében a magasabban fejlett tőkés szektorokban a magasabb bér igazolásaként azt kell bizonyítani, hogy az alkalmazott munkaerő ‚termelési költsége' az illető szektorban magasabb, mint a kevésbé fejlett szektorokban. Marx ezt sem fogadja el. Marx szerint a tőkés fejlődés a munkást a gép puszta függelékévé redukálja és saját termelési költsége is csupán saját létfenntartási eszközeire redukálódik. Már bizonyítottam, hogy e tekintetben Marx tévedett, hogy a modern ipari munkásnak sokféle specializált képzettségre van szüksége, ami csak többéves gyakorlat révén, főként az üzemekben szerezhető meg. Az alkalmazó természetesen ezt elismeri, és egy tapasztalt munkásnak hajlandó magasabb bért fizetni, semhogy elveszítse és egy új munkással kezdje elölről az egészet. Két kérdés azonban felvetődik. Az egyik, hogy ez a képzés közköltségen folyik, s kompenzálnunk kell-e a munkást ilyen alapon? Másodszor: még ha fel is tételezzük, hogy a képzés a munkás saját költségén folyik, ez az ‚önmagába történő beruházás' (‚investment in himself') lényegesen különbözik-e a termelőeszközök magántulajdonától? S ha a termelőeszközök tulajdonának hozadéka nem igazolható, miképpen igazolható a munkásba fektetett képzés és gyakorlat hozadéka?''[33]

A fenti kérdéseket Dandekar végül is megkerüli, és visszatér a szektoronkénti bérdifferenciák nyilvánvaló tényéhez, azt a szektorok közötti kizsákmányolás elégséges felté-

teleként megjelölve. Sőt, meglepő módon még ennél is továbbmegy: a szervezetlen szektornak a szervezett munkásság általi kizsákmányolása bizonyításakor még azt sem szükséges feltételezni, hogy az egyes szektorok közötti bérdifferenciák növekszenek, mert – mint mondja – elegendő, ha az ipari foglalkoztatottság növekszik, „az ipari munkások, akár osztályuk reálbérének emelése révén, akár osztályuk számbeli növelése révén, szövetségre lépnek a burzsoáziával vagy az állammal, hogy az értéktöbbletből származó összes közvetlen és közvetett előnyt osztályuk számára tartsák meg és ily módon a szervezetlen osztályt kizsákmányolják.''[34] Ezzel a kijelentésével Dandekar végképp önellentmondásba keveredik. Hiszen ha a leírt mechanizmust következetesen végigkísérné, beláthatná, éppen a szervezetlen szektor fejt ki egy sajátos „történelmi-erkölcsi'' nyomást a szervezett gyáripari bérszínvonalra, s ezzel a „ki kit zsákmányol ki'' kérdés azonnal másképpen vetődne fel.[35]

Ugyancsak ezen a ponton válik nyilvánvalóvá Dandekar szakszervezetekkel szembeni vádjának tarthatatlansága is, amikor a szervezett munkásságnak olyan monopolerőt tulajdonít, amelynek révén a gazdasági növekedés folyamatában az egész munkásosztály tartósan kedvezményezett helyzetet lenne képes biztosítani a maga számára. Ehelyütt Fonseca empirikus vizsgálatokkal alátámasztott kitűnő tanulmányára hivatkozhatunk: „A szakszervezet céljainak még tisztán közgazdasági leírásakor sem lenne igaz, ha azt mondanánk, hogy a fő cél a bérek maximalizálása, anélkül, hogy a foglalkoztatási lehetőségeket korlátozná és egy meghatározott bérszínvonalon tagjai lojalitását elveszítené. A bérek maximalizálása természetesen az egyik cél, de nem a kizárólagos célkitűzés. A szakszervezetek magatartása a bérstruktúrát illetően azt mutatja, hogy meghatározott foglalkozások tekintetében egy racionális és etikus bérrögzítési alapot részesítenek előnyben. A bérek standardizálását célzó mozgalom világossá és igen tanulságossá teszi azt, hogy egy fejlődő országban a bérkifizetések kaotikus rendje arra kényszeríti a szakszervezeteket, hogy ne olyan béreket követeljenek, amilyeneket a piac elbír, hanem amilyeneket az egyes munkások tisztességesnek tartanak.

A bérmaximalizálás célját tovább tompítja az a félelem, hogy a foglalkoztatási lehetőségek csökkenhetnek, ha a bérköveteléseket túlságosan kiélezik. A szakszervezetek ezért a magasabb bérekkel szemben a foglalkoztatás bővülését részesítik előnyben, ha nincs más alternatíva. Indiában egyes szakszervezetek bérkorlátozó politikát fogadtak el annak érdekében, hogy korlátozzák a munkanélküliséget, de legalábbis elkerüljék a munkaerő-megtakarító módszerek bevezetése folytán bekövetkező csökkenést a meglevő munkaalkalmakban.

A bércsökkentéseket a szakszervezetek mindig is mereven ellenezték, nem mindig sikerrel. ...A béremelkedések nem teljes mértékben a szakszervezeti nyomásnak köszönhetőek, de a szakszervezetek segítették a kormány és a közvélemény figyelmét felhívni a bérkeresők helyzetének romlására inflációs időszakokban, s így a bérszínvonal emelkedését is elősegítették.''[36]

Fonseca végül Dandekar azon állítását is megcáfolja, amely szerint a szervezett gyáripar az emelkedő bérköltségeket egyszerűen áthárítja a szervezetlen szektorokra: „Mind a kormány, mind a szakszervezetek arra törekedtek, hogy a nominálbérek színvonalát egyensúlyban tartsák a munkásosztály folyamatosan emelkedő megélhetési költségeivel. Nem meglepő, hogy a megélhetési költségeket a szakszervezeti vezetők éber figyelemmel kísérték, mivel a munkások igen érzékenyek a fizikai megélhetés minden apró vál-

tozására akkor, amikor bérük alig biztosítja számukra a legalapvetőbb szükségletek fedezését. Még ha a munkaerő nagy mennyiségben is áll rendelkezésre a munkaerőpiacon, a szakszervezetek nem engedik meg a bérek leszorítását nagyobb ellenkezés nélkül... Valóban, a szakszervezetek magasabb bérekre vonatkozó legtöbb követelését jórészt az emelkedő megélhetési költségek alapján indokolták. Ha Indiában teljes foglalkoztatás lett volna, az az érv, hogy a béremelkedés áremelkedést von maga után, bizonyos mértékig érvényes lett volna. Olyan körülmények között, amikor a munkanélküliség akut és fölösleges munkaerőt tartanak a gyárakban, aligha lehetséges az emelkedő árak miatt az emelkedő béreket kárhoztatni.''[37]

Dandekar professzor fentiekben tárgyalt álláspontjának tarthatatlanságát belátva, hamarosan „a munkásosztály burzsoá politikájára'' vonatkozó nézetrendszerének egy újabb változatával állt elő.[38] Noha – mint láttuk – korábbi véleménye szerint az egyes szektorok közötti bérdifferenciákat a munka termelékenysége tekintetében fennálló különbségekre visszavezetni „nyilvánvalóan marxiatlan'', most éppen ezeket a különbségeket teszi meg „bérelmélete'' talpkövének. Egyébként is: míg korábban csupán a marxi osztályfelfogást kívánta revideálni, ezúttal az egész munkaérték-elmélet ellen indít – komoly matematikai apparátussal – átfogó támadást.[39] Foglaljuk most össze röviden Dandekar azon újabb érveit, amelyek tanulmányunk szorosabban vett tárgyához tartoznak!

Dandekar ismét az általa már bemutatott statisztikai tábla adatait vonultatja fel bizonyítandó, hogy az indiai feldolgozóipar egyes szektorai milyen jelentősen eltérő szinten állnak a tőkés fejlettség tekintetében. Ezúttal elismeri, hogy a marxi munkaérték-elmélet szerint a relatív munkabéreknek elvben (de legalábbis hosszabb távon és hozzávetőleg) a munkaerő relatív értékéhez kellene igazodniuk, kifejezésre juttatva az egyes munkafajták bonyolultságai fokát, illetve az egyes szakmák átlagos képzettségi igényét. Táblázata adatait ismét tévesen értelmezve (hiszen láttuk, hogy a feldolgozóipar különböző szektoraiban nagyon is eltérő, más-más jellegű és mennyiségű szakképzettséget igénylő tevékenységek folynak vagy folyhatnak) úgy véli, Indiában és általában a fejlődő országokban az ugyanazon iparágba tartozó vállalatok és szektorok közötti bérdifferenciák nem egyenlítődnek (nem egyenlítődhetnek) ki, mivel a munkaerőpiacon nem érvényesül kompetitív munkaerőmozgás. Véleménye szerint ugyanezért nem érvényesül iparágak között sem a kizsákmányolási ráták kiegyenlítődésének tendenciája. Ehelyett a bérdifferenciákat mindinkább az ágazatonkénti, szektoronkénti és vállalatonkénti termelékenység-különbségek határozzák meg, s ezt a helyzetet a monopóliumok és szakszervezetek kihasználják, egyúttal tartósítják. Lássuk hogyan fogalmaz Dandekar e bérdifferenciák kiegyenlítődéséhez szükséges feltételeket illetően: „Szeretném látni, hogy a szükséges feltételek megvalósulnak-e olyan fejlődő országokban, mint India. Itt a jelenlegi munkaerőt alkotó személyek közül igen sokan valójában kalaposnak, asztalosnak, szabónak, takácsnak vagy valami másnak születtek, és a munka ténylegesen az egyénnel együtt fejlődött meghatározott irányba. A jelenség hanyatlóban van, de még ma is a lakosság óriási többségének foglalkozásválasztását meghatározza. Még ha el is tekintünk ettől a hatalmas többségtől és arra a kisebbségre fordítjuk figyelmünket, amely megfelelő modern oktatáson keresztül keres foglalkozást, ami elvben születésre való tekintet nélkül mindenki számára elérhető, mi a tapasztalat? Csak a felsőoktatás különböző ágaiban felvételt kereső diákok számára kell pillantást vetni: közülük hányan és kik

nyernek felvételt, s közülük hányan és kik fejezik be a kurzusokat sikeresen – mindez elegendő bizonyíték lenne arra, hogy valójában milyen fokú a munkaerő mobilitása...

Ennyit a különböző minőségű munkák bérdifferenciáiról. Hasonló differenciák léteznek ezen felül azonos fajta munkák esetében különböző ágazatokban és különböző vállalatoknál ugyanazon iparágon belül. Nézzünk például egy hivatalnokot vagy egy hivatalszolgát (peon) adott képzettséggel és tapasztalattal, de különböző helyeken: egy általános iskolában, egy egyetemen, egy szövetségi kormányhivatalban, egy üzletházban, egy iparvállalatnál, egy állami ipari vállalkozásnál, egy államosított banknál, az Életbiztosító Társaságnál (Life Insurance Corporation) és több más nagy és kisebb, magán- és állami intézménynél. A köztük levő hatalmas bérkülönbség a köztük levő kompetitív munkaerő-mobilitás teljes hiányának bizonyítéka. A munkaerő-mobilitás hiánya itt nem azt jelenti, hogy, mondjuk, egy egyetemi hivatalnok nem mehet át, mondjuk, egy államosított bankhoz. Természetesen átmehet, de csak akkor, ha egy hely megüresedik; s amikor egy hely megüresedik és meghirdetik, ezren, vagy lehet, hogy tízezren jelentkeznek, akik közül egyet kiválasztanak, és akinek az előre meghatározott bért adják, míg a többit távol tartják. Egyszerűbben ez azt jenti, hogy egy iskolai hivatalnok vagy egy munkanélküli fiatalember nem mehet egy államosított bankhoz, hogy alacsonyabb fizetésért ajánlkozzon és a bankból egy már ottlévő hivatalnokot kitúrjon. Ily módon a bérdifferenciák továbbra is fennmaradnak, s gyakran növekednek. Ebben az értelemben van a kompetitív munkaerő-mobilitás nyomásának teljes hiányáról szó, amely nyomás kiegyenlíthetné a bérdifferenciákat. Ráadásul amíg a kompetitív mobilitás a különböző foglalkozások között, azaz a különböző fajtájú munkák közötti mobilitás a kapitalizmus fejlődésével növekedhet, miként azt Marx állította, addig az azonos minőségű munkaerő ágazatközi és vállalatközi mobilitása a monopolkapitalizmus és annak megfelelője, a szakszervezeti mozgalom (trade unionism) fejlődésével egyre nehezebbé válik.''[40]

Nem kétséges, hogy Dandeker valós jelenségeket ír le, sőt felsorolását még számos további hasonló, vagy éppen még szomorúbb jelenség leírásával egészíthetnénk ki. Emlékezzünk csak, miről is beszél Dandekar! Először a hírhedt kaszt-rendszer máig túlélő maradványairól szólt, megjegyezve, hogy a jelenség „hanyatlóban van'' – noha nem látom indokát, miért ekkora könnyedséggel intézi el a problémát. Ezután a munkaerő kompetitív mobilitása nyomásának hiányát illusztrálta, amely körülmény fenntartja, sőt növeli az indokolatlan ágazatközi és vállalatközi bérdifferenciákat. Nem egészen világos előttem az sem, hogy ez utóbbi jelenség szellemes leírásakor Dandekar miért feledkezik meg az ellenható körülményekről. Csak a felsőoktatás különböző ágait sikeresen elvégző diákok számára kell pillantást vetni: közülük hányan kapnak képzettségüknek megfelelő munkát – már ez is elegendő bizonyíték lenne arra, hogy valójában milyen fokú a munkaerő-mobilitás a különböző foglalkozásokon belül és között. Egyrészt: ha egy munkahely megüresedik és meghirdetik, az ezer vagy lehet, hogy tízezer jelentkező közül ki az, akit kiválasztanak – legalábbis az esetek többségében – ha nem azt, aki a legmagasabb végzettséggel rendelkezik, a legtöbb tapasztalatot szerezte, de akinek munkájáért csak az előre meghatározott bért adják. Ennyit az azonos fajtájú munkák bérdifferenciáiról. Másrészt: a többi jelentkezőt távol tartják, akik a bérekre továbbra is nyomást gyakorolnak oly módon, hogy vagy a felkészültségüknél alacsonyabb képzettséget, kevesebb tapasztalatot igénylő (esetleg semmiféle képzettséget sem igénylő) munkát vállalnak, vagy pedig más helyen (helyeken) pályáznak megfelelő állásra. Ily

módon a bérdifferenciák alacsonyabb szinten jönnek létre vagy megfordulnak, gyakran oly mértékben, hogy a szakképzett munkaerő újratermelését már nem biztosítják.

A társadalmi-gazdasági (vagy politikai) monopolizálódás természetesen módosítja a kizsákmányolás klasszikus sémáját. A monopólium kész „monopolbért" fizetni és „monopolstátust" biztosítani egy szűk társadalmi rétegnek: a munkásarisztokráciának – köztük szakszervezeti vezetőknek és egyes kivételezett dolgozóknak – azért, hogy az egész dolgozó osztály bérharcait (és jogi-politikai követeléseit) elfojthassa, de legalábbis mérsékelje. A munkásarisztokrácia „kizsákmányolási" rátája nyilvánvalóan negatív is lehet, minthogy a többi dolgozó által megtermelt értéktöbbletből fizetik őket. A monopólium tehát nem lesz soha hajlandó „monopolbért" és „monopolstástust" adni minden dolgozónak, hiszen ez saját privilégiumait veszélyeztetné; másra viszont hajlandó: „arisztokratikus munkásokat" eltartani azért, hogy az általános bérrátát a maga szempontjából „optimalizálja", a maga nyereségét (értéktöbbletét) és (jó)létét biztosítsa.

„Legyenek tulajdonosok és igazgassanak a munkások"

Nem tartanám tisztességesnek, ha Dandekar professzor fenti című 1987-ben publikált cikkére nem reagálnék.[41] Az indiai gazdaság különböző szektoraira vonatkozóan újabb statisztikai adatokat vonultat föl: ha a mezőgazdasági és nem-mezőgazdasági szektorok közötti egy főre jutó nettó hazai terméket (megtermelt vagy elfogyasztott? – ez nem derül ki) tekintjük, a nem-mezőgazdasági szektor az 1951–53-as és az 1976–83-as időszakok között megduplázta arányát. (Dandekar korrektül hozzáteszi: változatlan árakon számítva.) A nem-mezőgazdasági szektor viszont két alszektorból áll: a szervezettből és a szervezetlenből. Az előbbi csupán alig több mint 10 százalékát adja a foglalkoztatott népességnek. (Dandekar azt sem felejti megjegyezni, hogy a mezőgazdaság a népességnek kb. kétharmadát foglalkoztatja.) Mármost ha egybevetjük a három szektor (immár folyó áron számított) egy főre jutó nettó hazai termékét, azt tapasztaljuk, hogy a mezőgazdaság, a szervezetlen és szervezett nem-mezőgazdasági szektorok között az arány 1970–71 és 1980–81 között 1 : 1, 8 : 4,2-ről 1 : 2,3 : 5,7-re emelkedett. Dandekar magyarázata ezúttal körültekintőbb: a szervezett szektorban a munka termelékenysége az ott alkalmazott munkaerő magasabb képzettségének, nagyobb munkafegyelmének és az irányítás jobb színvonalának köszönhető. Mégis, a nagy tekintélyű indiai professzor ismét a szakszervezetekre próbálja hárítani a felsorolt szektorok közötti bérkülönbségekért a felelősséget: a szervezettség ténye számára elegendő bizonyíték arra, hogy a tőkés vagy a tőkés állam privilégiumokat legyen kénytelen biztosítani a szervezett munkásság számára. Az egy főre jutó nettó hazai termék tehát ezért növekszik gyorsabban a szervezett nem-mezőgazdasági szektorban, mint másutt.

Dandekar a szervezett szektort az indiai retorika szerinti szocializmus képviselőjének tekinti, s minthogy szerinte az a többin élősködik – szocializmusról immár szó sem lehet. Ha így van – erre még kitérek –, igaza is van! Ezúttal azonban pozitív javaslattal áll elő: meg kell szüntetni a tőke és a munka közötti profit-bér harcot. A megoldás: minden cég munkása legyen a tőke tulajdonosa. Erre vonatkozóan példákat sorakoztat föl nemcsak saját hazájából, hanem Jugoszláviából és Izraelből is. (Ezek ismertetésétől

ehelyütt eltekinthetünk.) Lássuk Dandekar professzor érvelését a munkástulajdon és igazgatás mellett:

„Nem azért szólunk a munkástulajdon és igazgatás mellett, mert ez egyike a teendőknek, hanem azért mert úgy véljük, hogy a munkásmozgalom céljainak explicit megváltoztatására van szükség ebben az országban. A szakszervezeti mozgalom ennek konkrét formája. Valóban, a szakszervezeti mozgalom a munkásmozgalomnak eredeti és egyetemes formája a liberális kapitalizmusban. A kapitalizmus keretei között működik. A kapitalizmus megdöntése nem volt célja. Célja az volt, hogy a munkásság alkuerejét növelje, s ezen az alapon biztosítsa a munkásság jogos részét a tőkés fejlődés eredményeiből. E pragmatikus cél tekintetében kimagaslóan sikeres volt. De a szakszervezeti mozgalom sikere a kapitalizmusnak is sikere, mivel ily módon a kapitalizmus internalizálni tudta a tőke és a munka viszonyát. A konfliktus, különösképpen a nettó hozamnak bérek és profitok közötti felosztása terén mindig fönnáll. De ez a politika megengedi, hogy azt belsőleg hozzák felszínre és rendezzék. Az alkalmazotti részvénytulajdon egy további lépés ebben az irányban.

Helytelen lenne egyszerűen azért elvetni az alkalmazotti részvénytulajdont, mert az ötlet a kormányzattól és a liberális kapitalizmus szószólóitól származik, illetve mert – ha elfogadják – megkönnyíti a kapitalizmus számára, hogy válságaival jobban megbirkózzon és tovább fönnmaradjon. Ezt kevésbé szenvedélyesen kell megítélni. Mint már említettük, a kapitalizmus megdöntése nem volt a szakszervezeti mozgalom célja. Mindenesetre a kapitalizmus életben maradt. A lényegbevágó kérdés most az, hogy ha a kapitalizmus átalakul és egy olyan új formában továbbél, amelyben a termelőeszközök a munkások tulajdonában vannak, akkor ez jobb vagy rosszabb a munkásság számára, mint ha a kapitalizmus továbbra is a jelenlegi antagonisztikus formájában maradna. Valójában a kapitalizmus már nem kapitalizmus, ha a munkások tulajdonába kerülnek a termelőeszközök, s ily módon a szocializmus lényegéhez jutottunk. Természetesen decentralizált szocializmusról van szó. De ez az a forma, aminek irányába még a centralizált rendszerű szocialista országok is lépni látszanak.''[42]

Ez mind igaz lehet. Nem hiszem azonban, hogy a szakszervezeteknek (akár a kapitalizmus, akár a szocializmus viszonyai között) olyan monopolerő állna rendelkezésükre, amilyet Dandekar nekik tulajdonít. (Ezt a korábbi Fonseca-hivatkozásokból már beláthattuk.) Mégis egyet kell értenem indiai professzorommal és nagyrabecsült tanítómesteremmel, aki később így fogalmaz:

„Mint pragmatisták, a szakszervezetek el kívánják majd kerülni e szélesebb körű kérdéseket. Számukra az alapkérdések a következők: A tulajdonnal együtt fog járni az ellenőrzés és az igazgatás felelőssége. Elfogadják-e ezt a munkások? Nem ássa-e alá ez a szakszervezetek erejét és tekintélyét? Valóban, mi lesz a szakszervezetek szerepe és funkciója az új elrendezés közepette? Nem fogja-e az új megoldás károsan befolyásolni azt az erkölcsileg fölényesebb helyzetet, amit a munkásság mint jogaiban sértett fél élvezett? Nem kerül-e társadalmi-politikai nyomás alá, hogy elismerje társadalmi felelősségét a társadalom fejletlenebb és kevésbé prosperáló szektorai felé? Röviden: nem könnyebb és biztosabb az osztálykonfliktus körülményei között dolgozni, megszerezni amit lehet, s elkerülni a szélesebb kérdésekbe való bonyolódást?

Könnyebb és biztosabb lehet a szakszervezetek számára hagyni a jelenlegi antagonisztikus viszonyok fönnmaradását a tőke és a munka között. De a szüntelen antagoniz-

mus és konfliktus nem csupán eredménytelennek, hanem kifejezetten rombolónak bizonyulhat. Nem a másik felet, nevezetesen a tőkést, hanem magukat, nevezetesen a munkást pusztítják. Rombolják, vagyis inkább nem engedik kibontakozni a benne rejlő alkotó és építő ösztönt. Ezen változtatni kell, s ez a felelősség vállalása. Az alkalmazotti tulajdon az első lépés.

Ennélfogva azt javasoljuk, hogy induljunk el az alkalmazotti tulajdon mint termelési mód felé legalább a szervezett szektorban. E célból egy olyan folyamatot kell azonnal beindítani, amelynek révén egy cég teljes tőkéje alkalmazottainak birtokába kerül, nem szükségszerűen egy csapásra, hanem mondjuk 10–20 év alatt. Kétségtelen, hogy ez egy nagyobb politikai-gazdasági reformot jelent, s részleteit gondosan ki kell dolgozni.''[43]

Világos: a munkáshatalom fogalma (politikai értelemben) kiüresedetté válik, ha a tulajdonosi és irányítási (társadalmi-gazdasági) tartalommal nem válik teljessé. Azt hiszem, értem Dandekar üzenetét: „Le a munkásarisztokráciával – éljen a munkásdemokrácia!''

JEGYZETEK

[1] Marx K., A *tőke*. I., Budapest: Szikra, 1949, 10. old.

[2] Ez a „viszonylag hosszú múlt'' természetesen nemzetközi méretekben értendő, hiszen Magyarországon csak nemrég indult be ilyen jellegű kutatás, néhány más országban pedig mintha tudomást sem vennének róla.

[3] International Labour Office, *Employment, Incomes and Equality. A Strategy for Increasing Productive Employment in Kenya*, Geneva: ILO, 1972.
Tudomásom szerint elsőként Keith Hart törekedett az „informális szektor'' fogalmának következetes használatára a Sussexi Egyetemi Fejlődési Tanulmányok Intézete (Institute of Development Studies) „Városi munkanélküliség Afrikában'' című konferenciáján tartott előadásában 1971-ben. Az előadás később némileg módosított formában megjelent: Keith Hart, „Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana'', *Journal of Modern African Studies,* Vol. 11. (1973), pp. 61–89.

[4] A vita nyomonkövetésére ehelyütt nem vállalkozhatok. A legmarkánsabb álláspontokat lásd: *Bulletin of the Institute of Development Studies,* Vol. 5. Nos. 2–3. (1973); *World Development,* Vol. 6. No. 9/10. (1978).

[5] Barbara Harriss, „Quasi-Formal Employment Structures and Behaviours in the Unorganized Urban Economy, and the Reverse: Some Evidence from South India'', *World Development,* Vol. 6., No. 9/10. (1978), p. 1077.

[6] Vö.: J. H. Boeke, *Economics and Economic Policy of Dual Societies,* New York, 1953.

[7] Vö.: Arthur Lewis „Economic Development with Unlimited Supplies of Labour'', *The Manchester School of Economic and Social Studies*, May 1954.

[8] Eltekintve az olyan öncélú és alighanem semmire sem használható elméleti-matematikai modellektől, mint például: Dipak Mazumdar, „The Urban Informal Sector'', *World Development,* Vol. 4. No. 8. (1976), pp. 655–679., amely a Világbank (IBRD) égisze alatt készült. A szerző egyébként az informális szektor definiálásakor a formális szektor „védett természetére'' (protected nature) utal.

[9] Gunnar Myrdal, *Asian Drama. An Inquiry into the Poverty of Nations.* Vol. II. Harmondsworth: Twentieth Century Fund, Inc., 1968, pp. 1112–1114.

[10] W. B. Reddaway, *The Development of the Indian Economy,* London: George Allen and Unwin Ltd., 1962, p. 22.

[11] Ugyanott, p. 24.

[12] Biplap Dasgupta, „Migration and Development: Major Features of Migratory Movements in India'', *UNESCO Reports and Papers in the Social Sciences,* No. 52. Selected studies on the dynamics, patterns and consequences of migration, III. pp. 23–24. A szerző Ashok Mitrára hivatkozva megjegyzi, hogy például a hatvanas években egyedül Calcuttában a más területekről bevándoroltak évente összesen 400 millió rupiát utaltak haza (természetesen kis összegekben) szülőfalujukba. A Mitra, *Calcutta–India's City,* Calcutta, 1967, idézi: B. Dasgupta, *op. cit.,* p. 24.

[13] Moti Lal Gupta, *Problems of Unemployment in India,* Nederlandsche Economische Hoogeschool Rotterdam, 1955, p. 62, idézi: G. Myrdal, *op. cit.,* p. 1114.

[14] Arthur Lewis, *Aspects of Industrialization,* National Bank of Egypt, Fiftieth Anniversary Commemoration Lectures, Cairo, 1953, p. 35. idézi: G. Myrdal, *op. cit.,* p. 1114.

[15] THEMIS Chemicals Limited. A vállalatot 1969-ben alapították 25 százalékos magyar tőkerészesedéssel.

[16] Barbara Harriss, *op. cit.,* pp. 1082–1083.

[17] Jan Breman, „A Dualistic Labour System? A Critique of the ‚Informal Sector' Concept. II. A Fragmented Labour Market", *Economic and Political Weekly,* Vol. XI. No. 49. (1976) p. 1907. A cikk egyébként egy három részből álló cikk-sorozat része. Az első és a harmadik részt lásd: „I. The Informal Sector" és „III. Labour Force and Class Formation", *Economic and Political Weekly,* Vol. XI. No. 48. (1976) pp. 1870–1876 és Vol. XI. No. 50. (1976) pp. 1939–1944.

[18] Jan Breman, „A Dualistic Labour System? ... II. A Fragmented Labour Market", *op. cit.,* p. 1097.

[19] Ugyanott, p. 1098.

[20] Samir Amin, *Unequal Development, An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism,* Delhi: Oxford University Press, 1979, p. 364.

[21] V. M. Dandekar, „Nature of Class Conflict in the Indian Society", *Artha Vijnana,* Vol. XX. No. 2. (1978), pp. 102–124. A nagy visszhangot kiváltott előadás alapján a Gokhale Intézet szemináriumot rendezett, s a hozzászólásokat, valamint Dandekar professzor válaszát az *Artha Vijnana* hivatkozott számában szintén közreadta. Lásd: Anand Nadkarni, *„On Class Conflict in the Indian Society"*, pp. 125–134. P. Venkatramaiah, *„Is Organized Labour Expliciting or Exploited?"* pp. 135–142. R. S. Mahat, *„Peasantry as a Revolutionary Force in a Proletarian Revolution: A Possibility"*, pp. 143–146. K. K. Das Gupta, *„Marwian Framework and Analisys of Class Conflict in India"*, pp. 147–156. A. Bopegamage, *Nature of Class Conflict in the Indian Society: A Comment"*, pp. 157–159. V. M. Dandekar, *„A restatement"*, pp. 160–167. A vita részletes ismertetésére nem térek ki, minthogy az álláspontok többsége – erősen teoretizáló jellegükből adódóan – tanulmányom konkrét mondanivalójának kifejtéséhez nem sokban járulna hozzá.

22.Ugyanott, p. 102.

[23] Marx K., *A tőke,* III. Budapest: Szikra, 1951, 955. old.

[24] V. M. Dandekar, *op. cit.,* p. 116.

[25] Ugyanott, pp. 122–123.

[26] Ugyanott, pp. 123–124.

[27] P. Venkatramaiah, *op. cit.,* p. 135.

[28] Ugyanott, p. 142.

[29] V. M. Dandekar, *op. cit.,* p. 161.

[30] Ugyanott, p. 162.

[31] Ugyanott, p. 165.

[32] Ugyanott, p. 163.

Megjegyzem, a hozzáadott érték/foglalkoztatott *per* bér/bérmunkás hányadost meglehetősen „nagyvonalú" dolog kizsákmányolási rátaként (értéktöbbletrátaként) értelmezni már csak azért is, mert a hozzáadott érték az új értéken felül az állótőke értékcsökkenését (az amortizációt) is tartalmazza, amelynek nagysága iparáganként rendkívül eltérő lehet. De bármekkora is az amortizáció, az állótőke tulajdonosa azt feltehetően pótlásra fordítja, s azon senkivel sem lesz hajlandó „osztozkodni" – ha egyéb körülmények arra átmenetileg nem kényszerítik.

[33] Ugyanott, pp. 163–164.

[34] Ugyanott, p. 167.

[35] Ehelyütt Lukács György mélyenszántó gondolataira hivatkozhatok: „Csak a lassanként kifejlődő szakszervezeti ellenállás szab bizonyos határokat az abszolút értéktöbblet kizárólagos uralmának, és kényszeríti olykor a tőkéseket arra, hogy ez elől az ellennyomás elől a relatív értéktöbblet irányában térjenek ki. Ez azonban nem válhat uralkodó kategóriává, mielőtt a tőkések a maguk összességében nem válnak objektíve érdekeltekké a munkásosztály fogyasztásában. De az általunk vázolt fejlődés éppen ezt hozza magával: azoknak az áruknak a tőkés módon megszervezett tömegtermelését, amelyet a legszélesebb tömegek mindennap használnak. A kapitalista termelésnek ez az egyetemessége nem valósítható meg, ha a munkás nem vásárlóképes fogyasztó. Maga ez a tény ma annyira nyilvánvaló, hogy senki sem tagadhatja, de magyarázatakor gyakran olyan üres frázisok ködképeibe menekülnek, mint amilyen a népi kapitalizmus stb., ahelyett, hogy józan gazdasági szemlélettel – Marx régi megállapításának szellemében – elismernék, hogy a relatív értéktöbblet a munkabér emelkedése és a

munkaidő csökkenése ellenére lehetővé teszi a tőke értéktöbbletben való részesedésének növekedését. (Világos, hogy a szolgáltatások kapitalizálódása a munkaidő csökkentését egy új piac kiterjesztésére használja fel.) Az abszolútról a relatív értéktöbblet eluralkodására való átmenet tehát mindinkább maguknak a tőkéseknek az életbevágó érdekévé válik, és ezzel a kapitalizmus spontán, történelmileg kialakult gazdasági szükségszerűséggel megy át a termelésnek és az értéktöbblet elsajátításának tisztábban társadalmi módjára." Lukács Gy., *A társadalmi lét ontológiájáról. II. (Szisztematikus fejezetek),* Budapest, Akadémia Kiadó–Magvető Kiadó, 1985. 316–317. old.

[36] A. J. Fonseca, *Wage Determination and Organized Labour in India,* Bombay: Oxford University Press, 1964, pp. 190–191.

[37] Ugyanott, pp. 192–193.

[38] V. M. Dandekar, „Bourgeois Politics of the Working Class", *Economic and Political Weekly,* Vol. XV. No. 2. (1980) pp. 75–83. A cikk egy kétrészes sorozat második része. Az első részt lásd: „Unequal Exchange: Imperialism of Trade", *Economic and Political Weekly,* Vol. XV. No. 1. (1980).

[39] A Dandekarral folytatott újabb polemia az indiai sajtóban ismét elméleti, de ezúttal főként matematikai irányba terelődött. Dandekar ténybeli érveinek és következtetéseinek részletes bírálatát lásd: Imre Lévai, „Political Economy of the Working Class. The Indian Debate on Unequal Exchange", *Studies on Developing Countries,* No. 112. Budapest: Institute for World Economics of the Hungarian Academy of Sciences, 1983.

[40] V. M. Dandekar, *op. cit.,* (1980), p. 77.

[41] V. M. Dandekar, „Let the Workers Own and Manage", *Economic and Political Weekly,* Vol. XXII. No. 9. (1987) pp. M- 27–31.

[42] Ugyanott, p. M-29.

[43] Ugyanott.

FARAGÓ KLÁRA–VÁRI ANNA

VÉLEMÉNYEK AZ ELSŐ MAGYAR VESZÉLYES-HULLADÉK ÉGETŐMŰ TELEPÍTÉSÉRŐL

Egy mélyinterjús vizsgálat tapasztalatai

A környezeti konfliktusok egyre nyíltabbá válnak a szocialista országokban, így hazánkban is. E konfliktusok kezelésére nem alakultak még ki megfelelő eljárások és hagyományok, és tisztázatlanok a résztvevők lehetőségei is.

Egy korábbi (1982-ben végzett) nemzetközi összehasonlító vizsgálat szerint a magyar népesség a modern technika kockázatát jóval alacsonyabbnak ítéli, mint az amerikai (Englander, Faragó, Slovic, Fischhoff 1987.) A vizsgálat alapján úgy tűnik, hogy az ipari tevékenység környezeti kockázata a 80-as évek közepéig nemcsak azért nem volt vitatott kérdés a magyar lakosság széles rétegeiben, mert a politikai vezetés által nem volt elfogadott a vélemény-nyilvánítás ezen a területen, hanem azért is, mert a kockázat kommunikációjának hiánya a veszélytelenség érzését vagy illúzióját adta az embereknek. A vélemények, információk szabadabb áramlása révén felszínre került környezetszennyezési esetek megismerése (pl. Vác, Mosonmagyaróvár, Monorierdő) azonban a környezettel kapcsolatos tudatosság növekedéséhez vezetett. A Bős–nagymarosi vízlépcső, a dorogi veszélyes-hulladék égető és az ófalui radioaktív hulladéktemető körül lezajlott, illetve zajló konfliktusok azt mutatják, hogy ezek sok tekintetben hasonlóak a nyugati országokban zajló környezeti konfliktusokhoz: szemléletek, szakvélemények, érdekek ütköznek össze, s a vita sokszor politikai jelleget ölt.

Az a vizsgálat, amelyről itt beszámolunk, a környezettel kapcsolatos tudatosság ébredezésének időszakáról ad pillanatfelvételt. Ez volt az első olyan helyzet, amelyben egy helyi közösség aláírásokkal tiltakozott egy veszélyesnek ítélt objektum, az első magyar veszélyes-hulladék égető dorogi telepítése ellen. A dorogi események új kérdéseket vetettek fel: az érintettség, ennek technikai és politikai oldala befolyásolja-e és ha igen, hogyan, egy olyan telepítés értékelését és elfogadását, amely nevében is tartalmazza a „veszélyes" jelzőt. További kérdés, hogy ebben a struktúrában milyen érdekcsoportok azonosíthatók és azok hogyan vélekednek a konfliktust okozó objektumról, a konfliktusról és annak megoldási lehetőségeiről.

A kutatás módszere

Kutatásunk módszertanilag abba az utóbbi években kibontakozó irányzatba illeszkedik, amely a valamely témakör körül kialakuló véleménykülönbségek kimutatására törekszik a közlések mögötti gondolatmenetek, struktúrák, értékek stb. azonosításával (Axelrod 1976., Gallhofer–Saris 1986., Humpreys–Berkeley 1983., Thüring–Jungermann 1986., Biel–Montgomery 1986.).

Az általunk alkalmazott módszer Toulmin (1958) argumentációelemző eljárásának továbbfejlesztett változata (Vári, Vecsenyi, Paprika 1986., Faragó, Oldfield, Vári 1988.), amely az érintettek verbális megnyilatkozásai alapján kísérli meg a konfliktusok jellegét meghatározni. Háttérben az a feltevés húzódik meg, hogy a konfliktusok jellegének és gyökereinek feltárása alapvető feltétele a konfliktusok hatékony kezelésének. (Winterfeld–Edwards 1984., Mumpower 1987., Vári 1988.)

A vizsgált helyszínek és csoportok kiválasztása

A vizsgálat terepéül három várost választottunk:

Dorogot, ahol az első magyarországi veszélyes-hulladék égető telepítéséről hozott döntés tiltakozást váltott ki.

Vácot, ahol veszélyes-hulladék égető telepítése nincs kilátásba helyezve, de korábbi krízishelyzetek (pl. súlyos levegő- és vízszennyezések) kapcsán a környezeti problémák ismertek a lakosság számára.

Egert, ahol a veszélyes-hulladék égető építése nincs kilátásba helyezve, és környezeti problémákkal még nem találkozott közvetlenül a város.

Dorogon a vizsgálatot megelőzően sajtóelemzés, illetve terepvizsgálatok segítségével megpróbáltuk azonosítani azokat a csoportokat, amelyek egyrészről a telepítéssel kapcsolatos állásfoglalásuk (pártolók, ill. ellenzők), másrészről a konfliktusban játszott szerepük (döntéshozók, a döntés aktív, ill. passzív érintettjei) alapján elkülöníthetők. Ezek a következők:

Telepítők: A dorogi telepítésben érintett gyógyszergyári felsővezetők, illetve a központi államigazgatási szervek telepítést szorgalmazó vezetői.

Közvetítők/1.: Dorogi társadalmi szervek vezetői, akik a telepítés érdekében igyekeztek a lakosság és a telepítők közötti megegyezést elősegíteni.

Közvetítők/2.: Dorogi társadalmi szervek vezetői, illetve más szakemberek, akik a vitában a lakosság képviseletében a tervezett telepítés ellen foglaltak állást.

Lakosság: A telepítési vitában aktív szerepet nem játszó dorogi lakosok.

Az egyszerűség kedvéért a „közvetítők/1'' csoportot a továbbiakban „Szócsövek''-nek, míg a „Közvetítő/2'' csoportot a továbbiakban „Közvetítők''-nek nevezzük.

A megkérdezettek körét úgy igyekeztünk kialakítani, hogy a fenti négy csoport jellemző vélekedéseit megfelelően reprezentálják. Ennek érdekében a telepítő, a szócső és a közvetítő csoportokban az előzetes vizsgálatok alapján kulcsfigurának számító 3–3 személyt kérdeztük meg, míg a lakosságot 4, az akcióban részt nem vevő személy képviselte.

Vácott és Egerben a megfelelő csoportok kiválasztása úgy történt, hogy megkíséreltük megállapítani, hogy egy hasonló környezeti probléma kapcsán potenciálisan milyen szerepet játszanának a megkérdezettek.

Telepítők: Olyan vállalatok felsővezetői, amelyek potenciálisan vagy valóságosan környezetszennyezők (3–3 fő).

Közvetítők: Társadalmi szervek vezetői, illetve környezeti problémákkal foglalkozó szakértők (KÖJÁL-orvosok, vállalati környezetvédelmi szakemberek stb.) (6–6 fő).

Lakosság: Társadalmi funkcióval, illetve környezetvédelmi kérdésekben szakértelemmel nem rendelkező lakosok (4–4 fő).

Vizsgálatunk jellegéből adódóan nem törekedhettünk arra, hogy statisztikailag megbízható és érvényes eredményeket nyerjünk. Célunk ugyanis nem a minél szélesebb körű, reprezentatív felmérés, hanem a vélemények, gondolatmenetek, perspektívák árnyalt és elemző jellegű feltárása volt.

Az interjúk elkészítése és elemzése.

A vizsgálatot irányított mélyinterjúk segítségével végeztük. Az interjúk elkészítésénél arra törekedtünk, hogy a megkérdezettek véleményei, nézetei minél szabadabb formában, minél spontánabb módon kerüljenek felszínre. Kérdéseket csak akkor tettünk fel, ha egyes témákról semmit sem mondtak a megkérdezettek, mondanivalójukat egyébként nem szakítottuk félbe. Erre azért volt szükség, hogy lehetőleg az általuk alkalmazott szempontok és perspektívák tükröződjenek a válaszokban, és így elemzésmódunk jogosult legyen.

A kérdések a következő témakörök feltárására irányultak:

1. A veszélyes hulladék definíciója, felhalmozódásának következményei,
2. a veszélyes hulladék kezelésmódjai, ezek sajátosságai,
3. a dorogi veszélyes-hulladék égető telepítése,
4. a dorogi lakosság ellenállásának okai/következményei,
5. a lakossági részvétel a döntésben, illetve az ellenőrzésben,
6. a telepítéssel kapcsolatos kompenzációk,
7. a tömegkommunikáció szerepe,
8. a szakértők, a döntéshozók és a szabályozás szerepe,
9. a közvélemény értékelése,
10. a telepítéssel, illetve a környezeti problémákkal kapcsolatos attitűd.

Dorogon az interjúk egy kvázi vitahelyzetben zajlottak, mivel az adott időszakban (1986-ban) a dorogi telepítés döntése még igen friss, némileg kérdéses volt. A felek szinte folytatták a megkezdett vitát, előhozták a konfliktus történetét, értékelték az érdekelt felek magatartását, nézeteit.

Az interjúk elemzése során először azonosítottuk az interjúkban fellelhető *állításokat.* Az állítások azonosításához Toulmin (1958) argumentációelemző eljárását vettük alapul. Az argumentációkban a beszélők bizonyos állításokat próbálnak indokolni, bizonyítani oly módon, hogy adatokat sorolnak fel, és megfogalmazzák azokat a jogosítókat, amelyek segítségével az adatokból eljutnak a konklúzióig, vagyis állításokig. Mivel az állítások tartalmazzák a legfontosabb mondanivalót (ezek legtöbbször kell, szükséges stb. formában szerepelnek), ezért a további elemzéshez ezeket vettük alapul.

Az egyes állításokat *tematikus blokkokba* rendeztük, amelyeket egyrészt elvi alapon (a feltett, valamint a bennünket érdeklő kérdések), másrészt empirikus alapon (azok a témák, amelyeket a megkérdezettek jellemző súllyal említettek) jelöltük ki. Ezeket a blokkokat olyan magasabb szintet képviselő jelentésegységeknek tekintettük, amelyek reprezentálni hivatottak azt, hogy adott kérdéssel kapcsolatban a beszélők milyen struktúrákba rendezik ismereteiket, kívánságaikat, feltételezéseiket és vitapontjaikat. A blokkok kijelölésénél figyelembe vettük azt is, hogy a kockázatészleléssel és kockázatkezeléssel foglalkozó szakirodalom milyen kérdéseket tart fontosnak.

A tematikus blokkok további rendezéséből adódnak az ún. *perspektívák,* amelyek a megkérdezetteknek az adott problémával kapcsolatos alapvető attitűdjét hivatottak kifejezni (Linstone 1984.).

A felvett perspektívák és az ezekhez tartozó tematikus blokkok a következők:

Perspektívák	*Tematikus blokkok*
I. Technikai	1. Szabályozás
	2. Kezelésmódok
	3. A telepítés helye
	4. Biztonság
II. Gazdasági	5. Beruházási és kompenzációs kérdések
III. Környezeti-egészségi	6. Környezeti hatások
	7. Az emberekre gyakorolt hatások
	8. Hosszú távú kilátások (környezeti)
	9. Tágabb kontextus (környezeti)
IV. Társadalmi-politikai	10. Bizalom
	11. Érdekek
	12. Információellátás
	13. Politikai kérdések
	14. Elfogadás
V. Egyéni	15. Félelem
	16. Befolyásolási lehetőség

A perspektívák mentén történő elemzést azért tartottuk fontosnak, mert ezekből olyan alapvetőnek tekinthető szemléletmódokat olvashatunk ki, amelyek nemcsak az adott konfliktushelyzetben, hanem a gazdasági, etikai, filozófiai, politikai, ökológiai viták kereszttüzében is fellelhetők. A technikai és gazdasági perspektíva tágabb értelemben egy *„technokrata megközelítésnek"* a társadalmi, környezeti, valamint az egyéni perspektíva pedig *„humánökológiai"* megközelítésnek tekinthető. A társadalmi-politikai perspektíva arra vonatkozik, hogy az érdekelt felek a környezeti vitában milyen mértékben érvényesítik a kérdés *politikai megközelítését.*

Az adatok elemzésekor arra helyezzük a hangsúlyt, hogy a veszélyes hulladékok problémájának kapcsán milyen kérdéseket, témákat tartanak fontosnak az egyes csoportok, azaz milyen csomópontok köré szerveződik gondolatmenetük akkor, amikor a veszélyes hulladék problémájáról kérdezik őket. A fontosságra itt a gyakoriságból következtetünk, feltételezzük, hogy valaki számára például a felelősség kérdése fontos, akkor többet beszél erről, bővebben kifejti, esetleg többször is visszatér rá – így több állítást fogalmaz meg a felelősséggel kapcsolatban.

A különböző városok eredményeinek összehasonlítása

Az 1. táblázatban közöljük az egy főre eső állítások számát tematikus blokkonként a három városban.

1. táblázat

Az egy főre eső állítások száma az egyes tematikus blokkokban

Tematikus blokkok	Szabályozás	Kezelés módok	Telepítés helye	Biztonság	Beruházási és komp. kérd.	Körny. hat.	Emberekre gyak. hatás
Városok							
Dorog	2,1	5,3	3,9	4,3	1	2,5	0,5
Vác	2,6	4,6	1,4	3,5	1,1	1,2	1,7
Eger	3,5	4	1,3	5,7	1,4	1,6	1,1
Összesítve:	8,2	13,9	6,6	13,5	3,5	5,3	3,3

Tematikus blokkok	Hosszú távú kilátások	Tágabb kontext.	Bizalom	Érdekek	Inf. ellát.	Pol. kérd.	Elfogadás
Városok							
Dorog	0,4	0,9	4,6	1,9	2,5	3,4	9
Vác	0,1	0,7	1,8	1,5	1,9	1,8	3,6
Eger	0,7	1,6	3,1	1,4	2,9	2,4	4,4
Összesítve:	1,2	3,2	9,5	4,8	7,3	7,6	17

Tematikus blokkok	Félelem	Befolyásolási lehetőség	Összesen
Városok			
Dorog	1	1,2	44,5
Vác	1,1	1	29,6
Eger	0,9	0,6	36,6
Összesítve:	3	2,8	

Ez a táblázat a következő globális megállapításokra ad lehetőséget: A dorogi megkérdezettek mondták a legtöbb tartalmas állítást, a váciak pedig a legkevesebbet. Az elfogadás, a kezelésmódok, a biztonság és a bizalom voltak a legtöbbet érintett tematikus blokkok, míg a hosszú távú kilátás, a befolyásolási lehetőség, a félelem és a tágabb kontextus voltak a leginkább háttérbe szoruló tematikus blokkok. A három várost összehasonlítottuk a kérdéskörrel kapcsolatos attitűdök szempontjából is, amelyeket a perspektívák hivatottak kifejezni. (2. táblázat).

2. táblázat

Az egy főre eső állítások száma perspektívánként, városonként

Perspektíva	Technikai	Gazdasági	Egészs.–körny.	Társ.–pol.	Egyéni
Városok					
Dorog	15,6	1	4,3	21,4	2,2
Eger	14,5	1,4	5,0	14,2	1,5
Vác	12,1	1,1	3,7	10,6	2,1

A perspektívák szerepének *sorrendje* a három város esetében hasonló. A legkevesebbet a gazdasági és az egyéni perspektíváról beszélnek mindhárom városban. A különbség mégis jellegzetes: Dorogon a társadalmi-politikai, míg Egerben és Vácott a technikai perspektíva foglalkoztatja leginkább a megkérdezetteket.

Az 1. és 2. táblázatot összevetve a következő összefüggések figyelhetők meg:

A technikai perspektíva Dorogon és Egerben kapott nagy hangsúlyt. Amíg Dorogon a *konkrét* égetővel kapcsolatos kérdések állnak előtérben, (kezelésmód, a telepítés helye), addig Egerben e szempontok nem fontosak, hanem az égetőmű működésének *általános* hatásait, valamint kézbentartásának lehetőségeit vizsgálják (szabályozás, biztonság). Ezek az általánosabb szempontok Vácott és Dorogon kevésbé jelentősek.

A gazdasági perspektíva mindenütt háttérbe szorult. Egerben azonban valamivel hangsúlyosabb, mint a másik két városban.

A környezeti–egészségi perspektíva Egerben a leghangsúlyosabb. E kérdésről itt is inkább általános formában beszélnek: elsősorban a *hosszú távú* kilátásokról és a tágabb kontextusokról. Dorogon főképpen a *közvetlen* környezetre gyakorolt *rövid távú* hatások foglalkoztatják a leginkább a csoportokat, az emberre gyakorolt és a hosszabb távú hatásokat viszonylag mellőzik. Vácott csak egyetlen szempont, az emberre gyakorolt hatás kelti fel a figyelmet, háttérbe szorul a környezeti hatás és a hosszú távú kilátások, valamint a tágabb kontextus kérdése.

A társadalmi-politikai perspektíva a dorogiakat foglalkoztatja elsősorban. Az információellátáson kívül – ami az egrieknél kap jelentőséget – ebben a perspektívában az összes többi témáról a dorogiak beszélnek a legtöbbet. A váciak számára ebben a perspektívában csaknem az összes tematikus blokk kevésbé jelentős, mint a többi városban.

Az egyéni perspektíva valamennyi városban kis hangsúlyt kapott, de Dorogon és Vácott valamivel nagyobbat, mint Egerben.

Konfliktusok a három városban

A továbbiakban azt vizsgáltuk, hogy a három városban milyen jellegű konfliktusok alakultak ki az egyes csoportok között. A véleményekben kimutatható különbségeket a lappangó vagy nyílttá váló konfliktusok jelzőjeként értékeltük. Ennek két típusát azonosítottuk. Egyrészről az ún. *implicit konfliktusokat,* ahol a másik fél szempontjainak figyelmen kívül hagyása, illetve a problémakezelés mögött meghúzódó eltérő rendező elvek, szempontok az „egymás melletti beszélést" valószínűsítik. *Explicit konfliktusok* esetén azonos szempontból fejtenek ki eltérő véleményt az érdekeltek.

A konfliktusok kimutatása érdekében összehasonlítottuk a különböző csoportok egyes témakörökről alkotott véleményeit, a perspektívák, a tematikus blokkok, illetve az állítások szintjén.

Elsőként a *dorogi* csoportok perspektíva-telítettségét vizsgáltuk, azaz azt, hogy e csoportok az egyes perspektívákat hogyan hangsúlyozzák. Itt a következőket figyeltük meg. A telepítők számára a technikai, gazdasági, valamint a társadalmi-politikai szempontok hangsúlyosak. A szócsövek számára a társadalmi-politikai, kismértékben a környezeti-egészségi kérdések fontosak. A közvetítők elsősorban a technikai, gazdasági és környezeti-egészségi perspektívában mozognak. A lakosság számára csak az egyéni perspektíva az, amiben kiemelkednek.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Az eredményekből kitűnik, hogy a megkérdezettek között nincs olyan csoport, amely valamennyi perspektívát lefedné, azaz valamennyi fél problémafelfogását integrálná.

Az egyes tematikus blokkok jelentőségét vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy az egyes témakörök hangsúlya is más és más az egyes csoportoknál. Ez azt jelenti, hogy egy adott kérdés a különböző érintettek számára eltérő típusú problémákat vet fel, azaz implicit konfliktus valószínűsíthető. Ilyen konfliktus észlelhető például a kezelésmódok té-

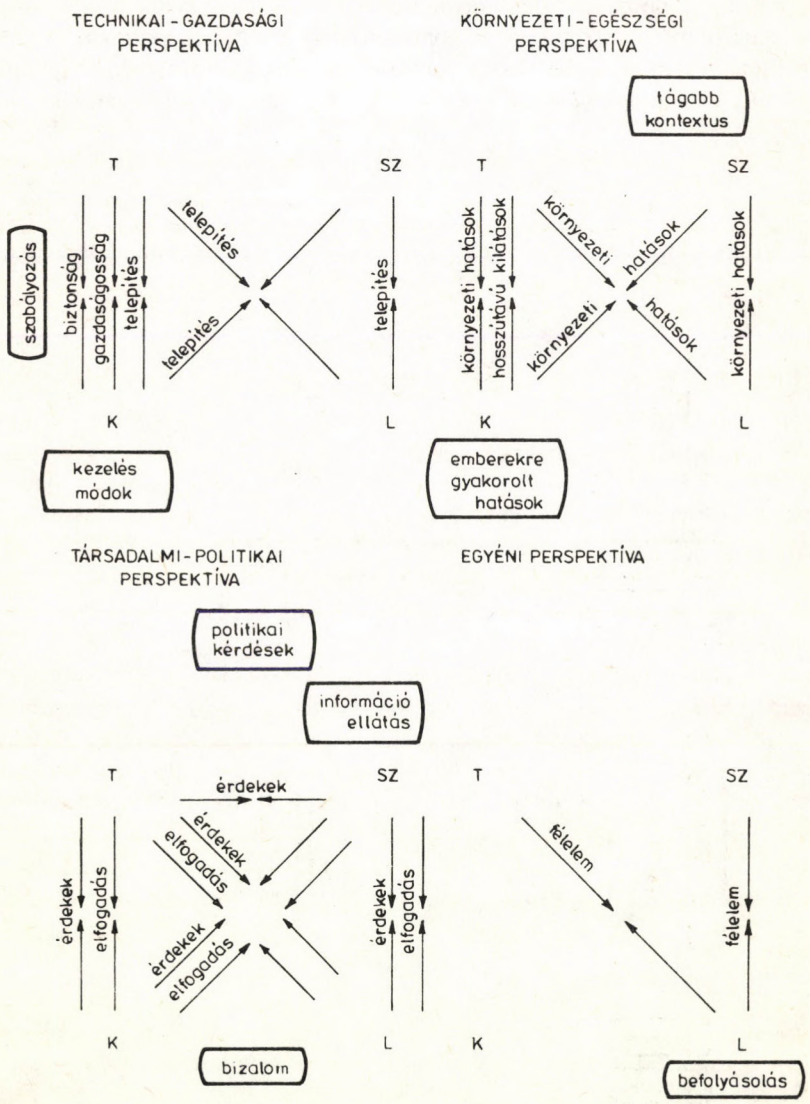

1. ábra Konfliktusok az érintett csoportok között (Dorog)

makörében (pl. alternatív hulladék kezelési technológiákat csak a közvetítők vetnek fel), az információellátás kérdésében, amely csak a szócsövek számára tűnik lényegesnek, illetve a bizalom kérdésében, amelyet (pontosabban amelynek hiányát) csak a közvetítők és a lakosság tart fontosnak.

Az állítások tartalmi elemzése révén tártuk fel az explicit konfliktusokat, ahol a felek egy-egy kérdésről ellentétes véleményeket fejtenek ki. Ilyen konfliktusok bonatkoztak ki pl. a telepítők és a szócsövek, valamint a közvetítők és a lakosság között, a telepítés, a biztonság, a gazdaságosság, az elfogadás stb. témakörében.

Az 1. ábra a különböző perspektívákban (a technikait és a gazdaságit összevontuk) mutatja a négy dorogi csoport közötti konfliktusokat. Ha két csoport között valamely tematikus blokkban explicit konfliktus van, ezt szembeforduló nyilakkal jelöljük. Az implicit konfliktusokat úgy jelöltük, hogy a megfelelő csoport(ok)nál bekarikáztuk azo-

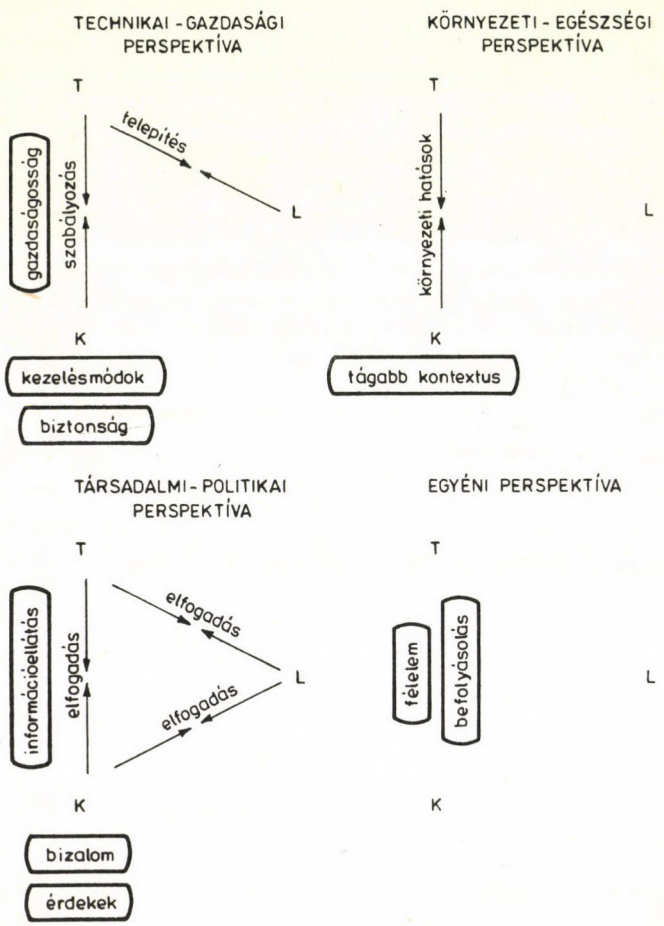

2. ábra Konfliktusok az érintett csoportok között (Vác)

kat a tematikus blokkokat, amelyeket csak az adott csoport(ok) hangsúlyoz(nak), míg a többiek számára nem bírnak jelentőséggel.

A váci csoport perspektíva telítettségének elemzése azt mutatta, hogy a telepítők a veszélyes hulladék probléma kezelésekor széles körben figyelembe veszik az egyes perspektívákat. Náluk a technikai perspektíva relatíve kevésbé jelentős, szemléletmódjukat a gazdasági és a környezeti szempontok elsődlegessége jellemzi. A közvetítők számára az összes perspektíva hangsúlyos, ez a legaktívabb csoport. A lakosság valamennyi perspektívában passzív, leginkább a technikai szempontok, legkevésbé a gazdaságiak foglalkoztatják.

A tematikus blokkok vizsgálata alapján megállapíthatók az implicit konfliktusok, ezek száma eléggé magas, elsősorban a lakosság passzivitása miatt.

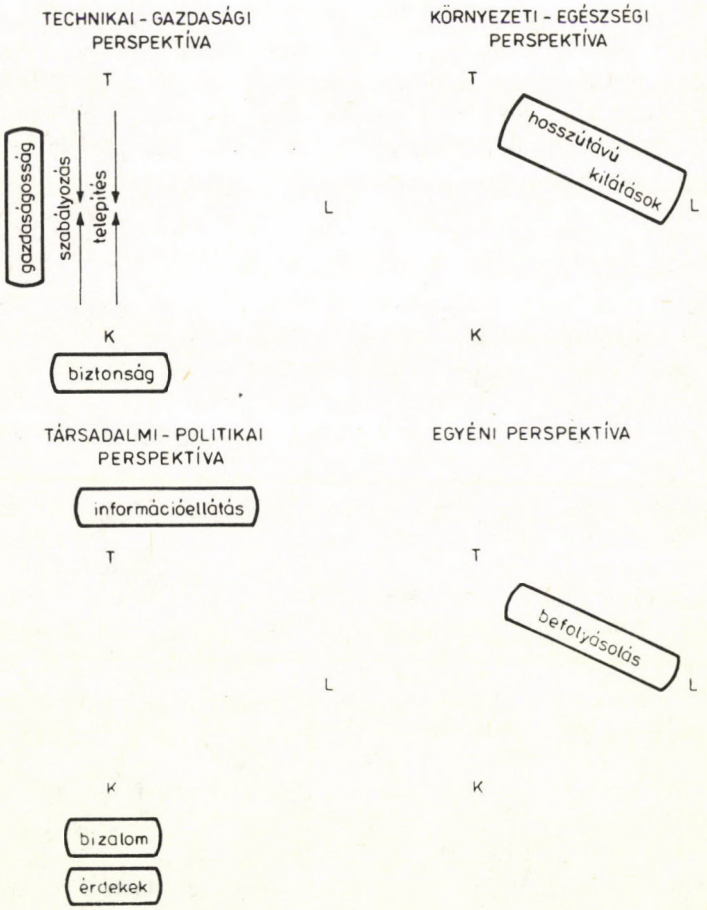

3. ábra Konfliktusok az érintett csoportok között (Eger)

Az állítások mélyebb tartalmi vizsgálata azt jelzi, hogy az egyes csoportok álláspontja között a dorogiakénál kevesebb ponton (pl. a telepítés helyét, a szabályozást, az elfogadást stb. érintő kérdésekben) találunk éles különbségeket. A nézetek is kevésbé polarizálódnak, a közvetítők csoportja néhány kérdésben a lakossággal áll szemben, míg más kérdésekben a telepítőkkel, sőt jó néhány kérdésben az egyes csoportok sem egységesek.

Az implicit és explicit konfliktusokat a váci csoportok esetében a 2. ábra szemlélteti.

Az egri csoportok perspektíva telítettségének számításai azt mutatják, hogy a telepítők számára az összes perspektíva hangsúlyos. A környezeti-egészségi perspektívában ez a csoport a legaktívabb. A közvetítők elsősorban a technikai és a társadalmi-politikai perspektívában gondolkodnak. A környezeti-egészségi, valamint az egyéni perspektívát alulreprezentálják. A lakosság számára az egyéni perspektíva a legtelítettebb, másodsorban a környezeti-egészségi perspektíva foglalkoztatja ezt – az egyébként passzív – csoportot.

A tematikus blokkok és az állítások elemzése alapján a csoportok között igen kevés ponton találhatunk éles különbségeket. A feltárt konfliktusokat a 3. ábra mutatja.

Ami a csekély számú implicit konfliktust illeti, érdekes módon két olyan témakör is van (hosszú távú kilátások, befolyásolhatóság), ahol a telepítők és a lakosság hangsúlyai képeznek „szigetet" a közvetítőkkel szemben. Az explicit konfliktusok száma is igen alacsony, a legkevesebb a három város között.

Következtetések

A különbségekre koncentrálva a három várost a következőképpen jellemezhetjük:

Dorog, ahol a veszélyes-hulladék probléma társadalmi konfliktusba ágyazottan jelent meg egy égetőmű építésének bejelentése kapcsán, az égetőművel kapcsolatos *döntés* társadalmi-politikai háttere került előtérbe (pl. a döntésben érvényesülő érdekek, a szembenálló felek egymás iránti bizalma, a tiltakozás okai és hatása, az égetőmű társadalmi elfogadása). A technikai, gazdasági és ökológiai kérdések között is a döntéshez – és a vitához – közvetlenül kapcsolódó érvelések (a telepítés helye, a biztonság és a környezeti hatások) a leggyakoribbak.

Vácott – ahol az elmúlt években több környezeti, többek között veszélyes-hulladék problémával szembesültek, de egyik sem vezetett nyílt konfliktusra, valamint veszélyes-hulladék égetőt nem terveznek építeni – viszonyultak a legpasszívabban a felvetett kérdésekhez. Itt háttérbe szorulnak a gazdasági, a társadalmi és politikai, valamint a környezeti kérdések, a másik két városhoz képest két *emberi* probléma kerül előtérbe: az emberre gyakorolt hatás és a félelem.

Egerben, ahol a várost érintő környezeti problémával még nem kellett szembesülni, és közvetlenül égetőmű telepítésének sincs realitása, a technikai, valamint a környezeti-egészségi perspektíva általánosabb vonatkozásait emelik ki. A probléma gazdasági oldala itt kapja a legnagyobb hangsúlyt. Az információellátás kérdésének kiemelése és a félelem háttérbe szorulása arra utal, hogy Egerben előítéletmentesen fordulnak a veszélyes-hulladék probléma felé, a kérdést azonban bizonyos távolságból, *elvi alapon* kezelik. Ez a viszonyulás minden bizonnyal megváltozna az érintettség változásával.

Különbözőképpen érintett csoportok közötti konfliktusokat vizsgálva megállapítható, hogy ezek Dorogon a legélesebbek. Itt rajzolódnak ki legpregnánsabban az explicit konfliktusok, kevesebb az explicit konfliktus Vácott és a legkevesebbet Egerben tapasztaltunk. Míg a csoportok Dorogon szemléletmódjukban, véleményükben, sőt sokszor még a szóhasználatukban is élesen elkülönülnek egymástól, a másik két városban a különbségek kevésbé világosak. Vácott és Egerben a csoportok álláspontjában nem találtunk éles különbségeket, jó néhány kérdésben viszont az egyes csoportok sem egységesek.

Az implicit konfliktusok is Dorogon a leggyakoribbak. Láttuk, hogy itt nem alakult ki olyan valódi közvetítésre alkalmas csoport, amely valamennyi fél problémafelfogását integrálni tudná. A szócsövek pusztán a társadalmi-politikai vonatkozásokat hangsúlyozzák, míg a közvetítők – bár az állítások számát tekintve a legaktívabbak –, elmerülnek a technikai, gazdasági és ökológiai kérdésekben, s nem tudnak a lakosság aggodalmainak hangot adni, illetve a telepítők és szócsövek politikai szempontjaira megfelelően reagálni.

Vácott a közvetítők csoportja igen nyitott, valamennyi perspektívát és ezen belül szinte valamennyi tematikus blokkot lefedi, így elvileg képes lenne valódi közvetítésre. Nyitottságuk valószínűleg azzal magyarázható, hogy a korábban felmerülő környezeti problémák ezt a réteget arra késztették, hogy a problémákat több oldalról átgondolják, valamennyi vetületükben értékeljék.

Egerben érdekes módon a telepítők csoportja fedi le az összes perspektívát, annak ellenére, hogy itt is a közvetítők beszélnek a legtöbbet. Ez utóbbiak figyelme azonban csak a technikai és a társadalmi-politikai kérdésekre koncentrálódik. Az attitűdöknek az ellentmondásossága arra utal, hogy Egerben a megkérdezettek még nem szembesültek őket érintő környezeti problémával, az érintetteknek nem kellett szerepüknek megfelelően fellépniük, illetőleg ezzel összeegyeztethető felfogásokat kialakítaniuk.

Megállapíthatjuk tehát azt, hogy az érintettség befolyásolja mind a probléma globális felfogását, mind az érdekcsoportok vélekedését, ill. annak különbségeit. A telepítésben érintett városban tanúi lehetünk annak, hogy egy technikai létesítmény kérdése akkor válik politikai problémává, amikor konkrét, döntési helyzetként jelentkezik, és ez a körülmény háttérbe szorítja a probléma sokszempontú, szélesebb kontextusú felfogását. Döntési folyamatban az érdekcsoportok hajlamosabbá válnak arra, hogy saját, szűkebb körű szempontjaikra koncentráljanak, s ez megnöveli az implicit konfliktusok esélyét, valamint együtt jár az explicit konfliktusok kiéleződésével, s ennek előfeltételeként a csoportok belső egységének létrejöttével.

Ki kell emelni azt az eredményünket, hogy a legkevésbé érintett város látszott a legnyitottabbnak a kérdés kezelését illetően, s a helyzetüknél fogva legvalószínűbben szembenálló felek felfogásai (telepítők – lakosság) itt állnak a legkevésbé távol egymástól. Mindez felveti annak szükségességét, hogy a technikával kapcsolatos kommunikációt folyamatossá kellene tenni, megelőzve az érdekcsoportok szempontjainak beszűkülését és az ebből származó kommunikációs nehézségeket a döntés pillanatában.

Végül egy módszertani következtetés. A vizsgálat alapján úgy tűnik, hogy az argumentációk, az állítások, a tematikus blokkok és a perspektívák vizsgálata (1) hatékony eszköz a környezeti vitákról alkotott különféle felfogások, nézetek azonosításához, az

eltérő módon érintett csoportok összehasonlításához, (2) segítheti a konfliktusok jellegének és gyökereinek feltárását, s ezáltal a kommunikáció és a tárgyalások hatékonyabbá tételét.

IRODALOM

Axelrod, R.: Structure of decision. Princeton University Press, Princeton, N.Y. 1976.

Biel, A.–Montgomery, H.: Scenarios in energy planning. In: Brehmer, B.–Jungermann, H.–Lourens, P.–Sevon, G. (szerk.): New directions in research on decision making. North Holland Amsterdam, 1986.

Englander, T.–Faragó, K.–Slovic, P.–Fischhoff, B.: Kockázatészlelés az Egyesült Államokban és Magyarországon. Pszichológia 4, (7), 1987.

Faragó, K.–Olfield, A.–Vári, Á.: Conflicting perspectives in Multistakeholder problems: A comparative study. In: Abbou (szerk.) Hazardous Waste: detection, control, treatment. Amsterdam, Elsevier, 1988.

Gallhofer, I. N.–Saris, W. E.–Melman, H. (eds): Different text analysis procedures for the study of decision making. Sociometric Science Foundation, Amsterdam, 1986.

Humphreys, P. C.–Berkeley, D.: Problem structuring calculi and levels of knowledge representation in decision making. In: R. W. Scholz (szerk.): Decision making under uncertainty. Amsterdam, Nort Holland, 1983.

Linstone, H. A.: Multiple perspectives for decison making. Amsterdam, North Holland, 1984.

Mumpower, J.: A theory of negotiation and mediation. Unpublished manuscript. Albany, 1987.

Thüring, M.–Jungermann, H.: Mental models and the constructuion of scenarios. Paper presented at the 10th SPUDM Conference, Helsinki, 1985.

Toulmin, S. M.: The uses of argument. London, Cambridge University Press 1958.

Vári, A.: Supporting negotiations in strategic decisions. In: Lee, R.–McCosh, A.–Migliarese, P. (szerk.): Organizational decision support systems. Amsterdam, North Holland, 1988.

Vári, A.–Vecsenyi J.–Paprika Z.: A félreértések értelmezése a döntéselőkészítésben. Társadalomkutatás, 2. 1986.

Winterfeld, von D.–Edwards, W.: Patterns of conflicts about risky technologies. Risk Analysis, VOl. 4. No. 1. 1987.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

СОДЕРЖАНИЕ

1989/1

Теория

Бела Покол: Система профессиональных институтов (О категориях социологической системной теории 11.) 1
Портес, Алеяндро—Бёрёц : Горький хлеб: Социологические проблемы международной миграции рабочей силы 11

Венгерская действительность

Андраш Гёмёри: Специфический институт социалистической экономики: посредническая сфера 33
Андраш Гергель: Разрез из истории кампаний рабочей идеологии 53

Взгляд в мир

Имре Лэваи: Неорганизованная занятость и организованная безработица: случай Индии . 73

Исследование случаев — Социография

Клара Фараго—Анна Вари: Мнения о размещении первой венгерской установки для сжигания опасных отходов 95

CONTENTS
1989/1

Theory

POKOL, BÉLA: The Systems of Professional Institutions (On the categories of the sociological systems theory II.) 1
PORTES, ALEJANDRO–BÖRÖCZ JÓZSEF: Bitter Bread: The Sociological Problems of the International Migration of Labour Force 11

Hungarian reality

GÖMÖRI, ANDRÁS: A Special Institution of Socialist Economy: The Mediating Sphere 33
GERGELY, ANDRÁS: A Cross-section from the History of the Campaigns of the Ideology of Work 53

Lookout

LÉVAI, IMRE: Unorganized Employment and Organized Unemployment: the Case of India 73

Case studies–Sociography

FARAGÓ, KLÁRA–VÁRI, ANNA: Views on the Location of the First Hungarian Refuse Burner of Dangerous Waste 95

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
Szedte: a Neotyp Kisszövetkezet
Nyomta: Akadémiai Nyomda – Felelős vezető: Zöld Ferenc igazgató
Budapest, 1991 – Nyomdai táskaszám: 18875
Felelős szerkesztő: Angelusz Róbert
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 9,45 (a/5 ív) terjedelemben
HU ISSN 0133-3461

Ára: 78 Ft
Előfizetés egy évre: 312 Ft

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Folyóiratunk a szociológiai kutatásokat ismertető, s általában a szociológia és határterületeinek tudományos kérdéseivel foglalkozó kéziratokat fogad el közlésre.

A kéziratok terjedelme általában nem haladhatja meg az 1—1,5 ívet (16—24-es, kettes sorközzel gépelt oldal, soronként 50 „n" betűjellel).

A kéziratot a szerkesztőség 3 példányban kéri. A közlemény címe után fel kell tüntetni a szerző nevét, valamint munkahelyét.

A tanulmányként közlésre szánt kéziratokhoz, idegen nyelvű fordításra, 25 soros összefoglalást kell a kézirathoz mellékelni, külön oldalon, címmel ellátva, 3 példányban.

A szerző vállalja, hogy a tördelt levonatokat 3 nap alatt kijavítva visszaküldi a szerkesztőségbe.

Szerzőinknek, kérésükre — tiszteletdíjuk terhére — 100 db különlenyomatot készítünk. (A kérést a korrektúránál kell jelezni.)

A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

1828
AKADÉMIAI KIADÓ

316.877

SZOCIOLÓGIA

Az MTA szociológiai bizottságának folyóirata

1989

2

SZOCIOLÓGIA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SZOCIOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:

ANGELUSZ RÓBERT szerkesztő, BÉRES CSABA, BERTALAN LÁSZLÓ szerkesztő, CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, a szerkesztőbizottság elnöke, HANÁK KATALIN, LENGYEL GYÖRGY, PAPP ZSOLT főszerkesztő, SZENTPÉTERI ISTVÁN, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAHIN TAMÁS, TARDOS RÓBERT szerkesztő

Szerkesztőségi titkár:
HELESZTA ÉVA

A szerkesztőség címe:
1014 Budapest I., Úri u. 49.
Telefon: 175-9011/642

TARTALOMJEGYZÉK

Elmélet

TOMKA MIKLÓS: A szekularizációs hipotézis 109

Magyar valóság

GYEKICZKY TAMÁS: Ideológiai szövegek tartalomelemzésének néhány szociológiai problémája 127

BOKOR ÁGNES–KARAJÁNNISZ MANILOSZ: Absztrakt társadalomképek 141

Szociológiai örökségünk

LAKATOS LÁSZLÓ: Hajnal István útja a szociológiához 163

Szociográfia – Esettanulmányok

ARADI MÁRIA: Döntések Tokaj-módra 189

FÖLDHÁZI ERZSÉBET: Lakótelep vagy gettó? 207

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (Budapest, V., Váci u. 22.) és a *Magisztert* (Budapest, V., Városház u. 1. sz. alatti) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 312,– Ft

Külföldön terjeszti
a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TOMKA MIKLÓS

A SZEKULARIZÁCIÓS HIPOTÉZIS

Európa-szerte évtizedek óta jelentkező tapasztalat az egyházak hatalmának és társadalmi szerepének csökkenése, a vallási intézmények funkcióinak zsugorodása, a vallásos emberek számának s a vallásgyakorlat intenzitásának visszaesése. Kérdés, hogy ez az általános benyomás kiállja-e a tudományos ellenőrzés kritikáját? Kérdés, hogy a jelenség általánosítható-e? Egyszóval a tapasztalat értelmezéséhez, annak társadalomtudományi keretbe és olyan elméletbe foglalására van szükség, ami kimutatja mind a jelenség okát, mind korlátait, sőt talán még prognózisra is lehetőséget ad.

Első pillantásra úgy tűnik, mintha ilyen elmélettel régóta rendelkeznénk, hiszen a fenti megfigyelés pontosan beilleszkedik a társadalmi modernizáció, racionalizáció, differenciálódás elméleteibe. Sőt, noha a társadalomtudományok klasszikusai sehol nem fogalmaztak meg részletes szekularizáció-elméletet, ma a szekularizációs koncepció szakmai közhely, magától értetődőként kezelt gondolatsor. S ha tételesen nincsen is lefektetve sehol, általános elfogadottsága és számos egyéb koncepcióhoz való törésmentes illeszkedése a tudományos és a közgondolkodásban fontos státust biztosít számára.

A tudomány számára ellenben semmiképpen sem elegendő bizonyíték a közhit. Amikor a szekularizációs koncepció érvényessége mérlegelés tárgyává válik, kiderül, hogy jóformán minden szerző másképpen értelmezi. Pontos definíciója többnyire hiányzik. Emiatt természetesen nem is ellenőrizhető. A fogalmi zavar láttán több szerző javasolja a kifejezés kitörlését a társadalomtudomány fogalomtárából (Glock–Stark 1965:83–84, Martin 1965). Mások ehhez még azt is hozzáteszik, hogy a koncepció nyilvánvalóan csoportérdekeket kifejező ideológiaként született és azóta is inkább ideológia, semmint tudományosan használható hipotézis (Lauwers 1970, Luckmann 1972, Lübbe 1975). A legenyhébb, bár aligha legrealistább követelés úgy szól, hogy a szekularizációs elméletet nem szabad magától értetődőnek tartani, még kevésbé minden vitán felül álló dolognak, azaz meg kell fosztani „szentségétől", ki kell jelölni korlátait s mindenekelőtt egyértelművé kell tenni! Ez az empirikus kontrollt is lehetővé teszi. (Hadden 1987)

A szekularizációs tézis bírálata és rendszerezésének kísérlete az elmúlt években több monográfiában (Dobbelaere 1981, Fenn 1978, Glasner 1977, Martin 1978 stb.) és nagyszámú cikkben öltött testet. (Dobbelaere 248 tanulmány tartalmát ismerteti, azóta sok új született.) Ezek tételes áttekintésére itt nincs mód, de szükség sem. Lehetséges ellenben az említett irodalom jelentősebb megállapításainak összefoglalása. Mind a továbbgondolást, mind egyes tételek ellenőrzését ez segítheti leginkább elő.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Már elöljáróban meg kell említeni két korlátot: a történelmit és a földrajzit. Nem kevés írás törekszik a szekularizáció világtörténelmi folyamatként való értelmezésére. A zsidó–keresztény kultúra folyamatos, azaz több ezer éves szekularizációs hatására vonatkozó tények és érvek meggyőzőek. (A korábbi időt is tárgyaló egyik-másik írás már kevésbé.) Mégis mivel ezen írások általában csak a szekularizációs folyamat egyik vagy másik értelmezésére támaszkodnak, azaz a következőkben legfeljebb részlegesen lennének értékesíthetőek, célszerűnek látszik, hogy itt ne vegyük őket figyelembe. Ez azt jelenti, hogy – bár elvileg nem korlátozzuk arra – a szekularizációs jelenséget kis számú utalástól eltekintve az elmúlt néhány évszázad, lényegében a kapitalizmus első jelentkezését követő időszak tartamán vizsgáljuk. A földrajzi korlátozás az európai és amerikai kultúra. A kapitalizmus elsőnek ebben a kultúrában jelentkezett, következményei is itt a legátfogóbbak, társadalomtudományi értelmezése is elsősorban erre támaszkodva fogalmazódott meg. A szekularizációs koncepciónak Ázsiára vagy az iszlám kultúrára való kiterjesztésére tett kísérletek többsége elutasítja a felfogás használhatóságát vagy éppen érvényességét, esetenként ötletes empirikus bizonyítékokkal is szolgálva (Sasaki és Suzuki 1987.). Az európai-amerikai kultúrán túli anyag azonban nem tesz lehetővé módszeres összehasonlítást, ezért azzal itt nem (vagy legfeljebb ritkán) tudunk foglalkozni. Gondolatmenetünk meghatározó módon az európai és az amerikai társadalmi fejlődést veszi alapul.

Kiindulópontunk két tény. Az első, hogy egységes, összefoglaló szekularizáció-elmélet, általánosan elfogadott és egyértelmű szekularizáció-fogalom nem létezik. Erről a szakirodalom puszta áttekintésével bárki meggyőződhet. Ez ellenben nem jelenti azt, mintha a szekularizációval foglalkozó irodalomnak ne lenne néhány jellegzetes, elméleti érvényű és viszonylag jól elkülöníthető magja. A köznapi szekularizáció fogalom mindezeket tartalmazza. Ez a másik tény. Ahhoz, hogy e részkoncepciók igazságát és használhatóságát megítélhessük, egyenként szemügyre kell venni őket. Egymáshoz való viszonyukat is vizsgálat tárgyává tehetjük. A szekularizációs jelenségen és fogalmon belül különböző szerzők különböző számú részterületet, értelmezésmódot vagy dimenziót különítettek el (Shiner 1967/a és 1967/b.). Számunkra – legalább első lépésként – az a tagolás látszik a legcélszerűbbnek, amely a jelenség (makro-)társadalmi, intézményi és egyéni-közösségi szintjét választja külön (Dobbelaere 1981). Eszerint a szekularizáció szó három dolgot jelöl: I. a társadalmi rendszer differenciálódását, ami értelemszerűen a társadalom világnézeti-ideológiai szféráját is érinti; II. a vallási intézményrendszer változását és III. a személyes világnézeti-vallási viselkedést. A továbbiakban azt kell kimutatnunk, hogy az e három területen történő változások külön-külön milyen törvényszerűségeket követnek; továbbá azt, hogy egy-egy terület mozgásiránya és -üteme meghatározza-e, illetve miképpen befolyásolja a másik két területet?

I. *A szekularizáció – mint a társadalmi rendszer differenciálódása*

A társadalom fejlődéstörténetének van néhány alapvető törvényszerűsége. Ezek közé tartozik a termelő erők és a termelési viszonyok fejlődése, a racionalitás fokozódása és hatáskörének tágulása, a társadalom differenciálódása és ezzel együtt bo-

nyolultságának, komplexitásának növekedése. Noha ezen tendenciák egyike sem lineáris és szakadatlan, sőt nem is visszafordíthatatlan, mégis mindegyikük a társadalmi fejlődés eleme és ismérve. Továbbá, noha mindegyik említett törvényszerűség saját logikáját követi, azaz nincsen közöttük mechanikus, merev meghatározottsági viszony, mégis mint ugyanazon fejlődés részei összefüggenek egymással és áttételesen bár, de befolyásolják egymást. Az érintett törvényszerűségek érvényesülési módját és kölcsönviszonyát a társadalomtudományok, különösképpen a szociológia alapvető elméleti munkái részletesen bemutatják. Most csak a társadalmi fejlődés egyetlen dimenziójára fordítunk alaposabb figyelmet: a társadalmi rendszer differenciálódására.

A társadalom számos lépcsőfokon át és sokféle differenciálódás eredményeképpen jutott el eredeti, differenciálatlan alakjától mai formájáig. A fontosabb differenciálódási módok közé tartozik a nemek szerinti, a munkamegosztás szerinti, a társadalmi helyzetből (majd osztályhelyzetből) adódó, valamint a legkülönbözőbb szerepekhez igazodó differenciálódás. Minket elsősorban nem ezek, hanem a társadalom mint rendszer foglalkoztat, amely folyamatosan alkalmazkodni akar a társadalmi-gazdasági fejlődés egyéb változásaiból eredő követelményekhez. Kis létszámú, szerkezetében egyszerű, fejletlen termelőeszközökkel rendelkező társadalomban nem volt közvetlen indíték a magatartás és cselekvés, az emberi kapcsolatok, a normativitás, a világértelmezés és értelemadás intézményes különválasztására. Mindez egyetlen rendszert alkotott annak ellenére, hogy például a gazdasági tevékenység, a hatalom gyakorlása, vagy a túlvilági hatalmakkal való kapcsolattartás funkcionális különbözősége nem lehetett kétséges. A társadalmi rendszer egysége sokféleképpen kifejeződött. Ide tartozik a kulturális rendszer (világkép, érték- és normarend, szimbolizáció, egyéni és társadalmi önmegjelenítés stb.) zárt homogenitása, részeinek egymásra utalása, egymást erősítése; az emberi viszonyrendszer különböző (vér szerinti, lakhely szerinti, munkamegosztás szerinti, státus szerinti stb.) lehetséges dimenzióinak együttes, egymást pontosan fedő megjelenése; a gazdasági, a politikai és a vallási hatalom egybeesése. Ez az egység a fejlődés során felbomlott. Helyére a különböző társadalmi feladatok ellátására specializálódott alrendszerek együttese került. Önállósult a gazdasági szféra, a politika, a technika-technológia, a társadalmi reprodukció rendszere (család, szocializáció), talán a jog, talán a kulturális reprodukció (előbb a művészet, aztán az oktatás). Az önállósulás mindegyik esetben az öntörvényűség érvényesítését, saját célok kijelölését, saját eszközök, illetve intézmények biztosítását jelenti. A gazdasági életet a termelés, a profit, a hatékonyság elvei irányítják. A technika és a (természet)tudomány az ismeretek feltétlen gyarapítására törekszik. A politika valaminemű érdekérvényesítés eszköze. A részterületekként meghatározható – pontosabban eredendően meghatározott – célok minősítik az elérésükhöz felhasználható eszközöket és a célt szolgáló intézményt. Az eszközök, intézmények vagy a bennük tevékenykedő személyek értékét funkcionális hasznosságuk szabja meg, azaz bármikor kicserélhetőek hasonló értékű egyénekre (stb.) és törvényszerűen kicserélendőek, ha ugyanarra a feladatkörre náluk jobban „működő" ember (eszköz, intézmény) akad.

Az egyes alrendszerek elkülönülését a racionális feladatfelismerés és -megoldás igénye ösztönözte. A társadalmi rendszer funkcionális differenciálódása egyúttal a racionalitás fokozódásával jár. Weber ellenben megkülönbözteti a (mechanikus, sze-

mélytelen, érzelemmentes) célracionalitást és az (emberhez igazodó, közösségiséget, értékeket sőt akár érzelmeket is figyelembe venni tudó) értékracionalitást. Az itt tárgyalt differenciálódás a célracionalitás uralkodóvá válását jelenti.

A társadalmi alrendszerek önállósulása és elkülönülése nem függetleníthető működési logikájuk és egymáshoz való viszonyuk újfajta rendjétől. Durkheim a természetesen adott és alapvető egyenlőségre épülő „mechanikus szolidaritásról" a munkamegosztásra épülő, különböző részekből álló „organikus szolidaritásra" való áttérésről beszél. Tönnies a „közösségi" társadalomszervezeti típusról a „társasági" vagy „szervezeti" formára való áttérést véli felfedezni. Martin 1978 : 83) még egy lépéssel tovább megy, mondván, hogy a váltás tendenciájában mind a horizontális, mind a vertikális társadalmi meghatározottságot fellazítja és helyére az egyén névtelenségét és elszigeteltségét és a társadalmi viszonyok bizonytalanságát, anomikus voltát állítja. Weber a változást az emberiség fejlődésének tartja, de ítéletét némi ambivalencia jellemzi. A racionalizáció és a társadalmi rendszer differenciálódása – mondja Weber (1958 : 471) – a világot áttekinthetőbbé, kiszámíthatóbbá, azaz az embert szabadabbá teszi. Ezzel szemben az erkölcsösséget (jó esetben) jogszerűség és a törvényhez igazodás váltja fel (Schluchter 1980 : 37), a társadalom atomizálódik, az ember számára individualizmus és magány marad, megkezdődik „a testvérietlenség világuralma" (Weltherrschaft der Unbrüderlichkeit) (Weber 1971, I : 115 és 571).

A társadalmi rendszer vázolt differenciálódása (minden következményével együtt) esetenként megfordítható – de csak átmenetileg. A gazdaság átveheti az uralmat a politika s talán az összes többi alrendszer felett. A politika is dominánssá válhat, például diktatúrákban. És így tovább. Ez azonban nem változtat azon, hogy a társadalom fejlettségét az minősíti, hogy alrendszerei mennyire teljesítőképesek, ez utóbbi pedig önállóságuk függvénye. A differenciálódás kényszere tehát ott is jelen van, ahol valamilyen rendkívüli állapot érvényesülését pillanatnyilag megakadályozza.

Ebben, a talán zökkenőkkel, de végső soron feltartóztathatatlanul kibontakozó folyamatban a vallás helye, szerepe két irányban változik. (S a szociológusok véleménye megoszlik, hogy a kettő közül mit kell fontosabbnak tekinteni.) Az egyik változás, hogy az általános differenciálódás a vallást sem hagyja érintetlenül. Elveszíti általános értelmező, világképőrző, erkölcsöt fogalmazó valamint a társadalmat integráló funkcióját, hiszen a tudomány, a gazdaság stb. tőle tökéletesen függetlenedve szabja meg céljait, normáit, világképét. Az össztársadalmi szerep elvesztésével egyidőben lehetségessé válik számára, hogy éppúgy önállóvá differenciálódjon, mint a többi alrendszer és hogy „saját eredeti feladataira" specializálódjon (Parsons 1974 : 204–207.).

Az „eredeti feladatokat" sem Parsons, sem más hasonlóan érvelő szerző nem definiálja. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a vallásos hit és etika és az élet értelméről szóló vallási felfogás képviseletéről és továbbadásáról, a vallásos közösség összefogásáról, a közös és nyilvános vallásgyakorlat intézményes biztosításáról van szó. Ezzel szemben úgy tűnik, hogy a vallási etika az egyéni és társadalmi problémák megoldásában való – nem ritkán szervezett – részvételre ösztönöz, és hogy az effajta tevékenységet a magas fokon differenciálódott társadalom legalább két esetben igényli: amikor az arra specializálódott profán intézmény munkája nem kielégítő (pl. elfekvő kórházak ellátása, debil gyerekek gondozása stb.), és amikor különböző speciali-

zálódott intézmények „között'' átmenetileg ellátatlan területek maradnak. Számunkra az a fontos, hogy a társadalmi differenciálódás elmélete nem magyarázza sem a társadalmi rendszer egészének igényét ilyen átmeneti „hiánypótlók'' iránt, sem a vallási intézmény ama természetét, hogy a számára differenciált területen túl is tevékenykedik (Westhues 1971). Ez utóbbi probléma még egy vonatkozásban felmerül.

A vallás „eredeti feladataira'' való specializálódás látszólag a személyes erkölcs, a face-to-face kapcsolatok, a közösségek, a magánélet, az egyén világát és csak ezt jelentik. Más megközelítésben nézve a vallásnak ott lehet helye és szerepe, ahol nem a cél-orientált, mechanikus, társasági, formális szabályozás a meghatározó. Röviden kifejezve ez jelenti a vallás „privatizálódását''. Ezzel szemben ugyancsak a társadalmi fejlődés eredménye, hogy a vallás emberképe nyomatékosan közösségivé és társadalmi jellegűvé vált, és hogy a vallási gondolkodásban az etika egyre inkább magába zárja a közélet és politika területét. Ez a vallás politizálódását jelenti (például a felszabadítás teológiájában), amit a társadalmi rendszer alkalomadtán ugyancsak funkcionálisnak tekint – legalább olyankor, amikor egyúttal integratív szerepet is el kell látni (például a béke útjának erkölcsi egyengetésével). A szekularizációs elmélettel ez is kevéssé fér össze.

A társadalmi rendszer differenciálódása és – az előbbi felfogást követve – bizonyos társadalmi alrendszereknek az erkölcsi és világnézeti szabályozásától való függetlenedése persze a legkevésbé sem jelenti a vallási alrendszer eltűnését. A differenciálódás a nagyon kevéssé vagy csak nagyon kevesek számára funkcionális alrendszerek létét is lehetővé teszi és sok minden szól amellett, hogy a vallási rendszer fenntartása sok más alrendszernél egyszerűbb (egyebek között: olcsóbb). Nem a vallási alrendszer léte, hanem funkcionalitása, társadalmi szerepe és jelentősége az, ami kérdéses. Erre vonatkoztatva fogalmazódik meg a hatókör zsugorodásának, s egyúttal a tevékenység koncentrálódásával összhangban a hatékonyság növekedésének tézise.

A másik változás ellenkező meggondolásokat követ. Eszerint a társadalmi alrendszerek önállósulása mind a rendszer, mind az abban részt vevő egyén szintjén feszültségeket teremt, hiszen az alrendszerek egymástól eltérő követelményeket képviselnek. A társadalmi rendszer (és annak központi intézményei, például az állam) saját léte – működésének optimalizálása, a tervezés és döntés lehetővé tétele – érdekében, az egyén pedig egyebek között elemi tájékozódási igénye nyomására egy, az alrendszereket átfogó „közös nevező'' kialakítására törekszik. Ez nem függeszti fel az alrendszerek öntörvényűségét, hanem olyan pontot képez, ahonnan mindegyik alrendszer áttekinthető és minősíthető. Lehet-e ilyen „közös nevező'' vagy kilátóhely? A durkheimi hagyomány képviselői nem csak lehetségesnek, hanem magától értetődőnek tekintik az effajta kulturális-világnézeti integrációt. A szekularizáció-elmélet egyik-másik híve éppen ellenkezőleg, lehetetlennek, vagy legalábbis a társadalmi rendszer differenciálódásával pontosan ellentétesnek tartja azt (Fenn 1978). Úgy tűnik az elméleti ellentét kibékíthetetlen. Továbbvisz ellenben az az álláspont, amelyik empirikus úton közelít a kérdéshez, mondván, hogy ez a közös nevező létezik, megfigyelhető, vizsgálható. Annak pontos tartalmát illetően háromféle vélemény létezik. Az első szerint a kereszténység értékei a modern társadalomban s annak alrendszereiben határozottabban intézményesültek, mint bármikor korábban (Bell 1977, Greeley

1974). A második szerint a modern társadalomban a vallás intézményi-szervezeti kereteitől elszakadva mint kultúra, mint „láthatatlan vallás", mint az alapvető értékeket hordozó „intézményesen nem specializálódott vallási forma" létezik tovább (Luckmann 1967, Yinger 1970).

A „láthatatlan vallás" relatív jelentőségének növekedése az intézményes és szervezeti vallás szerepcsökkenésének függvénye. Maga a jelenség ellenben korántsem új, hiszen a vallás hagyományosan részt vesz a nemzeti vagy szubkulturális identitás megőrzésében, a közösség, s nem utolsósorban a kisebbségben vagy szórványban élő közösség, összetartozásának fenntartásában. Az eddigi társadalmi-történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy a társadalmi rendszer differenciálódása a vallás ilyen funkcionálását nem csökkenti (számos esetben, mint az USA, Írország és Észak-Írország, Bretagne, Frízföld stb. éppenséggel erősíti). Végezetül a harmadik álláspontnak van a legtöbb híve. Ennek lényege, hogy a legtöbb állam rákényszerül, hogy megkeresse vagy megteremtse azt a közös nevezőt, ami nemcsak a társadalmi alrendszereit, hanem a plurális és differenciált társadalom csoportjait és egyéneit is valamiképpen összefogni képes. A kulturális integráció legalkalmasabb eszközéül a vallási hagyomány kínálkozik, hiszen eléggé összeforrott a nemzeti történelemmel és identitással. Az időközben kialakult, nem hívőket és különböző felekezetek tagjait egyaránt tartalmazó, világnézetileg vegyes társadalomban azonban ezek a vallási gyökerek csak akkor értékesíthetőek, ha eléggé általánosak ahhoz, hogy ki-ki saját felfogásának megfelelően értelmezhesse őket. Rousseau kifejezésére utalva ezt a „közös nevezőt" „polgári vallásnak" nevezik. Az USA-ban vagy Európában értelemszerűen a zsidó-keresztény hagyományra épül. Az arab világban maga az iszlám jelenti a polgári vallást (Kehrer 1982). Tartalmát a politikai és közéletben alkalmazott vallási hivatkozások és szimbólumok alkotják (Bellah 1970, Bellah és Hammond 1980, Richey és Jones 1974). Emiatt a vallás funkcionális, azaz nem tárgyi fogalmát elutasító szerzők Európában vagy Amerikában nem is tartják vallásnak, hanem a politikai ideológia egy formájának (Dobbelaere 1981, Schierer 1987).

Ha felülemelkedünk a részletkérdésekről folytatott vitákon, a társadalmi rendszer differenciálódásának hatását az egyik álláspont a vallás koncentrálódási (szűkülő, de saját alrendszerében kifejezettebbé váló), a másik éppen fordítva: a kultúra – vagy a politikai kultúra – egészében való feloldódási (ám ezáltal általánossá válási) tendenciaként értelmezi. Mindkét szemlélet képviselői egyetértenek három dologban. A hagyományos vallási intézmény, azaz az egyház szerepe a társadalmi rendszer differenciálódása során radikálisan szűkül. A differenciálódás éppúgy, mint az egyház társadalmi szerepének zsugorodása, olyan kihívás, ami a vallási intézményt alkalmazkodásra, változásra készteti, ám annak mikéntje nem determinált és nem ismert. Végül a vallás össztársadalmi szerepének változása megszünteti azt az elvárást, hogy vallásosnak illik lenni. Ugyanekkor megnő a funkcionális alternatívák száma. Így sok minden valószínűsíti a vallásos emberek számának és elkötelezettségének változását, ám annak mikéntje ismét nem pontosan meghatározott, hanem többféle lehetőséget tartalmaz.

Végül még egy megjegyzést kell tennünk. A szekularizációs tézis elsőnek tárgyalt felfogása értelemszerűen nem csupán a vallásra, hanem minden világnézetre és totalitásra törekvő etikai rendszerre vonatkozik. Ugyanaz a logika, amely az alrendszerek

szétdifferenciálódása következtében a vallásnak korlátozott – vagy szűkült, vagy szinte megfoghatatlanná tágult – társadalmi teret hagy, más ideológiákra nézve még súlyosabb következményekkel jár. A vallás talán visszaszorul a magánéletre, felerősítve értelemadó és az emberi kapcsolatokat szabályozó funkcióját. Ilyen funkcióval a legtöbb egyéb ideológia nem rendelkezik, azaz „egyéni kedvtelésként" vagy „szabadidős elfoglaltságként" csak igen szűk körben maradhat szerepe. Vagy a vallás valamilyen kivonata „láthatatlan vallásként", vagy „polgári vallásként" a nemzeti öntudat és egység támasztékává válik? Ennek legalább három feltétele van: a nemzeti kultúrába gyökerezettség; az empirikus valóságon túlmutató, kozmikus hivatkozás (küldetés, védettség, kiválasztottság stb.), és az olyan általános kifejezés, ami többféleképpen is értelmezhető, s így a társadalom zöme számára van jelentése. Mindhárom feltételnek egyszerre nem sok ideológia felel meg. Úgy tűnik tehát, hogy a társadalmi rendszer differenciálódása az átfogó ideológiák visszaszorulásával jár. Ennek nem mond ellent, hogy egy-egy alrendszer saját ideológiáját (egy gazdasági formáció tökéletességéről, a tudomány mindenhatóságáról stb.) átmenetileg széles körben elfogadtathatja. Az ilyen ideológiák azonban nem tudják maradéktalanul átlépni az alrendszer korlátait, azaz nem képesek arra, hogy a társadalmi rendszert saját törvényszerűségeikhez igazodva meghatározzák és egységbe fogják, és ezért menthetetlenül alárendelt státusú ideológiák maradnak. Így a vallás és az egyéb ideológiák közötti „konkurenciát" sajátos kiegyensúlyozatlanság jellemzi.

II. *A szekularizáció – mint a vallási intézményrendszer változása*

A társadalom szerveződési módjának átalakulása nagyobbrészt az alrendszerek előzetes változásának, önállósulásának, specializálódásának következménye. Maga a társadalom rendszere az összes alrendszer összjátékában formálódik ki. Egy-egy alrendszer társadalmi alakjának meghatározásában saját belső törvényszerűségein túl szerepet játszik még számos más, vele közvetlenül érintkező egyéb alrendszer és a társadalmi rendszer egésze mint a legáltalánosabb szabályozottság. Az alrendszerek összjátéka meg nem szűnő dialektikus kapcsolat. Ezért a társadalmi formák is állandó változásban vannak. A korábbi, némi leegyszerűsítéssel állandónak tekinthető központi vezérelvekhez igazodó társadalomszerveződéssel szemben a modern társadalomnak és alrendszereinek típusjegyei relatív változékonyságuk ellenére megragadhatóak. Minket az foglalkoztat, hogy a vallás milyen társadalmi alakot ölt. Legalább három kérdésre keresünk választ. Az egyéb társadalmi (s egyebek között kulturális sőt, ideológiai) alrendszerek konkurenciájában a vallás mely alakja képes megmaradni? A vallási alrendszer fennmaradásához és működéséhez szükséges funkciók ellátása miképpen történik és ez hogyan determinálja a vallás társadalmi alakját? Az önálló alrendszerré differenciálódás elválaszthatatlan a specializálódástól és a célracionalitás fokozódásától. Az önértelmezése szerint értékracionális vallás hogyan tudja a specializálódást keresztülvinni, illetve a kétféle racionalitás feszültsége miképpen alakítja a vallás társadalmi kifejeződését?

Mindenekelőtt tudatosítanunk kell egy módszertani problémát. A múltból kiinduló vizsgálódás hajlik arra, hogy az egyház struktúra- és szerepváltozását állítsa a közép-

pontba. Ez a megközelítés ellenben egykönnyen meghamisítja az eredményt. Az új követelményekhez igazodás ugyanis a korábbi szerkezeti és szervezeti megoldások feladását vagy elhalását és újak kialakítását jelenti. Minél átfogóbb az alkalmazkodás, annál határozottabb a megelőző intézményi formák eljelentéktelenedése. Ha ellenben ez utóbbiak léte a kritérium, úgy a sikeres változás vallási-intézményi hanyatlásnak minősül. Könnyen belátható, hogy ez az érvelés legfeljebb az intézmény tradicionalista védelmezői szempontjából fogadható el. Társadalmi funkcionalitásának megítélésekor a vallási rendszert semmiképpen sem szabad valamely konkrét intézményesülési formájára korlátozni. Kérdés azonban, hogy mi mindent tekinthetünk vallásnak, ha nem az egyházat vagy a kulturális hagyományt használjuk mércének? A társadalmi változás vizsgálatának ezen alapkérdésére a konkrét összefüggésekben kell választ keresni!

Első nagyobb témakörünk, hogy maga a társadalmi rendszer differenciálódása, azaz a modern társadalom kialakulása, milyen társadalmi létformákat tesz a vallás számára lehetővé? A vallási rendszer két fő konstitutív elemének a specifikus kultúrát (világképet, tanítást, hitrendszert, etikát stb.) és az ezt képviselő közösséget tekintve és e kettőt a társadalmi „kihívással'' szembesítve a szakirodalom többféle vallásmodell kialakulását tartja lehetségesnek.

Berger úgy véli, hogy az első alternatíva abban áll, hogy a vallási alrendszer önmaga identitását dominánsan vagy a világnézet, vagy a közösség terén fogalmazza meg. A vallási hit töretlenségének (az ortodoxiának) a megőrzése – szerinte – csupán a külvilágtól való elfordulás és elszigetelődés útján oldható meg. Erre csak kevesen képesek és hajlandóak, de a kevesekkel meg lehet valósítani egy vallási ellenkultúrát, gettót vagy szektát. A másik lehetőség a közösség megőrzésére törekvés, a tagok sokféle társadalmi-kulturális helyzetéhez igazodás és a világnézeti szempontoknak ez alá rendelése. Az ilyenfajta vallási „liberalizálódással'', a kulturális önállóság és másság korlátozásával, a társadalmi hatókör talán megőrizhető. Berger (1969) nem lát több választási lehetőséget, mert a vallási rendszert eleve reaktívnak tekinti és mert az alternatíva két opcióját egymást kizárónak véli. Felfogása nem nélkülözi az empirikus bizonyítékokat. Számos új, a társadalmi átalakulásra adott válasznak tekinthető szekta és (pl. karizmatikus) vallási mozgalom „oldja meg'' önmaga számára oly módon a kérdést, hogy a világot „rossznak'' minősíti, elutasítja és valamilyen spirituális pótvilágba húzódik vissza. Nem véletlenül tartják egyes szerzők az ilyen csoportokat a szekularizáció jellegzetes termékeinek (Greely 1974, Wilson 1976), a másik oldalon a liberalizálódás a vallási önazonosság teljes elvesztéséig is eszkalálódhat (mint például a svéd államegyházban).

Bergerrel ellentétben egy harmadik út akkor adódik, ha nem tartjuk kikerülhetetlennek a vallási rendszer és intézmények deffenzívájáť. Vannak olyan új vallási mozgalmak, amelyek ugyan szigorú kritériumaik miatt csak a társadalom egy kis részét tömörítik, de innovatív szerepük van s ezzel összhangban fennmaradásuk és funkcionalitásuk biztosított. (Boff 1978.)

A negyedik lehetséges stratégia csak részben felel az „ortodoxia vagy taglétszám?'' kérdésére, ehelyett (emellett) inkább a „közösség vagy bürokrácia?'' problémát próbálja megoldani – ezúton a szektásodás és társadalmi elszigetelődés veszélyét is kikerülve. Nos, ez az elképzelés olyan komplex vallási intézményt jelent, amely

egy magas fokon specializált (funkcionálisan differenciált és bürokratikus) szervezet és a részautonómiájukat és közösségi viszonyaikat őrző alegységek szimbiózisából áll. Ez a modell ott tud megvalósulni, ahol a hatalom – például a szervezet gyengesége vagy a „bázis'' ereje következtében – nem a „hivatal'' kezébe összpontosul (Thung 1976).

A többféle társadalmi alakzat összehasonlításakor felmerül a gyanú, hogy a harmadik modell átmeneti fokozat. A dinamikus és kezdeményező stratégiának ki kell állnia a gyakorlat próbáját. A modern társadalomban való életképességet csak specializált intézményrendszer megteremtése útján tudja biztosítani és megőrizni. Ha ez sikerül neki, úgy nyitva áll előtte a negyedik, ha nem sikerül, akkor az első típus útja. A „liberális- egyházmodell''-típus mögött pedig mintha többféle tényállás rejtőzne. Egyik változatában ez a modell valóban képes egy csoport integrálására, és így kialakul a vallás társadalmi alakja (pl. az USA liberális protestáns egyházai). Egy további változatban a liberalizálódás a kulturális (vagy vallási) önazonosság elveszítésébe torkollik, azaz kérdéses, hogy adekvát-e ilyenkor a vallás társadalmi alakjáról beszélni (ez a kérdés talán a svéd államegyház esetében a legaktuálisabb). A harmadik tényállás az egyházi-szervezeti keretektől elszakadó, de a kultúrában – például a politikai kultúrában – intézményesülő vallás („polgári vallás'').

Martin (1978) némileg más eredményre jut, amennyiben szektákkal és új vallási kezdeményekkel nem foglalkozik, hanem csak a nagyegyházi vallási intézmény kilátásait vizsgálja. Számára az az alapvető kérdés, hogy protestáns vagy katolikus többségű kultúráról van-e szó. Az elsőről azt tartja, hogy mivel a protestantizmus individualista vallás s nem tart igényt arra, hogy társadalmi normákat fogalmazzon, zavartalan békében kijön a gazdasági, politikai s egyéb alrendszerekkel, azaz semmi sem teszi szükségessé a vallási intézmény hanyatlását (példája az USA, de bizonyítéknak tartja Nagy-Britanniát vagy Hollandiát is). Martin szerint a társadalmi differenciálódás csak a katolikus kultúrában veszélyezteti a vallási alrendszert és intézményt s ott is csupán a katolicizmus totalitásigénye, pontosabban társadalmi etikája miatt. Az elfogultság ellenére is érdekes érvelés kulcskérdése, hogy a katolicizmuséhoz hasonló átfogó és teljességre törekvő világnézet hatalmi helyzetben el tudja-e viselni a társadalmi pluralizmust? A pluralizmusellenesség mindenesetre éppolyan engesztelhetetlen ellenreakciókat vált ki. Az idézett, történelmi példákon szemléltetett elmélet prognosztikai értéke ellenben kétséges, hiszen ma már jóformán sehol sem található dominánsan katolikus kultúra s a pluralizálódás egyre általánosabban érvényesülő tény. Ha viszont az eredeti érvelést más szemmel nézzük, szinte ellentétes eredményre jutunk, amennyiben az adatok és érvek azt valószínűsítik, hogy a katolicizmus társadalmi identitása és a szorosan vett vallási alrendszeren túl is érvényesülő társadalmi szerepe erősebb, mint a protestantizmusé. Persze ez a változat is éppoly vitatható hipotézis, mint az előbbi.

A vallási alrendszernek ellenben nem csak léte és milyensége a kérdéses, hanem talán még inkább működése. A társadalmi átalakulás a feladatok átsúlyozását jelenti, ami pedig a vallási intézmény, helyesebben a teljes vallási rendszer átformálódását. Ennek a folyamatnak néhány csomópontját alaposabban szemügyre kell venni!

A szekta típusú vallási rendszer sajátossága, hogy elszigetelődése következtében kevéssé érinti a külvilág. A kis létszám lehetővé teszi az állandó személyes kapcso-

latokat és ezek révén megkönnyíti a hagyomány továbbadását a következő generációnak. A „világ" elítélése magyarázza, sőt követeli, hogy a vallásos közösség ne igazodjon ahhoz. A fundamentalizmus, azaz egy tételes rendszerhez való betű szerinti igazodás igénye pedig lehalkítja a kulturális változásokból adódó kérdéseket. Ily módon a szekta a társadalmi fejlődés meggyorsulásából és differenciálódásából keveset vesz észre. Lehetséges, hogy a társadalmi változás a korábbinál valamivel gyakrabban szakít el szektatagokat, de a tények azt mutatják, hogy éppoly gyakran hoz embereket olyan helyzetbe, hogy egy szektához csatlakozzanak. Végeredményben legfeljebb a szektatag mobilitása nő, de ennek a vallási formának a társadalmi jelentősége nem csökken.

Alapjában más helyzetben van minden nagyobb és összetettebb vallási rendszer, amely ha akarna sem tudna „kivonulni" a világból, de általában tudatosan aktív társadalmi jelenlétre és szerepre törekszik. A társadalmi rendszer differenciálódása során megszűnik az a közeg, amely a vallási nevelést „önmagától", ill. külön szervezés nélkül biztosította. Előbb a közoktatás bizonyul – mind a szakmai specializálódás, mind a társadalom pluralizálódása miatt – képtelennek a vallási nevelésre (noha a vallási ismeretanyagot esetleg továbbra is oktatja), azután a család szerepének változása korlátozza az otthoni vallási nevelést. A vallási rendszernek és szervezetnek egyik első feladatává válik a vallási szocializáció biztosítása.

A vallás és más társadalmi alrendszerek különdifferenciálódása azzal jár, hogy a vallási rendszer ezután (profán) külvilággal áll szemben. Ha a vallás egy általános humanizmus vagy az erkölcs nevében, vagy más indokkal mégis jelen kíván lenni a társadalom egésze (s a különböző alrendszerek) életében, akkor ezt a kapcsolatot külön meg kell teremtenie. Lehetséges, hogy a kapcsolat két aspektusa külön intézményesítendő: mind a valláson kívüli világ észlelése, mind az abban a világban való megjelenés. Reflektálatlanul és nem szervezett formában ez a kapcsolat változatlanul létezik az egyes emberekben, vallásos társaságokban, egyházi kezelésű profán funkciójú intézményekben stb. A vallási rendszer társadalmi helyének és szerepének kialakítása szempontjából döntő jelentőségű, hogy az mennyiben képes ezeket a kapcsolatokat állandósított formában saját működése meghatározó részévé tenni. (Ismeretes, hogy milyen következményekkel járt, amikor a vallási rendszernek a kapcsolatai a nagyiparral s az abban foglalkoztatottakkal megszakadtak.)

A „külkapcsolatok" jelentőségnövekedésének sajátos területe a különböző vallási intézmények (felekezetek, egyházak) egymáshoz és más ideológiákhoz, s más társadalmi alrendszerekhez való viszonyának átalakulása. A társadalmi rendszer új formájában az alrendszerek viszonyát nem valamiféle előre megadott rang vagy hierarchia, hanem az alrendszerek közötti erőpróba szabja meg, aminek eredménye az alrendszerek a társadalmi élet egésze szempontjából való fontosságot éppúgy kifejezi, mint az alrendszer image-ét és presztízsét a közvéleményben. Joggal lehet piaci helyzettel példálózni, ahol az áru önértéke és a kínálat módja egyaránt szerepet játszik eladhatóságában s ára kialakításában. Ezen a piacon a kínálók egy része – az egyházak – könnyen ráébredhetnek a kartellba tömörülés előnyeire, ami elviselhető áldozatok árán számos előnnyel járhat. Egyéb tényezők mellett ez a szempont is közrejátszhat az egyházak közötti kapcsolatok erősödésében, ill. az ökumenikus mozgalom kialakulásában (Berger 1963, Séguy 1973).

A társadalmi rendszer differenciálódásának a fokozódása a „külkapcsolatok'' és a vallási rendszeren belül, az ennek a biztosítását szolgáló intézményi formák bővülése irányába hat. A vallási szervezet szempontjából ez azt jelenti, hogy korábbi közösségteremtési és integrációs feladatai és a vallási szocializáció biztosításában rá maradó feladatok mellett meg kell birkóznia a „külkapcsolatok'' intézményesítésével és a saját rendszeren belüli feldolgozásával. Mindennek nyomán a vallási rendszeren belül nő a szervezeti feladatok mennyisége. Ennél fontosabb, hogy e feladatok nem vonhatóak össze egyetlen dimenzióba, azaz nő a rendszer komplexitása. A komplexitás fokozódásával pedig egyre kevésbé hatékony – s egyre kevésbé működőképes – a központosított irányítás, a rendszer mintegy önmagától decentralizálódik.

Mindezek a változások azzal járnak, hogy a vallási rendszer kevésbé képes megfelelni totalitás-igényének. A „külkapcsolatok'' bármilyen szerencsés szervezése esetén is nő azon területek száma, amelyek a vallással s különösen a szervezett vallással semmilyen közvetlen összeköttetésben nincsenek. Hasonló mód vége a kultúrvallás és népegyház korának, amikor mindenki részese volt a vallási kultúrának (s talán az intézménynek is). A vallási rendszerben való részvétel fokozódó mértékben indoklást igénylő személyes döntést követel – ellentétben azzal a korábbi helyzettel, amikor a nem-vallásossághoz kellett döntés és indoklás. Abban a pillanatban viszont, amikor a vallási szervezethez tartozás nem beleszületés kérdése és nem magától értetődő dolog, meg kell szabni a „tagság'' kritériumait. (Pontosabban: egyrészt a szervezet rákényszerül, hogy feltételeket fogalmazzon, másrészt a társadalmi nyilvánosság a „hivatalos'' ismérvektől függetlenül s azoktól nem egyszer jelentősen eltérő módon határozza meg a szervezett vallásosság, az „egyháziasság'' kritériumait.) A vallási monopólium megszűnte automatikusan magával hozza, hogy a vallás meghatározásában különbség van az intézményesen képviselt, a közgondolkodásban jelenlevő és a szubjektív álláspontok között. A cselekvés és a vallási intézményhez tartozás terén ez az egyházon kívüli („maga módján'') vallásosság megjelenésével jár. A vallási intézményrendszer változásának fontos eleme a szervezett vallási kontroll gyengülése (Dobbelaere 1981 : 100, Poulat 1988).

A harmadik sajátos probléma, ami a társadalomfejlődés során kiéleződik, a vallási szervezeten belüli fokozódó differenciálódás következménye. A történelmileg igen korán kialakult öntörvényű egyházi intézményben immár hosszú története van a célracionális (a vallási tanítás tudományos ápolását szolgáló, hatalomgyakorló, bürokratikus stb.) cselekvés és szerepek és az egyház értékracionális (módszeres világképét és etikát képviselő) ön- és küldetésértelmezése kö'ötti feszültségnek. Ez a karizma – vagy – intézmény, a lélek – vagy – szervezet dilemmája. Az elvi megoldás, ugyanis hogy „mindkettő'', a két elv radikális ellentéte miatt társadalmilag nehezen kivitelezhető. A gyakorlatban ez egyrészt az egyéni (misztikus) és öntörvényű közösségi (vallási mozgalmak, szervezetek, egyesületek) és másrészt az intézményi-szervezeti rögzítés (a tanbeli kánontól a vallásgyakorlat normatív előírásáig s persze legfőképpen egy legfelső szabályozó szervezet, egyházvezetés létrejöttéig) közötti ellentmondást jelenti. A modern társadalomban a legtöbb társadalmi alrendszer eleve célracionális elvekre épül, azaz ilyenfajta problémával nem találkozik. A bürokratizálódás ugyan általános tendencia, amit ellenben – legalább tendenciáját tekintve – a funkcionális specializáció korlátoz. A vallási alrendszer ezzel szemben nem csupán „saját eredeti

feladatait'' akarja hatékonyabban megvalósítani, hanem a társadalom legkülönbözőbb területeivel is kapcsolatban akar maradni. Az alrendszerek egyre fokozódó specializálódását és differenciáltságát a vallási rendszer soha nem képes utolérni (azaz mindig hátrányos helyzetben lesz), maga a kapcsolat ellenben állandó ösztönzés az egyházon belüli specializálódás fokozására. Ezzel nő és erősödik a vallási alrendszerben azon elemek mennyisége, nagysága és ereje, amelyek – függetlenedve az értékracionálisan meghatározott vallási identitástól – a célracionalitásnak engedelmeskednek (Dobbelaere 1981: 80–87. számos példát ad az egészségügy és az oktatásügy terén). A folyamatot a vallási alrendszer „belső szekularizációjának'' is lehet nevezni (Luckmann 1967). Kérdés, hogy ez feltartóztathatatlan, a vallási alrendszer identitását alapjaiban átalakító folyamat-e? Úgy tűnik, hogy egyrészt a közösségi elem erősödése, másrészt a személyes vallásosság felértékelődése (a „részvétel'' átértelmezése, a karizmatikus törekvések elfogadása stb.) az előbbivel ellentétes tendenciát jelent. A „megoldás'', azaz az egymásnak ellentmondó struktúraelvek összeegyeztetése még korántsem befejezett. A vallási rendszer eddig nem alakította ki az adekvát társadalmi formát. Úgy tűnik azonban, hogy a fejlődés az előbb negyedikként említett típus felé kényszerül, amelyben a „bázis'' és a szervezet, a társadalmi-közösségi spontaneitás és a központi rend és hatalom, a személyes vallási kezdeményezés és az intézmény egyetlen rendszerbe ötvöződik (mintegy a protestáns egyházak gyakorlatát továbbfejlesztve).

III. *A szekularizáció – mint a vallásosság változása*

A legvulgárisabb értelemben a szekularizáció elvallástalanodást jelent: a vallásos hívek számának csökkenését, a vallásgyakorlat ritkulását s még a hívek életében is a vallásosság leértékelődését. Meg kell néznünk, kiállja-e ez a felfogás az empirikus és az elméleti kritika próbáját, és mérlegelnünk kell, hogy a társadalmi differenciálódás és a vallási intézmény változásai miképpen befolyásolják a vallásosságot.

Az „elvallástalanodási tézis'' empirikus bázisa eredendően néhány európai ország tapasztalata, ahol 60–80–100 év óta a hagyományos vallásosság visszaszorulóban van. Mivel pedig az utóbbi 25–30 évben Európa legtöbb országában hasonló trend mutatkozott, a tárgyi bizonyítékokat sokan elegendőnek vélik s azt mondják, hogy a csökkenés egyrészt a modernizáció következménye, másrészt törvényszerű és megállíthatatlan. Az adatok alaposabb vizsgálata kétessé teszi a következtetés jogosságát. A vallásosság visszaesése nem minden országot jellemez (USA, NSZK, Írország, Lengyelország). A társadalmi (gazdasági, politikai stb.) fejlettség és differenciáltság a legkevésbé sem korrelál a hagyományos vallásosság jelentőségvesztésével (a viszonylag fejlett USA-ban például a vallásosság lényegesen magasabb szintű, mint kevésbé fejlett társadalmakban, sőt a 60-as évek táján még tovább emelkedett). Ott is, ahol csökken a vallásosság, a változás nem folyamatos (Wuthnow 1976). Valószínűleg rövid a megfigyelt időszak. Egyháztörténész szociológusok szerint a jelenleginél sokkal alacsonyabb vallási részvétel nem ritkaság a történelem során. Visszaesést követhet emelkedés. Európa több országában beszélnek vallási fellendülésről! Az itt kiindulásul vett tények magyarázatát lehet generációváltással járó életmódváltásban (Coleman 1978, Köcher 1981), vagy helyi okból származó helyi társadalomtörténeti sajátossá-

gokban keresni (Sasaki–Suzuki 1987). Pusztán a tények alapján sem a modernizáció és az elvallástalanodás kapcsolatát, sem az elvallástalanodás törvényszerű kiterjedését nem lehet általános szabálynak vagy törvénynek tekinteni. Kérdés, hogy az elméleti megközelítés mennyiben tud továbbvinni?

A társadalmi rendszer differenciálódása az egységes szabályozórendszer megszűntét is jelenti, azaz fellazul, majd eltűnik az a társadalmi rendezés, amely egy bizonyos világkép és erkölcs átvételére s a követésére késztetett (részben ezáltal, hogy nemigen volt más konkurrens világnézet, részben azáltal, hogy a normálisnak s egyedül jónak tekintett közös hittől és erkölcstől való eltérést a társadalmi béke megsértésének értékelte s annak megfelelően büntette). Több választási lehetőség megjelenése szinte törvényszerűen a „szavazatok'' megoszlásához, esetünkben a vallási választás arányának csökkenéséhez vezet. De vajon azonos-e ez a „hívek'' számának csökkenésével? Végleges válasz helyett csak fel kell idéznünk, hogy bizonyos országok és korok 99,9 százalékos szavazati arányai sem jelentették ennek megfelelő arány politikai törekvését. Nem tudjuk, hogy a választási lehetőség nélküli korban, vagy az erős társadalmi nyomással megtámogatott nyilvános vallásosság időszakában hányan voltak meggyőződéses vallásosak, hányan voltak magától értetődő – de nem végiggondolt – módon, hányan csak alkalmazkodásból (de különösebb belső konfliktusok nélkül), hányan csak látszólag, „kifelé'', miközben egészen másképpen gondolkodtak. A jelenlegi vallásosságban a választás lehetősége elvileg adott, a társadalmi nyomás a korábbinál kevésbé erős (ill. könnyebben kikerülhető) s bármi legyen is a személyes állásfoglalás, az itt vagy ott indoklásra szorul. A vallási (vagy nem vallási) pozíció tehát tudatos reflexiót igényel. Ez értelmezhető racionalizálódásként, fejlődésként, és a személyes szabadság megnyilvánulásaként, a dolog problémája azonban, hogy ezzel a tudatossággal az emberek nem azonos mértékben rendelkeznek, hanem az a szellemi érettség, frissesség, talán a műveltség függvénye. Mindenesetre valószínűsíthető, hogy a differenciáltabb társadalomban az explicit világnézeti döntésben jó adag tudatosság és elkötelezettség is megjelenik (ami korábban nem, vagy nem szükségszerűen volt jellemző).

A társadalmi rendszer differenciálódása más vonatkozásban is befolyásolja a vallásosság mikéntjét. Az alrendszerek (az egyén szemével nézve: a különböző életszférák) egymástól való különdifferenciálódása az individuum számára nem csekély terhet jelent, hiszen naponta többször kell az egyik rendszerből a másikba „átugrálni''. (Elég ha csak a család, a tömegközlekedés, a termelés, a kollegiális viszonyok, a bevásárlás, az óvoda vagy iskola és a tömegkommunikáció alrendszereire gondolunk, amit az ember egy átlagos munkanapon „végigjár''). E rendszerek közül több szigorúan a célracionalitáshoz igazodik – s ezzel a benne részt vevőkben gyakorta pszichikai-emocionális hiányérzetet teremt. A társadalmi rendszer differenciálódása elősegíti a társadalmi struktúra szétaprózódását, atomizálódását, azaz közösséghiányt teremt. Végül az alrendszerek egyenkénti s csak saját maguk számára érvényes célkijelölése egyén és közösség számára egyaránt kérdésessé teszi az élet, a cselekvés értelmét. A társadalmi rendszer differenciálódása eszerint jelentősen fokozza az igényt egy olyan társadalmi intézmény iránt, amely megfelel az emocionális igénynek és a közösségigénynek, és amely választ tud adni a lét értelmére. Ezek az igények s részben kielégítésük is kifejeződik az intellektualizálódási tendencián túl a valláson belüli emocio-

nalitás fokozódásában (a liturgia terén, a karizmatikus mozgalomban, kisegyházakban stb.) és nem utolsósorban a vallási közösségek számának és jelentőségének növekedésében.

A vallási intézmény átalakulása, különösképpen az istentiszteleti gyakorlaton túl a vallási és egyéb társadalmi alrendszerek közötti kapcsolatok kérdése az embereket megosztja. Ha annak az egyháznak a társadalmi gyakorlata, amelyhez valaki tartozik megváltozik, az nem ritkán kilépésre késztet. A különböző egyházak különböző társadalmi-politikai elköteleződése és irányzata megnöveli a vallásos emberek felekezetek közötti mobilitását: hozzájárul ahhoz, hogy egy-egy felekezet egy országon belül határozott társadalmi profilt nyerjen és a vallásosságnak is különböző típusai különülnek el. A társadalom kérdéseiben való állásfoglalás vagy annak elutasítása a vallási mezőny két szélén két markáns állásponthoz (kétféle gyülekezet-típushoz és kétféle intézményhez) vezetett. Számos kisegyház és néhány konzervatív nagyegyház a vallást elválasztja a társadalmi cselekvéstől. Ezeknek az egyházaknak a hívei vagy előnyös társadalmi pozíciójukat védik (Dél-Afrikai Református Egyház, az USA több felső osztálybeli híveket tömörítő egyháza), vagy a változatlanság s a „law and order'' képviselői – ugyancsak mindenekelőtt a gazdagabb országokban. Taglétszámuk stabil, vagy ha a társadalmi fenyegetettség érzése nő, emelkedhet (Kelley). A másik oldalon a társadalmi elköteleződés és a vallásosság kapcsolata ott bontakozik ki nyomatékosabban, ahol a hívek jelentős része társadalmilag hátrányos helyzetű. A katolikus egyház az elmúlt két évtizedben jelentősen elmozdult ebbe az irányba. Megismétlendő azonban, hogy a társadalmi kérdésben való egyértelműbb állásfoglalás maga is a vallási differenciálódás része s egyszerre okozza egyesek erősebb felekezeti elköteleződését és mások kiválását az egyházból.

Végül a vallási alrendszer, vagy akár csak egy-egy vallási intézmény hatókörének zsugorodása a személyes vallásosság szempontjából háromféle következménnyel járhat. Az egyháztól való elszakadással együtt járhat a vallással való szembefordulás, a materialista, talán az ateista álláspont elfogadása. Gyakoribb eset az „egyház nem, vallás igen'' döntés, az egyházon kívüli, „maga módján'' vallásosság választása. Kérdés, lehet-e ezt önálló, öntörvényű és önmagát reprodukálni tudó társadalmi formának tekinteni, vagy csupán az egyházban s hosszú történelmi hagyományban intézményesült vallás „maradékának'' és elkötelezettség nélküli haszonélvezőjének? A harmadik lehetséges következmény a tételes vallással való radikális szakítás, ám valamilyen egyszemélyes szinkretizmus kialakítása. A vallás és a materializmus határán (s alighanem részben mindkettőt átfedve) él a jövőkeresés (horoszkóp, jóslás), a földöntúlival való kapcsolatkeresés (mágia, asztaltáncoltatás, halottlátás, science-fiction-hit), az egzotikus transzcendenciaigény (keleti eredetű vallások) és a szerencsejátékok (lottó) szubkultúrája. A bennük megjelenő nem intézményesült, gyakran szubjektív rendbe sem rendeződő hiedelmek terjedése a szervezett, intézményesült és logikai rendszerbe foglalt vallásosság visszaszorulásának komplementer jelensége (Maître 1988, Mörth 1984, 1986). Az értékracionalitás dimenziójában maradva azt látjuk, hogy a vallásosság visszaszorulása bizonyos életszférákban a racionalitás csökkenését jelenti.

Összegzés

A szekularizációs elméletet nem jogos a vallás visszaszorulásaként értelmezni. Jelentése más és más a társadalmi rendszer, az intézmények és a közösség és egyén szintjén.

A társadalmi rendszer differenciálódásának a vallásra való hatásáról két (egymást nem kizáró) vélemény létezik. Az első szerint a vallás önálló alrendszerré válik, azaz működési területe szűkül, de „eredeti, igazi feladataira koncentrálódik''. A másik szerint a vallás elszakad egyházi formájától és „láthatatlanná'' válik, megtartva, sőt megerősítve a kulturális és politikai integráció funkcióját.

A vallási intézményrendszer a társadalmi változásra többféleképpen reagálhat. A vallás lehetséges társadalmi alakjai (1) a világból kivonuló szektáktól (2) a környezeti elvárásokhoz alkalmazkodó „liberális'' egyházon át (3) a közösségi és szervezeti dimenziót egyesítő, a társadalmi környezettel szemben önálló álláspontot képviselő egyházig terjed. Minden olyan vallási formációnak, amely nagyobb annál, semmint hogy életfunkcióit közvetlen, személyes kapcsolatok révén megoldani tudná, szembe kell néznie a differenciálódás egy alapvető következményével: ezután önmagának kell gondoskodni a vallás szocializálásáról; meg kell oldania a vallási tanítás társadalmi nyilvánosságát és intézményesítenie kell a többi társadalmi-kulturális alrendszerekhez fűződő kapcsolatait. (A különböző felekezetek részleges értékazonossága a felekezetek kölcsönös közeledésének, az ökumenének egyik szociológiai magyarázata.) A feladatok ilyen bővülése a belső differenciálódás és specializálódás irányába hat és „belső szekularizáció'' forrása lehet. A vallási intézmény komplexitása mindenképpen fokozódik és centralizmusa csökken.

A szekularizáció sem a rendelkezésre álló adatok, sem az elméleti megközelítések alapján nem azonosítható az elvallástalanodással, a vallásos emberek számának – a társadalmi fejlődésből, differenciálódásból következő – törvényszerű és folyamatos csökkenésével. Az általános érvényű és társadalmi elvárásokban is megjelenő vallási kultúra megszűnte és a társadalmi pluralizálódás azonban választási lehetőségeket teremt s a társadalomnak csak egy része dönt a vallás mellett. A vallási (mint a nem vallási) választás tudatosabb, mint a korábbi pozíció. A modernizáció különböző aspektusai a vallás néhány speciális vonásának kihangsúlyozására ösztönöznek. A vallásosságban erősebb hangsúlyt nyernek mind az intellektuális, mind az emocionális, mind a közösségi elemek. Végül a vallástól eltávolodók körében a materializmuson túl terjednek az irracionális hit-módok. A szekularizáció nem a hit, hanem a racionális és intézményesült kontroll szűkülését jelenti.

IRODALOM

Bell, D.: The return of sacred? The argument on the future of religion *The British Journal of Sociology* 28. 1977. 4. 419–449.

Bellah, R. N.: Beyond belief. Essays on religion in a post-traditional world. New York, Harper and Row 1970.

Bellah, R. N.: Hammond, P. E. (szerk.): Varieties of Civil Religion. New York, Harper and Row 1980.

Berger, P. L.: A market model for the analysis of ecumenicity. *Social Research* 30. 1963. 1. 77–93.

Berger, P. L.: Zur Soziologie kognitiver Minderheiten. *Internationale Dialog Zeitschrift* 1969. 2. 127–132.

Boff, L.: Église en genèse. Paris, Desclée 1978.
Coleman, J. A.: The evolution of Dutch Catholicism 1958–1974. Berkeley, University of California Press 1978.
Dobbelaere, K.: Secularization: A Multi-Dimensional Concept. *Current Sociology* 29. 1981. 2. 1–215.
Durkheim, É.: De la division du travail social. Paris, PUF 1967[8].
Fenn, R. K.: Toward a Theory Secularization. Storrs, Conn., Society for the Scientific Study of Religion Monograph 1. 1978.
Glasner, P. E.: The sociology of secularization. A critique of a concept. London, Routledge and Kegan Paul 1977.
Glock, C. Y., Stark, R.: Religion and Society in Tension. Chicago, Rand Mcnally 1965.
Greeley, A. M.: Unsecular Man: The persistence of religion. New York, Dell Publishing 1974.
Hadden, J. K.: Toward Desacralizing Secularization Theory. *Social Forces* 65. 1987. 3. 587–611.
Kehrer, G.: Organisierte Religion. Stuttgart, Kohlhammer 1982.
Kelley, D. M.: Why conservative churches are growing? New York, Harper and Row 1972.
Köcher, R.: Die Abwendung von der Kirche. Eine demoskopische Untersuchung über Jugend und Religion. *Herder Korrespondenz* 1981. 9. 443–446.
Luckmann, T.: The invisible religion: The problem of religion in modern society. New York, Macmillan 1967.
Luckmann, T.: La sécularisation: un mythe contemporain. *Bulletin du Centre Protestant d'Etudes* 24. 1972. 7. 5–15.
Lauwers, J.: Secularisation: A sociological theory or an ideology. 7th World Congress of Sociology, Varna 1970.
Lübbe, H.: Säkularisierung: Geschichte eines ideenpolitischen Begriffes. Freiburg, Karl Alber 1975.
Maître, J.: Les deux cotés du miroir. Note sur l'évolution religieuse actuelle de la population française par rapport au catholicisme. *L'Année sociologique* 38. 33–48.
Martin, D.: Towards Eliminating the Concept of Secularization In: Gould, J. (szerk.): Penguin Survey of the Social Sciences. Harmondsworth, Penguin 1965. 169–182.
Martin, D.: A General Theory of Secularization. New York, Harper and Row 1978.
Mörth, I.: Die andere Wirklichkeit. Elemente religiöser Sinnstiftung in der Science–Fiction–Literatur. *Österreichische Zeitschrift für Soziologie* 9. 1984. 1–2. 85–103.
Mörth, I.: Zwischen Aberglauben und Ideologie. Aspekte der Volksreligiosität am Beispiel Österreich. In: Ebertz, M. N., Schultheis, F. (szerk.): Volksfrömmigkeit in Europa. München, Kaiser 1986. 85–98.
O'Dea, T.: Sociology and the Study of Religion. New York, Macmillan 1970.
Parsons, T.: Religion in postindustrial America: the problem of secularization. *Social Research* 41. 1974. 2. 193–225.
Poulat, E.: Ou est la sociologie de catholicisme? Introduction. *L'Année Sociologique* 38. 1988. 23–32.
Richey, R. E., Jones, D. G. (szerk.): American Civil Religion. New York, Harper and Row 1974.
Rousseau, J. J.: A társadalmi szerződésről. Budapest, Helikon 1978.
Sasaki, M., Suzuki, T.: Changes of Religious Commitment in the United States, Holland and Japan. *American Journal of Sociology* 92. 1987. 5. 1055–1076.
Schelsky, H.: Ist die Dauerreflexion institutionalisierbar? In: Schelsky, H.: Auf der Suche nach Wirklichkeit. Düsseldorf, Diederichs 1965.
Schierer, R.: Civil Religion. Die religiöse Dimension der politischen Kultur. Gütersloh, Gütersloher 1987.
Schluchter, W.: Rationalismus und Weltbeherrschung. *Frankfurt, Suhrkamp 1980.*
Séguy, J.: Les conflits du dialogue. Paris, Cerf 1973.
Thung, M. A.: The Precarious Organization. Haga, Mouton 1976.
Tönnies, F.: Közösség és társadalom. Budapest, Gondolat.
Weber, M.: Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I–III. Tübingen, Mohr 1971–1972[5].
Weber, M.: Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre. Tübingen, Mohr 1958[2].
Weber, M.: Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen, Mohr 1956[4].
Wilson, B. R.: Contemporary transformations of religion. Oxford, Oxford University Press 1976.
Wuthnow, R.: Recent patterns of secularization: A problem of generations. *American Socioloical Review* 41. 1976. 5. 850–867.
Yinger, M.: The Scientific Study of Religion. New York, Macmillan 1970.

Tomka, Miklós: The Secularization Syndrom

The paper surveys the international literature on the issue of secularization. Its objective is to make the sociological application of the concept of secularization theoretically more unambiguous. The articulation of the paper follows Dobbelaere's argumentation. Accordingly no single theory of secularization can be envisaged. The issue of secularization appears in a different manner on the macro-social level, on the level of the system of religious institutions and on that of social action.

The basic concept of the macro-social dimension is social differentiation and its effect upon the religious sub-system. The representatives of one view (Fenn, Martin, Parsons) hypothesise the separation of the religious system, its specialization and the growth of efficiency within the system. According to the advocates of the other system (Bellah, Hammond, Luckmann, Yinger) the growth of the autonomy of social sub-systems increases the necessity of general integrations, in other words, religion moves away from its earlier concrete and institutionalized forms and becomes a general cultural force.

In the institutional dimension the question is the possible institutional and organizational reaction that can respond to the differentiation of the social system. The four possible types are the following: 1. isolation, 'ghetto-church', 2. adaptation lacking autonomy, liberal Church, 3. religious innovation, proselytizing Church, and 4. a complex Church organization unifying a number of the earlier ones. Different kinds of pressures derive from the differentiation of the profane environment, irrespective of the type realized, such as the growing complexity, bureaucratization and decentralization of the religious organization. Whereas the transformation of the organization is partly accompanied by the growth of non-religious regulation, in other words by the "internal secularization" of the Church, and partly by the differentiation of the manner of association with the organization.

On the level of individual and social activity popular parlance identifies secularization with the decline of religiosity. Such a process can be less documented by data and lacks theoretical justification worth the name. In this dimension secularization means the differentiation of world view, accompanied by the development of the different types of religiosity and irreligiosity, and by the growth of the role of consciousness and personal decision-making within religiosity itself. Religiosity is partly realized outside the institutionalized tradition and Church organization, which means that the role of the rational and institutionalized social control weakens and gets more limited.

Summing up secularization means the changing social position of religion, but does not mean its decline.

GYEKICZKY TAMÁS

IDEOLÓGIAI SZÖVEGEK TARTALOMELEMZÉSÉNEK NÉHÁNY SZOCIOLÓGIAI PROBLÉMÁJA

Tanulmányunk, amely az ideológiai szerkezet összefüggéseinek egy lehetséges szociológiai értelmezését mutatja be, a büntetőjogi ítéletekben található szövegek tartalomelemzésére épül. Mivel az ideológiák nyelvi közegben fogalmazódnak meg, a nyelv elemzésével számos, az adott ideológia által közvetített társadalmilag – nyelven kívül – létező összefüggés modellezhető.

A vizsgált ideológiai szöveg általános és ugyanakkor speciális ideológiai tartalmakat hordoz. Az elemzett ideológia olyan büntetőjogi ítéletekben található, amelyeket a munkában „fegyelmezetlenkedő" dolgozók ellen hoztak. Az ítéletek „születési ideje" 1952.[1] E tényben rejlik a vizsgált szövegek speciális jelentősége, hiszen az ideológiai szövegek az ítéletekben az ítéletek legitimációját biztosították, mivel az adott bűncselekményeket elítélni hivatott jogszabály – mint ilyen – nem létezett. Racionális érvekkel támasztották alá az elítélt magatartásának társadalmi veszélyességét, a magatartással szemben foganatosított intézkedések megengedhető és helyes voltát. A szövegek valóságképe így elsődleges fontosságú számunkra, jóllehet a programideológiák társadalmi mibenlétét mi sem a valóság megismerésében véljük megtalálni.[2]

Annyiban általános ez az ideológia, amennyiben része a kor politikai ideológiájának, része a sajtóban, rádióban, brosúrairodalomban tömegesen terjesztett ideológiai rendszernek. Mégis az, ami a teljes ideológia rendszerből nem kerül be az ítéletek szövegeibe – Rákosi, Sztálin dicsőítések – épp olyan fontosak számunkra, mint azoknak a kijelentéseknek az elemzése, melyeket a jogszolgáltató apparátus átvett (pl. a társadalmi-történelmi folyamatok megközelítésének szemlélete).

Az általunk alkalmazott vizsgálati módszer természetesen csak az átvett és szövegszerűen megtalálható kijelentéshalmaz analízisét teszi lehetővé. Ennek ellenére a rendelkezésünkre álló elemzések felhasználásával megpróbáljuk végiggondolni az ötvenes évek ideológiai rendszerének néhány szociológiai problémáját.

a) *A nyelvi közeg sajátossága*

Miért éppen a nyelvet vizsgáljuk? Mi után kutatunk (s miért) a nyelvben, a nyelvi kijelentések belső világában?

Az ideológiával foglalkozó szociológiai elemzések egy időben a nyelvi kijelentések elemzését másodlagos problémának fogták fel. A szemléleti fordulat feltétlenül Marcuse nevéhez fűződik, aki a modern társadalomtudományban először kísérelte meg egy társadalom működési mechanizmusait a nyelvi közegben bemutatni, és elő-

ször gondolta végig a nyelvi közeg aktív szerepét a társadalom stabilitásának biztosításában.[3]

De igazságtalanság lenne részünkről, ha nem említenénk meg az újabb elemzéseket,[4] annál is inkább, mivel a hetvenes-nyolcvanas években szül tett nyelv- és tudásszociológiai munkák már a társadalmi tudatformák komplex szociológiai analízisére törekednek.

Az elemzési szempontok bővülésének egyik oka kétségtelenül az volt, hogy a nyelvi fejlődés bizonyos sajátosságai, a nyelvi struktúrában fellépő torzulások egyre nagyobb számban észlelhető jelei a nyelvészet klasszikus módszereivel már elemezhetők: Így a figyelem a nyelvet meghatározó társadalmi közeg (politika, tömegkommunikáció, ideológia) felé fordult.[5]

A nyelv társadalmi természetére a modern társadalomtudomány már kialakulásának évtizedeiben – igaz csak részleges és improvizatív jelleggel – felfigyelt. A Marx nyomdokain járó társadalomtudomány a nyelv és a társadalom kapcsolatát hangsúlyozza ki. Így pl. M. Bahtyin a következőket írja: „A nyelv az ember közösségi tevékenységének terméke, és minden elemében az őt szülő társadalom gazdasági és társadalmi-politikai szerveződését tükrözi".[6]

A nyelv mint érintkezési forma az emberi cselekvés része és elengedhetetlen feltétele. A nyelvi szerkezetbe az emberi cselekvések konkrét története íródott bele. A társadalmi cselekvések előírásai, normái, a cselekvések és magatartások értelmezései és értékelései a nyelvi rendszer lényeges részét alkotják.

A nyelvben fogalmazódik meg a társadalom új érintkezési módjaira, formáira, céljaira, az együttműködés szervezésére vonatkozó társadalmi tudás, tapasztalat és elképzelés. Ezeket a nyelv grammatikai szerkezetében tárolja és adja át.[7]

Minden létező társadalom elsősorban a nyelvben tárja fel, tudatosítja és közli saját társadalmi konfliktusait, problémáit. Nemcsak a probléma megközelítésére ad a nyelv sémákat, hanem megfogalmazza a konfliktusok megoldási módjait is. A modern társadalmak életében ezért fontos a nyelvi mechanizmus tartalma, szerkezete feletti ellenőrzés megszerzése és gyakorlása. Rendkívül fontos annak a mechanizmusnak a kiépítése is, amely működése során problémakatalógust fogalmaz meg és biztosít a társadalmi kommunikáció számára. Claus Offe „tematizálásnak" nevezi ezt a folyamatot.[8] Álláspontja szerint a valóságos társadalmi viszonyok ellentmondásai, a konkrét társadalmi élet konfliktusai nem automatikusan válnak a társadalom tagjai és intézményei előtt „problémákká". Csak akkor válik valamelyik társadalmi érdekösszeütközés, ellentét problémává, ha a társadalom érdek- és hatalmi mechanizmusához kapcsolható társadalmi cselekvések az adott ellentmondásokat *problémaként definiálják.* „A politikai témák kialakulásának folyamatát nem valamely szereplő értelmes cselekvésének, vagy érdekracionális stratégiájának kell tartanunk, s éppen ezért ...kétoldalú *konstitúciós folyamatként* kell konstruálnunk"[9] – állapítja meg Claus Offe.

A konstitúciós folyamat mozgató eleme az az állami törekvés, amely a társadalmi rendet szabályozó normákat és értékeket sértetlenül és egymással összhangban levőnek kívánja fenntartani.

A társadalom tagjai előtt fontos a probléma kimondása, mivel a probléma keletkezése után már a megfogalmazott, tudatosított probléma megoldásai uralják a politikai uralom hatékonyságáról, teljesítőképességéről alkotott véleményáramlatokat.

A politikai problémák érdek- és hatalmi mechanizmusok révén kialakuló „fordító közegének'' létét a modern politikai társadalmakban általánosnak tekinthetjük. Általánosnak tekintjük a problémaalkotások szükségszerű és állandó folyamatát is, mivel a modern társadalmak tudásmechanizmusainak működése eleve problémahelyzetekre orientált. P. Berger és Th. Luckmann leírják azt a társadalomtörténeti fejlődést, amelyben a társadalmi életet végigkísérő konfliktussorozat végül problémahelyzet-sorozatként fogalmazódik meg.[10]

A társadalom által releváns problémának tekintett rendszer rögzül a világképben, beivódik a kommunikációs mechanizmusba és a szocializációs intézmények tudásátadási sémáiba. E rögzítettség tényén természetesen mit sem változtat a modern társadalmak azon sajátossága, hogy a világkép és a világképhez rögzített kérdések, megoldások alternatív szerkezetben épülnek ki, s ezzel mind a világkép, mind annak tartalmai, egymással összemérhetővé és egymással versengővé válnak. Az alternatív keret is működhet a nemzedékek számára adottságként.

A világfelfogások definíciói és értelmezési keretei az egyén számára elárulják, meghatározzák, hogyan kell társadalmi helyzetét, társadalmi viszonyainak sorozatát értelmezni. A „tipikus tapasztalatok'' és az „átlag gondolkodás'' valóságértelmező és rögzítő keretét a nyelv közvetíti és adja tovább.[11] „Minden nyelv egy specifikus világfelfogást testesít meg, a nyelv belső formája összhangban áll a világfelfogás alapvető orientációs és értékmintáival.''[12]

A nyelvek szintaktikus tagolódásai és társadalmilag releváns problémamegoldásokat éppúgy tartalmazzák, mint a tárgyak nevét, a tulajdonságok megjelölését, a sikeres cselekvésekhez elengedhetetlen „rutinszerű'' definíciókat. Mivel a nyelvi szerkezet, mint „objektivációs rendszer'' az egyéni léttől független; hiszen a nyelv létezését az egyén születése és halála nem érinti; ezért a nyelv szocializációs szerepe révén az egyén számára eleve beprogramozott előzetes döntéseket tartalmaz. A preformatív jelleg kiterjedhet a valóságban lehetséges cselekvések katalógusára, a problémák létére és megoldásaira, az egyéni helyzetek értelmezésére, és a társadalomfejlődési szituációk megítélésére.[13]

A nyelv mindezek miatt, a társadalmi struktúra- s hozzátehetjük, a politikai struktúra-stabilizációját biztosító intézménnyé nőtte ki magát. „Alapvetően a nyelv biztosítja be logikussággal az objektiválódott társadalmi világot. A legitimitások építménye a nyelvre épül, és a legfőbb eszköze is a nyelv... Mivel a jól szocializált egyén „tudja'', hogy társadalmi világa konzisztens egészet alkot, a „tudása'' jegyében kénytelen magyarázni működését, illetve működési elégtelenségét''.[14]

A nyelv fogalmi struktúrájában előállítja a valóság szerkezetét. A nyelvben meglévő osztályozási logika a nyelvet alkalmassá teszi a valóság osztályozására. A nyelvi osztályok sajátos tartalmakat hoznak létre, melyek a valóság tartalmaiként működnek.[15] Ebben az osztályozási rendben egyfelől rögződnek a konkrét társadalom működésére vonatkozó – összegzett – tapasztalatok, másfelől, az e tapasztalatokból következő – következtethető – cselekvési sémák.

A nyelv az ember számára csapdát állít. A nyelvi rendszer ugyanis bizonyos nyelvi „kultuszokat" állíthat fel, olyan hiedelemvilágot közvetíthet és teremthet, mely könnyen maga alá gyűrheti az ember valóságfelfogását és cselekvési orientációját.

A nyelvi szerkezet elemzésével eljuthatunk tehát:

1. a társadalmi cselekvések alapját képező orientációkhoz, értékekhez,
2. a társadalomban áramló problémafelfogásokhoz és azok megoldási módjaihoz,
3. a társadalom önmagáról alkotott felfogásához,
4. a cselekvések legitimációját ellátó világképhez,
5. az értelmezés és cselekvés tudatstruktúráihoz.

b) *Politika, ideológia és nyelv*

A társadalmi élet politikumcentrikus szerveződése nem hagyta változatlanul a nyelvi közeget sem. A nyelv – részben már vázolt – tulajdonságai nélkülözhetetlenek az ideológia társadalmi hatásának érvényesüléséhez, s ezáltal az adott politikai ideológia mögött álló politikai törekvések társadalmi mértékű kibontakozásához.

A politikai ideológiák fogalom- és (egyúttal) szóalkotásai aktív, tevőleges szerepet játszanak a nyelvi változások irányításában. Természetesen a nyelv mellett, a társadalmi kommunikáció más mechanizmusai is átrendeződtek a modern politikai rendszerek kialakulásával. A nem verbális kommunikáció szimbólumteremtő hatása például kiegészíti a nyelvben tárgyiasult politikai ideológiák fogalomrendszerét.[16]

A nyelvnek a politikai ideológiák fejlődésében betöltött hangsúlyos szerepe a már említetteken kívül más tényezőknek is köszönhető. Gondoljunk csak a nyelv és a gondolkodás szoros, már-már azonosságig menő együttélésére, a nyelv információátadási képességére, valamint a nyelv elsajátításával szerveződő szocializációs folyamatra. A nyelvi struktúrák lehetőséget adnak – a nyelvi jelek univerzális értelmezése miatt – szubkultúrák, társadalmi csoportok politikai közösségek világképének, szemléletének terjesztésére, a politikai törekvéseket követni kész hívek – pusztán a nyelv elsajátítása, használata révén kialakuló-szervezésére. Szociológiai vizsgálatok szerint a nyelv többféle szubkulturális rendszert tartalmaz, olyanokat is, amelyek egymás befogadását, hatását lerombolják. B. Bernstein kimutatja például a szubkultúrák nyelvi-grammatikai megfogalmazódásának oktatási folyamatban játszott hatását.[17] Számunkra azonban e helyzetnek az a következménye a fontos, miszerint a tudatosan irányított nyelvi kommunikáció a szubkultúrák kommunikációs kódjait általános kódrendszerként terítheti a tömegkommunikációt fogyasztó elé, így kívánva elérni a partikuláris politikai érdekek általános érdekként történő elismerését. A politikai uralomgyakorlás mechanizmusai nem hagyják érintetlenül a nyelvi jelrendszerek struktúráit sem.

A nyelvi kommunikációs közeg a társadalmi-politikai identitás kialakításának eszköze és lehetősége.[18] A nyelvi kódrendszerek hierarchikus elrendeződése, szerveződése megerősíti a valóságban fennálló hierarchikus társadalmi kapcsolatok elfogadását és fenntartását. Az elemzések szerint a politikai társadalmakban a nyelv egyenesen az uralmi rend stabilitását védő tényezővé lépett elő.[19]

A nyelvnek a politikai stabilitásra gyakorolt hatása abban foglalható össze, hogy a társadalom tagjai politikai tudatosságának mértéke, a saját és mások érdektörekvései-

nek és érdekartikulációinak minősége nagyban függ a nyelv által rendelkezésre bocsátott valóságfelfogó fogalom- és kódrendszer konkrét szerkezetétől.

A XX. századi társadalomtörténetet a politikai rendszer köré szerveződő társadalmi viszonyok dominanciája jellemzi. A politikai élet befolyása, túlsúlya, a kommunikációs mechanizmusban kialakította a „megzavart kommunikáció'' korszakát.[20] E kommunikációs korszak három típusát különböztetjük meg: az irányított, a korlátozott és az erőltetett kommunikációt. Az irányított kommunikáció a kormányzati politika által teremtett, direkt vezérlésű nyelvhasználatot jelent. A korlátozott kommunikáció a társadalmi csoportok különböző nyelvhasználati esélyét jelenti, azoknak a nyelvi készségeknek hiányát, amelyeknek birtokában a csoport meg tudja értékeit fogalmazni, érdekeit képviselni. Az erőltetett kommunikáció – melynek fogalmi eredete J. Habermas egyik művére vezethető vissza[21] – olyan kommunikációs rendszert jelent, melyben csakis meghatározott, az uralom számára veszélytelen témákról lehet szó. A nyelvi tudatosítás tárgyát nem képezheti olyan probléma vagy konfliktus, amely tudatos artikulációja (tematizálása) az uralomgyakorlás számára elviselhetetlen.[22]

Az irányított kommunikáció alapja a nyelvi kódok és nyelvi minták tudatos – és sajátos – megszervezése. A politikai cselekvések alapjául szolgáló valóságképre történő hivatkozások meghatározott szókészlet keretein belül történhetnek meg, azoknak a szavaknak, kifejezéseknek a kizárólagos használatával, melyeket a politikai irányítás a kommunikációs jelrendszer csúcsára emelt, melyeket kizárólagosan felruházott a valóságkép megfogalmazásának feladatával. A „monolit'' uralmi rendben az eddigi történelmi mozgások értékelésére olyan valóságinterpretációk jönnek létre, melyek eltüntetnek minden más interpretációs lehetőséget. A nyelvi megfogalmazások befolyásolásával megszüntetnek minden olyan valóságértékelést, mely az adott uralomhoz kötődő, adott interpretációval szemben áll.[23] A valóságinterpretáló rendszerek elemeinek tartalmi definíciója (mit *jelent* egy szó), a szavak eredete, a nyelvi formák összetétele, valamint az új történések és folyamatok felfogása és értékelése a politikailag irányított kommunikáció függvénye lesz. Mindezek hatására az írott és beszélt nyelv – e valóságinterpretáció kizárólagosságának következtében – hasonul a politikai-ideológiai szóhasználathoz. Az új nyelvi kódok a nyilvános kódrendszerek egész sorozatát, halmazát saját képükre formálják. A politikai sztereotípiák és szlogenek strukturálják a politikai észlelések történését, így a nyelvben való gondolkodás egy beprogramozott politikai világszemléletben való világlátássá alakul át.

Az irányított kommunikáció formái kiszűrhetőek és leképezhetőek. A korlátozott és erőltetett kommunikációs rendszer létezési módjai azonban rejtetté teszik a politikai ideológiák hatását, s e hatásmechanizmus csak olyan társadalmi-történelmi konfliktusok fényében világítható át, amelynek az eddigi világképet és valóságértelmezést elégtelennek mutatják. Mindkét forma közös tulajdonsága ugyanis az, hogy a fennálló intézmények léte *kérdés nélküli* marad. A társadalom tagjai és érdekcsoportjai törekvéseiket – eltérő okok miatt – nem *tudják* megfogalmazni. A korlátozott kommunikáció a társadalmi csoportok kérdés feltevő, probléma megfogalmazó képességének hiányát jelenti, az erőltetett kommunikáció pedig a nyelvi témarendszerek beszűkülését.

A politikai status quo fenntartásában mindkét forma nagy szerepet játszik. A nyelvi eszközök választékának beszűkülését információ-visszatartással, az oktatás és képzés intézményeinek sajátos megszervezésével (kommunikációs rendszereik átalakításával),[24] a tradicionális fogalmi sémák továbbélésének elősegítésével, az új jelenségek magyarázatára adott sematikus válaszokkal érik el. Mindezek eredményeképpen a nyilvános nyelvhasználat – bármennyire is uralma alá hajtja a hatalmi rendszer adott formája – elégtelennek bizonyul, és a kommunikáció hivatalosan szervezett tere mellett kialakul a nyelvhasználat „privatizálódásának'' szférája. A hivatalos nyelvhasználat rituális jellege a társadalom tagjainak, csoportjainak nem ad megfelelő keretet érdekeik kifejezésére, így rákényszerülnek egy olyan nyelvi rendszer megalkotására, melyben értékartikulációjuk számukra tudatosítható. Ebben a jelrendszerben viszont a csoportok nyelvi jeleinek értelmezése szűk, csak a jelek előállítói értik értelmüket és tudják jelentésüket. Problémafelvetéseik a hivatalos nyelvi rendszer részéről a „Nem-problémák'', „Látszatproblémák'' minősítését vívják ki.

A nyilvánosan problémaként látott és bemutatott problémahalmaz léte ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a valóságban fennálló, objektív problémákról esik szó a kommunikáció uralomgyakorlás által kontrollált formáiban. Mivel ez a kommunikációs rendszer a hatalom eredetére, az uralomgyakorlás jogosságára nem kérdez rá, így ezek a kérdések kiszorulnak a partikulárisan szerveződő kommunikációs térbe. Amiket a kommunikációs rendszerben tárgyalnak, azok – írja C. Mueller – „másodlagos problémák'', társadalmi hatásukban elenyésző jelentőségűek.[25] E kérdéseknek és válaszoknak nincsen hosszú távú érvényessége.

A vázolt társadalmi összefüggések miatt jöhet létre egyes szubkultúrák „politikai tájékozatlansága'', „elmaradottsága'', az a jelenség, hogy a „bonyolultabb'' híreket nem értik, és a komplex politikai programokat nem tudják értelmezni.

A nyelvhasználat és ideológia szinkronba kerülése a nyelv preformatív természetének köszönhető. A nyelvi jelek tulajdonságai, a nyelvi kijelentések logikai szerkezete, a nyelvbe szerveződő asszociatív logika teszik a nyelvet a politikai ideológiák társadalmi funkciója kibontakoztatásának szükséges eszközévé.[26] A nyelvi működés az összhang elvén keresztül strukturálja a valóságot, ítéli meg a valóság folyamatainak irányát, eseményeit. A nyelvi rendszer sokoldalú működése egyaránt támasza a nyelv szabályozó (preformatív), illetve szocializációs feladatának.[27]

Minden ideológiai rendszerben léteznek olyan kijelentések, amelyek a politikai-társadalmi rendszerről, a társadalomban létező és ható csoportok és egyének társadalmi pozíciójáról, a társadalmilag legitimnek tekintett célokról és értékekről szólnak. Az ideológia hatékonysága attól függ, hogy a társadalom tagjai hétköznapi tevékenységük folyamán az ideológiai nyelvhasználatban megfogalmazott célok és értékek szerint cselekszenek-e, illetve tevékenységük során keletkező társadalmi tapasztalataik általánosításával az ideológia által sugárzott világképet alapjaiban megkérdőjelezik-e. Amennyire céljaik és értékeik definícióját újra és újra az adott ideológiai rendszerben találják meg, az ideológiai hatékonyság követelménye teljesül. A társadalmi csoportok tagjai – és bizonyos esetekben a társadalmi csoportok – nem rendelkeznek azonos módon koherens ideológiai világképekkel. A heterogenitás egyik oka a társadalom strukturáltsága. A kérdés az, hogy az az ideológiai rendszer, amely hatni kíván, hogy építi ki a homogén általánosításokat a heterogén közegben.

Az egyik megoldás az, amikor az ideológiai struktúra – bár nem látható módon – maga is heterogén rendszerekből áll össze. Ez különösen a monolit szerkezetű ideológiák esetében jellemző. A versengő ideológiai megfogalmazások kiiktatásával keletkező űrt csakis az ideológiától megfosztott csoport szükségletére tekintettel lehet kitölteni. Ezekben az esetekben az ideológia belső logikai „teljesítménye'' az egymással összeegyeztethetetlen követelmények összhangba hozásának sikeres megoldása lesz.

Az ideológiai szerkezet, illetve a különböző ideológiák együtteséből fakadó heterogenitás a modern politikai társadalmak eredménye. Az ideológiával szemben megfogalmazott követelmények között azonban van egy állandó követelmény, melyet minden ideológiának követni kell. Ezt Galbraith a „Megfelelő Társadalmi Erény'' előállítási követelményeként jellemzi.[28] Különösen fontos – teszi hozzá – a modern tervezésen alapuló társadalmak esetében a tervezési apparátus céljaival ekvivalens magatartás előállítása.

Az ideológiai szerkezet történelmi változásai az ideológiák világképében is lecsapódnak. E lecsapódás azonban nem jár együtt a világképet leíró racionális modell átértékelésével. A technikára, a tudományra hivatkozó érveléseknek pl. kiváló közeget nyújtott e racionális kultúrából felszívódó nyelvi bázis.

Az ideológiai készletek elsajátítása, az ideológiai érvek tudása, az ideológiai hatásmechanizmus működtetésének ismerete előfeltétele a társadalom politikai életében való részvételnek. A kódok dekódolása, a politikai üzenetek megfejtésének képessége elengedhetetlen a politikai részvétel igényével fellépő csoportok számára. Mindez azonban nem jelenti automatikusan, hogy a politikai nyelvhasználat megtanulása a saját érdektörekvések megfogalmazásának tudását is jelentené. A problémák privatizálódása új irányba terelheti a társadalmi figyelem áradatait (pl. a tőke hatalma helyett a munkafeltételek állapotát elemzik), esetleg a társadalmi konfliktusok új területének megnyílását jelezhetik. Ugyanakkor nagy és heves konfliktussorozatot jelenthet a Megfelelő Társadalmi Erény előállításának etikai vonatkozások nélküli, a tradicionális ideológiák konkrét tartalmát figyelmen kívül hagyó kiépítési kísérlete. Ebben az esetben az „erényt'' csak a nyilvánosság direkt manipulálásával lehet meghatározni, esetleg a nagyfokú életfeltétel-javulás érvét útjára indítva.

c) *Ideológia és tudás*

A szociológiai gondolkodás kialakulásától kezdve foglalkozik az ideológiában megfogalmazódó világképek elemzésével, az ideológiai tudás sajátosságaival. A következőkben e témakört a teljesség igénye nélkül, pusztán elemzéseink függvényében szeretnénk érinteni.

Minden ideológia vizsgálat tartalmazza az ideológiák által nyújtott valóságkép leírását. Mi a magunk részéről egyetértünk Szabó Miklóssal,[29] aki a programideológiák valóságábrázolását nem tekinti lényeges elemzési szempontnak. Foglalkozni mégis azért foglalkozunk az ítéletszövegekben megbúvó valóságképpel, mert az általunk elemzett ideológiai szövegek éppen a valóságképen keresztül bizonyították be az elítélteknek tettük társadalomra veszélyességét, cselekedetük bűnösségét. Az ítéletekben megfogalmazott mondanivaló ugyanakkor a társadalom többi tagjának is szólt,

így a valóságkép tartalma lényeges szerepet kapott a társadalmi retorzió előállításában.

K. Mannheim úttörő munkássága nyomán mára világossá vált, hogy az ideológiai rendszer nem pusztán manipulációs mechanizmus, nemcsak – és nem elsősorban – hamis tudat, hanem olyan társadalmi jelenségegyüttes, amely nyelvi és gondolati bázisával együtt a léthelyzetek sorozatában mutatja be igazi arculatát.[30] A nyelvi szerkezet, a fogalmak rendje és a kapcsolataik szabályszerűsége éppúgy elengedhetetlen járuléka az egyes ideológiáknak, mint hordozó csoportjaik sajátos társadalmi helyzete.

Az ideológiai kifejezésformák érték- és normarendszerei részt vesznek a társadalmi cselekvések irányításában és ezen keresztül a társadalom uralmi rendje stabilitásának biztosításában.[31] Az ideológiában közvetített és megfogalmazott *tudás* azért sohasem pusztán a világ felépítésére vonatkozik, hanem a helyes cselekvés megismerésére, az etikailag, morálisan, de főképpen politikailag értékesnek tekintett magatartás körülírására. E ponton az ideológiai rendszerek változása is kimutatható. Egyfelől a XIX. században az ideológiák – főleg filozófiai megalapozottságuk miatt – a normarendszerek és értékhivatkozások direkt rendjét építették ki. A XX. század változása – J. Habermas gondolata szerint – abban áll, hogy a direkt normatív tartalom a háttérbe vonul, és megjelenik egy új ideológiai érvelés és tudástartam. A tradicionális ideológiákból átöröklött nyelvi szerkezet ugyanakkor a tudáselemek bővítését korlátozza mind a nyelv, mind a világkép vonatkozásában. A nyelvi rendszeren belül továbbra is fennmarad a szóelőállítás, szókincsképzés, fogalom meghatározás eddig is bevált módszere, az érzelmi emotív tartalom és a preformatív nyelvhasználati módok alkalmazása. Ezzel a fogalommagyarázat esetleg olyan érzelmi telítettséget kap, mely ellentmond a racionálisan definiált célok és tudáshalmazok alapvető logikájának. A világkép ezzel párhuzamosan szintén emocionális elemekkel telítődik. Bár a politikai intézményrendszert védő direkt érvelés nincs jelen, a kifejezések affektív tartalmában a politikai mechanizmushoz való kötődés érzelmi állapota pontosan megjelenik.[32]

Másfelől az új érvelési mód túlmegy a Mannheim által leírt és elemzett törvényszerűségen, nevezetesen azon, hogy az ideológiai rendszer egyértelműen reprezentálja egy-egy szociális csoport léthelyzetét. Az új ideológia átlépi az osztályhatárokat, olyan általános, mindenki számára értékként elfogadott érveléseket von be logikai rendjébe, melyek a részekre szabdalt társadalom tagjait összekötik.[33] Az ekképpen felépített ideológiai rendszer a politikai döntéseket csoportfüggetlennek mutatja be, a jólétre vagy nagy, általánosan mobilizáló társadalmi célokra hivatkozik.[34]

A döntés nem egy érdektagolt társadalom politikai és társadalmi igazságaiból, hanem a generálisan megfogalmazott célok tudományos és technikai érveiből nyer alátámasztást.

Az ideológia fennállását *szankciók* biztosítják. E szankciórendszer lényege, hogy a politikai elégedetlenséget kifejezni akaró csoport számára megszűnik a *politikai integrációs tér,* hiszen csak a status quót biztosító nyelvi kifejezésformák és szimbólumok rendszerei állnak a rendelkezésünkre. Csak az adott és politikailag ellenőrzött fogalmi koordináta-rendszerben összegezhető a társadalmi tapasztalat.

Az ideológiai szerkezet a társadalmilag szerveződő konfliktusokról is „árulkodik''. Az ideológiai tudáskészletbe csak az uralomgyakorlók által relevánsnak tekintett

konfliktusok kerülnek be. (Ezért az ideológiai rendszerekben kimondott és megjelölt konfliktusok nem biztos, hogy szociológiai értelemben is konfliktusoknak tekinthetők.) Így a valódi konfliktusok „tematizálásáért" nemcsak az intézményes világban, hanem ideológiailag is meg kell küzdeni. Még azt a fontos következményt is meg kell említenünk, hogy amennyiben az ideológiai „konfliktustematizálás" és a politikai intézmény világában szerveződő érdekkijárás nem lehetséges, akkor a hétköznapi élet állandóan keletkező és átalakuló ellentétei és összeütközései válnak a politikai konfliktusok kihordási területévé.

Az ideológiák tehát komplex módon, ellentmondásos funkciókat képviselve hatnak, és épülnek be az emberi kommunikációba. Feltöltődnek a társadalomban jelenlevő tudáskészletek szelektíven kiválasztott elemeivel, gyakorlati tudásként kezelt intellektuális tudással és intellektuális tudásként kezelt gyakorlati tudással.[35] A társadalom politikai rendjének konszolidálása és stabilitása miatt az érvényes és releváns tudást „becserélik" az esetleges érvényű vagy érvénytelen tudással. Így tudásként közvetít az ideológia olyan tudást is, melynek a status quo fenntartásán kívül nincs más funkciója, de éppen ezért kerül a hatalomgyakorlás mentén szerveződő tudáselosztás csatornáiba. E mechanizmus működése az esetleges érvénytelenné vált tudások további fenntartását is szolgálja, a hétköznapi tudás szaktudássá emelkedhet és a szaktudás ünnepnapi tudássá válhat.

Az ideológia leginkább az emberi kapcsolatokról szóló tudás elosztását befolyásolja. Ez az a terület, ahol a társadalmi uralom mechanizmusa már közvetlenül lefordítható, magyarázható, mivel „ide tartozik a társadalmi életet szabályozó és rendszerező jelek és jelképek ismerete, a társadalmilag elfogadott vagy elvárt magatartások, viselkedési szabályok és normák ismerete, a társadalmi életet szabályozó intézmények és mechanizmusok, jogok és jogérvényesítési lehetőségek, eljárások és szankciók ismerete."[36]

Az uralmi viszonyban elfoglalt pozíció elfogadása (annak az ismerete, hogy hova, milyen társadalmi csoporthoz tartozik az egyén), e tudás megszerzésével épülhet ki. Az ideológiai tartalomelemzés egyik feladata éppen a konkrét kijelentésekbe csomagolt társadalmi helyismeret feltárása lehet.

A politikai ideológiák nemcsak a világról alkotott tudás, hanem a valóság észlelésének más módszereire is kiterjesztik hatásukat. Az ideológiai közvetítés olyan pszichológiai szükségleteket elégíthet ki, mint az emberi hiedelemrendszer fenntartása vagy megerősítése, a múlt és a jelen pszichológiai dimenziókban rögzített észlelésének, a mítosz iránti emberi szükségletnek ébrentartása és táplálása.[37] Mind az emberi hiedelemrendszer, mind az ideológiai mező rendelkezik ugyanis valóságértelmezési és valóságátalakító funkcióval. Az ideológiai mező információsúlyozása, szelektálása vagy szűrése tápot adhat az információhiányra épülő valóságértelmezés hiedelemrendszerének felépülésére, illetve megerősödésére. De az ideológia a valóságátalakítás módszereinek definiálásával a valóságátalakító hiedelemrendszer továbbélésére is alapot adhat. A mitikus gondolkodás az időprobléma ideológiai kezelése és a mitikus struktúra időfogalmának egybeesése miatt épülhet rá az ideológiai mezőre. A mítosz struktúrája, felépítése, a reverzíbilis idő és az irreverzíbilis idő egybeötvözése a politikai ideológiák időértelmezéseit, történelmi folyamattagolásukat készíti elő és dolgozza ki.

Az említett sajátosságok mellett az előítélet és a politikai ideológiák kapcsolatára érdemes még felhívni a figyelmet.[38]

Az ideológia a társadalmi tudások rögzítésével stabilizálja a társadalmi folyamatokban meglévő ellentmondások ideológiailag megfogalmazott problémarendszerét, s ezzel a politikai uralom számára veszélyes alternatívák szerveződési lehetőségét akadályozza meg. „...a status quo megvédelmezésének szándéka, mint valamely teleológiai tételezés szándéka, csak akkor bukkan fel, amikor úgy látszik, hogy a status quót belülről vagy kívülről veszély fenyegeti, tehát amikor meg kell óvni valamely lehetségesnek vélt változástól'' – állapítja meg a helyzetet elemezve Lukács György.[39]

d) *Néhány gondolat az „ötvenes évek'' ideológiájáról*

Az eddigi elemzések (melyek nem nagy számban íródtak és még kisebb számban jelentek meg) az ötvenes évek ideológiai hatásmechanizmusát megpróbálják egy vagy két szempont alapján elemezni.[40] Nem becsüljük le ezeknek az elemzéseknek az érdemeit, szempontjaik egyedi és egy-egy elméletből kiragadott módszertanát azonban mégis szűkreszabottnak ítéljük.

Először is azt szeretnénk kimutatni, hogy az ötvenes évek ideológiai szerkezete nem volt homogén struktúra. Nem volt homogén abban az értelemben, hogy több szociológiai modellben leírható ideológiai rendszer élt és hatott egymás mellett és egymáshoz kapcsolva. Két példát hoznánk fel állításunk bizonyítására. Az időszak politikai dokumentumait elemezve és a Társadalmi Szemle cikkeit vizsgálva, elmondható, más típusú érvrendszer és nyelvi szerkezet szerepelt az egyik és más a másik helyen.[41]

A másik bizonyítékot a Szabad Nép sajtóelemzése szolgáltatja. Terestyéni Tamás mutatta ki,[42] hogy a lap hasábjain nem szerepelt – vagy csak csekély súllyal – a szociálpolitika érvrendszere és szóhasználata. Az általunk elemzett ítéletek ugyanakkor hemzsegnek az életszínvonal emelkedésének bizonyításától. Ugyanakkor hiányoznak az ítéletekből a Rákosit és Sztálint, valamint a pártot dicsőítő kifejezések. Sajátosan sokértelmű ideológiai részhalmazok képződtek tehát a legitimálni kívánt politikai mechanizmus egyre terjedő hatásterületeinek megfelelően. Az ideológia e korban kialakult rendszere teljes egészében befoghatatlan. A rendszer uralmi jellege, a politikai kontroll társadalmi kiterjesztésének végtelensége az ideológiai életben azt jelentette, hogy fel kell számolni az összes társadalmi alrendszer működéséből fakadó értelmezési logikát és az ideológia eszközeivel az összes területen semlegesíteni kell e társadalmi alrendszerek belső autonómiájából következő cselekvési elképzeléseket, értékeket, tudáselemeket. Így az ideológiai befoghatatlanság egyik oka a végtelen kiterjedésre való törekvésben található meg.

Az elemzést korlátozó másik ok az ideológia hordozóiban és kommunikációs közvetítőiben keresendő. Amit mi ma elemezni tudunk, azok a dokumentumok, a fennmaradt és objektív tényként adódó szövegek. Nem tudjuk rekonstruálni azt az értelmezési teret, mely a dokumentumokat, párthatározatokat, ítéletszövegeket, sajtócikkeket körülvette. Ez a kommunikációs szituáció adta ugyanis meg az ideológiai közlemények valóságos jelentését. A „Szabad Nép''-félórák, a csasztuskabrigádok munka előtti rigmusai, a bíróság kioktatása, az utókor számára még töredékesen

is alig rakhatók össze. Ugyanilyen visszaadhatatlan a kor szimbólumrendszerének (70-es trolik Pesten) és a mindennapi életet kitöltő értékeknek a teljes köre is.

Miképpen jellemezhető mindezek ellenére ez az ideológiai szövegrendszer, hogyan ragadható meg a szociológiai elemzés módszereivel?

Az eddigi ideológia elemzések osztályozó kategóriáit ideáltípusként értelmezve, a konkrét szövegekről elmondható, hogy az egyes ideáltípusokba felvett jellemző jegyek együttese alkotja lényegét.

Ideológia utópikus elemekkel (mivel az utópia ideológiává válásának korszakában született); programideológia állapotideológiai világképpel (mivel a jövőorientáltság valóságmegváltoztató középpontja eltolódott a program alapján megváltoztatott valóság igazolása felé); tradicionális ideológia technikai-tudományos racionalitást hordozó érvelési rendszerrel (mivel a jövőt tételező célracionális kiszámítottság egybefonódott metafizikai elemekkel); homogén, sokjelentésű logika, heterogén részrendszerekkel kiegészítve (mivel a sokoldalúan strukturált társadalomban elbukik egy totálisan zárt és homogén ideológia).

Az ellenség és jövőkép tengelyében szerveződő, de az adott valóságot bemutató érvelés a politikai identitás és uralmi elfogadottság zökkenőmentességét szolgálta. Verbálisan kommunikatív rendszer: mivel a társadalmi kommunikációban, a társadalom verbális és deskriptív nyelvi szerkezetében szerveződik. Ugyanakkor nem verbális: mivel a szimbólumok és rejtett/nyílt utalások egész sorozatát építik ki. Metafizikus: mivel a politikai érveléseket metafizikai-filozófiai érvekkel támasztja alá. De ugyanakkor politikamentes is: mivel az életszínvonal, jólét és boldogság értékeinek hirdetésével teremt követőket.

Egyszóval: sokszínű. Sokoldalúságát és sokértelműségét („Zelig'' jellegét) a megfelelő ellenideológiák hiánya még jobban felerősítette. Önmagát megtermékenyítve hordott ki ellenségeket, sőt még ideológiai állításokat és világképet is teremtett hozzá.

Az eddigi elemzések és elméletek közül mindegyiknek van valamilyen, számunkra lényeges üzenete. Az egydimenziós gondolkodás és szóalkotás éppúgy tetten érhető szövegeinkben, mint az ideológiai struktúrák emocionális érvelési szerkezetei.[43]

*

Tanulmányunk az MTA-SOROS Alapítvány támogatásával folytatott kutatás zárótanulmányának egy részlete. A kutatás 1986-ban az MTA Szociológiai Kutató Intézetében zajlott.

JEGYZETEK

[1] Az ítéletek feldolgozása az MTA Szociológiai Kutató Intézet Szervezetszociológiai Osztályán folyt. Az ebből az anyagból megjelent publikációk a következők: *Gyekiczky Tamás:* Törvényesen elítéltetett, Kirika 84/7. *Gyekiczky Tamás:* A munkafegyelem szabályozásának társadalmi háttere, Medvetánc 1985/2.3. *Gyekiczky Tamás:* A munkafegyelem jogi szabályozásának háttere az 1952-es év Magyarországán MüM. Marxizmus Főosztály, Szociológiai Füzetek 40. sz. 1986., illetve kéziratban: *Gyekiczky Tamás:* Munkafegyelem az 1952-es év Magyarországán, MTA Szociológiai Kuató Intézet, 1986.

[2] Erről lásd *Szabó Miklós:* Programideológiák és állapotideológiák c. tanulmányát, Világosság 1978/2.

[3] *Herbet Marcuse:* Az egydimenziós tember. Kossuth, Bp. 1990.

[4] Így pl. lásd *Thomas Luckmann és Peter Berger:* Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit c. munkáját – német kiadás: S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1972.

[5] Nagyon jól jelzi ezt a következő összeállítás: Zur Soziologie der Sprache, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 1971/15. Sonderheft. Szerk.: René König. Köln. Westdeutscher Verlag. E kötetből a nyelvproblémák újszerű megközelítését két referátum jelzi. *Th. Luckmann:* Soziologische Erforschung der Sprache, *G. Brage:* Das System der Kommunikation als intermediere Struktur.

[6] *Mihail Bahtyin:* A beszéd és a valóság. Bp. Gondolat, 1986. (TTK) 127.

[7] Uo. 142.

[8] *Claus Offe:* Berufsbildungsreform. Suhrkampf Verlag, Frankfurt am Main 1975. A könyv magyar fordítását Mezei György készítette. Oktatáskutató Intézet Könyvtára.

[9] Uo. Magyar fordítás, 97.

[10] A fenomenológia a társadalomtudományban. Bp. Gondolat, 1984. *Peter Berger–Thomas Luckmann*: A valóság társadalmi felépítése c. tanulmány. 321.

[11] Uo.

[12] *Mihail Bahtyin* I. m., ou.

[13] *Peter Berger–Thomas Luckmann* i. m.

[14] Uo.

[15] *Viktor Zvegincev:* Nyelv és magatartás. Megj.: Theoriticseszkaja pridklednaja lingvisztika, Moszkva 1968. 70–90.

[16] *Claus Mueller:* Politik und Kommunikation (Zur Politischen Soziologie von Sprache, Sozialisation und Legitimation), List Taschenbücher der Wissenschaft. Sozialwissenschaften. List Verlag München 1975. 23.

[17] *Basil Bernstein:* Nyelvi szocializáció és oktathatóság. Megj. a Társadalom és nyelv c. kötetben. Bp. Gondolat, 1975. 393. old.-tól.

[18] *Claus Mueller:* Politik und Kummunikation (Zur Politischen Soziologie von Sprache, Soazialisation und Legitimation), List Taschenbücher der Wissenschaft. Sozialwissenschaften. List Verlag München 1975.

[19] Uo. 29.

[20] Uo. 30.

[21] *Jürgen Habermas:* Technik und Wissenschaft als „Ideologie" c. munkájáról van szó.

[22] *Claus Mueller:* i. m. 32.

[23] Uo. 36.

[24] Erről lásd *Basil Bernstein* id. tanulmányát.

[25] Lásd *Claus Mueller* i. m. 117.

[26] *Szende Tamás:* A szó válsága, Bp. Gondolat, 1979. 132.

[27] *Charles Osgood.:* Az összhang elve. Strukturalizmus, Bp. Európa, 1966. 60.

[28] *Kenneth Galbraith:* Közgazdaságtan és társadalmi cél. Bp. 40.

[29] Szabó Miklós idézett tanulmánya.

[30] *Karl Mannheim:* Ideológia és utópia, Bp. Gondolat, 1960.

[31] *Claus Mueller:* i. m. 127.

[32] *Bernhard Badura:* Sprachbarrieren. Zur Soziologie der Kommunikation. Problemata Fromman-Holzboog, Friedrich Froman Verlag, Stuttgart 1973.

[33] *Claus Mueller* i. m. 131.

[34] Uo.

[35] *Ferge Zsuzsa:* Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 15.

[36] Uo. 19.

[37] *Hankiss Elemér:* Szentgyörgyök és sárkányok. Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. Bp. TÉKA 1980. 128. *Lévi-Strauss:* A mítoszok struktúrája, Strukturalizmus, Bp. Európa, 1966. 137.

[38] *Bernhard Badura:* i. m. 68.

[39] *Lukács György:* A társadalmi lét ontológiájáról. Bp. Magvető, 1976. II. kötet 451.

[40] *Cs. Kiss Lajos:* Adalékok az ideológiai „észlelés" és jelentésadás természetéhez. (A bolsevik programideológia legitimációs rendszerének változásai 1946–1953) MSZMP Társ.tud. Intézet, Bp. 1984. (kézirat). *Terestyéni Tamás:* A politika fogalma a párt központi lapjának három évfolyamában. Megj.: Az információtól a közéletig, Bp. Kossuth, 1973. 84. *Szabó Miklós:* id. cikke, de ide sorolható még a szerző egyik tanulmánya is. *Gyekiczky Tamás:* Ideológiai érvek a munkafegyelem megsértőivel szemben 1952-ben hozott büntetőbírósági ítéletekben. Jogi Kari Acta. 1985. (ELTE AJTK ki-

adása) és *Gyekiczky Tamás:* Legitimációs érvek és értékek az MKP, MDP, MSZMP kongresszusi határozataiban és dokumentumaiban. MSZMP Társ.tud. Intézete, 1982. (Kézirat)

[41] A Társadalmi Szemle elemzése Cs. Kis Lajos Művében található.

[42] *Terestyéni Tamás* tanulmánya

[43] Az ítéletek empirikus tényanyagának leírását lásd: *Gyekiczky Tamás:* Tudásszociológiai kísérlet egy történelmi korszak ideológiájának értelmezésére. Acta Facultatis Tomas XXIX. 1987. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Bp. *Gyekiczky Tamás* „A szót leírják..." (Empirikus adatok az ötvenes évek ideológiai szerkezetének elemzéséhez) Társadalomkutatás, 1988. 1. sz.

Gyekiczky, Tamás: Some Sociological Problems of the Content Analysis of Ideological Texts

The paper analyses the set of arguments involved in the rulings of penal courts as the curious manifestations of the dominan t ideology of the fifties. These arguments were used to prove that the accused brought to the court for minor offences and lapses were criminals.

The raw material of the analysis is that set of concepts and language which is offered by the text of the rulings. The issue is not only that of the ideologically interpreted arguments and counter-arguments, but also of the language as a specific tissue. The use, operation and implementation of language is eminently suited for wording, directing and legitimizing social action.

The medium of language had been politicized in the fifties. Such a world view and outlook had been moulded and made the tissue of thinking which had been carrying direct political objectives. Naturally the structure of language had suffered deformities as well.

In this medium the set of ideological meaning had become the basis of communication and the construction of reality. Ideology however, under the pressure of efficiency, had a controversial internal structure, it contained different structures and elements of knowledge. It linked such logical statements communication by language did not regard as organically associated, it derived such logical series from each other the realistic basis of which has been dubious at the most.

The final conclusion of the paper is that the Stalinist ideology of the fifties could not be the starting point of the set of arguments legitimizing the penal procedures by mere change. The Bolshevik–Stalinist ideology itself was repressive, it was the world view of ruthless intolerance instead of an "understanding" interpretation of reality, promoting social co-operation.

BOKOR ÁGNES–KARAJÁNNISZ MANOLISZ

ABSZTRAKT TÁRSADALOMKÉPEK

A társadalomkutatók fejében általában él egy sémaszerű, absztrakt kép a vizsgált társadalom szerkezetéről, egy képzeletbeli síkban vagy térben való elrendeződéséről – a sokkal bonyolultabb, összetettebb, csak verbálisan kifejezhető, viszont strukturálatlanabb társadalomképük mellett. Az elvont, sematikus társadalomrajzok persze sokfélék lehetnek, de van közös vonásuk is: valamilyen szempontból az adott társadalom lényeginek tartott sajátosságát jelenítik meg. A társadalmi rétegződéssel, a társadalmi egyenlőtlenségekkel foglalkozók számára a leglényegesebb ilyen sajátosság a hierarchia jellege. Ez a kifejezés persze sokkal több fontos tényezőt takar egy szociológiai elemzésben, mint amennyit egy absztrakt séma magában foglalhat – vagyis itt nem csupán a társadalmi egyenlőtlenségi rendszernek a lényegi vonására való leegyszerűsítéséről, hanem ez utóbbinak is csak „csontvázszerű" megjelenítéséről van szó. Feltételezhető, hogy nemcsak a társadalomkutatóknak, hanem a más foglalkozásúak egy részének is van valamiféle elvont képe arról a társadalomról, amelyben élünk, hiszen néhány használatos nyelvi fordulat (mint amilyen a társadalmi ranglétra vagy a társadalmi piramis) utal erre.

A tudattal vagy a közvéleménnyel foglalkozó szociológusok gyakran beleütköznek a válaszadók verbális készségének korlátjába – különösen, ha standard kérdőíves interjúval dolgoznak. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a kérdezettek ebből a szempontból három csoportba oszthatók: 1. akik képesek önállóan megfogalmazni attitűdjeiket, véleményüket stb.; 2. akik erre nem képesek, de arra igen, hogy valamilyen alkalmas módon eléjük tárt megfogalmazásban ráismerjenek saját álláspontjukra; és 3. akik ez utóbbira sem képesek. Minél kevésbé közismert és minél bonyolultabb egy véleménytárgy, annál nehezebben talál a kutató alkalmas formát a véleményazonosság vagy -eltérés felismertetésére, s így annál többen kerülnek a vizsgálat során a fentiek közül a harmadik csoportba. Amikor a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerről szóló véleményeket kívántuk vizsgálni, adott volt számunkra a standard kérdőíves interjú módszere és az elvont, elvontságában csak keveseket foglalkoztató véleménytárgy. Megkíséreltük azonban ezt a véleménytárgyat oly módon prezentálni a kérdezetteknek, hogy elősegítsük a – feltehetően legtöbbjükben meglévő, de – homályos érzeteknek, benyomásoknak az elvont jelenségre való, s lehetőleg egységes módon történő vonatkoztatását elérni. A „tiszta intelligencia" mérését szolgáló, síkgeometriai ábrákat hasonló megfontolásokból használó pszichológiai tesztek példáján felbátorodva kérdőívünkben alapvetően nonverbális, absztrakt sémákkal operáló kérdéseket alkalmaztunk.[1] Próbálkozásunkat kísérleti jellegűnek tekintjük.

A hetvenes évek második felében a szociológiai megismerést talán túl könnyűnek feltételezve, annak lehetőségeit kissé eltúlozva, a Réteghelyzet-rétegtudat elnevezésű kutatás résztvevői (s egyben az ilyen című kötet szerzői) többek között azt a célt tűzték maguk elé, hogy az emberek fejében élő társadalomképet a fentiekben körvonalazott absztrakt sémák és az ezeket értelmező egy-két mondatos leírások segítségével megragadják.[2] Amikor a nyolcvanas évek közepén módosított formában (ennek mikéntjéről és okairól később lesz szó) megismételtük egyik kérdőívünkben[3] az „ábrás kérdést", szerényebben, vagy inkább konkrétabban, pontosabban fogalmaztuk meg a vele kapcsolatos várakozásunkat. Szándékunk az volt, hogy egyrészt teszteljük: mennyiben találkozik a szociológusok elképzelése a társadalomról mint absztraktról a nemszociológusok képzeteivel, másrészt pedig az, hogy a jelen-, a múlt- és a jövőbeli társadalomról alkotott *véleményeket* közvetett úton feltárjuk, áttételes módon explicitté tegyük.[4]

A tíz évvel ezelőtti vizsgálatban négy ábrát mutattak meg a kérdezetteknek,[5] s ezeket a következő leírással jellemezték:

> „1. Társadalmunkban vannak, akik fent, és vannak, akik lent vannak. Persze ez nem jelent teljes elkülönülést, hiszen van egy szűk réteg, amely a kettő között helyezkedik el.
> 2. Társadalmunkban az emberek egymás fölött álló rétegekben helyezkednek el, és a magasabb rétegekben egyre kevesebben vannak.
> 3. Társadalmunkban a többség egy átlagos helyet foglal el és ezek között viszonylag kicsik a különbségek. Van azonban egy kisebbség, akik nagyon jó helyzetben vannak, és egy másik, akiknek az átlagosnál sokkal rosszabb a helyzetük.
> 4. Társadalmunkban ma már kicsi a különbség a jó és a rossz helyzetben levők között."

Az egyszerűség kedvéért nevezzük el e négy ábrát a fenti sorrendben a következőképpen; „lombik", „piramis", „hasas babapiskóta", „ellipszis".

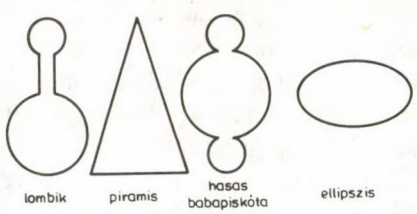

Az akkori válaszadók kétharmada a *hasas babapiskóta* ábrát érezte leginkább hasonlónak a magyar társadalomról szerzett benyomásaihoz. Egy kisebbség (pl. a parasztok harmada, az óbudai értelmiségiek negyede) még egyenlőbbnek látta a magyar lakosság helyzetét, s az *ellipszis* alakzatot választotta. A *lombik* ábrát igen kevesen gondolták adekvátnak (minden rétegben legfeljebb 10% körüli arányban). Figyelemre méltó azonban, hogy ezt, a négy közül a legegyenlőtlenebb társadalmi hierarchiát sugalló rajzot leginkább a szegényes körülmények között élő szakképzetlen munkások ismerték el magukénak (15%-uk). A *piramis* alakzat választása szintén ál-

talában egytizednyi kisebbségre korlátozódott, de egyes munkásrétegeknél a 20%-ot közelítette.

Az 1987-es vizsgálatban nemcsak az jelentett eltérést az előzményhez képest, hogy másképpen fogalmaztuk meg a kutatandó problémát, hanem az is, hogy a kérdezetteknek szóló kérdés, az ábrák és azok leírása is más volt némileg. A rajzok és a szövegek leegyszerűsítése az egységesebb értelmezhetőség reményében, valamint azzal a szándékkal történt, hogy az alakzatok létező egyenlőtlenségi formákhoz hasonlítsanak. Az új verzióban az ábrák szögletesek, egyenlő területűek és magasságúak, hogy ezáltal is megkönnyítsük a válaszadók dolgát. Van azonban annyi azonosság a két felvétel között, hogy bizonyos általánosságokban mozgó megállapításokat tehessünk összehasonlításuk alapján.[6] Az újabb keletű felvételben öt rajz szerepelt, az alábbi kísérőszöveggel:

„1. Kevesen vannak fent, nagyon kevesen középen, a nagy tömegek pedig lent.
2. Piramishoz hasonló társadalom, kevesen vannak fent, többen középen és a legtöbben lent.
3. Olyan, mint egy piramis, avval a különbséggel, hogy csak kevesen vannak egészen lent.
4. Olyan társadalom, amelyben a legtöbb ember középen van.
5. Sok ember van a „fent"-hez közel és kevesen a „lent"-hez közel."

Nevezzük el ismét a rajzokat, mégpedig a következőképpen: „talpas", „piramis", „búgócsiga", „orsó", „madárijesztő". Az 1978-as és 1987-es *piramis* ábra azonosnak tekinthető, a *lombik* megfelelője a *talpas,* a *hasas babapiskótá*ból és az *ellipszis*ből lett az *orsó,* s ez utóbbinak változata a *búgócsiga* és a *madárijesztő* is.

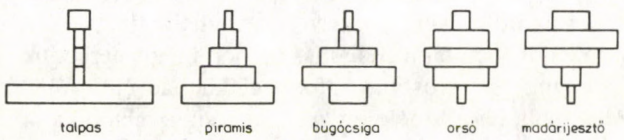

Hogy összehasonlíthassuk a kétféle felvételből származó adatokat, összevonást kell alkalmaznunk. Ily módon egyelőre háromféle rajzról fogunk beszélni, a *piramis*ról, a *lombik/talpas*ról és a „gömbölyű" ábrákról.[7] Így tekintve a vizsgálati adatokat, figyelemre méltó változás tűnik elő: míg a *talpas/lombik* ábra választóinak aránya nem változott, a *piramisé* kétszeresére növekedett, s ennek megfelelően a nagyobb egyenlőséget mutató képeké lecsökkent. (A korábbi vizsgálatban a *hasas babapiskótá*ra és az *ellipszis*re szavazók aránya rétegenként 74 és 94% között alakult, s egyedül a gyári segédmunkások körében volt 65%. Most a felkínált lehetőségek közül választani tudóknak csak 65%-a gondolta a „gömbölyű" ábrákat a mai magyar társadalomra illőnek.) Ebből arra következtetünk, hogy növekedett azoknak az aránya, akik viszonylag egyenlőtlennek látják társadalmunkat, illetve erősödött az egyenlőtlenségek növekedésének hite.

A hetvenes évekbeli vizsgálatban a – mintában képviselt – társadalmi hierarchia két végpontján lévők: az értelmiségiek (s főleg a vezetők, a budapesti középiskolai tanárok, a pártalkalmazottak) illetve a parasztok látták a valóságosnál sokkal *egyen-*

lőbbnek a kortárs társadalmat. A magas státusúaknál az ideológia hirdette társadalomképpel való konformitásról lehetett szó. A hagyományos paraszti munkát végző falusiaknál pedig valószínűleg a szűkebb horizont, s a szűkebb viszonyítási kereten belül végbement radikális változások: a falusi társadalom nagymérvű nivellálódása voltak a véleményeltérítő tényezők. Egymástól szintén nagy társadalmi távolságra lévő, de más jellegű két csoport: a budapesti (elsősorban szegény) szakképzetlen munkások és a budapesti újságírók között volt fellelhető a nagyon erős társadalmi *egyenlőtlenséget* látó kisebbség. A nyolcvanas évekre nemcsak az egyenlőségbe vetett általános hit csappant meg, hanem valamennyi rétegben megjelent az eltérő beállítottságú kisebbség. E „társadalomkritika'' megjelenése nem haladja meg a rétegarányos mértéket, az alsó munkamegosztási rétegeknél a vélemények ilyen értelmű „radikalizálódása'' – az összehasonlítható a jelen társadalomra vonatkozó kérdés alapján önmagában – nem mutatható ki.[8] Az összevetésből az a feltételezés is adódik, hogy a társadalmi egyenlőtlenségről alkotott véleményeket a személyes élethelyzettel való elégedettség/elégedetlenség is befolyásolja; a múltra és jelenre vonatkozó ismeretek, a politikai nézetek, a vonatkoztatási keret és a családi-egyéni életpálya mellett és ezekkel összefüggésben.

Véleménynélküliek

Elkerülhetetlen itt annak a kérdésnek a tárgyalása, hogy itt miért nem interpretálhatjuk a fenti módon nyert információkat a megkérdezettek, sőt mi több, a Magyarországon élő teljes népesség társadalomképeként (akár csak az előzőekben korlátozott, absztrakt értelemben is). Nem hiszünk abban, hogy a köznapi gondolkodásban élő társadalomképet az itt taglalt módszerrel megismerhetjük, de abban sem reménykedünk, hogy a közeljövőben bármiféle más módon megismerhetjük azt. Így is, másképpen is szerezhetünk bizonyosfajta információkat, de úgy véljük, *megismerésről* akkor sem beszélhetünk, ha a szociológiai metodológia-metodika óriási mérvű fejlődése következik be. Ugyanis a fő akadály nem megismerési módszereink kezdetlegességében, hanem a társadalmi tudatosság, a társadalomról való véleményalkotás és véleménykifejezés kezdetlegességeiben rejlik. Ha a nálunk gazdaságilag fejlettebb, polgárosodottabb társadalmak példáját ezen a téren perspektívának tekintjük, akkor azt mondhatjuk, hogy várható nálunk is a társadalomról való gondolkodás és véleménykifejtés képességének szekularizációja, e téren az értelmiségiek monopóliumának megtörése, de ez minden bizonnyal csak lassan, fokozatosan történik majd.[9] A ma kutató magyar szociológusnak bele kell törődnie abba, hogy kor- és honfitársaink jó része nincs olyan fokú nyelvi és gondolkodási készségeknek a birtokában, hogy velük e kérdésről kommunikálni lehessen – legalábbis a standard kérdőíves interjú mesterséges szituációjában. Amit ma megtudunk, az nem az, hogy milyen az emberek társadalomképe, hanem inkább az, hogy *ha belekényszerítjük őket abba a helyzetbe, hogy elvontan, általános szinten gondolkodjanak olyan dolgokról, amelyekről nem szoktak, milyen, a társadalomra vonatkozó véleményekre, értékítéletekre, emlékekre és várakozásokra következtethetünk.*

Az 1987-es felvétel alapján nemcsak a jelenre vonatkozó vélekedésekkel ismerkedhetünk meg, hanem a (60 és 30 évvel ezelőtti) *múlt*ról szerzett benyomásokkal, a je-

lenre vonatkozó *vágyképek*kel és a (30 év utáni) *jövő*re irányuló várakozásokkal is. Így tehát kérdezettjeink ötször választottak az öt ábra közül. Ezen „ábrás kérdések''-nél a minta tagjainak 6–19%-a „nem tudom''-mal felelt, s együtt 23%-ot tesz ki azok aránya, akik legalább egy kérdésnél nem adtak választ. Ezen *„nyílt véleménynélküliek''*-nek két jellegzetes csoportja van: nagyobb részüknek valóban nincs véleményük (vagy nem tudják közölni azt), kisebb részüknek viszont van, de ezt leplezni kívánják.[10] A főbb szociológiai jellemzők szerinti összetételüket tekintve azt tapasztaltuk, hogy a nők, az idősek, a falusiak, az alacsony iskolai végzettségűek népességbeli arányuknál magasabb gyakorisággal szerepelnek közöttük. Azonban a magasan iskolázottak egy töredéke is jelen van itt, ők minden bizonnyal a *„véleményleplezők''*. A „nem tudom''-mal válaszolók aránya jellegzetesen eltér a munkamegosztási rétegek szerint. Míg a különféle beosztású vezetők, az értelmiségiek és a kisiparosok, kiskereskedők a többiekhez képest ritkán felelnek így (3–15%), a segédmunkások, az egyéni parasztok és az eltartottak igen gyakran (37–48%). A „nyílt véleménynélküliek'' aránya még a középrétegekben (nem diplomás szellemiek, művezetők, szakmunkások) is átlag alatti, s csak a betanított munkásoknál jelenik meg a minta egészére érvényes átlag. A szellemi szabadfoglalkozásúaknál viszont igen magas ez az arány, a véleményleplezés tehát náluk a legjellemzőbb. A kérdezettek leginkább a jelenre vonatkozóan tudtak válaszolni, legkevésbé pedig a jövőt illetően. Egy 5%-nyi csoport mind az öt kérdésre „nem tudom''-mal felelt.

Számításba kell vennünk az ún. *„rejtett véleménynélküliek''* csoportját is, akik a kérdezési helyzet szorításában, a kérdező vélt vagy valóságos nyomásának hatására válaszolnak, de minden koncepció nélkül, sokszor a „feladatot'' meg sem értve vagy félreértve. Ők ezen kérdéseknél annyit értenek meg, hogy 1 és 5 közötti számot kell mondaniuk, s akkor kivívják a kérdező megelégedettségét, de e számnak a kapcsolatát a kérdéssel, a mutatott ábrákkal már nem fogják fel. Angelusz Róbert e „rejtett véleménynélküliek'' arányát 18 kérdésre adott válaszok alapján 20% körülire becsüli saját vizsgálatában, s az alábbiakkal jellemzi: „...valójában nincs véleményük, de kerülni akarják ennek látszatát, és ezért bármelyik felkínált válaszlehetőségre rábólintanak''.[11] A mi vizsgálatunkban Angelusz nyomán rejtett véleménynélkülieknek gondoljuk azokat, akiknek válaszai szélsőségesen inkonzisztensek, „logikátlanok''.[12] Mivel itt most csak öt kérdést tekintünk, becsült arányukra is kisebb számot kaptunk az imént említettnél, kb. 5%-ot. Ha tehát leszámítjuk a mintában eleve nem szereplő kiemelkedően magas és kirívóan alacsony státusúakat, valamint a nyílt és rejtett véleménynélkülieket, akkor azt mondhatjuk, hogy alább szereplő megállapításaink a lakosság mintegy kétharmadát jellemezhetik, a legszélesebben értelmezett középrétegeket.

Milyen volt? Milyen lesz? Milyen legyen?

Fejtegetéseink arra az elemzéseinkben beigazolódni látszó hipotézisre épülnek, hogy az ötfajta ábra közül a *talpas* a legegyenlőtlenebb társadalom képe, valamivel kevesebb egyenlőtlenséget mutat a *piramis*, s a másik három ábra viszonylag egyenlő társadalomra utal. E háromnál egyenlő nagyságú a legalul lévők csoportja, és ugyanúgy a legfölül levőké is, a középsőké viszont eltérő. A *búgócsigá*nál az alsó-

közép, az *orsó*nál a közép, a *madárijesztő*nél pedig a felső-közép a legnépesebb, tehát ebben a sorrendben egyre több a „jó'' társadalmi helyzetűek aránya.

Adataink arra engednek következtetni, hogy a kérdezettek kétféleképpen értelmezték az ábrák jelentését, s ez a kettős jelentéstulajdonítás megfeleltethető a szociológiai gondolkodásban is meglévő kettős értelmezésnek. Valamely társadalomban az egyenlőtlenségek mértékét ugyanis kétféle, egymásnak részben ellentmondó eredményre vezető módon ítélhetjük meg. A magyar társadalom történetében volt egy olyan korszak, amely alkalmat ad ennek szemléltetésére, nevezetesen az ötvenes évek korszaka. Mint ahogy mostani felvételünkből és máshonnan is tudjuk, ezt az időszakot az emberek egy része a kirívóan nagy egyenlőtlenségek időszakának tartja, míg mások úgy emlékeznek vissza ezekre az évekre, mint az egyenlőség periódusára. Ez a két ellentétes értékítélet az egyenlőtlenség kétfajta szemléletén alapul. Valóban mondhatjuk, hogy az ötvenes években igen egyenlőtlen társadalom volt a magyar, ha a tömegek és a szűk hatalmi elit közötti óriási szakadékra gondolunk. Ha viszont valaki abban a társadalomban látja a megvalósult egyenlőség birodalmát, akkor eltekint e szakadék egyik oldalán voltaktól, s csak a népesség nagy többségére gondol. Sőt, nekik is elsősorban az anyagi életkörülményeire, amelyek az ország gazdasági fejletlensége, a háború következményei és az akkori gazdaság- és társadalompolitika folytán valóban egyenlőbbek voltak, mint ma. Az egyenlőtlenségek szemléletének kérdése általánosabban is felvethető, s így mondhatjuk, hogy a mértékükre vonatkozó értékítélet azoknak a materiális és szimbolikus javaknak a tömegétől, minőségétől függ, amelyek elvileg és gyakorlatilag elérhetőek valamely társadalomban, amelyek elsajátíthatósága vagy elsajátíthatatlansága az egyének, csoportok helyét kijelöli az egyenlőtlenségi rendszerben. Bizonyos korlátozott értelemben tehát egyaránt egyenlőnek vélhető mondjuk a mai svéd és etióp társadalom, hiszen akár az egyik, akár a másik országot tekintjük, a lakosság túlnyomó többségén belül nincs nagy különbség az elsajátított anyagi és „imaginárius'' javak körének, mennyiségének és minőségének tekintetében, viszont kiáltó az ellentét a két ország között. Ez arra int minket, hogy élesen megkülönböztessük az „egyenlőség a szegénységben'' állapotától az „egyenlőség a jólétben'' állapotát, illetve a „színvonal-hatást'' a „differenciáltság-hatástól''.

Mintánk tagjainak egy része az ábrákat a csoportok egymáshoz viszonyított helyzete, a differenciáltság-nivelláltság szempontjából mérlegelte, más részük viszont azt tekintette elsődlegesnek, hogy az ábrázolt társadalomnak milyen a „jóléti szintje'', milyen sokan vagy kevesen vannak a relatíve jó helyzetűek. E kétfajta vonatkoztatási keret azonban a legtöbbjüknél egy irányba mutat: az egyik alapján „tetszik'' az, amelyiket nivelláltnak látják, a másik alapján viszont a „felfelé differenciált'', „jólétibb'' képet részesítik előnyben. Így rajzolódik ki a többség preferenciasorrendje: legkevésbé kívánatos a *talpas,* ezt a *piramis,* a *búgócsiga,* majd az *orsó* követi, végül a legkívánatosabbnak a *madárijesztő* bizonyul.

A **háború előtti társadalom** szerkezetét ítélték meg a legegyöntetűbben, kétharmaduk a *talpas* alakzathoz hasonlította azt. Mindössze 14%-uk választotta e kérdésnél a három „gömbölyű'' ábra valamelyikét (ezen belül megközelítőleg egyenlő arányban). Az **ötvenes évek**[13] társadalmi alakzatára vonatkozó gyakorisági sor jellegében hasonlít az előzőhöz és abban is, ahogy a másik háromtól különbözik. A konk-

rét gyakoriságok viszont eltérnek: a *piramis* ábrát megjelölők aránya itt már a minta egyharmadát is eléri, s kevéssel a „gömbölyű'' rajzok előfordulása is megnőtt. Így a *talpas*t választók – bár továbbra is ők alkotják a legnagyobb csoportot – nem egyedül képviselik a többségi véleményt, hanem a *piramis*-ra szavazókkal együtt. A **jelenhez** érve tovább differenciálódik a sztereotip vélemény, s a gyakorisági görbe jellege is megváltozik. Ez esetben a *piramis,* a *búgócsiga* és az *orsó* együttesen és nagyjából egyenlően testesíti meg a domináns nézeteket. Csupán 15%-nyi kisebbség nyilatkozott ettől eltérően. Az érzékelt valósággal szemben, a **vágyak** szférájában a „gömbölyű'' társadalomrajzok uralkodnak: a kérdezettek 94%-a ezek egyikét nevezte meg. A **jövőt** illető elképzelések óvatos optimizmusra utalnak: az *orsó* és a *madárijesztő* itt a leggyakrabban megjelölt ábrák, de együttes arányuk is alig haladja meg az összes választás felét. Az, hogy a *talpas* ábrát a többen említik a jövőnél, mint a jelennél, továbbá az, hogy a jövőt illető vélekedés a legszéttöredezettebb, s végül az, hogy a vágyakban élő alakzatot sokan még 30 év elteltével sem vélik megvalósulni, elbizonytalanodásról és – legalábbis némelyek – pesszimizmusáról tanúskodik.

A véleményeket megalapozó szociológiai jellemzők

A **két háború közötti társadalomról** alkotott vélemények megoszlanak aszerint, hogy a kérdezett átélte-e ezt az időszakot, vagy csak tanulmányaiból, hallomásból ismeri azt. Az időseknél két csoportot találunk ebben a tekintetben. Van egy kisebbség, amely abszolúte vagy relatíve lecsúszott akkori helyzetéhez képest. Ők szebb színben látják a 60 év előtti társadalmat, mint azok, akik – esetleg csak strukturális okok folytán – felfelé mobilizálódtak az elmúlt negyven évben. Az 1945 és 1956 között születettek vallják leghatározottabban a többségi véleményt erről a társadalomról, közöttük fordulnak elő a legritkábban az eltérő nézeten lévők. Ők tehát – mondhatni – „jól megtanulták a leckét''; a náluk idősebbek saját sorsuk alakulása szerint válaszolnak, a fiatalabbak pedig reményeik és perspektívájuk szerint. Az utóbbiak egy része markáns alternatív véleménycsoportot alkot: tudatlanságból vagy a jelennel (a várható jövővel) való elégedetlenségük miatt a többséggel ellentétben viszonylag egyenlőnek képzeli az akkori társadalmat. (E csoportban aránytalanul sok magas illetve alacsony, és aránytalanul kevés közepes iskolai végzettségű van.) A régmúltról való nonkonform vélekedés a budapesti, nagyvárosi diplomásokra sokkal inkább jellemző, mint másokra.

A **harminc évvel ezelőtti társadalom** megítélését szintén befolyásolja az életkor. Ezt a korszakot egyenlőbbnek látják azok, akik a megelőzőt is átélték, s így ahhoz nem csak áttételes módon viszonyítanak. A fiatalabbak kevésbé tesznek különbséget e kétfajta társadalom között. Elsősorban az alacsony iskolázottságúak és státusúak[14] említettek viszonylag egyenlő társadalmi elrendeződést az ötvenes évek kapcsán. Egy kis részük azonban igen magas hatalmi és egyéb pozíciójú.

A **mai viszonyokat** illetően divergálnak a legnagyobb mértékben a válaszások, ugyanakkor itt jellegzetesebb összefüggéseket tapasztalunk a különféle demográfiai-szociológiai háttérváltozókkal. Már a legalapvetőbb társadalmi megoszlás is érdekes különbségre hívja fel a figyelmet: a férfiak egyenlőtlenebbnek látják azt a társadal-

mat, amelyben élünk, mint a nők. Emögött a férfiak nagyobb társadalomismerete, az egyéni-családi körön kívüli szférákban való fokozottabb jelenléte és az ezekre irányuló nagyobb érdeklődése sejthető.[15] A fennálló társadalom megítélését a jelenlegi társadalmi pozíció, s ennél is erősebben a válaszadó életútja befolyásolja, amit ebben az esetben csak annak kiinduló és (pillanatnyi) végpontjával: az apa fiatalkori és a kérdezett jelenlegi réteghelyzetével jellemzünk. Ebben a metszetben vizsgáljuk meg, hogy kiknél milyen eltérés adódik a többségi vélekedéshez illetve a többi mobilitási csoport vélekedéséhez képest.

A *talpas* ábrát előszeretettel választották a munkásszármazású munkások, főleg a szakképzetlenek. A *piramis*t mindenkinél erősebben preferálták a nem szellemi foglalkozású apák szellemivé vált gyermekei, akik tehát felfelé mobilizálódtak. A *búgócsigát* a szellemi származású szellemi foglalkozásúak részesítették előnyben. Szintén gyakoribb a statisztikailag várhatónál az *orsó* alakzat előfordulása a paraszt apák segédmunkássá lett gyermekeinél, viszont a nagy mobilitási utat megtett parasztszármazású szellemiek az *orsó* mellett a *piramis*t is preferálják. A *madárijesztő*nél a fizikai származású munkásság a felülreprezentált. Ennek alapján feltételezhetjük azt, hogy aki a szüleihez képest nem emelkedett és nem süllyedt, vagy pedig kétes értékű mobilitás alanya volt (paraszt apák segédmunkás gyerekei), kisebb társadalmi különbségeket érzékel, mint az, aki nagy lépést tett felfelé a társadalmi hierarchián. Az alacsony státusúak hajlamosak a „szélsőséges gondolkodásra'': a szakképzetlen munkások mind a legkedvezőbb, mind a legkedvezőtlenebb szerkezetet tükröző ábrát előszeretettel választják. A megítélést az ideológiai felfogás és a jelen helyzettel való elégedettség is befolyásolhatja (ez utóbbira később bizonyítékot találunk). Ennek tulajdonítjuk, hogy a munkásság felső rétege a *madárijesztő*t részesíti előnyben, s ezért van az is, hogy a magas státusúak (akiknek egy része szintén vonzódik a végletekhez) elutasítják a jelenre vonatkozóan a jóléti társadalom képét. Náluk azonban a nagyobb fokú társadalomismeret is szerepet játszik: ők választják leggyakrabban azt az ábrát (az *orsó*t), amely a legjobban közelíti a mai magyar társadalom kétdimenziós státuszhierarchiáját.

A férfiak nemcsak nagyobb egyenlőtlenséget látnak, hanem nagyobb egyenlőtlenségeket is **szeretnének** a nőknél. A felfelé differenciálás kívánalma főleg a fiatalokra, a „középre egyenlősítésé'' a középkorúakra, a lefelé differenciálásé pedig az idősekre jellemző. Úgy látszik, a vágyak merészsége csökken, a realitásérzék pedig nő az életkor növekedésével. Az egyéni társadalmi helyzet véleményalakító hatására jellemző, hogy minél magasabb iskolai végzettségű valaki, annál valószínűbb, hogy a „jóléti'' *madáriesztő* ábrát mint vágyképet előnyben részesíti a „nivellált'' *orsó*val szemben és fordítva. A státusok hierarchiája ennél a kérdésnél párhuzamosan fut az alakzatok preferenciasorrendjével: ez utóbbin felfelé haladva egyre nő az egyre magasabb státusúak aránya.

A válaszadók majdnem háromnegyede a mainál egyenlőbb, jólétibb társadalmi szerkezetet szeretne, 14%-uk a jelenlegivel azonosat, 12%-uk viszont egyenlőtlenebb, kevésbé jóléti elrendeződést. E két utóbbi véleménycsoportot alacsony társadalmi státus jellemez. A túlnyomó többség (78%) ennél, a vágyakat tudakoló kérdésnél olyan ábrát nevezett meg, amelyet korábban nem – ők tehát „valami újat'' szeretnének. (Csak 5% tartja kívánatosnak, ami szerinte 30 és 2% azt, ami 60 éve volt.) Ez a

„sohasem volt", vonzó „valami új" rendszerint a *madárijesztő* (az esetek felében) vagy az *orsó* alakzat (az esetek harmadában).

A **várakozásokat** illetően a 30 évnél fiatalabbak a legszélsőségesebbek: a három évtized elteltével a mainál jóval egyenlőbb és a mainál jóval egyenlőtlenebb társadalomra számítók egyaránt felülreprezentáltak közöttük. A középkorúak és az idősebbek várakozásai visszafogottabbak: ők a *búgócsiga* és az *orsó* alakzatot inkább választották, mint a *madárijesztőt*, viszont azok is valamivel kevesebben vannak közöttük (főként az idősek között), akik borúlátóan a *talpas* vagy a *piramis* alakzatot jelölték meg. A magasabb képzettségűek illetve a városiak kevésbé reménykednek a *madárijesztő* forma megvalósulásában, viszont elsősorban ők gondoltak itt a *piramis*ra. A bármilyen szempontból előnyös státusúak pesszimizmusára elemzésünk további részében is találunk majd példákat.

Ha a jelen és a jövő ábráit összevetjük, megállapítható, hogy a (választ adó) megkérdezettek több mint fele javulásban reménykedik, negyede stagnálást, ötöde pedig romlást feltételez. A javulásban bizakodók általában alacsonyabb, a stagnálást jósolók pedig kiemelkedően magas társadalmi helyzetűek. A romlást feltételezők igen jó anyagi körülmények között élnek, az egyéb státusdimenziók mentén azonban legfeljebb közepes pozíciót foglalnak el. (Sok kisiparos, kiskereskedő, vállalkozó és vezető van ebben a csoportban.)

Az a korábban említett tény, hogy a többség egyenlőbb/jólétibb társadalmi alakzatot *szeretne,* nem módosul annak függvényében, hogy valaki mire *számít.* A legnépesebb (45%) az a közepesnél jobb helyzetű csoport, amelyik javulást szeretne, és bízik is ennek megvalósulásában. Jóval kevesebben vannak azok, akik bár javulást kívánnak, a viszonyok változatlanságát jósolják (17%). A harmadik leggyakoribb vélekedés (11%) az, hogy az „egyenlőség a jólétben" állapota lenne kívánatos, mégis (a jelenhez képest) visszarendeződés fog bekövetkezni. E két utóbbi csoport igen jó általános státusú. Jellegzetesen alacsony státusúak viszont azok, akik felfelé differenciálódásra számítanak, holott lefelé differenciálódást (3%) vagy a helyzet változatlanságát (5%) kívánják. Ugyanilyen társadalmi karakterű a a változatlanságra számító, de visszarendeződést akarók (3%) és a kívánt visszarendeződést megvalósulni vélők csoportja (8%). Ezekkel a véleménycsoportokkal kapcsolatban felmerülhet bennünk a „státusirigység" gyanúja. Akik nem kívánnak és nem is jósolnak a jelenleginél se jobbat, se rosszabbat, éppen átlagos helyzetűek (5%).

A válaszadók többsége (58%) azt hiszi, hogy olyanfajta egyenlőtlenségi rendszer lesz jellemző 30 év elteltével Magyarországra, amilyet ő szeretne. Az alacsonyabb státusúak szerint ez lefelé differenciálódást, az átlagos státusúak szerint változatlanságot, a magasabb státusúak szerint viszont felfelé differenciálódást jelentene. Magától értetődő, hogy mindenki azt szeretné, ha a helyzete nem romlana, sőt esetleg javulna. Ha egyénileg nem is mindig, „kollektíve" mégis bölcsen belátják az emberek, hogy ezen egyéni cél megvalósulása más és más jellegű, irányú társadalmi méretű elmozdulás, változás esetén a legvalószínűbb – annak függvényében, hogy kinek mennyire előnyös vagy hátrányos a jelenlegi társadalmi helyzete.

Az öt kérdésben alkotott vélemény más véleménykérdésekkel is összefügg. Ezek közül kettőt emelünk itt ki: az apa társadalmi helyzetéhez viszonyított mobilitásérzetet és az egyéni életszínvonal javulásába vetett hitet. Említettük már, hogy a valóságos mobilitás miképpen befolyásolja a tárgyalt véleményeket. Hasonlót tapasztalunk most is. A 60 évvel ezelőtti társadalmat hajlamosak a többieknél szebb színben látni azok, akik úgy érzik: nem voltak mobilok az apjukhoz képest, s főleg azok, akik úgy gondolják, hogy lecsúsztak. A magukat szintén immobilnak vagy lefele mobilnak gondoló, de fiatalabb generációkhoz tartozóknál is ilyesmit figyelhetünk meg, de nem a húszas, hanem az ötvenes évek időszakával kapcsolatosan. Ők gyakrabban választják itt a legnivelláltabb ábrát, az *orsó*t, illetve a „legjólétibb" képet, a *madárijesztő*t. Akik a fölemelkedést érzékelő többséghez tartoznak, a mai társadalmat illetően „felülválasztják" a *piramis*t, mégpedig a *madárijesztő* rovására. (Mivel az objektíve is felfelé mobilok szintén preferálják ezt az ábrát, úgy véljük, hogy ez a mobilitástípus kelti fel a piramisszerű társadalom érzetét.) A vágyképek többségét jelentő *madárijesztő* kevésbé jelenik meg az önbizalmukat/reményeiket vesztett magukat lefelé mobilnak gondolóknál, viszont erősebb náluk az *orsó* (és a *búgócsiga*) választása, ami a nivelláció (illetve a lefelé nivelláció) óhajára utal.

Mintánk három, lényegében egyenlő nagyságú csoportra oszlik az egyéni-családi életszínvonaljavulás esélyeinek megítélésében: azokra, akik hisznek ebben („optimisták"), azokra, akik tanácstalanok e kérdésben és végül azokra, akik nem reménykednek ilyesmiben („pesszimisták"). Az „optimisták" a jelen társadalmát a többieknél jóval egyenlőbbnek látják, a „pesszimisták" pedig jóval egyenlőtlenebbnek. A személyes és a társadalmi kilátásokról való vélekedés összekapcsolódik egymással: az egyéni javulásba vetett hit a társadalmi változások terén derűlátással jár együtt és fordítva. A saját jövőjüket illetően bizonytalanok a legegyenlőbb alakzat bekövetkeztében reménykednek a leginkább, s szintén az *orsó* ábrát választják mint számukra kívánatosat. Ez egybecseng e vizsgálat itt nem tárgyalt részéből származó megfigyelésssel, azzal, hogy a társadalmi pozíciójukat, életszínvonalukat féltők nivellációt óhajtanak. Az „optimisták" a jelent illetően az *orsó*, a jövőre vonatkoztatva a *madárijesztő* ábrát részesítették előnyben, a „pesszimisták" pedig a *talpas*t és a *piramis*t mindkét esetben (s a jövőnél még többen gondoltak a *talpas*ra, mint a jelennél). E két csoport „vágyképe" bizonyos értelemben éppen ellentétes. A személyes szinten „optimisták" (*orsó* illetve *madárijesztő* helyett) inkább a *búgócsiga* alakzat megvalósulását szeretnék, vagyis olyan társadalmat, amelyben kevesebb a jómódú ember, az individuálisan „pesszimisták" pedig (a *talpas* és a *piramis* helyett) inkább *madárijesztő*t, vagyis olyan társadalmat, amelynek jóléti szintje sokkal magasabb. Úgy tűnik tehát, hogy az „optimisták" fejében az az gondolat is motoszkál, hogy az ország jelenlegi gazdasági helyzetében személyes sorsuk javulása csak mások rovására valósulhat meg, a „pesszimisták" viszont csak akkor látnak reményt a saját helyzetük jobbra fordulására, ha az ország egészét illetően pozitív fordulat következik be. E vélekedéseket annak tudatában kell végiggondolnunk, hogy az „optimisták" jellemzően alacsony, a „pesszimisták" pedig magas státusúak.

Az egyéni kilátások megítélése a múlt értékelésére is kihat. A saját jövőjüket illetően „optimisták" egyik kis csoportja kedvezően vélekedik a 60, másik kis csoportja pedig a 30 évvel ezelőtti állapotokról. Az e tekintetben „pesszimisták" egy kisebb része szintén jobb véleménnyel van a két világháború közötti társadalomról, mint a többség, viszont az 50-es éveket ők látják a legsötétebb színben. A „tanácstalanok" képviselik legtisztábban a többségi véleményt a kétféle múltbeli alakzattal kapcsolatban. Mindez azt sejteti, hogy a személyes és családi élettörténet, a személyes és családi életút sikerességének érzete, a jövőre irányuló várakozások beteljesülésének vélt valószínűsége kölcsönhatásban áll nemcsak egymással, hanem a múlt-, jelen-, jövőbeli társadalomról alkotott értékítélettel is.

Többségi és kisebbségi vélemények

Mi a többség álláspontja arról a három különböző társadalmi szerkezetről, amelyet kérdőívünkben az 1927-es, az 1957-es és az 1987-es időponttal reprezentáltunk, a mögéjük képzelhető történelmi útról, s vannak-e határozott arculatú alternatív véleménycsoportok e tekintetben? – ezekre a kérdésekre kerestünk választ az elemzés következő szakaszában. Valamennyi kérdésnél elkülönítettük a már körvonalazott értelemben a többségi véleményeket a kisebbségiektől.[16]

A teljes minta egyharmadát kitevő, *minden szempontból többségi véleményen* lévők felső-közép státusúak, a munkamegosztási hierarchiának a szakmunkásoktól a vezetőkig terjedő szakaszán helyezkednek el. Átlagos mérvű mobilitásukat szubjektíve túlértékelik. Saját maguk és családjuk életkörülményeinek javulásában közepes mértékben reménykednek. Igen jellegzetes, hogy közöttük felülreprezentáltak azok, akik a „legyen" társadalmánál „valami újat", illetve a „van"-t említik. Szembetűnő náluk a „legyen" és a „lesz" nagyfokú azonosítása. Ők tehát a megfontoltan és megalapozottan optimisták, mondhatni a fennálló (és a közeljövőre ígért) viszonyok fő támaszai.

A történelmi út (60 – 30 évvel ezelőtti – mai társadalom) megítélésében öt kisebbségi véleménycsoport karaktere rajzolódott ki: a régmúltat (a teljes minta 5%-a), a közelmúltat (11%), a múltat (6%) másként látók csoportja, valamint a jelent a többieknél kedvezőbben (3%) illetve kedvezőtlenebbül (3%) értékelőké.

A legnagyobb létszámú az *50-es évekről alternatív véleményt közlők* csoportja.[17] Spektrumuk a felső vezetőktől az értelmiségieken át a „munkáselit"-ig terjed. Társadalmi helyzetüket röviden és elnagyoltan „felső-középosztálybeliként" jellemezhetnénk, ami elsősorban az átlagosnál magasabb iskolázottságuknak, foglalkozáspresztízsüknek[18] és jobb anyagi helyzetüknek tulajdonítható. Kisebbségi véleményük magyarázata feltételezésünk szerint ideológiai: e csoport túlnyomó többségének – életkorából következően – az ötvenes években alakult ki a világnézete, értékrendszere. Általában a „legyen" társadalmaként ugyanazt az ábrát választották, amit az ötvenes évek jellemzésére.

E csoport zöme a jelent ugyanúgy ítéli meg, mint mások, egy-egy töredékük viszont kedvezőtlenebbül, illetve kedvezőbben. Az előbbiek megkülönböztető vonása az, hogy apjukhoz képest lefelé mozognak a társadalmi ranglétrán (pozíciójuk köze-

pes, míg apjuké magas volt). Ez indokolhatja a jelen negatív megítélését, s erősítheti a gyerek-/fiatalkorukra (az 50-es évekre, amikor is apjuk társadalmi helyzete igen jó volt) vonatkozó pozitív véleményüket. Az utóbbiak, akik a mai magyar társadalmat a „jóléti" képpel azonosítják, szintén csak közepes státusúak, viszont erős mobilitásérzetük van (bár a valóságban csak a strukturális mozgásokat követték, *relatív* társadalmi helyzetük az apáéval azonos). Ez a szubjektív mobilitás a valószínű oka a jelennek (általában a szocializmus korszakával) való elégedettségüknek.

Az 50-es éveket visszakívánóknak kb. egytizede van meggyőződve arról, hogy az általuk óhajtott változás be is fog következni. Nekik az a sajátosságuk, hogy a maguk társadalmi helyzetét az apjuk sokkal jobb helyzetével azonosítják, s nem vesznek tudomást lefelé mobilitásukról. Nyilván az a törekvésük, hogy az 50-es évekbeli származási pozíciót újra elérjék, s ezt úgy vélik megvalósíthatónak, ha az akkori társadalmi viszonyok is visszatérnek.

A *múltat általában kedvezőbbnek tartók* meglehetősen alacsony státusúak. Véleményük is, státusuk is részben annak tulajdonítható, hogy átlagéletkoruk viszonylag magas. A szakképzetlen munkás és a mezőgazdasági fizikai munkamegosztási rétegek a legjellemzőbbek itt. Az idősebbeknél a múlt azonos az ifjúság korszakával, s ez a tény megszépítő hatású. A fiatalabbaknál viszont részben tudatlanságról, részben a jelennel, a perspektívával való elégedetlenségből következő tudatos nonkomformizmusról lehet szó. Elképzelhető, hogy a következőképpen gondolkoznak: „ha régen más volt, mint ma, és ami ma van, az rossz, akkor az, ami régen volt, csak jó lehetett". Megerősíti ezt az értelmezést az, hogy egy fiatal, kislétszámú alcsoportjuk a jelent a legegyenlőtlenebb ábrával azonosítja.

A *két világháború közötti társadalmat a többségnél kedvezőbben értékelők* az átlagnál valamivel jobb helyzetűek. Közös jellemzőjük a magas származási pozíció. Közülük az idősebbekre azt mondhatjuk, hogy „lecsúsztak", a fiatalokra pedig azt, hogy egyelőre még nem érték el apjuk státusát. Tipikus náluk, hogy kívánatosként azt az alakzatot jelölik meg, amelyet a 60 évvel ezelőtti időpontnál. E véleménytípus alapesetét azok a magas iskolázottságú és foglalkozáspresztízsű fiatalok képviselik, akiknek hatalmi pozíciója igen gyenge, s anyagi körülményeik tekintetében is elmaradnak iskolázottsági és presztízs-színvonaluktól – s így minden bizonnyal igényeiktől is. Mivel szüleikhez képest alacsonyabb státusúak, s nyilván a pályakezdés/családalapítás nehézségeivel küszködnek, ráadásul a nulla gazdasági növekedés és az életszínvonal-romlás körülményei között, a jelen problémái miatt apologetikusan tekintenek a régmúlt társadalmára, annak értékeit túlbecsülik, s ily módon tudatosan szembehelyezkednek a sztereotip, a tanult véleménnyel. E véleménytípus két variánsát idősebbek vallják magukénak, akiknek közös jellemzőjük a kiemelkedő hatalmi pozíció és az igen jó anyagi helyzet, valamint a lefelé mobilitás érzete. Az egyik, objektíve immobil alcsoport egyáltalán nem reménykedik személyes sorsának jobbrafordulásában, míg a másik, enyhén felfelé mobil alcsoport erősen bízik abban. Ez magyarázhatja, hogy az előbbiek kedvezőtlen, az utóbbiak pedig kedvező értékelést adnak a jelenről.

Végül *a jelenről „deviánsan" vélekedők* két csoportját vesszük szemügyre. Akik itt a többieknél *kedvezőbb* véleményről tettek tanúbizonyságot, viszonylag alacsony társadalmi státusúak, főleg munkájuk presztízse alacsony, míg anyagi körülményeik

átlagosnak mondhatók. Mivel igen mélyről jöttek, s kismértékben felfelé mobilizálódtak, szubjektív mobilitásérzetük erős, s társadalmi helyzetüket a valóságosnál sokkal előnyösebbnek látják. Jellemző származási-munkamegosztási kategóriájuk a paraszt vagy munkáscsaládból jövő nem diplomás szellemi és kisiparos, kiskereskedő. Vélekedésük alapja tehát a megvalósult felemelkedés miatti elégedettség.

Akik viszont éppen ellenkezőleg: másoknál *kedvezőtlenebbül* gondolkodnak a máról, az előzőeknél iskolázottabbak, sokkal magasabb presztízsű foglalkozásokat űznek, és főleg sokkal nagyobb hatalommal rendelkeznek. Alsóközép szülői státusról indulva, jelentős felfelé irányuló mobilitási utat tettek meg. (Elsősorban különféle szintű vezetők tartoznak ide.) Mobilitásérzetük viszont csak átlagos. Általában társadalmi méretekben is romlást feltételeznek, amit pozíciójukból eredő nagyobb tájékozottságuk és válságtudatuk indokolhat. Személyes jövőjüket illetően igen pesszimisták (a legkiemelkedőbb státusúakat kivéve, akik viszont derűlátóak e téren). A további felemelkedés társadalmi-gazdasági akadályai – melyek felszámolódását szeretnék, de nem remélik – játszhatják a főszerepet véleményük formálódásában. Az alacsonyabb státusúaknál, akiknek egyedül a hatalmi pozíciója magas (s nyilván ennek alapján sorolják be önmagukat a tényleges helyzetüknél jóval magasabbra), az alternatív vélemény meritokratikus jelenkritikaként értelmezhető.

A társadalmi változások szemlélete

A kérdőívünkben implicit módon megjelölt időpontok (1927, 1957, 1987, 2017) között végbemenő változások megítélésére következtethetünk akkor, ha a négy kérdésre adott válaszokat relatíve hasonlítjuk össze, s csak azt tekintjük, hogy az „egyenlőtlen/szegény'' vagy az „egyenlő/jóléti'' társadalom ábrája felé elmozdulásról illetve változatlanságról számol-e be a kérdezett.

Az 1927-es társadalmat a szűkített minta (a valamennyi kérdésre választ adók) kétötöde gondolja egyenlőtlenebbnek/szegényebbnek az 1957-esnél. Másik kétötödük nem lát különbséget közöttük, míg a fennmaradók a régebbi alakzatot vélik egyenlőbbnek/jólétibbnek. Az ötvenes évekbeli szerkezetet a válaszadók háromnegyede egyenlőtlenebbnek/szegényebbnek tartja a jelenleginél, nem tételez fel különbséget 8%-uk és azt látja egyenlőbbnek 15%.

Négy nagyobb (a válaszadók egytizedét meghaladó) véleménycsoport körvonalazódik ebben az összefüggésben. (Együttes arányuk eléri a szűkített minta 83%-át.) A legtöbben azok vannak (34%), akik *nem tesznek különbséget az 1927-es és az 1957-es viszonyok között,* s úgy vélik, a jelen társadalma egyenlőbb/jólétibb, mint azok voltak. Mindenekelőtt szak- és betanított munkásokra jellemző ez a vélekedés. 27% azok gyakorisága, akik a régmúlttól a közelmúlton át a jelenig érve *folytonos egyenlősödést, gazdagodást érzékelnek.* Tipikus véleményegyüttes ez a háztartásbelieknél és a nem érettségizett szellemieknél, vagyis ez „női vélemény''. Több mint egytized azoknak az aránya, akik szerint *a háború előtti társadalom egyenlőbb/jólétibb volt, mint a háború utáni,* viszont az ötvenes évek óta javulás következett be. Ezt az álláspontot elsősorban munkásszármazású középszintű szellemiek képviselik. Nagyobb részük úgy véli, hogy ma a társadalmi szerkezet még a 60 évvel ezelőttinél is egyenlőbb/jó-

létibb, tizedük egyformán minősítette a régmúlt és a jelen struktúráját, harmaduk pedig az 1927-est vélte egyenlőbbnek. Minden tizedik válaszadó viszont azon az álláspontón van, hogy az 1927-es társadalmi szerkezetet nagyobb egyenlőtlenség jellemezte, mint az 1957-est, viszont *a jelen is egyenlőtlenebb az ötvenes évekhez képest.* Ez is egyfajta „középosztálybeli" vélekedés.

A kisebbségi, „szélsőséges" véleményt közlők ismét elsősorban a társadalmi hierarchia „szélein" helyezkednek el. *Felső státusú* pl. a legkisebb (1%-nyi) csoport. Magas a foglalkozási presztízsük, igen jó az anyagi és a hatalmi pozíciójuk – s úgy gondolják, hogy az 1927-es időponthoz illik a legegyenlőbb/legjólétibb ábra, s az 1957-es és 1987-es állapotok között nincs különbség. A hatalmi pozíciót kivéve ugyanilyen jó helyzetű a szűkített minta 5%-át magában foglaló kisebbség, amely a háború előtti viszonyokat igen egyenlőtlennek látja, viszont szintén nem tesz különbséget a szocializmus két korszakához tartozó időpontok között. Meglehetősen *alacsony státusúak* viszont azok (4%), akik a két múltbeli állapotot egyformának látják, a mai társadalmat pedig azoknál egyenlőtlenebbnek.

Ha mindezekhez hozzávesszük még a jövőre irányuló várakozásokat, nyolc viszonylag gyakori (a mintában 100 főt meghaladó) véleménykonstellációt találunk, melyeket a köv. oldalon lévő táblázatunkban összegzünk:

A táblázatban közölt véleménytípusok mind a szélesen értelmezett középrétegeknél jelennek meg. Közülük az első az a nézet, hogy *1957-ben volt a legkedvezőtlenebb a társadalmi szerkezet.* Ez elsősorban fiatal értelmiségiekre és érettségizett szellemiekre jellemző, akiknek magas kulturális státusa és foglalkozási presztízse inkonzisztens alacsony hatalmi pozíciójukkal. Ők azt remélik, hogy 2017-re visszatér az általuk legkedvezőbbnek tartott, 1927-es alakzat. A következő három csoport egyaránt osztja azt a véleményt, hogy *a közel- és régmúlt társadalma egyformán szegény és egyenlőtlen volt, s mára javulás következett be.* A köztük lévő különbség abban áll, hogy a 2-es sorszámúak további kedvező fejleményekben bíznak (nekik magas a hatalmi és alacsony az anyagi státusuk), a 3-as csoport a mai viszonyok változatlanul maradását jósolja (hatalmi és anyagi státusuk közepes), a 4-es számmal jelöltek viszont romlásra számítanak (hatalmi státusuk alacsony, anyagi státusuk magas). A következő csoport *az 1957-es viszonyokat tartja a legjobbnak,* s ezek visszatértét várja 30 év múlva. Ez és a további négy csoport azonos abban, hogy a háború előtti állapotokat ítéli meg a legkedvezőtlenebbül. A 6-os sorszámúak úgy gondolják, hogy még sohasem volt olyan „jó", mint amilyen majd lesz; a kérdéses 90 éves időszakot *szakadatlan javulási folyamatként* mutatják be. Az őket követő csoport tagjai viszont a mai helyzetet látják a *legelőnyösebbnek,* további javulást nem helyeznek kilátásba. Ugyanígy vélekedik az utolsó csoport, azzal a lényeges kivétellel, hogy ők *a jövőben romlásra számítanak.*

E „nagy" véleménycsoportokon túl ezúttal sem foglalkozunk az összes, ritkasága folytán „szélsőségesnek" bizonyuló véleménnyel, mivel a minta az ilyen részletességű elemzéshez már túl kicsi. Kettőről teszünk csupán említést. *Felső státusúak* egy kisebb csoportjánál találkozunk azzal a felfogással, amely nem lát semmiféle különbséget a négy időpont között; ez az a máshonnan is ismeretes nézet, hogy „a történelem során az igazán lényeges dolgok nem változnak".[19] *Alacsony státusúakra* jellemző a változási folyamat állandó romlásként való bemutatása.

*Fő véleménytípusok: régmúlt – múlt – jelen – jövő**

	%	a háború előtti időszak	az ötvenes évek	a jelen	a jövő
		társadalmi szerkezete			
1. 1927>1957<1987<2017	6	*a legkedvezőbb*	kedvezőtlenebb,	kedvezőbb,	jobb lesz,
2. 1927=1957<1987<2017	19	ugyanolyan,		mint az	mint ma
3. 1927=1957<1987=2017	9	mint az 50-es	mint	50-es	ugyanolyan lesz, mint ma
4. 1927=1957<1987<2017	6	években	ma	években	rosszabb lesz, mint ma
5. 1927<1957>1987<2017	6	a legkedvezőtlenebb	a legkedvezőbb	rosszabb, mint az 50-es években	jobb lesz
6. 1927<1957<1987<2017	12		kedvezőtlenebb, mint ma	jobb, mint az 50-es években	mint ma
7. 1927<1957<1987=2017	8				ugyanolyan lesz, mint ma
8. 1927<1957<1987>2017	7			a legkedvezőbb	rosszabb lesz, mint ma

* Az egyszerűség kedvéért = jellel szemléltetjük azt a véleményt, hogy a két időpont társadalmi szerkezete nem különbözik, és > vagy < jellel, ha az egyik egyenlőbb/jólétibb, mint a másik.

Cikkünk konkrét tárgyán túlmutató tanulságok is adódnak vizsgálódásunkból, s befejezésképpen ezekről szólunk néhány szót. E tanulságok a „Mely szociológiai jellemzők, jellemzőegyüttesek hajlamosítanak bizonyosfajta vélekedésekre?'' kérdés köré csoportosulnak.

Itt közölt elemzéseink azt a felfogást támasztják alá, hogy az objektív szociológiai jellemzők nem közvetlenül, hanem az emberek önmagukra vonatkozó képzetein keresztül befolyásolják az elvont, általános kérdésekkel kapcsolatos véleményüket. Az önreflexiók (mint amilyen a szubjektív társadalmi hely vagy a mobilitásérzet) határozott minta szerint kapcsolódnak az objektív jellemzőkhöz – az alaptendencia a „középre húzás'', amit már a többször idézett Réteghelyzet-rétegtudat vizsgálat is kimutatott. Ez annyit jelent, hogy mind a nagyon jó, mind pedig a nagyon rossz társadalmi helyzetűek többsége középen lévőnek hiszi magát. Nemcsak az magyarázza ezt a tendenciát, hogy senki sem szeret „kilógni a sorból'' vagy hogy mind a szegénységüket, mind a gazdagságukat bizonyos értelemben szégyellni, leplezni valónak tartják az érintettek, hanem az is, hogy az alsó és felső státusúaknak eltérő a viszonyítási alapja. Az előbbiek túlnyomó részét kitevő alacsony származásúak mindenekelőtt azt tekintik, hogy abszolút értelemben sokat javult a helyzetük a fiatalkori pozícióhoz képest a strukturális mobilitás és/vagy az általános életszínvonaljavulás révén. Ennek alapján válik úgy, hogy „alulról'' „középre'' kerültek. Annak belátása, hogy *relatív* helyük a társadalmi hierarchián nem változott, differenciáltabb gondolkodást kívánna. A jelenben a személyesen ismert környezet a fő vonatkoztatási csoportjuk, s mivel a körülöttük élők nagy-nagy többsége hasonló helyzetű, a közepes státus érzete megerősítést nyer. A felső státusúak közül elsősorban azok hajlamosak alulbecsülni saját társadalmi pozíciójukat, akik immobilak a szülőkhöz képest (vagy esetleg egyké vonatkozásban kicsit süllyedtek a társadalmi ranglétrán). Ez a jelenség „tükörképe'' az imént említettnek: a felfelé mobilitás által szerzett társadalmi pozíció előnyösebbnek tűnik, mint a csak megtartott vagy éppen lefelé való mozgással elért. Ugyanaz a társadalmi helyzet tehát a megtett út függvényében más és más helyzetet jelent az egyéni tudatban. Ezen túlmenően a kiemelkedően jó státusúaknál szintén szerepet játszik a vonatkoztatási csoport, amely egyfelől szintén a szűkebb, térbelileg és társas kapcsolatokban ugyancsak szegregált környezet. Az előnyös pozíciójúak ugyanazt tapasztalják, mint a hierarchia másik végén lévők: környezetükben élnek náluk jobb módú (vagy akármilyen más szempontból jobb helyzetű) és kevésbé jómódú emberek, vagyis a következtetésük megegyezhet: az ő helyzetük közepes. (Világos persze, hogy a szélső társadalmi csoportok egészen különböző összetételű környezethez hasonlítják magukat.) Ugyanakkor a felső státusúaknál jellemző a külső referencia-csoport jelenléte is. Általában a fejlett tőkés országokban élő, hasonló képzettségű, foglalkozású emberekhez is viszonyítják magukat, s ennek fényében ismét csak átlagosnak érzik a maguk helyzetét.

A közepes státusúak jó része reálisan méri fel a saját pozícióját – már csak azért is, mert ők is, mint szinte mindenki, középen lévőnek érzik magukat. De ezen túlmenően, a rájuk jellemző közepes mérvű mobilitás is szerepet játszik itt, hiszen azok,

akik közülük nagy karriermobilitás részesei voltak, nem így vélekednek, hanem felértékelik a jelenlegi pozíciójukat.

A személyesen ismert társadalmi környezet és a mobilitás véleményalakító hatását vizsgálatunkban jól tükrözi az a tény, hogy az immobilok, akik tehát csak egyfajta társadalmi környezetről rendelkeznek átélt tapasztalattal, nivelláltnak látják a mai magyar társadalmat, úgy vélik, hogy az emberek óriási többségének igen hasonló a helyzete. Míg a mobilok, akik többféle társadalmi környezetben mozogtak életük során, nagy társadalmi egyenlőtlenségeket érzékelnek, s úgy látják, hogy az egyes csoportok helyzetében jelentős különbségek vannak.

A társadalmi hierarchia széles középmezőnye általában az iskolában és a tömegkommunikáció révén tanult véleményeket hordozza. Mostani eredményeik is alátámasztják az 1978-as vizsgálatnak azt a megfigyelését, hogy a szélső helyzetűekre jellemző a szélsőséges véleménynyilvánítás. Ennek ismét sokféle oka lehet. Az individuális magyarázati lehetőségek közül azt tartjuk a legfontosabbnak, hogy a szélső pozíciójúak érezhetik úgy: övék a nonkomformizmus szabadsága. A „felül lévőknél'' ezt a nagyobb tudás, tájékozottság támogatja, az „alul lévőknél'' pedig azok ellenkezője – vagyis e jelenség szociológiailag is magyarázható: a „szélekről'' más a társadalmi hierarchia optikája, mint középről.

A jelenlegi társadalmi szerkezet megítélését nemcsak a személyes múlt befolyásolja. Nemcsak arról van itt szó, hogy a jelen kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb fényben látszik attól függően, hogy ki milyennek érzi a saját múltját, és nemcsak ennek fordítottjáról: arról, hogy a múlt tűnik előnyösebbnek vagy kevésbé annak az elégedettségre vagy elégedetlenségre okot adó jelennel szemben. A mai szituáció értékelését az is módosítja, hogy ki mit *vár* a jövőtől. Ha valaki romlástól tart, a jelen megszépül. Az egyéni és a társadalmi kilátások a többségnél összekapcsolódnak, s tipikusan csak annál a nem elhanyagolható nagyságú kisebbségnél válnak szét, amely egyéni helyzetének jobbrafordulását valamely korábbi állapot visszatértétől várja.

Az egyénileg adott reális lehetőségek még inkább behatárolják a társadalmi szerkezet alakulására vonatkozó óhajokat, mint a jövőre irányuló várakozásokat. Hogy ki mire vágyakozik, azt a vizsgált tényezők közül az életkor és az objektív társadalmi helyzet határozza meg leginkább. Általában minél idősebb valaki, annál szerényebben „álmodozik''. Nem állítható tökéletesen ugyanez a társadalmi pozíció tekintetében: bár létezik az a tendencia, hogy minél magasabb a státus, annál gyakoribb a „jóléti'' alakzat kívánalma, az alsó státusúakról nem mondható, hogy azért részesítik előnyben a kevésbé jóléti elrendeződéseket, mert szerények a vágyaik. Ez esetben is közvetett az objektív társadalmi helyzet magyarázó szerepe: a vélt személyes perspektíván keresztül hat. Így azután azok, akik egyéni kilátásaikat jónak ítélik (legyenek alacsony vagy magas státusúak), felfelé, akik közepesnek vélik, középre, akik pedig rossznak tartják, lefelé szeretnék „tömöríteni'' a társadalmi hierarchián való elosztást – vagyis mindannyian a maguk érdekei szerint szeretnék formálni a társadalmat. Általában ezek a vélt egyéni kilátások a jelenlegi pozíciónak megfelelően alakulnak, azzal a lényeges kivétellel azonban, hogy mind az igen jó, mind az igen rossz helyzetűek egy része éppen ellentétesen vélekedik: amazok tehát – pusztán valóságos jelenlegi helyzetüket tekintve – indokolatlanul pesszimistának, emezek pedig indokolatlanul optimistának tűnnek. Gondolnunk kell azonban itt arra is, hogy az egymástól

nagy társadalmi távolságra lévőknél a javulás mércéje különböző: egy külső szemlélő számára azonos mérvűnek tűnő javulást az „alul lévők" nagynak, a „felül lévők" pedig kicsinek tartanak.

Az alsó társadalmi helyzetű kisebbségi véleménycsoportnál (a nivelláció vagy a visszarendeződés óhajában megnyilvánuló) „státusirigység", a felsőknél pedig a „státusféltés" jeleivel találkozunk. Ez utóbbi persze igen általános jelenség, de a felső státusúaknál erősebben és specifikusan mutatkozik meg. Úgy tűnik, elsősorban az anyagi és a hatalmi pozíció elvesztésétől tartanak egyesek – s valóban, ezek a legkönnyebben elveszíthetők a mi társadalmunkban. A jó anyagi és hatalmi státus féltése azoknál a csoportoknál karakterisztikus, amelyek kizárólag az egyikben vagy a másikban kiemelkedőek, s az összes többiben közepes vagy a közepesnél alig jobb helyzetűek, tehát akiknél a státus egésze nem konzisztens, akiknek kivételes státusa még nem szilárdult meg.

Szintén a jövőtől való félelem, de még inkább a személyes élethelyzettel való elégedettség csökkenése egyik jelének tulajdonítjuk elsősorban azt, hogy tíz évvel ezelőtthöz képest nagymértékben megszaporodtak a mai magyar társadalmat meglehetősen egyenlőtlennek látók. Úgy, mint akkor, most is azt figyelhetjük meg, hogy mindenekelőtt a szélső társadalmi helyzetűek között fordulnak elő az így gondolkodók, pontosabban azok között, akik nemcsak ilyen helyzetűek, hanem ráadásul még a *talpas* ábra legalján, illetve tetején lévőnek érzik magukat. De rögtön hozzá kell tennünk itt azt, hogy ugyanezen körökből kerülnek ki a nagyfokú egyenlőséget feltételezők is – persze ők középen lévőknek tartják magukat. A minták eltérése miatt nem merjük határozottan állítani, mégis jelezzük azt a benyomásunkat, hogy a 70-es évek végéhez képest mintha erősebben csökkent volna az előnyös helyzetűek elégedettsége a fennálló társadalmi szerkezettel kapcsolatosan annál, mint amennyire általánosságban is megcsappant az „egyenlő magyar társadalom" hite.

Ezt a feltételezést az értelmiségiek, vezetők (vagy más metszetben a budapestiek) megfigyelt pesszimizmusa is alátámasztja. Ez a jelenség nemcsak a „státusféltéssel" és azzal lehet kapcsolatban, hogy ők további felemelkedésük és/vagy „boldogulásuk" akadályait nem önmagukban, hanem külső, társadalmi tényezőkben látják, hanem azzal is, hogy a válságtudat – mint szinte minden új közvélemény-elem vagy érték – felülről gördül lefelé, s most mintegy „félúton" lehet. A felső státusúak talán csak azért tűnnek erősen pesszimistának, mert a közepes vagy alsó státusúak jó részéhez még nem jutott el az a „hír", hogy Magyarországon válság van – vagy komolyra fordítva a szót, ők nem érzik át ennek olyan mértékben a jelentőségét, nem mérik fel annyira a várható következményeket, mint az informáltabbak, társadalmilag tájékozottabbak. Idézzük emlékezetünkbe azt a közismert tényt is, hogy a „történelem viharai" elsősorban a kiemelkedő pozíciók birtokosait tépázzák meg, ők azok, akik a legtöbbet veszthetnek, és ők azok, akik a veszteséget a legkevésbé veszik természetesnek. Az „alul lévők" – bár veszteségeik relatíve nagyobbak, hiszen esetleg létfeltételeiket is veszélyeztethetik – felvértezettek a fatalizmus és a tehetetlenség érzetével, s ez segít elviselni a „sorsot", segít beletörődni azokba a változásokba, amelyekkel közösséget, amelyekért felelősséget nem éreznek – hiszen ezeket nem ők, hanem „azok, ott fönt" csinálják. Ebben az értelmezésben tehát az „optimizmus" a közömbösség egy fajtája lehet.

Elemzésünk számunkra legérdekesebb tapasztalata az, hogy a (ne felejtsük: korlátozott) közvéleményben milyen elementáris erejű az „újfajta", a „még sosem volt" társadalmi szerkezet utáni vágy. Ez mindenképpen a jelennel és a múlttal való elégedetlenségre utal. Ugyanakkor a válaszolók abszolút többsége hisz abban, hogy a kívánt elrendeződés (legkésőbb harminc év múlva) megvalósul, s ez azt jelenti, hogy – elégedetlenség, pesszimizmus és valóságtudat mellett és ellenére – a véleménnyel rendelkezők nagyobbik része 1987-ben még mindig reménykedik.

JEGYZETEK

[1] Ilyesmivel más szociológusok is próbálkoznak. Megemlítjük például a német E. Scheuch professzort, aki elmondása szerint sikerrel alkalmazott olyan kérdést, amelynél egy hétfokú skála pontjait a szokványos számozás helyett absztrakt módon ábrázolt emberi arcokkal helyettesítette, s amelynél a száj vonala utal a skálapont helyzetére a „jó–rossz" dimenzióján.

A cikk alapjául szolgáló ábrákat Kolosi Tamás ötletét felhasználva Jonathan Kelley, Ausztráliában élő amerikai szociológus dolgozta ki.

[2] *Kolosi Tamás–Papp Zsolt–Gombár Csaba–Pál László–Barna János:* Réteghelyzet–rétegtudat. Kossuth Könyvkiadó 1980. Az „ábrás kérdés" elemzését lásd a 114–115. oldalon, a kapcsolódó jegyzetet a 182. oldalon. E publikáció felhasználásán kívül másodlagos feldolgozást is végeztünk e vizsgálatnak a TÁRKI adatbankjában elhelyezett file-ján.

[3] Az „ábrás kérdés" kibővített, újraértelmezett és átformált megismétlésére az ún. International Social Survey Programme (rövidítve: ISSP, magyarul: Nemzetközi Kérdőíves Társadalomkutatási Program) 1987-es, Inequality Modul (Egyenlőtlenségi Modul) elnevezésű adatfelvétele adott alkalmat. Ebben a programban jelenleg kilenc ország (Amerikai Egyesült Államok, Anglia, Ausztrália, Ausztria, Hollandia, Írország, Magyarország, Német Szövetségi Köztársaság, Olaszország) vesz részt. A program lényege az, hogy minden évben azonos tartalmú kérdőívet kérdeznek az érintett országokban (ezen kérdőív többéves előkészítő-egyeztető munka eredménye), melyet aztán elemzésre alkalmas formában közös adatbankban helyeznek el. Az adatok elemzése, összehasonlítása a részt vevő kutatók egyéni munkája, illetve önkéntesen társult ad hoc csoportjaik munkája.

Mind az 1978-as, mind pedig az 1987-es vizsgálat az itt tárgyaltnál jóval szélesebb tematikát ölelt fel, tehát az akkori és a jelenlegi kutatók megállapításait a most tárgyalt kérdésekre vonatkozóan minden bizonnyal befolyásolta a szélesebb kutatási kontextus is.

[4] Ezen kívül a nemzetközi összehasonlítás szándéka is vezérelt bennünket. Az 1987-es ISSP modult az ausztráliai felvételben is kiegészítették az „ábrás kérdéssel", az összehasonlítás munkája azonban még előttünk áll.

[5] 1978-ban így hangzott a cikkünk tárgyát képező kérdés:

> „A következőkben felsorolunk négy véleményt, kérjük, jelölje meg, hogy Ön melyikkel ért leginkább egyet! Hogy megkönnyítsük a válaszadást, megpróbáltuk ezt a négy véleményt ábrázolni is. Kérjük tehát, hogy mielőtt válaszolna, nézze meg a következő négy ábrát is."
>
> 1987-ben pedig így:
>
> „A 16. kártyalapon öt ábrát láthat, amelyek *Különféle társadalmakat* ábrázolnak. Kérem, olvassa el a hozzájuk tartozó leírást, és nézze meg az ábrákat! Alul helyezkednek el az alacsony társadalmi helyzetű emberek, felül pedig a magas társadalmi helyzetű emberek."

[6] Az összehasonlíthatóságot elvileg a két vizsgálat mintájának különbözősége is korlátozná. (1978-ban 17 almintával dolgoztak, melyek alapvetően a budapesti–falusi lakóhely, illetve a munkás–értelmiségi munkamegosztási pozíció szempontjából különböztek egymástól. 1987-ben a felnőtt lakosságot reprezentáló országos mintánk volt. A korábbi vizsgálat mintájának leírását lásd az idézett mű 60–78. oldalán, az 1987-es mintáét pedig A TÁRKI-I. felvétel dokumentumai, illetve A TÁRKI-III. felvétel dokumentumai c. kiadványokban, mindkettő a TÁRKI kiadványa, megjelenésük éve 1986 és 1988.) Ugyanakkor valószínűleg joggal feltételezhetjük, hogy a már említett tartalmi különbségek mellett a minták eltérése eltörpül. Remélhetőleg a következtetések levonásakor voltunk annyira óvatosak, hogy mindezen különbségek ne érintsék azok érvényességét.

[7] A korábbiakból értelemszerűen következően ezek az 1978-as felvételben a *hasas babapiskóta* és az *ellipszis*, az 1987-ben pedig az *orsó*, a *búgócsiga* és a *madárijesztő*.

[8] A későbbiekben látni fogjuk, hogy ha szélesebb kontextusban vizsgálódunk, találunk az alsó státusúak között is jellegzetes kisebbségi véleményeket.

[9] Bizonyos értelemben az 1978-as és az 1987-es vizsgálat összevetése is azt a benyomást kelti, hogy a véleményalkotás, -kifejezés képessége megnőtt nálunk. Erre mutat az, hogy a vélemények differenciálódtak, gyakoribb a kisebbségi vélemény – s paradox módon az is, hogy nagyságrenddel megnőtt a nyílt véleménynélküliek aránya. (Ez részben a két felvétel eltérő mintájából és körülményeiből adódik.) A 70-es években keveseknek volt magától értetődő, hogy „nem tudom"-mal is válaszolhatnak. Mivel akkoriban a kérdőíves felmérések kevéssé voltak megszokottak, mint ma, a szociológiai interjú sokaknak hatósági kikérdezésnek vagy vizsgáztatásnak tűnt. (Még ma is létezik ez a jelenség, de sokkal kisebb mértékben.) Ezért mondhatjuk azt, hogy a „nem tudás" szabadsága is része a véleményalkotás és -kifejezés szabadságának.

[10] *Angelusz Róbert:* Kommunikáló társadalom. Gondolat, 1983.

[11] *Angelusz i.* m. 165. o.

[12] A rejtett véleménynélküliek felismerése, elkülönítése a tényleges véleményt kifejező válaszoktól igen nehéz, és csak tökéletlenül megoldható feladat. Ha feltesszük, hogy valaki minden megfontolás híján, találomra választ az elébe tett ábrák közül, még akkor is lehetséges, hogy valamennyi kérdésnél sikerül olyan választ eltalálnia, amellyel nem „lóg ki" feltűnően a sorból. Mégis viszonylag nagy a valószínűsége annak, hogy a „lutri" alapon választók többségi, sztereotip vélekedésektől jelentősen eltérő, szélsőségesen inkonzisztens, „logikátlan" válaszokat adnak. Az ilyen válaszkombinációk esetében legalábbis felmerül a gyanú, hogy nem valamiféle autonóm, alternatív véleményről, hanem inkább a vélemény hiányáról lehet szó. Megerősíti ezt az a tény is, hogy az így válaszolók főbb szociológiai jellemzőik (iskolázottságuk, foglalkozásuk, származásuk, vagyoni-jövedelmi helyzetük) tekintetében igen hasonlatosak a „nem tudom"-mal válaszolók csoportjához: szinte valamennyi hierarchikus jellemző vonatkozásában az átlagosnál jóval alacsonyabb értékkel rendelkeznek. Felmerülhet még annak lehetősége, hogy a társadalomban „legalul" lévők „szokatlan" válaszai esetleg nem véleménynélküliségre, hanem helyzetükből fakadó sajátos optikára utalnak. E feltevést cáfolni látszik azonban az a körülmény, hogy a szokatlan válaszok nem rendeződnek egy-két jellegzetesebb minta köré, hanem teljesen szétszóródottak, széttöredezettek.

[13] A magyar nyelv sajátossága, hogy az „ötvenes évek" szókapcsolattal az 1948-tól 1956-ig terjedő időszakot jelöli. Mi ezt a kifejezést itt és a továbbiakban egyszerű kronológiai és nem politikatörténeti értelemben használjuk. A kérdőívben „a 30 évvel ezelőtti" társadalomra kérdeztünk, ami, ha precízen tekintjük, 1957-re vonatkozik. Nyilvánvaló azonban, hogy itt is, meg a 30 évvel előre, illetve a 60 évvel visszatekintő kérdésnél is körülbelüli időtartamra kérdeztünk, s a válaszolók is így fogták ezt fel (a kérdezők tapasztalatai szerint). Néhányan persze konkrét időpontra gondoltak, de ez sem okoz semmiféle problémát, hiszen nem kétséges, hogy a magyar társadalom szerkezete az 1956-os politikai fordulat ellenére 1957-re még mit sem változott.

[14] A „státus" fogalmát itt és a továbbiakban a Kolosi Tamás adta értelmezésben használjuk. (Kolosi Tamás: Státus és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat III., Társadalomtudományi Intézet, 1984.) A különféle státusdimenziók és az általános státus mérésére szolgáló, az elemzésben felhasznált változókat is Kolosi Tamás dolgozta ki. Leírásukat lásd: Kolosi Tamás: A státusátörökítés látens dimenziói. Kézirat, 1986.

[15] Angelusz Róbert felhívja a figyelmet arra, hogy „A véleménykutatások régi megfigyelése, hogy a politikai szempontból kiélezett témakörökben a nők véleménye kevésbé polarizált: a második nemhez tartozók kerülik a radikális hangsúlyokat, s így beállítódásaik bizonyos fokig moderálóan hatnak a közvélemény alakulására." (Angelusz Róbert: Illetékes nézőpontok. Tudásszociológiai Tanulmány a közgazdászok reformgondolkodásáról. Szociológiai füzetek 46. ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ, 1988. 33. o.)

[16] A 60 évvel ezelőtti Magyarországra vonatkozóan a többségi vélemény (talpas és piramis) 85%-ra, a 30 évvel ezelőttinél (szintén talpas és piramis) 76%-ra, a mainál (piramis, búgócsiga és orsó) 85%-ra terjed ki.

[17] Valamennyi rétegben – az egyéni parasztokat kivéve, akiknél a közel- és régmúltat egyaránt kedvezőbben megítélők alkotják a fő kisebbségi véleménycsoportot – ez a leggyakoribb alternatív vélemény. Két rétegnél (művezetők, önálló szellemiek), kis létszámuk miatt, nem állapítható meg, hogy melyik a tipikus kisebbségi vélemény.

[18] Az elemzésünkben felhasznált foglalkozáspresztízs-változókat – Kulcsár Rózsa vizsgálata alapján – Róbert Péter dolgozta ki. Leírásukat lásd A foglalkozások és a települések kódolása (TÁRKI, 1986) című kiadványában.

[19] Angelusz Róbert és Tardos Róbert jelenleg feldolgozás alatt lévő kulturális rétegződés vizsgálatára utalunk.

The paper reports on the results of a survey conducted with questionnaire that had the objective of studying what image the people had about the stratification of the Hungarian society and about the social inequalities within it. The questionnaire was asking about different variants of stratification. A geometrical form (pyramid, spindle, test-tube) helped the verbal description of each variant of stratification to make the answering easier. On this basis the respondents had to state how they saw the social stratification of the 1. present, 2. the recent and 3. the more distant past, and also how would they like to see the system of social stratification of 4. the present and of 5. the not so very distant future. The survey has also attempted to find out what factors may have influenced the different assessments of the situation by individuals of a different social position.

LAKATOS LÁSZLÓ

HAJNAL ISTVÁN ÚTJA A SZOCIOLÓGIÁHOZ

„Egy úttörően eredeti szociológiai szemlélet jelentkezik Hajnal munkáiban, s ezt annál inkább meg kell becsülnünk, mert ez a szemlélet egy minden faji-népi romantika nélkül való magyar gondolkodásnak a terméke, tehát mély és teljes európaiság egyesül benne a magyar helyzet reális felismerésével."

Erdei Ferenc

Két háború közti történetírásunkat a szellemtörténet hegemóniája jellemezte, ez a hegemónia azonban nem jelentett egyeduralmat: a régi stílusú, pozitivistának nevezett történetírás, bár erősen a háttérbe szorulva, azért továbbra is a színen maradt. Még kevésbé beszélhetünk a szellemtörténet egyeduralmáról, ha csak a korszak kiemelkedő historikusait tekintjük: *Szekfű* Gyula és *Hóman* Bálint mellett az első vonalban ott látjuk még *Domanovszky* Sándort, *Mályusz* Elemért és *Hajnal* Istvánt is, akik mind más, egymástól is eltérő, de így vagy úgy a szellemtörténettel is ellenkező irányokat képviseltek.

Közülük kétségtelenül Hajnal István volt a legeredetibb gondolkodó és alighanem a legnagyobb formátumú történetíró is. Eredeti szakterülete a középkori írástörténet volt. 1930-ban azonban az újkori világtörténeti tanszéket kapta meg a budapesti egyetemen. Ezt követően dolgozta ki sajátos, egyéni történetszemléletét, amely élesen szembenállt a szellemtörténettel, de nem vállalt rokonságot (pedig volt) a pozitivizmussal sem. A szellemtörténészekhez hasonlóan ő is érzékelte a hagyományos történetírás szürkeségét, elégtelenné válását és képtelenségét a szintézisalkotásra, a megújulás lehetőségeit azonban éppen az ellenkező irányban kereste: az idealista filozófiákhoz kötődő, a tartalmak belehelyezkedő megértésén fáradozó, a történelemben csak egyediségeket látó szellemtörténettel egy alapvetően materialista, az anyagiasult formák, struktúrák összehasonlításával dolgozó, a történelemben általános összefüggéseket, „fejlődéstörvényeket'' kereső *társadalomtörténet* elméletét és gyakorlatát állította szembe. A 30-as évek derekán kidolgozott „történelmi realizmusa'' a kor európai színvonalán álló irányzat volt, számos, az akkori és a későbbi *Annales*-ra emlékeztető vonással. Ilyen rokonvonás a *mindennapi élet* fontosságának hangsúlyozása; a lassan változó, az életet *hosszú távra* meghatározó *struktúrák* jelentőségének felismerése; a *technikatörténet* felfedezése; a *középkor* egyfajta rehabilitálása; az *összehasonlító módszer* kiterjedt alkalmazása stb. De mindenekelőtt a történettudomány közelítése a szociológiához és az ebből adódóan erősen *szociologikus látásmód,* szociológiai szemlélet az, ami őt a modern történetírás jelképévé vált francia iskola képviselőivel rokonítja. Hajnalnak sikerült megvalósítani egy ritka bravúrt: történelem és szociológia szintézisét. Munkáiban, mint Erdei Ferenc írta, „egy saját-

ságosan társadalmias történelemszemlélet, illetőleg történeties társadalomszemlélet, s ennek megfelelően egy sajátságosan szociológus történész, illetőleg történész szociológus elme jelentkezik a maga mindenképpen figyelemre méltó eredményeivel."[1]

A magyar szociológiatörténet szempontjából különösen értékesek ezek az eredmények, hiszen közismert, hogy a két háború közti időszakot a szociológia hiánya jellemezte. Lévén Hajnal munkássága kevéssé ismert, indokoltnak látszik röviden összefoglalni elméletét, a leglényegesebb kulcsszavakra koncentrálva.

1. Struktúra, tradicionalizmus, parasztság

Elméletének magva a társadalom egy sajátos, erősen *durkheimiánus* ízű felfogása. Eszerint (1) a társadalmi jelenségeket, így a társadalmi fejlődést, szóval a történelmet is magából a társadalomból kell megérteni és magyarázni; (2) a társadalom nemcsak és nem is elsősorban az együtt élő emberek összessége, hanem sokkal inkább valami tőlük, az ő életüktől elkülönült „anyagias szerkezet", az életfolyásból kicsapódott anyagi – vagy kvázi-anyagi jellegű – objektivációkból felépült *struktúra*, amely eredetét tekintve ugyan az emberi tevékenység terméke –, hiszen az objektív formákban (eszközökben, szokásokban, nyelvi kifejezésformákban) a korábbi nemzedékek élettapasztalatai rögzültek meg és hagyományozódtak át –, a mindenkori élő emberek számára azonban mégiscsak tőlük függetlenül létező és náluk hatalmasabb realitás, amely megszabja az élet folyását, maga viszont a saját külön törvényei szerint, általuk alig befolyásolhatóan fejlődik, épül tovább. A társadalom tehát egyfelől az emberekből, másfelől az ő életüket meghatározó, a korábbi nemzedékektől örökölt formákból áll. A társadalom e fogalmában így eleve benne van a történetiség mozzanata, hiszen a struktúra történelmi képződmény. A történelem viszont *társadalom*történet, ennek a *társadalom*struktúrának a története; hogyan épült ki, hogyan változott, módosult lassan az idők folyamán, esetleg hogyan épült le vagy omlott össze bizonyos konkrét esetekben. Itt van, a struktúrafogalomban, a kapcsolódási pont történelem és szociológia között: a történelem a *társadalom*struktúra története, vagyis nem nélkülözheti a szociológiát, a szociológia viszont *történetileg* kialakult struktúrákat, életformákat ír le, tehát nem nélkülözheti a történettudomány eredményeit és szemléletét. És ugyancsak itt, a struktúrafogalomban, pontosabban a struktúrában folyó *élet* és az életfolyást szabályozó *struktúra* éles fogalmi elkülönítésében van a durkheimi szociológiával való rokonság forrása: ez az elkülönítés Hajnalnál is egyfajta szociologizmushoz vezet.

Ez a durkheimiánus társadalomfelfogás azonban Hajnalnál egy érdekes *antiweberiánus* történetfilozófiával ötvöződik, és ez már jellegzetesen egyénivé teszi koncepcióját. A szellemtörténettel való szembenállás a Max *Weberrel* való polémia formájában nyilvánult meg. Hajnal nem fogadja el, sőt következetes tagadással egyenesen a visszájára fordítja Weber híres tézisét; szerinte a modern európai fejlődés nem az újkori racionális szellemnek, hanem a középkori tradicionális társadalomnak köszönhető. Legalábbis ez teremtette meg a racionalizmus későbbi sikereinek alapjai – mindenekelőtt az európai értelemben vett *szakszerűség*et, amiben Hajnal a kapitalizmus teljesítőképességének igazi titkát látja. Eszerint a tradicionalizmus sok évszázados

uralma, amely látszólag a „haladás kerékkötője" volt, valójában éppen hogy megalapozta a későbbi fejlődés lehetőségét azzal, hogy az azonnali hasznosításra és kizsákmányolásra törekvő nyers racionalizmussal szemben megóvta és védelmezőn felnevelte a létfenntartó munkának és a mindennapi életnek azokat a kicsiny, látszólag jelentéktelen, látszólag irracionális formáit, amelyeknek burkában a szakszerűség és a jogszerűség csírái kifejlődhettek és megerősödhettek. Így alakultak ki lassú, évszázados fejlődéssel a munkának és az együttélésnek „európai formái", az egyéni teljesítmény becsülete és védelme és a személyes élet ezen alapuló méltósága és biztonsága; így alakult ki a sokféle, szilárdan meggyökerezett hivatás és jogigény; és így alakult ki a munkamegosztásnak az a finom tagoltsága és a társadalomszervezetnek az a mély *üzemiessége,* ami nélkül Hajnal szerint aligha jöhetett volna létre „európai értelemben vett", azaz szakszerűségen és jogszerűségen nyugvó kapitalizmus.

Az eredeti weberi „előjelek" felcserélése, a tradicionalizmus fel-, illetve a racionalizmus ennek megfelelő leértékelése részben a koncepció belső logikájából következik, részben azonban tudományon kívüli okokra vezethető vissza, nevezetesen a kor legjelentősebb szellemi áramlatának, a népiességnek a hatására. Legalábbis erre enged következtetni az a kitüntetett szerep, amit Hajnal a *parasztságnak* tulajdonít. Hajnalnál a szokásszerűség – így nevezi a tradicionalizmust – szorosan a parasztsághoz kötődik: szociológiai megfelelője, hordozója a – középkori, nyugat-európai – parasztság; tágabban pedig az ebből a parasztságból kiemelkedő és erre rárétegződő egész középkori nyugat-európai társadalom. Kezdetleges módon és elemi fokon ugyan, de mégis ez a parasztság dolgozta ki Hajnal szerint a munkának és az együttélésnek később a magasabb társadalomrétegek kezelésében „európaivá" kifinomult elveit és módszereit; és ez a parasztság – tágabban pedig az egész középkori nyugat-európai társadalom „paraszti" jellege – volt az, ami meggátolta a túl gyors, felületes racionalizálódást és elmélyült, szakszerű munkára kényszerítette a magasabb hivatásokat és végső soron, történelmi távlatban magát a kapitalizmust is. – A parasztság ily módon az európai fejlődés és ezzel az egész világtörténelem főszereplőjével lép elő Hajnalnál; úgyhogy ha népiesnek lenni annyit jelent, mint kitüntetett szerepet tulajdonítani a parasztságnak – és ez a meghatározás legalábbis nincs ellentétben a tényekkel –, akkor nyugodtan elmondhatjuk, hogy Hajnalnál egyfajta népies történetfelfogással találkozunk. (Amit nem csupán kuriózumként kell értékelnünk, hanem látnunk kell tudományos jelentőségét is; nem kevesebbről van ugyanis szó, mint az europai fejlődés egy alternatív értelmezéséről, amely szakít azzal a hagyománnyal, amely egyedül a polgárságot, a várost, a kereskedelmet, a racionalizmust tekinti lényegesnek már a középkori előzmények számbavételénél is.)

Hajnal tehát – mint az talán koncepciójának e rövid, s ezért sok lényeges elemet mellőzni kényszerülő áttekintéséből is kitűnik – korántsem az az elszigetelt, magányos gondolkodó, aminek első pillanatban látszik. Valójában, mint láttuk, erős szálakkal kapcsolódott a kortárs magyar szellemi élet kétségtelenül legjelentősebb áramlatához, a népi mozgalomhoz. Ez azonban, sajnos, nem változtat azon a szomorú tényen, hogy a hazai szellemi életben mindvégig elszigetelt és magányos maradt. Újszerű törekvései szinte semmi figyelmet nem keltettek, iskola nem alakult ki körülötte, követői nem támadtak, nehezen követhető fejtegetései csupán egy szűk körben találtak megértésre. Hatása azonban így is jelentősnek mondható, mert e szűk körbe

tartozott – mások mellett – a magyar szociológiai gondolkodás két kiemelkedő alakja: *Bibó* István és *Erdei* Ferenc is. Bibó a „20. század legjelesebb magyar történészét'' tisztelte benne,[2] Erdei pedig 1942-ben nagy elemző-értékelő tanulmányt szentelt neki, amelyben elsősorban mint szociológust méltatta, rendkívül elismerő hangon és a lényeget tekintve máig érvényes módon.[3]

*

A jelen tanulmány mindenekelőtt egy félreértést szeretne eloszlatni, amelytől Erdei mentes volt ugyan, más értelmezésekben azonban találkozhatunk vele és feltevésszerűen a köztudatban is él: ti. hogy Hajnal a szociológia hatására fordult a társadalomtörténet felé, ill. hogy a szociológia hatására alakult történelemszemlélete olyanná, amilyenné alakult. Ez nem áll. Ellenkezőleg: éppen a kezdettől meglévő és a harmincas években a szellemtörténet (taszító) hatására tovább erősödő társadalomtörténeti érdeklődés volt az, ami figyelmét a szociológiára irányította. A szociológiai olvasmányélmények azután kétségtelenül éreztették hatásukat gondolkodásmódján, azonban egyfelől a társadalomtörténeti érdeklődés jóval korábbi keletű, mint a szociológiai tájékozódás, másfelől pedig a szociológia hatása távolról sem volt sem olyan erős, sem pedig olyan egyértelmű, mint ahogy azt némely értelmezés alapján vélhetnénk.

Különösnek tetszhet, hogy a szociológus Hajnalról szólva éppen a szociológia hatását igyekszünk kisebbíteni. Azonban már Erdei is rámutatott, hogy „Hajnalt történeti kutatásai tették szociológussá'',[4] nem pedig ilyen vagy olyan hatások. Annyi igaz, hogy segítségért fordult a szociológiához; ezt a segítséget azonban, mint Erdei is hangsúlyozza, „nem kapta meg, ellenben megfogta a szociológiai gondolkodás varázsa és szinte szociológussá alakult át, hogy kidolgozza azokat a szociológiai módszereket, amelyeknek történeti kutatásaiban szükségét érezte''.[5] Ha tehát valóban meg akarjuk érteni Hajnal sajátos koncepcióját, akkor nem hatások és átvételek után kell nyomoznunk – ami egy ilyen originális gondolkodó esetében eleve nagyon kétséges vállalkozás –, hanem Hajnal gondolkodásában kell feltárnunk (1) a szociológia iránti érdeklődés okait, motívumait; (2) azokat az igényeket, várakozásokat, amelyeket a szociológia – pontosabban: a Hajnal által megismert szociológia – úgy látszik, nem tudott kielégíteni; és végül (3) azokat a saját kutatásaiból származó eredményeit, tapasztalatait, amelyekre saját szociológiája kidolgozásakor támaszkodhatott.

Az alábbiakban egy ilyen rekonstrukcióra vállalkozunk – bízva abban, hogy a teljes életmű és a kéziratos hagyaték ismeretében tárgyilag is igazolhatjuk Erdei állítását, miszerint „Hajnalt történeti kutatásai tették szociológussá''. E rekonstrukció során két vonatkozásban is ki kell egészítenünk Erdei elemzését. Erdei utal rá, hogy Hajnal indulása, eredeti szakterülete és az itt végzett kutatásai alighanem meghatározó jelentőségűek voltak,[6] ténylegesen azonban nem vizsgálja meg, hogy mit köszönhet a szociológus történész a középkori írástörténet kutatójának. (Ez volt ugyanis Hajnal eredeti szakterülete.) Holott csak e kutatások ismeretében lehet igazán megérteni Hajnalnak a szociológiával kapcsolatos várakozásait, csalódását és végül önálló elméleti erőfeszítéseit. – A másik vonatkozás, amire viszont Erdei még csak nem is utal:

a szellemtörténet már említett taszító hatása. Tekintve, hogy ez Max Weber hatásaként jelentkezett, Erdeinél így a Weberhez való, sajátos és ellentmondásos viszony elemzése is hiányzik – ami pedig alapvető, hiszen a koncepció áttekintésekor láttuk, hogy Hajnal, ha „visszájára fordítja'' is, azért szorosan kapcsolódik Weberhez.

2. Az írástörténettől a társadalomtörténetig[7]

Hajnal eredeti szakterülete tehát a középkori írástörténet volt. A történeti segédtudományok, közelebbről a diplomatika s a paleográfia művelőjeként indult, s ezen a speciális területen már pályája kezdetén felfedezésszerű eredményekkel hívta fel magára a figyelmet.[8] Mégis – vagy talán éppen ezért –, amikor 1930-ban a budapesti bölcsészkar őt hívta meg az újkori világtörténet professzorának,[9] aligha hitt volna bárki is abban, hogy a történettudomány e másik „végvidékén'' is képes lesz hasonló teljesítményekre. Elődje, *Angyal* Dávid, udvarias hangú levélben gratulált neki: „Meg van tehát czáfolva a német közmondás: Selten kommt was besserer nach''; de hogy valójában milyen kevéssé hitt benne, hogy Hajnal valóban „besserer'' lesz, az kiderül a folytatásból: „Ha én diszponáltam volna a tanszékekről, Önt oda állítottam volna, hol kevesebb erőfeszítésébe kerül beleélnie magát tárgykörébe. De így is jó, ha Önnek is jó.''[10]

Szinte még meg sem száradt a tinta a kinevezésén, amikor a kihívás, amit az új tárgykör jelentett, máris nagyon konkrét alakot öltött: a Magyar Szemle Társaság, a *Magyar Történet* sikerén felbuzdulva, épp ekkor határozta el egy nagy négykötetes *Egyetemes Történet* kiadását és az újkorról szóló kötet megírására őt kérték fel.[11] Nem akármilyen feladat olyan valaki számára, aki csak most kezdi beleélni magát új tárgykörébe.

Hajnal a rá jellemző hivatástudattal vetette magát a munkába, de kezdetben úgy látszott, hogy a „beleélés'' nem megy minden nehézség nélkül. Első, 1933–34-ben publikált tanulmányai – „Racionális fejlődés és írásbeliség''; „Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés''; „Le Rôle social de l'écriture et l'volution européenne'' – azt mutatják, hogy először a régi szakterülete felől próbált közelíteni az egyetemes történet problémáihoz – vagy inkább, hogy először a régi szakterületéhez való visszatérésre próbálta felhasználni új tárgykörét. Ezek az írások, mint a címekből is kitetszik, már az egyetemes történet alapproblémájával: az európai fejlődés sajátszerűségének kérdésével foglalkoznak – de még az írástörténész különös nézőpontjából. Hajnal arra a jelenségre akar magyarázatot adni ezekben a dolgozatokban, amit Max Weber *„racionalizálódásként''*, a „racionális szellem'' térhódításaként írt le, és amiben a modern európai fejlődés megkülönböztető sajátosságát látta. A racionalizálódás jelentőségét nem vonja kétségbe, de úgy véli, hogy azt nem egy specifikus, csak az újkori Nyugat-Európára jellemző szellem, hanem a már a késő középkorban egyre jobban terjedő és az újkorban rohamosan általánossá vált *íráshasználat* hatásának kell betudni. A modern, kalkulációra épülő gazdaság kiépüléséhez nem volt tehát szükség semmiféle különleges szellemre, elég volt az írásbeliség általános társadalomszervező hatása is. – Hajnal érvelése magával ragadó, s alapgondolata is – „lerántani'' a szellemet a földre, rámutatni reális, anyagi bázisára – kétségkívül helyes volt: e gondolat

túlfeszítése azonban mégis egy leegyszerűsített, egydimenziós történelemábrázoláshoz vezette, amiben minden jelentős történelmi változás, társadalmi fejlődés az írásbeliség fejlődésére vezethető vissza. A saját tárgya iránt elfogult specialista túlzása ez; s Hajnal valóban komolyan hitte egy ideig, hogy a társadalmi fejlődés új, minden korábbinál átfogóbb magyarázó elvét sikerült felfedeznie. Egy volt tanítványa fogalmazása szerint ebben az időben „tökéletesen bele volt gyönyörödve" az írásbeliségbe mint a társadalom fejlesztő erejébe;[12] s hosszú kéziratok tanúskodnak arról, hogy a készülő szintézist is ilyen szellemben, tehát az írásbeliség történetére alapozva akarta megírni.[13]

Hogy végül mégis letett erről a kissé bizarr tervéről, abban alighanem szerepet játszott az a váratlan fordulat, amely valamikor 1935 nyarán következett be: Hajnal hirtelen rájött arra, hogy az írástörténet mégsem az egyedül üdvözítő diszciplína, hogy a *technikatörténet* legalább olyan fontos.[14] Empirikus érdeklődése ettől kezdve megoszlott az írás és a technika története között; és bár ezen az új kutatási területén sohasem vált olyan otthonossá, mint az oklevelek világában, az elmélyült technikatörténeti stúdiumok valamelyest mégiscsak megnyitották előtte a gépek, anyagok, szerszámok – „filoszok" számára többnyire idegen és ismeretlennek megmaradó – világát: 1937-ben már egy technikatörténeti tanulmánnyal szerepel a *Domanovszky Emlékkönyvben.*

De ekkor már mögötte a nagy munka: *Az újkor története.* Az 1936 végén megjelent vaskos kötet nem hagyott kétséget afelől, hogy Hajnalnak sikerült beleélnie magát új tárgykörébe. „Mély és újveretű, új felfogású könyv ez. Az első magyar nyelvű igazi egyetemes történelem, de még az egész világirodalomban is újszerű, új módszereket kijelölő, új eredményeket kifejező munka" – írta a kötetről *Istványi* Géza, a fiatal történésznemzedék legtehetségesebbnek tartott képviselője.[15] A lelkes hangú recenzió egy új nagy történészegyéniség porondra lépését jelentette be, aki nem szellemtörténész, de nem is pozitivista, hanem valami új, más: egy *szociológus történész.*

„Mint a szellemtörténészek, kereste ő is azt a közös, mélységben lappangó alapot, amelyen az egész emberi élet, az egész emberi kultúra fölépült, amellyel az emberi életfolyamat egész dinamikáját magyarázni, értelmezni lehet. Hajnal ezt az alapot a mély szociológiai folyamatokban találja meg. Nem valami új szellem föltámadása – még kevésbé a faji kiválóság – az oka valamilyen kultúra felvirágzásának: ez a föllendülés nem egyéb, mint a megelőző korszakok csöndes munkájának, szolid társadalomszerveződésének eredménye. Ezek szerint az emberi történelmet nem is az emberek törekvései, céljai irányítják, hanem attól függ a fejlődés, hogy az emberi társulás, az emberi együttélés módjai milyenek...

Hajnal alapstúdiuma tehát nem a filozófia, mint a szellemtörténészeké, hanem a szociológia. Tanulmányozza az emberközti viszonyulás, a társadalmasodás törvényeit és alapformáit... s összehasonlításuk révén kap olyan alapelveket, amelyek szerint az újkori európai társadalmat, a modern kultúrát jellemezni és történetileg értelmezni tudja."[16]

Mint láttuk, Istványi két ilyen alapelvet emel ki: 1. a fejlődés a „társulás módjaitól", tehát a társadalomszerveződés milyenségétől függ – ez a szociológiai szempont;

2. a későbbi fejlődést a korábbi társadalomalakulásból kell magyarázni – ez pedig a történeti szempont.

Erdei később ugyanebben a két tételben foglalta össze az *Újkor* alapvető mondanivalóját: 1. „az emberi történetnek a társadalom az 'üzeme' és minden történeti fejlődés az emberi együttélés módjaitól függ''; 2. „a káprázatos okcidentális fejlődés nem valamilyen különleges újkori erőknek a terméke, hanem a középkori társadalomfejlődésnek a gyümölcse.'' S összegzésképpen még hozzáteszi: „Hajnal történetkutatása tehát társadalomtörténet, azonban nem a régi értelemben. Nem társadalmi intézmények és formák különleges története, hanem általános történet, amely az egyes korok történeti jelenségeit a társadalomalakulásban fogja össze: itt érti összefüggéseit, szóval okát és magyarázatát.''[17]

Az újkor története valóban egyfajta „tiszta'' társadalomtörténetet ad, vagyis nyoma sincs már benne annak a – nevezzük így: – szakmai elfogultságnak, ami a 33–34-es tanulmányokat jellemezte. Persze észre lehet venni, hogy nagy figyelmet szentel az írásbeliségnek; de a vele összefüggő „intellektuális rétegek'', mindenekelőtt a papság és a hivatalnokság történetébe ágyazva tárgyalja, s így tökéletesen belesimul a társadalomtörténetbe. Ugyanígy nem érződik a technikatörténet iránti újkeletű lelkesedése sem: a technikatörténet tárgyalása is beolvad a tágabban vett munkaszervezet és ezen keresztül a társadalomszervezet történetébe. A könyv így azzal a ritka élménnyel szolgál, hogy minden különös nézőpont és különleges magyarázóelv magunkra erőltetése nélkül megérthetjük a modern társadalomhoz vezető fejlődést – pusztán annak alapján, amit a társadalomról, szerkezetéről, különböző típusairól, fejlődéstörvényeiről mintegy menet közben megtudunk azokból az elszórt megjegyzésekből, rövid fejtegetésekből, amiket Hajnal olykor magyarázatképpen az éppen tárgyalt eseményekhez fűz. „És éppen ez a magyarázat – írja Istványi recenziójában –, az itt-ott-mindenütt lejátszódó események összefüggésének meglátása, fejlődési sorozatba állítása, a föllelt fejlődési sor megokolása, értelmezése, a belső törvényszerűségek megállapítása, megértése, általában az egész történelem vázlata, beállítása – ez az, ami új és hatalmas konstrukció.''[18] Vagyis: a koncepció.

3. A szociológia „hatása''

Istványi közelről figyelhette Hajnal szellemi metamorfózisát; talán túlságosan is közelről ahhoz, hogy tisztán lásson. Tanúja volt az írásbeliségbe való „belegyönyörödésének'' – de éppígy tanúja lehetett annak is, hogy Hajnal szociológiai munkákat olvas. Így hát nagyon is kézenfekvő volt számára a gondolat, hogy Hajnal a szociológia hatására hagyta el kedvenc területét és fordult a társadalomtörténet felé. Annál is inkább, mert Hajnal már a 33–34-es tanulmányokban hivatkozott szociológusokra, az *Újkor* irodalmi tájékoztatójában pedig azt mondja – és éppen a könyv két, már ismert alaptételével kapcsolatban – hogy „az elméleti szociológia egyes újabb irányai (Leopold v. Wiese: Soziologie, 1931; Alfred Vierkandt: Die Stetigkeit im Kulturwandel, 1908; Ferdinand Tönnies: Fortschritt und soziale Entwicklung, 1926; René Worms: La sociologie, 1921 stb.) megerősítették meggyőződésünket.''[19] Istványi számára ez elég volt ahhoz, hogy Hajnalról mint szociológus történészről beszéljen, aki-

nek alapstúdiuma a szociológia, tehát mintegy a szociológia tanítványa: sőt, egy későbbi cikkében még azt is megtudjuk tőle, hogy pontosan melyik szociológiai iskolához sorolható Hajnal irányzata: „A modern viszonyszociológiai irány adta az alapszempontokat. A társadalom kialakulásáról kifejtett Vierkandt- és Wiese-féle tanítások jelentik az elindítást."[20]

Erdei később, 1942-ben írta Hajnal-tanulmányát, így ő már ismerte Hajnal nagy elméleti írását, az 1939-ben megjelent „Történelem és szociológiát", amelyből kiderül, hogy Hajnal valójában csalódott a szociológiában; így nála nem találkozhatunk ezzel a félreértéssel. *Irinyi* Károlynál viszont, aki az első marxista igényű értelmezést írta róla a 60-as évek elején, ismét felbukkan. Ő a bevezető soraiban ugyan hangsúlyozza, hogy Hajnal önálló, eredeti egyéniség, aki „sajátos koncepciójához ... nem spekulatív úton jutott el, hanem ... alapos és sokoldalú részletkutatásainak elvi tanulságait formálta egységes világképpé".[21] Mégis, tanulmánya végén önmagának ellentmondva „tudatos eklekticizmusban" marasztalja el: szerinte Hajnal „úgy vélte, hogy a különböző lélektani, filozófiai, biológiai, formalista, materialista szemléletek józan vegyítéséből lehet összeállítani a legmodernebb és legtudományosabb szemlélet alapelveit."[22] Erről persze szó sincs. Mindössze arról van szó, hogy Irinyi nem tudja megmagyarázni elméletét s ezért kénytelen különböző hatásokból összetoldozni azt: így nevezetesen Vierkandt-, Comte-, Tönnies-, Spranger- és Spengler-hatásokat, ill. párhuzamokat vél felfedezni nála. – Szintén csak igényében volt marxista a következő Hajnal-értelmezés is. *Lederer* Emma historiográfiai kézikönyvében helyesen hangsúlyozza, hogy „hiba lenne Hajnal életművében csak szociológiai irányok hatását látni", és hogy „a szociológiai ihletés távolról sem egyértelmű. Hajnalt éppoly kevéssé tekinthetjük a comte-i pozitivista szociológia és Max Weber követőjének – az ő elméleteikkel vitatkozott, – mint a 'csoportszociológia', Ferdinand Tönnies vagy Alfred Vierkandt hívének, akik iránt több megértést mutatott."[23] Pozitívumokat azonban nemigen tud mondani, az pedig, ahogy Hajnal szociológiai érdeklődését magyarázza, egyszerűen érthetetlen: útkeresésében, úgymond, oda jutott, „hogy a történeti fejlődés középpontjába a munka, a technika fejlődését állítsa. Minthogy a munkát a társadalmon belül emberek, illetve embercsoportok végzik, magától értetődő volt, hogy Hajnal kutatásai során a társadalom fejlődésével foglalkozó tudomány, a polgári szociológia különböző irányzataitól, főképpen terminológiai, de olykor elméleti ihletést is kapott."[24] Miért jutott „oda"? Miért „magától értetődő", hogy éppen a szociológiától kapott ihletést? Mert „a munkát a társadalmon belül emberek végzik"?

Legújabban *Glatz* Ferenc adott közre egy tanulmányt Hajnal István történetírásáról; a szociológia állítólagos hatásának ő is nagy jelentőséget tulajdonít, pontosabban azonban nem jelöli meg, hogy miben is állt ez a hatás és bizonyításként is csak idézeteket hoz.[25]

Maga Hajnal aligha rokonszenvezett volna az ilyenfajta magyarázattal. *Vierkandt*-ra hivatkozva írja egy helyen: „A fejlődés vizsgálatának tehát nem szabad az 'új gondolat' hatásával foglalkoznia, mielőtt érvényesülésének lehetőségeit meg nem állapította. Azaz a szóban forgó emberi közösség felvevőképességét az 'új'-jal szemben."[26]

Ha helyesen értjük, akkor ez annyit jelent, hogy egy gondolkodó esetében is mindenekelőtt a „felvevőképességet", az adott hatásra való fogékonyságot, nyitottságot kell megmagyarázni.

4. A társadalomtörténeti érdeklődés gyökerei

Nos, Hajnal társadalomtörténeti érdeklődésének első jelei már pályája kezdetén félreérthetetlenül megmutatkoztak. Habilitáns munkája, az 1921-ben megjelent *Írástörténet,* valójában nem pusztán írástörténeti, hanem sokkal inkább művelődéstörténeti, sőt: értelmiség-, s ennyiben társadalomtörténeti mű; a paleográfiai rész csak mintegy függelékként szerepel a könyv végén és a bevezetésben egyértelműen meg is mondja, hogy érdeklődése valójában nem a szűkebb értelemben vett írástörténetre irányul: az írásformák vizsgálata csak kiindulópontot jelent az írás társadalomtörténetéhez: „... mi nem az írásokat fogjuk osztályozni, nem formájukat akarjuk megismerni, hanem a toll kezeléséből, a vonalak minden kis hajlásából arra igyekszünk következtetni, hogy mi volt az író szemében az írás művelete, ... arról igyekszünk valamit megtudni, hogy mennyiben lett közönségesebb mesterség az ő korában az írás, mint az előző emberöltők alatt volt."[27]

Látható, hogy ez a program messze túlmutat a paleográfia hagyományos feladatkörén. Hajnal nem magukra a formákra kíváncsi, hanem valami olyasmire, ami a formák *mögött* van, amire a formákból csak *következtetni* lehet: arra, hogy miként alakul az írás szerepe, értéke, az embereknek az íráshoz való viszonya a különböző korokban. Közelebbről: az íráshasználat közönségessé, azaz megszokottá, mindennapivá válásának folyamatát akarja rekonstruálni: „azt a világtörténelmi folyamatot, amellyel az írás előlépett tudós zárkózottságából és a mindennapi életbe belesodródott."[28] Vagyis nem magának az írásnak, hanem az írás társadalmi szerepének a története érdekli már akkor is.

Ez a – talán *Lamprecht* hatására visszavezethető –,[29] de mindenesetre kezdettől meglévő társadalomtörténeti érdeklődés mélyül aztán a 30-as években „szociológiai történetszemléletté". Ebben már van szerepe a szociológiának is, de ez a szerep nagyon furcsa és ellentmondásos. Némileg leegyszerűsítve és a későbbieket megelőlegezve úgy foglalhatnánk össze, hogy Hajnal egy szellemtörténeti beállítottságú szociológiával találkozott, s inkább a szellemtörténet taszító, mint a szociológia vonzó hatása hajtotta a társadalomtörténet felé – bár az is igaz, és ez némiképp bonyolítja a dolgot, hogy a szociológia egyik iskolájától, a már említett Vierkandt von Wiese-féle viszonyszociológiától ösztönzést is kapott ahhoz, hogy vitába szálljon a szellemtörténettel – amit viszont a szociológia egyik nagy klasszikusa: Max Weber képviselt elsősorban a szemében.

5. Találkozás a szellemtörténettel

Amikor hozzálátott, hogy egy átfogó elképzelést alakítson ki magának az újkori európai fejlődésről, elkerülhetetlenül szembesülnie kellett a kapitalizmus genezisének problémájával, az újabb német irodalom tanulmányozása közben pedig Max *Weber* és Werner *Sombart* idevonatkozó „szellemes" elméleteivel. Ezek az elméletek kitűnően

alkalmazhatók lettek volna *Az újkor történetében,* sőt a megrendelők kifejezetten örültek volna, ha Hajnal a „kapitalizmus szellemét" vagy a „racionális szellemet" teszi meg könyve főszereplőjének, hiszen a kiadvány egyik fő célja éppen a szellemtörténeti szemlélet népszerűsítése lett volna.[30] Hajnal számára azonban éppen ez a szemlélet bizonyult elfogadhatatlannak.

„A modern gazdasági fejlődésnek szellemtörténeti vizsgálói helyesen állapítják meg, hogy a fejlődésnek alapfeltétele az életnek általános racionalizálódása, kiszámíthatóvá válása. Ez a racionalizálódás azonban éppoly kevéssé magyarázható meg egy racionális szellemmel, mint a gazdasági fellendülés egy gazdasági szellemmel." – „Nézetünk szerint Max Weber nagy jelentőségű munkássága sem tudta bebizonyítani, hogy az európai fejlődés egy specifikus, más kultúrákban nem található szellem következménye." – „Az újkori racionalizálódásban nem egy új szellem művét, hanem egy új szociológiai dinamikát kell sejtenünk."[31]

Hajnalban eleve volt egy erős idegenkedés, sőt ellenérzés a szellemtörténettel szemben, de ennél is fontosabb volt az a felismerés, hogy az új szellem keletkezésére igenis adható racionális magyarázat – és éppen ő, az írástörténész adhat ilyet. Valósággal felvillanyozta az a gondolat, hogy visszatérhet eredeti szakterületéhez, amellyel akkor már egy évtizede nem foglalkozhatott, és hogy éppen az ő szakterülete az, amelynek adataiból kiindulva rekonstruálni lehet a racionális szellem térhódításának alapjául szolgáló reális szociológiai folyamatot: „Ha lenne egy absztrakt racionális szellem, szinte élőlény, úgy azzal tényleg mindent meg lehetne magyarázni; ha pl. a XIII-ban egy ilyen szellem pottyant volna le az égből közénk. Ilyen szellem azonban nincsen. Nem marad más hátra, mint hogy a szellem, a ratio kitermelő talaját keressük; s itt az írás szerepére kell bukkannunk."[32]

Hajnal már az *Írástörténetben* is megkockáztatta azt a gondolatot, hogy az írásbeliség felújulása a középkor második felében nem tekinthető egyszerűen a gazdasági fellendülés következményének, hanem legalább annyira oka is annak;[33] természetes hát, hogy most, amikor a kapitalizmus keletkezését kell magyaráznia, ismét az írás szerepére „bukkan". Nem volt nehéz észrevennie, hogy Weber és Sombart „szellemes" megoldása valójában csak félmegoldás, mert amivel magyaráznak, az maga is magyarázatra szorul: ha el is fogadjuk, hogy a kapitalizmus egy új szellem szülötte, még mindig ott a kérdés, hogy honnan, miből támadt ez az új szellem? Hajnal számára kézenfekvő volt, hogy a racionalizálódást az újkor rohamosan terjedő írásbeliségének hatására vezesse vissza. „A racionális szellem helyett inkább az írásos érintkezés- és gondolattechnika következményeit kell vizsgálnunk. Erősen racionalizáló hatások, de nem egy átható szellem működésének következményei... Az írásmegrögzöttség, írásgondolkozás az, ami dolgozik, nem pedig egy immanens szellem. Jó példa az angol jogfejlődés: valóban nem nevezhető racionálisnak, mégis igen modern élet következett belőle. Mert Anglia igen korai... írásbelisége kiszámítható jogviszonyokat teremtett; nem 'racionálisan', hanem tényszerűen kiszámíthatót, az élet ráncaihoz idomulót, tehát a gazdasági élet számára elevenen használhatót."[34]

Hajnal tehát Weber írástörténeti korrekciójára, kiegészítésére vállalkozik. E különös vállalkozás dokumentumai azok az 1933–34-ben publikált tanulmányok, amelyekről a korábbiakban már esett szó. Részletes ismertetésükre itt nincs terünk; csupán azokat a legfontosabb tanulságokat foglaljuk majd össze, amelyekkel e kísérlet sike-

rei és kudarcai szolgáltak számára. Előbb azonban, mintegy az imént mondottak igazolásául és a 33–34-es tanulmányok forrásvidékének, gondolati hátterének megismerése céljából pillantsunk bele azokba a széljegyzeteibe, amelyeket Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* c. híres művének egyes passzusaihoz fűzött. E megjegyzésekből kiderül, hogy a könyv olvasásakor már formálódott benne a gondolat, hogy a racionalizálódást és ezzel az egész modern fejlődést az írásbeliségnek az egész társadalmat átalakító hatásaival magyarázza. De kiderül az is, hogy Hajnal alapbeállítottsága csakugyan közel állt a történelmi materializmuséhoz – ahogy azt a hajdani barát, Szekfű Gyula később a szemére is vetette.[35]

6. Széljegyzetek a Protestáns etikához

Az iménti idézet például az angol jogfejlődésről csupán parafrázisa annak az epés megjegyzésének, amit a *Protestáns etika* vonatkozó helyéhez fűzött. Weber itt azt próbálja magyarázni, hogy miért nem vette át Anglia, a kapitalizmus szülőhazája az olyannyira racionális római jogot, míg az a „dél-európai katolikus térségben" mindig is érvényben volt. A kínos esetet az „egyenlőtlen fejlődés" formulájával igyekszik elintézni és azzal, hogy „Angliában ... a nagy jogászcéhek ellenállásán bukott meg" a római jog recepciója.[36] Hajnal véleménye: „Butaság! Racionalizálás nem absztrakt vmi. Déleurópában a római jog mesterkélt felépítmény lehetett. Angol magánjog viszont ottani viszonyokból kinövő. – S ha 'irracionális' is: írásbeli struktúra épült rá. Itt tűnik ki tehát, hogy nem vlmi elméleti racionalizmus a lényeg, hanem írásbeli struktúra; de igazi, eleven írásbeliséggel..."[37]

Híres az a hely, ahol Weber meghatározza könyvének tárgyát. Azt írja itt, hogy a „kapitalista szellem"-nek *„előbb ... létre kellett jönnie ... embercsoportok felfogásmódjaként"* ahhoz, hogy később győzhessen a kapitalizmus; ezért *„tulajdonképpen... e felfogásmód keletkezését kell megmagyarázni."* (Weber kiemelése) Hajnal kérdése: „S miért nem az embercsoportok keletkezését?" (Ti. szociológiai értelemben L. L.) A „naiv történelmi materializmussal" szemben Weber rámutat, hogy a „kapitalista szellem" előbb létezett, mint a „kapitalista fejlődés" – legalábbis bizonyos tájakon. Például New England-et hozza, amelynek „haszonleső és számító" lakóira már 1632-ben panaszkodnak, holott New England-et „prédikátorok és egyetemet végzett emberek, kispolgárok, kézművesek" stb. lakták, míg ezzel szemben a „nagykapitalista" Délen nyoma sincs a „kapitalista szellemnek".[38] Hajnal megjegyzése: „Teljesen félreérti a dolgot. Papok, tanult emberek, iparosok a legközelebb az írásbeliséghez." Egy másik megjegyzéséből, amit Weber egy későbbi, szintén New England-del foglalkozó lábjegyzetéhez fűz, kiderül, hogy mire gondol: „Mintha előbb másként beszélt volna New England-ről! – Elég az hozzá, hogy én rég megsejtettem ezt, Nied.(erland)-nál, Firenzénél is. Nem a nagytőke-képződést kell néznünk sehol, mint az új kor, új organizmus jelét, hanem aprók tömegeinek gazdasági szervezését: ... De e szervezhetőség feltétele: kiterjedt írásbeli réteg, íráshasználat."[39]

Hollandiával kapcsolatban Weber hosszas magyarázkodásra kényszerül; egész kis társadalomtörténetet zsúfol egy hosszú lábjegyzetbe, hogy megvilágítsa, miért volt itt „csekély hatása" a kálvinista etikának. A hosszú lábjegyzethez Hajnal rövid kom-

mentárja: „Egyszóval itt kálv. szellem mégsem hat úgy, mint Angliában. Társad.-i struktúra más. – Ezzel bevallja, hogy szellem a valóság struktúrája alapján fejlődhet csak ki.''[40]

Könyve első részének végén Weber újra megfogalmazza a problémát, igyekszik pontosan meghatározni álláspontját. „... a legkevésbé sem fogunk védelmezni, írja itt, olyan balga-doktrinér tézist, mint például azt, hogy a „kapitalista szellem'' ... csak a reformáció bizonyos hatásainak következtében jöhetett létre, vagy... hogy a kapitalizmus, mint gazdasági rendszer a reformáció terméke.'' Hajnal megjegyzése: „Hiába mondja ezt; egész tárgyalásmódja arra mutat, hogy a protestáns szektákat látja kapit. szellem okozójának. Ami buta egy gondolat, félrecsavart okoskodás.'' „Egyszerűen egy tanítványának egy statisztikai dolgozata ütötte meg a fülét, prot. és indusztriális réteg összefüggéséről. S ahelyett, hogy reális okok után nézett volna, elkezdett 'szellemkedni'.''[41]

Weber a következő mondatban bevallja, hogy azért nem ragadtatja magát ilyen erős állításra, mert „... tény, ... hogy a kapitalista üzleti vállalkozások egyes fontos formái... jóval régebbiek, mint a reformáció''. Hajnal megjegyzése: „Csalafinta kibúvó: 'forma'. Egyszerűen: a kapitalizmus régebben megkezdődött már. Kár itt minden finomkodás. Inkább azt vizsgálná, hogy kapit. struktúra s az egész világstruktúra mint idézte elő reform.-ot, s abban oly szellemet, amely aztán még inkább erősítette a haladást e fejlődésirányban.'' „Hiába tagadja, vlmi feltalálásszerű érdemre törekszik, prot. szellem, mint kulcsa a modern fejlődésnek.'' „Egész előadása ezt a meggyőződést mutatja! Ha nem így van, miért nem jelzi részletesen, hogy mit csinált a reform. s mit más 'hatások'.''[42]

Egy másik helyen, ahol Weber *Baxter* fejtegetéseit idézi a hivatásról, megjegyzi: „De hát mindez igazán csak az élet tükre a theol.-ban! S nem fordítva!'' S ehhez még hozzáfűzi: „Az egészből azt tanultam: egy feltörő racion. kereskedő osztály, a maga képzettségével, vallást is teremt magának. S nem a vallás teremti meg őt.''[43]

Hajnal tehát meglehetősen kritikus szemmel olvasta Webert; és persze azzal az öntudattal írta szokásos szögletes zárójeles megjegyzéseit, amivel a biztos megoldás birtokában szoktunk figyelni valakit, aki éppen csak próbálkozik. Mindazonáltal hamis képet festenénk a Weberhez való viszonyáról, ha csak az elutasítás és a szembenállás elemeit emelnénk ki. Az igazság az, hogy Hajnal nagyon sokat tanult is Webertől, s ha vitázott is vele, azt mindig elismerte, hogy sokat köszönhet neki, többet mint bárki másnak. Ez mindenekelőtt abban az értelemben igaz, hogy a vele való „ellenkezés'' indította el azon az úton, amely végül is a saját útja lett. De igaz abban az értelemben is, hogy Webertől kapta a legtöbb „útravalót'' is: egy átfogó, történetfilozófiai mélységű koncepciót a racionalizálódás szerepéről a modern európai fejlődésben – amit Hajnal kezdetben minden változtatás nélkül egyszerűen átvett (és amit később sem vetett el, hanem csupán átértelmezte és relativizálta a racionalizmus szerepét a tradicionalizmus ezzel egyidejű felértékelésével); továbbá finom elemzéseket a racionalizmust hordozó rétegekről, amelyekben Hajnal izgalommal és elégtétellel fedezhette fel a maga írásbeliséggel élő intellektuális rétegeit. Befejezésül néhány ilyen értelmű, elismerő megjegyzést idézek.

„Azt mindig elismertem, hogy Weber, mikor a racionális életvitelt hangsúlyozza, fején találja a szöget; érti az újkori fejlődést. Nem nagytőke figyelendő, hanem a nagy

szerveződés'' írja egy helyen, majd hozzáteszi: „De nem látja, hogy ez általános alapú!'' Természetesen az írásbeliségre gondol. De a következő mondat már megint az elismerésé: „Ez a könyv nagy érdeme: tömegorganizmusokra mutat rá.''

Két további megjegyzés a *Világvallások gazdasági etikája* c. mű olvasása közben: „Teljesen úgy, mint én gondolom! A világ feldolgozása, emészthetővé tétele elmegyomrunk számára!'' (Ahhoz a helyhez, ahol Weber azt mondja, hogy a „vallási racionalizmus... hordozói... az értelmiségi rétegek.'')[44] A másik: „Hiszen teljesen ugyanazt mondja, amit én! Levonja-e vajon a konzekvenciákat?'' (Ahhoz a helyhez, ahol Weber a „polgári réteg'' – Hajnal szerint a gazdasági fejlődés szempontjából különösen fontos „intellektuális réteg'' ez, amely gyakorlati célokra alkalmazza az írást – életvitelének gyakorlati racionalizmusáról beszél.)[45]

A 33–34-es tanulmányok tanulságai

„Végül arra az álláspontra kell helyezkednem, hogy a racionalizálódás helyett írásbeli gondolkodást kell általában helyezni'' jegyzi fel magának Hajnal egy helyen a *Protestáns etika* olvasása közben – és a 33–34-es tanulmányokban, mint tudjuk, végül csakugyan erre az álláspontra helyezkedett. E tanulmányok már tulajdonképpen társadalomtörténeti, vagy ha úgy tetszik, történeti szociológiai jellegűek. Hajnal körülbelül úgy tekinti át bennük az írás közhasználatba vételének hatását a gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai életre, ahogy néhány száz év múlva talán a számítógépesítés és a távközlés századunkban lezajló forradalmára és ennek hasonlóan széles körű kihatásaira tekint majd vissza valaki. Az íráshasználat elterjedését úgy írja le, mint egy új technika – használja ezt a szót – elterjedését, amely radikálisan megváltoztatja az élet minden szféráját, végső soron átalakítja az egész társadalmat. Voltaképpen egy speciális – adatrögzítő és kommunikációs – technika társadalomtörténetét adja. (Ez a magyarázata a nem sokkal később bekövetkező technikatörténeti fordulatnak is: a technikatörténet csak látszólag állt távol érdeklődésétől, hiszen addig is az írás*technika* fejlődésével és társadalmi hatásaival foglalkozott.) Érvelésének irányát indító gondolata jelzi: az írás szerepét, jelentőségét általánosan elismerik, hiszen a civilizáció kezdetét is többnyire az írás megjelenésétől számítják; az írás azonban évezredekig csupán egy rendkívül szűk társadalmi csoport által ismert technika volt, csak az újkori Európában kezd általánossá válni használata; ha tehát már korábban, a túlnyomórészt szóbeliséggel élő társadalmakban is nagy jelentősége, széles körű társadalmi, politikai stb. kihatásai voltak egy szűk írástudó réteg speciális (jogi, vallási stb.) célokra alkalmazott írásbeliségének, akkor nehezen lehet eltúlozni azokat az érdekes módon eddig mégsem vizsgált hatásokat, amelyek akkor lépnek fel, amikor az írást széles tömegek kezdik használni az élet minden területén; amikor – a történelem során először – az írásbeliség válik uralkodóvá.

Nem követjük itt végig e rendkívül érdekes és gondolatgazdag írások gondolatmenetét; csak a legfontosabb tanulságok összefoglalására szorítkozunk.

Amennyire bizonyos érvelési következetlenségekből rekonstruálni lehet, Hajnal eredetileg egy szűkebb értelemben vett írástörténeti megközelítéssel próbálkozott. Ennek végigvitele során azonban rá kellett jönnie, hogy „nem maga az írás a mozgató,

fejlesztő elem''. Kiderült ugyanis, hogy az írás*típusok* megkülönböztetésével ki lehet ugyan emelni *Európát* – egyedül itt használtak kezdettől, már a görögök is, betűírást –, de nem lehet közvetlen összefüggést találni a betűírás és a racionalizmus, ill. a kapitalizmus között. Kiderült, hogy a fejlődés nem annyira az írás jellegétől, hanem sokkal inkább az íráshasználat mértékétől függ. Ezért is vezeti be Hajnal egy új, a megszokottól eltérő értelemben az *írásbeliség* fogalmát – nem írástörténeti, hanem társadalomtörténeti tartalmat adva neki.

„Az írás az írásbeliségben nem játszik nagyobb szerepet, mint a gép a kapitalizmusban; önmagában nem fejlődik és nem is fejlődhetett volna ki. Tehát nemcsak különböző írások léteznek, hanem különböző írásbeliségek is...''[46]

Az írásbeliség fogalmával Hajnal voltaképpen az írás *„társadalombeliségére''* utal, a társadalmi viszonyoknak arra a szűkebb körére, amely az írástudó és az íráshasználat közvetlen társadalmi környezetét alkotja. Az, hogy nemcsak különböző írások, de különböző írásbeliségek is léteznek, végső soron annyit jelent, hogy a különböző kultúrákban, különböző társadalmakban más és más az írástudók társadalmi helye, szerepe, mások az íráshoz és az íráshasználathoz tapadó értékek, szokások, egyszóval más az írás és a vele kapcsolatos összes értékek, attitűdök, eljárások, társadalmi szerepek, státusok stb. egész szociológiai tartalma. Az írásbeliség fogalma így az íráshasználat mindig sajátos társadalmi beágyazottságára utal. Hajnal ezzel nagyon közel került ahhoz, hogy magát a társadalmat, illetve annak az írásbeliséghez hasonló szerkezetszerű képződményeit tekintse a fejlődés meghatározójának. Itt még nem teszi meg ezt a lépést, de már felismeri, hogy az írásbeliség fogalmában benne lappang tulajdonképpen az egész társadalom; szociológiailag is: „Az írástechnika, írásgondolkodás fejlődése... beágyazódik egy... intellektuális réteg történetébe, s ezáltal a legnagyobb mértékben az illető nép, kultúrkör történetébe.''[47] – és történetileg is: az újkor elején „az írás már... általános kifejező módszere az emberi életnek... Pár generáció, és az írni nem tudó ember kezdett félembernek számítódni... Az írásbeli intellektuális réteg egész szerepe, összetétele, egész fogalma átalakult, maga lett a társadalom.''[48] Az *Újkor* „tiszta'' társadalomtörténete felé való fejlődés szempontjából tehát az írásbeliség fogalmának bevezetése és ezzel kapcsolatos tapasztalatok szolgáltak a legtöbb tanulsággal.

Az írásbeliség fogalmának bevezetésével Hajnalnak tulajdonképpen sikerült megoldania a maga elé tűzött feladatot, sikerült kimutatnia, hogy mégiscsak van kapcsolat a betűírás, a racionalizmus és a kapitalizmus között. A nehézséget, mint láttuk, az okozta, hogy már a görögök is ezt az írást használták, elvileg tehát már náluk létre kellett volna hogy jöjjön a kapitalizmus. Ez a nehézség most megoldódik azzal, hogy bár az írástípus kétségtelenül azonos volt, más volt az írásbeliség.

„Az antikoknál is az íráshasználat teszi erőteljessé a racionális szellemet. De annyira, mint a mi újkorunkban, nem hathatta át az egész közösségéletet. Mert nem az írás a mozgató, fejlesztő elem, önmagában; az írásbeliség az, aminek történeti szerepe van. Azaz: amikor az írás valóban a szociológiai viszonyodás eszközévé válik. Ez egyedül a mi újkorunkban következett be, évszázados középkori fejlődés után.''[49]

Hajnal megoldása tehát a következő: a betűírásnak valóban van racionalizáló hatása, ez a hatása azonban természetesen csak abban a mértékben érvényesülhet, amilyen mértékben maga az írás érvényesül, szerephez jut a társadalomban; mivel igazán

csak az újkorban válik társadalmilag jelentős méretűvé az íráshasználat, igazi, társadalmilag jelentős mértékű racionalizálódás is csak ekkor következhetett be.

Sikerült tehát bizonyítani, ami bizonyítandó volt. Itt azonban felmerül egy kérdés: ha az íráshasználat mértéke a döntő, akkor van egyáltalán jelentősége az írástípusnak? Annyi talán igen, hogy a betűírás eredendően demokratikus volta megkönnyítette széles körű elterjedését; nincs okunk azonban továbbra is feltételezni, hogy a racionalizálódás ehhez a különös, csak Európában használt írástípushoz kötődik, hiszen ez végeredményben ugyanannak a hibának az elkövetését jelentené, amit Hajnal Webernek is felrótt: az európai ember különleges képességekkel való felruházását. Itt ugyan nem valamilyen veleszületett különleges szellemiségről van szó, hanem csak egy különösen hatékony szellemi technika birtoklásáról – ám Hajnal mégis jobbnak látja, hogy a racionális szellemet most már ne egy különös írástípushoz, hanem általában az íráshasználathoz kösse. Magában az íráshasználatban azonban nincs semmi speciálisan európai; miért kéne feltételezni tehát, hogy a racionalizmusban van? – Ezzel a racionalizmus elveszti specifikus jellegét és általános emberi képességgé válik: az észszerű gondolkodás és cselekvés képessége természetadta módon sajátja minden embernek. A „racionalitás'' nem a „nyugati ember'' különleges kiváltsága tehát, hanem *„örök emberi''* képesség; csupán érvényesülésének, kibontakozásának mértéke az, ami koronként és társadalmanként változó, éspedig attól függően, hogy az adott kor, az adott társadalom embereinek milyen eszközök, módszerek, technikák állnak rendelkezésükre.

Ezzel azonban a racionális szellem elveszíti azt a magyarázó erőt is, amivel Weber felruházta: ha a racionalitás *általános* emberi képesség, akkor nem magyarázhat egy *specifikus* történelmi fejlődést. De nem csak a racionális szellem – minden lehetséges szellem elveszíti magyarázó erejét. A „szellem'': örök emberi képesség, tulajdonság, s éppen ezért a történész konstansként kezelheti: nem kell számolnia vele, mert neki a változásról kell számot adnia, az újról, az új pedig nem származhat olyasvalamiből, ami állandó. Hanem a változó eszközökre, módszerekre, technikákra kell figyelnie, amelyek megszabják, hogy az örök emberi képességekből az adott korban, társadalomban melyik, miként, milyen mértékben érvényesülhet. Nem valami új szellemről van szó tehát az újkorban, hanem csupán az örök emberinek újszerű érvényre jutásáról; ez pedig a társadalom újfajta, az írásbeliségen alapuló szerveződésének köszönhető.[50]

Az „örök emberi – változó viszonyok'' formulában nem nehéz észrevenni az „élet'' és a „struktúra'' későbbi megkülönböztetésének előképét; de ennek a formulának is megvan az előképe Hajnal korai írásaiban. Az *Írástörténet* bevezető soraiban Hajnal így méltatja az írás jelentőségét: „Használata nélkül nem is alakulhatott volna ki a mi művelt életünk, mert hiszen ami értéket az emberiség érzésben, szellemiekben és anyagi vívmányokban a felszínre hozott, mind a betűkben halmozódott fel és segítségükkel terjed és fejlődik tovább. Az emberi haladásnak egészen más a módszere, amióta a betűk konzerválnak és kezelhetővé tesznek minden gondolatot.''[51]

Látszólag két közhelyes mondat csupán, de a későbbi fejlődéselmélet ismeretében felfedezhetjük bennük az élet és a struktúra megkülönböztetésének csíráját. A fejlődés feltétele, hogy valamilyen módon megőrizzék a szellemi és anyagi vívmányokat. Ennek eszköze az írás, amelyben mint egyfajta külső, a múlandó embereken kívüli

„tartályban'' megőrződnek ezek, és a megőrződés révén egyszersmind fel is halmozódnak. Ez a felhalmozódás a fejlődés. Nem az emberek fejlődnek tehát, hanem a fejlődés rajtuk kívül, az „értékkonzerváló tartályokban'' megy végbe; az emberek csak annyiban fejlődnek, amennyiben minden nemzedék megörökli valamennyi előtte járó nemzedék vívmányait s így mindegyik gazdagabb, mint az előtte járó volt.

Hasonló gondolatmenettel találkozunk egy néhány évvel későbbi újságcikkben, ahol azonban már nemcsak az írás szerepel „értéktartályként'', hanem lényegében minden objektiváció. E különben jelentéktelen kis írásnak ebben a bekezdésében mintha már a későbbi „nagy'' Hajnal, a koncepciózus történészszociológus szólalna meg: „Az utolsó időkben nagyot fordult a történetírás iránya; nemcsak hősöket keresünk a múltban, hanem az alapokat, amelyeken az emberiség mostani kultúrája felépült, ... a régi emberek kulturális érzékének szinte önkénytelen, mindennapos megnyilatkozásairól van szó itt, amelyeknek azok talán maguk sem tulajdonítottak különösebb jelentőséget. És mégis úgy áll a dolog, hogy a múlt egyes kiváló és nagyszerű alkotásai pár emberöltő múltán romokban heverhetnek, ... de ha ez a csöndes, lassú építőmunka évszázadokon át következetesen folyt, ha szinte természetévé vált a múlt emberének, akkor olyan alapokat hagyott ránk, amiket a föld színéről nehéz elsöpörni. Ott él ennek a kulturális munkának az eredménye a falvakban, a gazdaságokban és sok tekintetben minden egyes ember fejében, mint örökké jövedelmező befektetés. Mintha minden egyes ember már születésekor magával kapná az életre ezeket az eredményeket; lépcsőn áll, míg talán más nemzetek fiai messze alul, a műveletlen talajon.''[52]

Ez a szemlélet jelentkezik aztán újból *Az újkor történetében.* Csak egy mondatot idézünk, amely mintha az iméntiek folytatása lenne: „Amióta az emberiségnek története van, bizonyos mértékben áthagyományozódnak a régi kultúreredmények, ha nem is az intézmények, a gondolatok, az eszmék, de legalább az érintkezésnek, a szerveződésnek, a munkának elemi módszerei, mint amilyen a nyelv, az írás, a fogalomképzés, a természettel való bánásmód technikája.''[53]

Az objektiváció és a hagyomány fogalmai már átvezetnek bennünket a következő fejezetekhez; itt csupán azt akartuk megmutatni, hogy az „örök emberi – változó viszonyok'' formulája egy fejlődési sorba illeszkedik, amely a csíraszerű kezdetektől a kiforrott teoretikus megfogalmazásokig halad, s amelynek kezdettől az „élet'' és a „formák'' kettőssége, elkülönültsége a fő témája. A 33–34-es tanulmányok nagy előrelépést jelentenek ezen az úton az örök emberi és a változó viszonyok elkülönítésével. Hajnal ezzel lényegében rátalált arra a formulára, amivel sikerült meghaladnia a szellemtörténetet és a pozitivizmust egyaránt. Legletisztultabban a legkésőbb írt, francia nyelvű változatban fogalmazza meg, így: „Az örök emberi adja a mozgást, de a fejlődést csak annyiban csinálja... amennyiben mindig új struktúrákon keresztül manifesztálódik.''[54] A 33–34-es tanulmányokban ez a struktúra még csak az írásbeliség speciális struktúrája, a későbbi művekben azonban már a társadalomstruktúra lesz. Az „örök emberi'' és a „változó viszonyok'', az élet és a struktúra megkülönböztetése így nemcsak az *állandó* és a *változó* elkülönítését szolgálja, hanem az (állandóan ható) *erők* és a (folyton változó) *szerkezet* megkülönböztetésével lehetővé tesz egy mind a pozitivizmus, mind a szellemtörténet társadalom- és fejlődéselképzelésével szembenálló koncepciót. A pozitivizmus különböző, egymástól függetlenül ható *„tényezők-*

kel'' magyarázta a fejlődést, amelyek egymásra mintegy lökésszerűen hatnak; az új fejlődést a különböző faktorok erőhatásainak eredőjeként értelmezte. A szintézis jelszavával fellépő szellemtörténészek ezzel szemben egy egységes központi erőforrást feltételeztek, egy *„korszellemet''*, amely mintegy sugárzásszerűen áthatja az összes életszférát. Hajnalt mindkét irányzattal szembeállítja az, hogy a fejlődés magyarázatát nem az erőkre, hanem a struktúrára, a társadalomszerkezetre alapozza. Naivnak és szükségképpen meddőnek ítél minden olyan kísérletet, amely a fejlődést az erők vizsgálata alapján akarja megérteni. „Olyasféle ez, mintha a gőzgép kialakulásának vizsgálatánál csakis a gőz fizikai sajátosságait vizsgálnánk, s nem a gépszerkezetet, amely e sajátosságokat mindinkább hasznos munkára kényszerítette.''[55]

E gondolatmenet lezárására hadd idézzük végül mintegy végső konklúzióként Hajnal saját szavait a „Történelem és szociológiában'' kifejtett elképzelésének lényegéről: *„A mindig folyó, örök emberi életet fogalmilag szigorúan el kellene különíteni a formáktól, amelyek kultúrák szerint mindig változók... Minden forma végeredményben anyagot használ fel kifejeződésére, bármilyen elválaszthatatlan legyen is az eleven személytől. Tehát a társadalmat anyagiasodott formák szerkezete tartja össze. E formaszerkezeteknek saját külön törvényszerűségeik vannak; de mindig csak struktúrákban, nem pedig okokban szabad gondolkodnunk vizsgálatuknál. A hajtóerő az örök emberi élet, amely az átvett formák használata által befolyásolva, azokat tovább alakítva minden kultúrában más és más jellegzetességekkel mutatkozik. Az emberi akarat teljesen szabad, – a kifejezés módjai, eszközei, lehetőségei változók. Eszerint változó a társadalomszervezet intenzitása is; az emberi élet egyes területei a formaszerkezet által jutnak erősebb vagy gyengébb kifejeződésre. A szociológiának tehát éles elkülönítéssel a formaszerkezet és az élet viszonyát kellene vizsgálnia a történeti kultúrák egymásutánjában.''*[56]

Ezzel lezárjuk a 33–34-es tanulmányok tapasztalatainak – már így is hosszúra nyúlt – összegzését; a tradicionalizmus átértékeléséről, amely szintén az itt tárgyalt gondolatmenet egyik tanulsága volt, a maga helyén fogunk beszélni. Reméljük, sikerült meggyőzően megmutatni, hogy a 33–34-es tanulmányok nemcsak formailag, megjelenésük idejét tekintve, hanem tartalmilag is az *Újkor* közvetlen előzményét jelentik: itt, ezekben a kitérőnek látszó írásokban dolgozódtak ki, mintegy az írástörténet burkában, a későbbi társadalomtörténeti koncepció legfontosabb gondolatai.[57]

8. A technikatörténeti fordulat hozadéka

Ez a fordulat talán a legjellemzőbb példája annak, ahogy Hajnal esetében a külső hatások érvényesülhettek. Valószínű, hogy az ötletet az *Annales* 1935-ös technikatörténeti száma adta; hisz tudjuk, hogy megkülönböztetett érdeklődéssel figyelte a francia történettudomány fejlődését: szociológiai olvasmányjegyzetei között ott vannak az *Annales* egyes cikkeiről készített kivonatok is. De, mint az előző fejezetben már utaltam rá, Hajnal nagyon is „érett'' volt erre a hatásra: minimális külső ösztönzés is elég volt így ahhoz, hogy rájöjjön: ő tulajdonképpen már eddig is egy speciális technika történetével foglalkozott – ráadásul éppen abban a szellemben, ahogy az *Annales* tanulmányairól az „igazi'' technikával; nincs tehát akadálya annak, hogy „áttérjen''.

Több elvi-módszertani megfontolás is szólt viszont amellett, hogy az írás mellé a technikát is felvegye kutatási területként. Mindenekelőtt az, hogy a technika tiszta forma, nem „terhelt'' semmiféle tartalommal, mint az írás. Az írással kapcsolatban Hajnalnak mindig hangsúlyoznia kellett, hogy bár „írás nincs tartalom nélkül, ... nem a tartalom vált jelentőssé a fejlődésre nézve, hanem egyszerűen magának az írásbeliségnek momentuma''[58] – vagyis az írás mint tisztán technikai eszköz, módszer. A technikánál az ilyen félreértés lehetősége magától elesik s ezzel az a veszély is, ami az írástörténetnél mindig fenyegetett, ti. hogy szándéka és meggyőződése ellenére mégiscsak átcsúszik a szellemtörténet oldalára. A technika tehát kitűnő ellensúlyt jelentett az írással szemben: a szellemi és a fizikai munka módszereinek együttes vizsgálatával Hajnal remélhette, hogy elkerülheti az egyoldalúságot és a teljes élet rekonstrukcióját adhatja.

Technikatörténeti munkásságáról itt természetesen nem beszélhetünk, ez külön tanulmányt igényelne. Csupán egy vonatkozást szeretnénk kiemelni, amely döntően fontos volt az elméletépítés szempontjából, ez pedig az *objektivációk* problémája. Hajnal a technikai fejlődést tanulmányozva jutott el ahhoz a felismeréshez, hogy az ember legsajátabb képessége, ami fejlődésre képessé teszi, nem is a gondolkodás, hanem a külsővé tétel, az objektiválás képessége. Mit sem ér az új gondolat, ha valamilyen módon nem objektiválódik, akkor elvész a közösség és a következő generációk számára, sőt még az újat felfedező egyén számára is.

Hajnal a technikát „anyagelbánásként'', pontosabban „az anyagi világgal való elbánás készségeinek objektiválásaként'' határozza meg, valójában azonban e készségek anyagban való objektiválását tekinti a lényegesnek. Azok a készségek, amelyek az egyéni ügyességtől, gyakorlattól függenek „önmagukban a legnagyobb bravúr mellett sem technikai eredmények, nem jelentenek technikai haladást. Csak akkor, ha az ügyes fogás valamiként valami anyagban-formában 'objektiválódik', amely átveszi az egyéni képességet és mindenkire átruházza; a készség elválasztása az embertől, tárgyiasítása, azaz mindenki, jelen s jövő emberiség közkincsévé tétele. Annyira, hogy idővel természetes emberi készségnek tűnik fel, amiből kiindulva kezdődik az újabb 'találmány', hasonló sorssal.''[59]

E sorokból kiérződik annak a felfedezésnek az izgalma, hogy a technikai tárgyak ugyanúgy információhordozók, mint az írott szövegek, amit nyilván kísért az a felismerés, hogy ez utóbbiak is csak mint anyagi tárgyak, mint információk anyagi formákban való rögzítése járulnak hozzá a fejlődéshez. Nem a gondolat, az „új eszme'' a fontos tehát a történettudomány szempontjából – ilyenek mindig akadnak –, hanem hogy sikerül-e közérthetően, közérvényűen kifejezni olyan tartós anyagi formában, amely túléli az egyént. A „Történelem és szociológiában'' ezért Hajnal a *„technizálódás''*, azaz az objektiválódás képességét tekinti az ember legfontosabb képességének, differencia specifikájának és egyben az objektivációt a történelmi fejlődés alaptényének, alapfeltételének: *„A 'technizálódásnak' készsége az emberi lét legdicsőbb ténye, önmagának csodálatos felülmúlása. Az anyagias forma: az életen kívül helyezett történeti konkrétum az egyedül igaz historikum, nélküle nincs történet, csak életfolyás, mint az állati létben.''*[60]

Az életen kívül helyezett anyagias formák konstituálják ugyanis – és itt ismerős gondolathoz érkezünk – azt a struktúrát, amely az embereket társadalommá kapcsol-

ja össze, és amely folytonosságot teremt az egymást követő nemzedékek között is. („Társadalom: élőlények, több generáción át, anyagias formákkal összekötve! Szinte szörnyképződmény!")[61] Ez a struktúra voltaképpen objektiválódott élet- és munkatapasztalatok összessége. E tapasztalatok magából az életfolyásból csapódtak ki, de aztán, mint a folyó által lerakott hordalék, befolyásolják a további áramlás irányát, sebességét, sőt bizonyos fokig még a további kicsapódások lehetőségeit is körülhatárolják. (Például bizonyos tapasztalatok egy bizonyos tárgyban objektiválódnak; de ez a tárgy, mihelyt már megvan, befolyást gyakorol az életre: ezzel a tárggyal kell dolgozni, ezt a tárgyat lehet/kell tökéletesíteni stb.

Így kerül tehát, a technika „felfedezésének" hála, gondolkodásának középpontjába az objektivációk problémája. Hajnal helyesen ismerte fel, hogy ezzel a társadalom és a történelmi fejlődés legmélyebb „titkát" sikerült megközelítenie, s voltaképpen azért fordult a szociológiához is, hogy erről a titokról valami többet megtudjon. Csalódással kellett azonban tapasztalnia – és a „Történelem és szociológia" c. tanulmányának első része éppen erről a csalódásról számol be –, hogy a szociológia mélyen hallgat erről a titokról, sőt a legtöbb szociológus, úgy tűnik, egyáltalán nem is tud róla talán; hogy alig-alig beszélnek a társadalomról mint objektív realitásról, hanem ehelyett szubtilis elemzésekkel lényegében társadalomlélektani folyamatokat igyekeznek leírni, tipizálni; ahogy Hajnal zárójeles megjegyzéseiben minduntalan a szemükre hányja műveik olvasása közben: nem a struktúráról, hanem a struktúrán belül folyó életről beszélnek. Egyedül Hans *Freyer*nél talál egy többé-kevésbé használható objektiváció-tant – ezért is szentel neki annyi helyet. Egyébként azonban rezignáltan állapítja meg, hogy a szociológiában is ugyanaz az idealisztikus filozófiai irány vált uralkodóvá, ami a történetírásban: a szellemtudományos, szellemtörténeti befolyás.[62]

A technikatörténeti fordulat hozadéka tehát kettős: egyfelől az empirikus kutatás lehetőségeit tágította ki, másfelől, az objektiváció problémakörét behozva. Hajnal teoretikus gondolkodása számára adott egy biztos arkhimédeszi pontot, ahonnan az elvontságnak egy meglehetősen magas szintjén, úgyszólván a filozófia magaslatára emelkedve sikerült összefognia és egy viszonylag koherens rendszerbe rendeznie a társadalomról és a történelmi fejlődésről kialakult gondolatait.

A tradicionalizmus újraértékelése

„A kapitalizmus 'szellemének' ... elsősorban azzal a fajta érzésvilággal és viselkedésmóddal kellett megküzdenie, amelyet tradicionalizmusnak nevezhetnénk."[63]

Weber óta általánosan elfogadott, szinte közhelynek számító tétel a történetírásban és a szociológiában is az a felvilágosodástól származó és a liberalizmus által táplált előítélet, hogy a tradicionalizmus minden faját a haladás gátjának, kerékkötőjének kell tekinteni. Hajnal nagy érdeme, hogy ezzel a megrögzült szemlélettel szemben rámutatott a tradicionalizmus és a tradicionális társadalmak nagy teljesítményeire, alapvető fejlődéstörténeti szerepükre, és nagy erővel hangsúlyozta a szokás, a hagyomány, a tradíció jelentőségét a társadalom életében és a történelmi fejlődésben.

Ez a kérdéskör túlságosan nagy és túlságosan komplex is ahhoz, hogy itt részletesen megvizsgálhatnánk; csupán néhány mozzanatot szeretnék kiemelni.

A *„szokásszerűség''* fogalma – amivel Hajnal a tradicionalizmust helyettesíti – az *Újkorban* jelenik meg először, eredetét azonban a 33–34-es tanulmányokban kell keresni.

Emlékszünk rá, hogy Hajnal a racionalizálódást végül is az íráshasználattal mint olyannal hozta összefüggésbe. Ebből azonban az következett, hogy a tradicionalizmust se tekintse valamiféle titokzatos, a fejlődést akadályozó szellemnek, hanem ugyanúgy, mint a racionalizmust szociológiai alapokra vezesse vissza. Kézenfekvő volt, hogy ha a racionalizmus az íráshasználatnak köszönhető, akkor a tradicionalizmust a szóbeliséggel magyarázza.

S valóban, a legkésőbb keletkezett, francia nyelvű változatban találunk is egy ilyen értelmű passzust a tradicionalizmusról: „A primitív közösségélet személyes, szóbeli módszere meghatározó hatást gyakorol a keletkezőfélben lévő civilizációkra, az egész társadalmi életre: hajlékony és kezelhető objektivációs eszközök (írás) hiányában a szigorú, fegyelmezett memorizálás, a szimbolikus kifejezés, a gyakorlati tapasztalatok pontos átadása apáról fiúra az egyetlen eszköz arra, hogy tartós társadalomszervezet alakulhasson ki. A múlthoz való féltő kötődés, a tradicionalizmus tehát nem valami veleszületett és alsóbbrendű mentális sajátosság, hanem a szociológiai módszerből következő gyakorlati szükséglet.''[64]

A „tradicionális szellem'' visszavezetése a mögötte álló szociológiai realitásra, a szóbeliségre, itt, a 33–34-es tanulmányokban még csak azt a célt szolgálja, hogy ezzel mintegy negatív módon is bizonyítsa az írásbeliség és a racionalizmus összefüggését, de nincs szó még arról, hogy a tradicionális társadalom bármilyen vonatkozásban is termékenyebb lenne, mint a racionális. Hajnal itt még erősen Weber hatása alatt áll, maga is a racionalizmusban látja a fejlődés biztosítékát. Az *Újkorban* azonban, mint tudjuk, már az ellenkező álláspontra helyezkedik. „Újabban szinte általános a fordulat, amely az újkori fejlődést nem ellentétben látja a középkorival, hanem belőle magyarázza meg azt. S mégis többnyire megmaradt az alapvető hiba: a modern gondolkodás a haladást a célratörő, okszerű szellem eredményének érzi; még a régit, a középkorit is csak a benne rejlő okszerűség szerint értékeli. Ezzel szemben mi igyekeztünk következetesen keresztülvinni azt a gondolatot, ... (hogy) a társadalom fejlődése az emberek együttélésének módjaitól függ, nem pedig esetleges céljaiktól, okszerű törekvéseiktől. A történelmi fejlődés szemlélete arra vezetett bennünket, hogy az 'okszerűnek', 'racionálisnak' önmagában való teremtő szerepét megtagadjuk. ... A racionális éppúgy akadályozhatja, mint segítheti a fejlődést. – Tehát a 'tradicionális' nem állítható feltétlenül szembe a 'racionálissal'. A fejlődés attól függ, hogy az emberi társulás milyen életanyagot tud érvényesíteni, és hogy milyen módszerek állnak rendelkezésre. A tradíció helyett felvettük a 'szokásszerű' fogalmát: a közösség minden cél nélkül, a közeli együttélés alapján szabályozza magát, nincs lehetőség arra, hogy bárki a másik rovására emelkedjék, az érvényesülés csak az egyéni képességek belső fejlesztésével lehetséges.''[65]

Itt már tudatos reakcióról, szembehelyezkedésről van szó: a „szokásszerűség'' középpontba állításáról és racionalizmus ezzel párhuzamos, ennek megfelelő „leértékeléséről''.

A 33–34-es tanulmányok sok mindent előrevetítenek a későbbi művek történetszemléletéből, ez a fajta tradicionalizmuskép és -értékelés azonban még teljesen hiányzik belőlük; ez csak valamikor 1934–35-ben alakulhatott ki, valószínűleg bizonyos összefüggésben a technikatörténeti fordulattal. E tekintetben figyelmet érdemel Hajnalnak egy későbbi nyilatkozata, mely szerint „az íráshasználat mögött álló szociális struktúra vizsgálata közben természetszerűen érkeztem el a kézműves technika vizsgálatáig. A két folyamat ugyanazon szociális struktúrának jelensége, egymás nélkül alig érthetők meg.''[66] Gondolhatunk arra, hogy az írásbeliség és a kapitalizálódás összefüggéseit követve mélyedt el az ipar, a céhes kézművesség vizsgálatában, ez azonban még nem magyarázza meg azt, hogy a weberi racionalizmus-tradicionalizmus fogalompárban miért cserélte fel az értékhangsúlyokat. A szokásszerűség középpontba állítása valószínűleg inkább egy mélyebb, szemléleti jelentőségű változást tükröz: azt, hogy a történetíró érdeklődésének középpontjába a parasztság került. Itt tehát egy tudományon kívüli hatásról, a népiesség hatásáról van szó, illetve a szellemi életben a középpontban álló parasztság-probléma beemeléséről a történetírásba. Ez a szemléleti változás nehezen rekonstruálható, de eredménye annál jobban dokumentálható.[67]

E nagy jelentőségű változás eredményeként az *Újkorban* már nagyobb elismeréssel ábrázolja a tradicionális társadalmakat mint a racionális ókori vagy modern társadalmakat. S ha azt nem is állítja, hogy fejlettebbek lennének, a fejlődésképesség megalapozásában való szerepüket erősen hangsúlyozza. Igen jellegzetes például, ahogy a kínai társadalmat jellemzi:

„A kínai szellem, a kínai fajta tradicionalizmusával szokás kultúrájuk megkövesedését magyarázni. De a szokásszerűséghez való ragaszkodás nem született és faji sajátosság, hanem a társadalmasodásnak egyik típusa, módszere, amelybe az emberek belenevelődnek.'' Eddig ugyanazt állítja, mint amit már a 33–34- es tanulmányokból ismerünk. A következő mondatban azonban már az új szemlélet nyilvánul meg: „És a szokásszerűség erősebb érvényesülése alaposabb, eredetibb kultúrfejlődésre vezethet, mint a nyers, eleven racionalizmus, éppen azért, mert mindazt, amit az emberi érintkezés, szerveződés, munka alkotott, megóvja, intézményessé teszi, nem engedi át a pillanatnyi érdekek, politikai és gazdasági erők játékának.'' Amihez egy másik helyen még hozzáteszi, most már általánosítva a kínai társadalomfejlődés vizsgálatából levonható tanulságot: „A tradicionális fejlődés a munkának, jognak, az emberek egymáshoz való viszonyának megrögződött szabályait alakítja ki, míg a racionális fejlődés az életnek apró viszonyait a működő erők kiegyenlítődésére bízza. Ha a szokásszerű társadalom az életnek a megrögződött eredmények, képződmények változatos tömkelegét mégis szerves egységbe tudja rendezni, úgy kultúrfejlődése súlyosabb, mélyebben járó: a kínai fejlődés ilyen hatalmas kultúrmunkának az eredménye.''[68]

Ez az új, másfajta szemlélet válik meghatározóvá *Az újkor történetében* és az azt követő nagy tanulmányokban: a szokásszerűség fogalma körül épül ki az egész gondolatrendszer. Maga a szokás, mint sajátos „társadalmi technika'', módszer újabb empirikusan vizsgálható objektivációként kerül az írás és a technika mellé; akárcsak ezekben, a szokásban, a hagyományban is élet- és munkatapasztalatok objektiválódnak és halmozódnak fel. Hajnal ezzel voltaképpen a mindennapi élet alapvető objektivációs formáit teszi a kutatás tárgyává, s egyúttal egyfajta antropológiai megalapo-

zást is ad elméletének, hiszen a nyelvhasználat, a szabálykövető viselkedés és az eszközkészítés és -használat az ember specifikus jellemzői. Ugyanakkor a nyelvi kifejezésformák, a szokások és az eszközök a kulturális örökség átörökítésében is kulcsszerepet játszanak, tehát mintegy a történelmi fejlődés hordozói is. Így lehetővé válik egy egységes, az antropológiát, a szociológiát és a történettudományt is átfogó elmélet felépítése, amelynek mint láttuk, történetfilozófiai relevanciája is van – méghozzá úgy, hogy közben meg lehet őrizni a gyakorlattal való szoros kapcsolatot.

* * *

Az út végére értünk. Egy másik tanulmány feladata lesz majd bemutatni Hajnal szociológiai rendszerét és gondolkodását – kezdve a legáltalánosabb társadalomfilozófiai elvektől egészen az olyan mikroszociológiai megjegyzésekig, amelyekkel lépten-nyomon találkozhatunk nála. Itt csupán azt akartuk megmutatni, hogy Hajnalt valóban a saját történeti kutatásai vezették a szociológiához – előbb a másokéhoz, hogy azután, ebben csalódva, kidolgozza a sajátját. Természetesen a rendszer körvonalai már az eddigiekből is kibontakoztak – remélhetőleg – valamennyire; és talán a gondolkodás irányát is sikerült legalább jelezni. Mindenképpen önálló tanulmányt igényel azonban a „Történelem és szociológia" elemzése és a hozzá kapcsolódó szociológiai olvasmányjegyzetek anyagának feldolgozása. Ez utóbbiak nemcsak a bőséges kritikai kommentárok miatt érdekesek, hanem azért is, mert lehetővé teszik Hajnal elméletépítésének rekonstrukcióját.

JEGYZETEK

[1] Erdei Ferenc: „Történelem és szociológia". *Társadalomtudomány,* 1942. 5–6. sz. 464–465. o.

[2] Bibó István: „Levél Borbándi Gyulához" *Válogatott tanulmányok III,* Budapest, 1986. 316. o.

[3] Erdei, i. m.

[4] Erdei, i. m., 485. o.

[5] Erdei, i. m., 469. o.

[6] Erdei, i. m., 465. o.

[7] A következőkben szorosan követem egy korábbi írásom (Lakatos László: „Az íráskultúra és a kapitalizmus szelleme", *Medvetánc,* 1982/2–3., 305–319. old.) gondolatmenetét, amelyre a későbbiekben is erősen támaszkodom.

[8] Habilitáns munkája (*Írástörténet az írásbeliség felújulása korából,* Budapest, 1921.) a XII–XIII. századi magyar, osztrák, német és francia oklevelek írásformáinak összehasonlító elemzésével meggyőzően cáfolta azt az addig általánosan elfogadott nézetet, mely szerint az írásformák vidékről vidékre terjedve mintegy 50–100 éves késéssel jutottak el Kelet-Európába s kimutatta, hogy ellenkezőleg: az új formák, új „divatok" csaknem egyidejűleg jelennek meg a francia és a kelet-európai okleveles gyakorlatban. A fejlődés e nagyfokú egyöntetűségéből az oklevélíró egyháziak közös iskolázottságára következtetett; s minthogy épp a vizsgált időszakban jelennek meg és indulnak gyors fejlődésnek az egyetemek, felállította azt a hipotézist, hogy az egyetemeken írásoktatás is folyt; hogy éppen a gyakorlati életben is használható képzésnek köszönhették nagy népszerűségüket; s hogy minden bizonnyal a híres párizsi egyetem artium facultása volt az a nagy nemzetközi iskolaközpont, amely az Alpoktól északra eső területeken mindenütt egységes formai-technikai fejlődést diktált. – Ez egészen új elmélet volt, amit a szakemberek ennek megfelelő óvatos tartózkodással fogadtak. Hajnal később több kisebb tanulmányban igyekezett valószínűsíteni hipotézisét, de csak nyugdíjazása után, az ötvenes években tért vissza egészen az írástörténethez („csaknem exakt tudomány, nincs semmi politika benne" – írta Révai Józsefnek, hogy dolgozni hagyják). Ekkor írta meg *L'enseignement de l'écriture aux universités médievales* c. nagy művét, ami azóta is alapműnek számít a nemzetközi szakirodalomban – bár fő tézisét még mindig csak fenntartásokkal fogadják el.

[9] ELTE Egyetemi Levéltár, 1383/1929–30.

[10] Angyal Dávid levele Hajnal Istvánnak, Bécs, 1930.04.15. (Ms 5385/120)

[11] Eredetileg őt és Mályusz Elemért kérték fel, Mályusz azonban nem vállalta el s így a kötet egésze Hajnalra mai (Bár az utolsó három fejezetet végül mégsem ő, hanem Komoróczy György írta.) A kötettel kapcsolatos leveleket és tokat lásd MTAK Kézirattára, Ms 5390/30–76 jelzett alatt.

[12] Huszti Dénes szóbeli közlése alapján.

[13] Lásd hagyatékában az „Írásbeliség és fejlődés" c., kb. 1,5 íves gépelt kéziratot. (Ms 5386/9)

[14] Huszti Dénes szóbeli közlése alapján.

[15] Istványi Géza: „Az Egyetemes Történet új kötetei. Az Újkor". *Magyar Szemle,* 1937., 338–339. o.

[16] Uo.

[17] Erdei, i. m., 464., 468–469. o.

[18] Istványi, i. m., 338. o.

[19] Hajnal István: *Az újkor története* (Egyetemes Történet III.) Budapest, 1936., 662. o.

[20] Iványi Géza: „Szellemtörténet, neopozitivizmus, új történelmi realizmus" *Protestáns Szemle,* 1983/3., 122. o.

[21] Irinyi Károly: „Hajnal István szociológiai történetszemléletéről" *KLTE Történeti Intézet Évkönyve I.,* Debn 1962., 168. o.

[22] Irinyi, i. m., 182. o.

[23] Lederer Emma: *A magyar polgári történetírás rövid története,* Budapest, 1969., 156. o.

[24] Lederer, i. m., 155–156. o.

[25] Glatz Ferenc: „Hajnal István történetírása". *Valóság,* 1988/3.

[26] Hajnal István: „Írásbeliség…", 183. o.

[27] Hajnal István: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából.* Budapest, 1921., 6. o.

[28] Uo.

[29] 1913-ban, utolsó éves bölcsészként Hajnal egy félévet Lipcsében hallgatott, s itt elsősorban Karl Lamprecht és Wilhelm Wundt előadásait látogatta. A kapott diploma tanúsága szerint három Lamprecht-kurzusnak is hallgatója volt. (Ms 5383/2) Lamprecht-hatásról azonban csak feltételesen és megszorításokkal beszélhetünk. Hajnal nem fogadta el pl. Lamprecht pszichologizmusát.

[30] Erre már a szerkesztők személye is garancia lehetett. A kiadvánnyal, mint a III. kötet elé írt előszóban írják, (V. old.) egyik céljuk volt „a közönséget a modern történetszemlélet iránt fogékonnyá tenni."

[31] Hajnal, „Írásbeliség…", 194., 184. o.

[32] Hajnal megjegyzése Otto Hintze egy Sombart-kritikája olvasása közben (Ms 5397/38)

[33] Hajnal, *Írástörténet,* 20–21. o.

[34] Hajnal István: „Racionális fejlődés és írásbeliség". *Klebelsberg Emlékkönyv,* 1933., 2., 4. o.

[35] Szekfű Gyula levele Hajnal Istvánnak, Budapest, 1942. 09. 25. (Ms 5835/404)

[36] Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Budapest, 1982. 85. o.

[37] Ez és valamennyi következő megjegyzés lelőhelye: szociológiai olvasmányjegyzetei, Ms 5399/41.

[38] Weber, i. m., 53. o.

[39] A szóban forgó lábjegyzet a 279. Hajnal egyébként sok lábjegyzetéhez fűz még megjegyzést, aminek az az oka, hogy Weber gyakran lábjegyzetben fogalmaz meg olyan megszorításokat, amelyek a főszövegben kifejtett téziseinek erejét nagyon gyöngítenék. A következő három esetben csak a lábjegyzetek számát jelzem Hajnal megjegyzései előtt.

15. „Ezt csak jegyzetben mondja. Holott ez a lényeg. Mao.-on (Magyarországon) a kálvinizmus nem mutatkozott így."

234. „Érzi, hogy mentegetőznie kell!" „Hiába beszél nekem! E szempontot nem lehet egy jegyzettel elintézni!"

256. „! Ilyesmit mindig csak jegyzetben ír meg! Igaz, előrebocsátotta, hogy nem patricius réteg az új szellem hordozója. De akkor csak azért állapította meg ezt, hogy bizonyítsa, hogy épp kapitalisták nem az előmozdítók; tehát új vallás nem a kapit. szülötte, hanem fordítva, vallás teremti meg a modern kapit.-t. Erre volt jó neki az érv. Mindenesetre bevallja, hogy az új szellemű vallás… a kispolgársághoz kötődik. …ez már maga is mutatja: …kispolgárság adja a szellemet a vallásnak. … – Egyet azonban semmiképpen sem vesz tekintetbe: azt, hogy kispolgár-réteg most már erősen intell. réteg volt…"

[40] Weber, i. m., 262., 261 jegyz.

[41] A szóban forgó hely Webernél: i. m., 116. o.

[42] Webernél uo., mint az előbb.

[43] Webernél: i. m., 246. o.

[44] Webernél: i. m., 311. o.

[45] Webernél: i. m., 316. o.

[46] Hajnal István: „Le Rôle social de l'écriture et l'évolution européenne" *Revue de l'Institut de Sociologie Solvay* Bruxelles, 1934., 10–11. o.

[47] Hajnal: „Írásbeliség...", 186. o. 1.

[48] Hajnal: i. m., 212. o.

[49] Hajnal: „Racionális fejlődés...", 4–5. o.

[50] Hajnal: „Írásbeliség...", 183., 214. o.

[51] Hajnal: *Írástörténet*, 5. o.

[52] Hajnal István: „Az Esterházyakról". *Dunántúli Közélet*, 1924. dec. 21–28., 13. o.

[53] Hajnal: *Az újkor...*, 18. o.

[54] Hajnal: „Le Rôle...", 11. o.

[55] Hajnal István: „A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről". *Századok*. 1942., 47. o.

[56] Hajnal István ismertetése saját műveiről. Ms 5401/136.

[57] Hogy mennyire így van, azt mutatja az is, hogy az *Újkorban* az európai régiókat a 33–34-es tanulmányokban megállapított különbségek alapján különíti el egymástól.

[58] Hajnal: „Írásbeliség...", 192. o.

[59] Hajnal István: „A technika fejlődése", *Domanovszky Emlékkönyv*, Budapest, 1937.

[60] Hajnal István: „Történelem és szociológia". *Századok*, 1939., 165–166. o.

[61] Ms 5390/19.

[62] „(A német szociológia) a pszichológia és a filozófia módszereivel akarja a szociális fejlődéseket megérteni. Ugyanaz az idealisztikus filozófia lett úrrá a szociológián, amelyik a történettudománynak ‚szellemtörténeti' irányát is kialakította." (Ms 5385/35)

[63] Max Weber: *Állam–Politika–Tudomány* Budapest, 1970, 320. o.

[64] Hajnal: „Le Rôle...", 62–63. o.

[65] Hajnal: *Az újkor...*, 662–663. o.

[66] Ms 5389/16

[67] Nagyon sok idézettel lehetne alátámasztani, hogy Hajnal valóban világtörténelmi jelentőséget tulajdonított a parasztságnak. Ehelyütt álljon itt csak az a két mondat, amiben ő maga így foglalja össze az *Újkor* lényegét: „A fejlődést a társadalomszerkezet alakulásából magyarázza. Visszanyúl a középkorba, a parasztság szervezetéből, mint alapszövedékből fejleszti ki a többi társadalomréteget." Hajnal István ismertetései saját műveiről. Ms 5401/136.

[68] Hajnal: *Az újkor...*, 26., 29. o.

Lakatos, László: A Sociologist Historian: István Hajnal

István Hajnal (1892–1956), a prominent representative of 20th-century Hungarian historiography, was the Professor of modern world history of the Budapest University between 1930 and 1949. His special, individual view of history was sharply contrasted to the dominant trend of the history of ideas, but it did not identify itself with the old style positivism either. Hajnal's „new historical realism" may be best related to the objectives of the French Annales circle. First of all such a kindred trait was the drawing of history nearer to sociology, resulting in a new style social history of strongly sociological outlook. The interpretation of the society as a *sui generis* reality of developing objective, material structure, separated from life and the individuals and recalling Durkheim, had allowed for his rare bravura of the synthesis of history and sociology.

Hajnal however, did not turn from the history of writing – his original field of specialization – to social history under the impact of sociology and become a „sociologist historian", but utilizing the results and methods of his own historical researches he had elaborated his own sociological theory for himself. He would have looked for the description of society as a structure built of objective material forms in vain in the contemporary – mainly German – sociological literature. He had to state with dismay that modern sociology was rather speaking about life going on in the forms, but not about the forms themselves. Hence sociological orientation was only an incentive to the elaboration of his own sociology.

The paper presents how Hajnal's initial interest in social history, that could be definitely sensed in his first published work on the history of writing published in 1921, was deepened under the impact of his meeting with the history of ideas and turning against it in the 30s when he was writing a major, comprehensive work on the European development of

the modern age. It was then that he came across Max Weber's (and Werner Sombart's) theory explaining the development of capitalism with a special modern „spirit", the rational one (the economic spirit in the case of Sombart). Hajnal held that rationalization was really of fundamental significance, but it could not be explained with the appearance, of a new spirit, rather it is due to the radical expansion of written literature, to the use of writing pervading and transforming all the spheres of society. His writings however, published in 1933 and 1934, trying to prove this thesis, resulted in such conclusions that subsequently led him along a way reaching ultimately to a concept contrasted to that of Weber. According to him the modern European society did not owe its existence and hitherto unprecedented productive capacity to the rational spirit of the modern age, but to the slow and involved work of the traditional medieval society laying its foundations.

The paper analyses Hajnal's relationship to Weber and his critique of the *Protestant Ethics;* it interprets Hajnal's shift in the history of technology and the revaluation of traditionalism in comparison to rationalism. It also presents the antecedents of the sharp conceptual separation of life and structure in Hajnal's intellectual development.

ARADI MÁRIA

DÖNTÉSEK TOKAJ-MÓDRA

Tokaj 1945 utáni „karrierje" egyedinek tekinthető és nem értelmezhető még a korszak terület-, ill. településfejlesztése általános problémáinak ismeretében sem. Tokaj utóbbi négy évtizedbeli történelmében és mai hétköznapjaiban az irracionalitás olyan gyöngyszemeire bukkanhatunk, hogy nem hökkenünk már meg azon, hogy a város sorsán változtatni vágyó tokajiak gondolkodását mélyen átjárta a csodavárás. Tokajban alig találni olyan embert, aki egyébként nagyon is életrevaló városfejlesztő elképzelései megvalósulásának lehetőségeit és eszközeit megpróbálta volna szakszerűen, reálisan felmérni és felépíteni. A várt „csoda" szinte mindig valamiféle nagyság, aki a városban elfogyasztott jókért – a tokajiak hite szerint – majd jócselekedetekkel fizet. Ebből a hitéből nehezen akar felocsúdni a város, s nem nagyon akarja felfogni, hogy a Himnuszban is megénekelt városát a sorsára hagyták.

Az alábbiakban dokumentumokra, interjúkra, kézzelfogható, személyesen tapasztalt tényekre, baráti beszélgetésekre támaszkodva megpróbáltam megragadni azokat a pontokat, amelyeken látványosan és máig tartóan „elúszott" Tokaj fejlődése. A következő kérdésekre keresem a választ:

1. Milyen meggondolásból szüntették meg 1952-ben a tokaji járást?
2. Honnan ered az a mindmáig pusztítóan ható vélemény, hogy Tokajban nem kell ipart fejleszteni? (holott van bőségesen ipari víz, jók a közlekedési adottságok, az ipari városok közelsége a kooperáció lehetőségét adja, van a térségben rendelkezésre álló munkaerő stb.)
3. Milyen érvek szóltak amellett, hogy a Tokaj-Hegyaljai Állami Gazdaság központja és pincészete Sátoraljaújhelyen legyen, palackozója Tolcsván, lepárló üzeme Bodrogolaszban? (Tokajban a gazdaságnak mindössze egy pincéje van, amely egészen 1987 nyaráig a gazdaság saját reprezentációs céljaira fenntartott pincéje volt, holott mint az egyik legértékesebb tokaji pince a helyi idegenforgalomnak nagy hasznot hozhatott volna, ha a város rendelkezhetett volna vele.)
4. A Kopasz-hegy csúcsára felvezető utat miért Tarcalról építették meg? (Tokajból ma sem közelíthető meg az a hegy, amelynek lábánál fekszik a város. Pedig egy panoráma út megépítése nemcsak idegenforgalmi, hanem gazdasági haszonnal is járna, hiszen a gépjárművekkel megközelíthetővé válnának olyan értékes fekvésű hajdani szőlők, amelyek ma megközelítésük nehézségei miatt parlagok).
5. Miért és hogyan szűnt meg a tokaji szőlész-szakszövetkezet és miért nem jött létre mindmáig helyi társulás a szőlő- és borkultúra fenntartására Tokajban?
6. Egy idegenforgalmi vonzerejű városban miért döntöttek a városközpont két legnagyobb és legértékesebb műemléképületének funkciójáról úgy, hogy az egyikben szociális otthont, a másikban egészségügyi gyermekotthont alakítanak ki?

7. Mi indokolja, hogy Tokaj azoknak a csekély számú magyar városoknak egyike, amelynek – bár jelentős vonzáskörzete van elsősorban kereskedelmi, művelődési és szolgáltató funkciók terén – nincs közigazgatási vonzáskörzete?

A válaszkeresésben az 1974-től funkcióban lévő négy tanácselnök interjújának elemzésére, az elérhető csekély számú dokumentum átnézésére és a másfél év alatt lavinaszerűen rámzúduló, alig-alig kezelhető benyomásözönre támaszkodok.

I. Tények, adatok

Zemplén vármegye egyik legkorábban várossá lett települése ugyan ezt a rangját az 1848-as szabadságharc után elvesztette, de még hosszú ideig, 1952-ig látott el járásszékhely funkciót. Tokaj vára és a település a történelem során sok vihart látott királyok, fejedelmek laktak falai között, politikai és fegyveres harcok központja, szabadságharcok fészke volt, miközben többször elpusztult és újra felépítették.

Városi kiváltságainak nagy részét – vásártartás, italmérés, vámszedés joga, pallosjog – az egymást követő uralkodók rendre megerősítették. 1610-ben született törvénykönyve kortörténeti szempontból is értékes dokumentum. A XVI–XVII. században a polgárosodás és a városfejlődés szinte elképzelhetetlen mértékben indul itt meg. Tokaj mindinkább közlekedési, kereskedelmi centrummá válik, hadászati jelentősége fokozódik, s bora révén ez időtől emelkedik igazán világhírneve. Szőlőtermesztése és borkereskedelme bizonyos függetlenséget, szabadabb lehetőséget biztosít a város lakóinak. Kereskedelmi forgalma az 1500-as évektől kezdve az 1800-as évek végéig valamennyi utazó elismerését kivívja. 1873-ban Karl Braun német országgyűlési képviselő Tokaj forgalmát Lipcséével hasonlítja össze. A XVIII. században letelepedett görög kereskedők és az orosz borvásárló bizottság működése további fellendülést hozott a kereskedelem révén a város fejlődésében. Városi voltának nyomait mindmáig jelzi a városszerkezet, a megőrzött városkép és lakóinak városias mentalitása. Az 1800-as évek végén és az évszázad elején iparosodni kezdett, többféle gyára létesült, amelyek azonban a két világháború közötti gazdasági válságot nem tudták átvészelni. Megnőtt a munkanélküliség. A szántóföldek és a szőlők többsége nagybirtokosok kezén volt. Ilyen kondíciókkal vette kezdetét az új társadalmi rend Tokajban, 1944 novemberében.

A város népessége az 1500-as évektől kezdődően jelentős létszámú volt. Az 1869. évi legkorábbi népszámláláskor 5012 főt írtak össze, ami lényegében azóta sem változott. Népességszáma 1945 után ingadozott, majd alakulásában a természetes fogyás kezdett meghatározóvá válni. Utóbb vándorlási mérlege is negatívvá vált, így 1985 végén lakossága 5375 fő, ami az 1980. évi népesség 95,7%-a. A fogyás mértéke a megyében kiugró. A népesség életkori összetétele a megyei változások irányához képest két jellegzetességet mutat.

Tokajban a 40–59 évesek aránya lényegesen kisebb, a 60 éven felülieké viszont magasabb mind a községek, mind a városok átlagánál. Mindez a fiatalok korábbi nagymértékű elvándorlását jelzi, ami azóta is folytatódik. A település elöregedő, az 1000 lakosra jutó meghaltak száma 1985-ben majdnem kétszerese az 5000–9999 fő közötti népességű kiemelt települések országos átlagának. Országos összevetésben is

példátlan mértékű 1985-ben a természetes fogyás (1000 lakosra – 16,5) és a városi vándorlási veszteség (1000 lakosra – 18,6), s különösképpen példátlan a kettő ilyen mértékű együttessége.

Mindezek egyenes következménye, hogy a népesség iskolázottsága és gazdasági aktivitása is alacsonyabb mind a megyei, mind az országos átlagnál. A foglalkoztatás szerkezete is lényegesen eltér a megyére általánosan jellemzőtől. 1985-ben az itt lakó aktív keresők 1/4-e él az iparból és építőiparból, egyaránt 10–12%-a a mezőgazdasági és erdőgazdaságból, a közlekedésből és a kereskedelemből, s több mint 40%-a az egyéb ágazatokból. Az ipari keresők aránya az évszázad során szinte alig változott, jóllehet a megyében a duplájára emelkedett. A mezőgazdaságból élők hányada régebben is alacsonyabb, a közlekedésben, a kereskedelemben és az egyéb területeken dolgozóké viszont magasabb volt a megyei átlagnál. A szocialista iparban foglalkoztatottak 1000 lakosra jutó száma 1985-ben 53 fő, ami egyrészt önmagában is elképesztően kevés – az országos átlag 154 fő, s még a megye városi jogú nagyközségeinek átlaga is 121 fő – másrészt zuhanó tendenciát mutat, hiszen az 1980. évi foglalkoztatottaknak mindössze 78,5%-a. A helyben foglalkoztatottak több mint fele nő.

Tokaj közigazgatási területének 78%-a termőterület, amelyben a szőlő aránya jelentősen fogyott, ma már majdnem fele az egy évszázaddal korábbinak. Önálló mezőgazdasági üzem egy van, a Halászati Szövetkezet. Kereskedelmi hálózata – melynek gazdája jórészt a helyi ÁFÉSZ – azonban jobb, mint a megye városaié.

Idegenforgalmi szempontból adottságai kedvezőek. Fekvése festői, folyói a vízi sportoláshoz, hegyei a túrázáshoz nyújtanak jó lehetőségeket. Természeti értékei Európa-szerte páratlanok, klímája kitűnő, a vidék vadban-halban gazdag. Átmenő idegenforgalma kiugróan nagy, zömében külföldi vendégekkel, akiket azonban infrastruktúrájának középkori színvonala miatt a város nem tud megtartani több napra.

A lakásépítés Tokajban lassúbb ütemű volt a felszabadulás után, mint a megyében átlagosan. Az 1980. január 1-jéig lakásállománynak 43%-a, a megyében 64%-a épült 1944 óta. A város 1604-es lerombolása idejéről fennmaradt, hogy ekkor már 28, emeletes háza volt. 1980-ban mindössze 18, 1986-ban 27 lakás épül a városban, ami az 1985-ben épített lakások 84,4%-a. Ilyen elenyésző ütemű lakásépítő tevékenységet csak Emőd nagyközség tud felmutatni a megyében 32 lakással. A közüzemi csatornahálózatba bekapcsolt lakások aránya a felét sem éri el a hasonló népességű városok átlagának.

A II. világháború előtt az egészségügyi ellátást 6 orvos, 5 bába, 2 gyógyszertár, mentőállomás, iskolaegészségügyi szolgálat, mozgó tüdőbeteggondozó intézet, tüdőbeteg-otthon és napközi szolgálta. 1986-ban 2 körzeti orvos látta el a fejenként naponta nekik jutó átlag 69 beteget. A legközelebbi mentőállomás Szerencsen van (18 km), kórházi ellátás szempontjából Tokaj Miskolchoz tartozik (56 km). Nincs helyben szakrendelés, s nincs gyermekorvosi körzet sem. A városnak egy gyógyszertára van. Az idegenforgalmi szerepkörű városban a rendre 3 rendőr ügyel.

Tokaj 1986. január 1-jén várossá nyilvánítottott, megalapozottan állíthatjuk, hogy Patyomkin-várossá. Városi nívót ugyanis csak kereskedelmében és középfokú oktatási intézményeiben tud felmutatni. A hátrányok ledolgozására sem az ünnepi aktust

megelőzően, sem azóta nem történtek számottevő erőfeszítések. Tokaj szerepe a megyei és országos vezetés szemében mit sem változott. A városi cím a világhírnek szólt.

Néhány adat a várossá avatást előkészítő „erőfeszítésekről".

Igazgatási jellegű, egészségügyi, oktatási és kommunális egységgel, intézménnyel a város nem gyarapodott. Mindössze egy múzeum nyílt 1985-ben és egy SKÁLA Áruház 1984-ben. Tokaji székhelyű ipari szövetkezet 1981 és 1985 között 2 működött.

A város területén lévő telephelyek száma a következőképpen alakult 1981 és 1985 között:

1981	1982	1983	1984	1985
11	12	10	5	5

Az év folyamán épített lakások száma pedig így:

1981	1982	1983	1984	1985
38	67	25	38	32

A zárt csatornahálózat hossza viszont így:

1981	1982	1983	1984	1985
4 km	4 km	4 km	6,5 km	7,5 km

Távfűtés, melegvízellátás, gázellátás nincs. A város a távhívó hálózatba nincs bekapcsolva. Közfürdő nincs.

Az 1986-os megyei statisztikai évkönyv sem tükröz sorsfordulót, változatlanul a lepusztulás a meghatározó tendencia Tokajban. Az adatok értelmezéséhez összehasonlítási alapul azok a szomszédos városok szolgálhatnának, amelyek vagy lélekszám tekintetében, vagy a várossá nyilvánítás időpontját nézve közel esnek Tokajhoz, azaz: Edelény (1986), Encs (1984) és Szerencs (1984).(Táblázatot lásd a köv. oldalon.)

Az adatok értelmezésénél mindvégig szem előtt kell tartanunk azt a tényt is, hogy az alacsony értékek és a minden területet kikezdő romló tendenciák egy kiemelt idegenforgalmi város „fejlődésének" jelzői. Az 1934-es Helységnévtárban Tokaj úgy szerepel, mint az ország 51 országos jelentőségű üdülőterülettel rendelkező településének egyike, s az idegenforgalmi vonzerő azóta is kétségbevonhatatlan. A lehetőségek realizálását érzékeltessék itt most újra az 1986-os számok, ezúttal Sárospatakkal, Sátoraljaújhellyel és Mezőkövesddel bővítve az összehasonlított városok körét.

Megnevezés	A kereskedelmi szálláshelyeken		
	a vendégek közül a külföldiek	a vendégéjszakák száma	ebből: a külföldiek által eltöltöttek
Edelény	–	1 224	–
Encs	–	1 212	–
Mezőkövesd	9 666	111 250	47 366
Sárospatak	10 011	52 719	20 641
Sátoraljaújhely	318	20 074	1 270
Szerencs	496	27 996	7 706
Tokaj	8 517	23 909	16 319

Megnevezés	Terület m^2	A lakónépesség év végi száma	A népesség aránya		Szaporodás, ill. fogyás (-)1000 lakosra jutó száma		A szocialista iparban foglalkoztatottak	
			a 0–14 éves	a 60 éves és idősebb	a természetes	a tényleges	1000 lakosra jutó száma	a fizikai foglalkozásúak átlagbére Ft
Edelény	114,90	12 235	23,3	14,0	2,1	–9,6	98	7580
Encs	31,13	6 531	25,0	11,4	3,9	–9,8	120	4472
Szerencs	36,69	10 529	23,4	15,4	2,3	–1,7	367	4918
Tokaj	28,19	5 285	20,5	21,1	–15,3	–16,8	54	4005

Megnevezés	Az állandó népesség év végi száma	Természetes szaporodás, ill. fogyás (–)	Az épített lakások száma	A lakásállomány	Közcsatorna hálózatba bekapcsolt lakások száma	A szoc. szervek beruházásai M Ft pénzügyi teljesítés		A tanácsi beruházások 1000 Ft pénzügyi teljesítése	
						össz.	ebből kommunális	össz.	ebből kommunális
Edelény	12 968	26	101	3931	710	51	13	27 353	12 833
Encs	6 565	26	39	1979	770	144	49	56 296	46 963
Szerencs	10 915	25	127	3829	652	212	32	40 329	31 960
Tokaj	4 786	–82	27	1699	242	32	6	12 604	5 872

Tokajban a várossá nyilvánítást követően megnövekedett a tanácsi osztályok száma és az apparátus-létszám. A városi státus ezen az egyetlen területen vont maga után növekedést. Illetve egy korábbi kezdeményezés mégiscsak jelzi, hogy a megyének szándékában állt várossá fejleszteni Tokajt, s ehhez szakszerűen hozzá is kezdett. Az elhatározásnál azonban erősebb volt a megye szerepköréből fakadó fejlesztési kényszer és a szubjektivitástól vezérelt fejlesztgetés, s ebből Tokaj megint csak kimaradt. A megyei tanács megbízta az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet Területfejlesztési Osztályát Tokaj településfejlesztési koncepciójának kidolgozásával. A koncepció 1977-ben elkészült, értékeire, jól megragadott csomópontjaira világít rá az a tény, hogy amikor 1987-ben a tokaji népfrontbizottság területfejlesztési ideiglenes albizottsága nekigyürkőzött, hogy fejlesztési koncepciót dolgozzon ki, szinte változatlanul ezt az 1977-es koncepciót tette le. Ami persze annak értékein túl azt is világosan mutatja, hogy az eltelt 10 év a városfejlődésben semmi újat nem hozott Tokaj városában. Ez az 1977-es tervtanulmány leszögezi:

1. Tokaj *részleges középfokú központtá fejlesztendő; közigazgatási funkcióit* erősíteni kell várossá fejlesztésével és a vonzásterületéhez tartozó községek közigazgatási hozzárendelésével.
2. A *munkaerő-bővítést* szolgálhatja a Tokajból elingázók egy részének helyi foglalkoztatása, a vonzásterületről a beingázás erősítése.
3. Tokaj *központi szerepkörének* fejlesztése érdekében:
   - biztosítani kell továbbra is a kereskedelmi és szolgáltató funkciókat;
   - fejleszteni kell az oktatási és kulturális szerepkört;
   - meg kell teremteni az egészségügyi szerepkört bizonyos alapszabályok (belgyógyászat, nőgyógyászat, gyermek- és fogászati szakrendelés) megszervezésével, mely a vonzáskörzettel együtt 26–30 ezer lakost láthat el.
4. Szükséges a *tokaji ipar* sürgős modernizálása, távlatban egy 3–400 főt foglalkoztató középüzem telepítése.
5. Tokaj környező térsége *mezőgazdaságának szervező központjává* fejlesztendő. Létre kell hozni egy tokaji mezőgazdasági nagyüzemet. A szőlőterület rekonstrukciója szükséges, azért is, mert a „tokaji bor" márkahitelét rontaná, ha éppen Tokajon nem folyna megfelelő színvonalú szőlőtermelés.
6. Határozottan fejlesztendő az *idegenforgalom:*
   - bővíteni kell a különböző típusú szálláshelyeket;
   - útépítéssel fel kell tárni a Tokaj-hegy belsejét;
   - a kiskereskedelmi hálózat fejlesztésében is figyelembe kell venni az idegenforgalom szükségleteit;
   - meg kell óvni a településközpont kisvárosi jellegét, a műemlék jellegű épületek idegenforgalmi hasznosításával;
   - távlatban Tokajt üdülő-jellegű településsé kell nyilvánítani.

A fejlesztési javaslatok mindenekelőtt Tokaj részleges középfokú központtá fejlesztését tartják szem előtt és nem terjednek ki a mindenképpen szükséges infrastrukturális fejlesztésre. A megyei tanács Végrehajtó Bizottsága a tervtanulmányt messzemenően alapul véve intézkedési tervet dolgozott ki a végrehajtására, 1978 novemberében. Ebben a feladatsorban a legkésőbbi határidő: 1979. augusztus 30. Té-

telesen áttekintve a felelősökkel és határidőkkel megerősített feladatokat, azt láthatjuk, hogy csak azok valósultak meg, amelyek további elemző, feltáró munkára vonatkoztak. Szaporodtak tehát a tervek, de az építés, fejlesztés ezúttal is elmaradt.

II. Településfejlesztés alulnézetben, azaz: ahogyan az érintettek látják

Az 1974-től napjainkig szolgált, ill. szolgáló négy tanácselnök interjújából kiolvasható, hogy alapvető társadalomszerveződési elvünk, a redisztribúció hogyan zárja ki azokat az automatizmusokat, amelyek viszonylag hamar jeleznék egy koncepció hibás voltát, s hogy a redisztribúcióhoz nélkülözhetetlen bürokratikus hatalmi koncentráció természetes melléktermékeként hogyan szűnik meg bármiféle ellensúly vagy másik pólus, amely a szakmai kompetenciájával, önigazgató mechanizmusaival, ellenőrzési eszközeivel akárcsak fejtörést is okozhatna az elosztó központnak. Az időszak is figyelemre méltó, hiszen a települési infrastruktúra fejlesztési szisztémájába ebben a periódusban épülnek be olyan elemek, mint pl. a tervalkuk intézménye a megyei és a helyi tanácsok között. Ugyancsak ezekben az években kapták meg a megyei tanácsok azt a jogot, hogy önállóan határozzák meg az egyes települések között a forrásmegoszlást. S mivel a fejlesztési eszközök jó 80%-a fölött a megye rendelkezik és az elosztás normatív szabályozottsága csak látszólagos, nem minden tanulság nélkül való a városi és megyei vezetés kapcsolatrendszerébe bepillantani Tokaj négy tanácselnökének a szemével. Annál is inkább, mert városunk iskolapéldája a hazai infrastrukturális fejlesztési szisztéma csődjének: az a megye, amelyik 1950–1975 között az egy főre jutó infrastrukturális fejlesztési források tekintetében minden évben az első helyet foglalta el a megyék rangsorában, az insfrastrukturális fejlettségeket tekintve 1950-ben a 9., 1975- ben a 14., s jelenleg a 17. helyen áll, s az összmegyei leszakadáson belül is a borsodi településfejlesztés kirívó kárvallottja Tokaj.

A négy interjúban elsősorban a következő kérdéskörökben kerestem véleményeket, tényeket, válaszokat:

- Hogyan körvonalazható a helyi társadalom és a helyi hatalom, ezen belül:
  - megjelenik-e felismert – megfogalmazott – képviselt helyi érdek;
  - milyen eszközöket választ a helyi vezetés az elképzelések realizálására; az informális csatornák szerepe ebben;
  - hogyan látja helyét a döntési hierarchiában a település tanácselnöke; a vezetői szerep értelmezése.
- A „személyesség'' dominanciájának esetei a döntési folyamatokban.
- A tanácselnöki ténykedés értékelése, eredmények.
- Információk a véleményem szerint kardinálisnak tartott 7 döntésről.
- Az interjúk „üzenete'', ha van ilyen.

Tanácselnök 1974–1976-ig

Tokaj három évtizedes lemaradásának okait keresve a járási székhely funkciójának elvesztését, a megye beruházási struktúráját és a kis történelmi városok 1945 utáni sorsát emeli ki. Hisz abban, hogy ez a hátrány ledolgozható, s hogy első lépésként

helyben kell felismerni és megfogalmazni az érdekeket, a fejlesztési irányokat. Törekvésének eredménye Tokaj első hosszú távú településfejlesztési koncepciójának kidolgozása. A koncepció „betáplálása" a döntési mechanizmusba komoly nehézségekkel járt.

Az első akadály a járási tanácsi vezetés volt. „Én ezt részben személyes okokra, részben a járási vezetéssel való rivalizálásra vezetem vissza; a járási vezetők sem nagyon támogatták Tokaj fejlesztési elképzeléseit. A gondok mindjárt ott adódtak, hogy a közvetlen állami felügyelettel is konfrontálódni kellett, mielőtt további lépéseket tehettünk volna. Én amikor 4 és fél hónapos tanácselnök voltam, már megkaptam az akkori járási hivatal elnökétől, hogy ha nem tetszik, akkor le is mondhatok, vagy hogy ne is menjek sehová, mert úgyse támogat senki. A válaszom az volt, hogy nem én akartam tanácselnök lenni, hanem ők vettek rá, hogy az legyek, s hogy én nem viselkedek az elvárásainak megfelelően. Ha én nem mehetek Tokaj fejlesztése érdekében oda, ahova akarok, akkor visszamegyek a szakmát gyakorolni. Végül is a járási hivatal elnöke nem volt hajlandó szabad utat engedni, a járási PB akkori első titkára viszont azt mondta, hogy nyugodtan menjek bárhová, s ebben ő is politikai segítséget nyújtott. Így a járási tanácsi vezetést megkerülve végeztem munkámat."

A koncepciót tárgyaló tanácskozásról szólva elmondja, hogy „...sikerült a megyei tanács akkori elnökhelyettesét lehívni erre a tanácskozásra, a megyei tanács több képviselőjével együtt. A járási tanács elnöke úgy jött akkor ki, hogy a megyei tanács elnökhelyettese kihívatta, mert ő magától nem jött volna. Mert ő nem értett egyet azzal az elképzeléssel."

Tehát az elnök – látva, hogy a hierarchiában felfelé nincs törvényekkel, rendeletekkel, szabályozókkal kikövezett, fokozatokat betartó hivatalos út – kikereste a hierarchiában a megnyerhető elemeket, s az ezekkel kiépített kapcsolat révén próbálta elképzeléseit realizálni. Úgy tűnik, sikerült megnyernie a járási PB-t a járási hivatallal szemben, a megyei tanácsot a járási hivatallal szemben, s az interjú egy másik részlete szerint az országos főhatóságokat és irányító szerveket a megyei tanács „kezelésére". Az eredmények számbavételéből kitűnik, hogy ez a két évig folyó lavírozás mit hozott a konyhára, sikerült-e legalább előkészíteni az elhatározott kitörést. A tények ismerete nélkül is tudjuk, hogy az eredményesség csaknem kizárt, hiszen a hierarchia hivatalos rendjén kívül ígéreteknek, elkötelezettségeknek legfeljebb személyes garanciái vannak, s ezért a kegyet gyakorló bármikor megszegheti adott szavát, ha a támogatást kérő fél valahol lépést vét, nem elég készséges a viszontszolgálatokban vagy bármilyen területen csökken a személyes presztízse, esetleg vélt vagy valóságos patrónusát veszti.

Az elnök az eszközrendszer kiépítésében fontos szerepet szánt a tanácsi apparátusnak, a helyi vezetésnek, a jó lakossági kapcsolatoknak és a helyi hangadók megnyerésének. Csakhogy egy kistelepülés vezető, irányító gárdája, amely tényleges vezető, irányító szerepet nem tölthet be, mert „gyermekké tették", szükségszerűen döntésképtelen. Számára döntések helyett marad a jogszabályokkal való játék és a „ki kit győz le". És a lakosság? „Kétségtelen tényező, hogy a tokaji lakosság felfogásában, mentalitásában én nagyon sok problémával küszködtem, mindamellett talán kontaktusteremtő képességemnek köszönhetően viszonylag sok emberrel sikerült jó kapcsolatot kialakítani. De én azt tapasztaltam – (...), hogy a tokajiak várták ugyan saját telepü-

lésük fejlesztésének a megoldását és ehhez tippeket is adtak, de kevéssé fogták meg a dolognak a nehezebbik végét. Talán úgy fogalmazhatnék, hogy a történelmi múltra való hivatkozással természetesnek vették, hogy ennek a településnek fejlődnie kellene, ahelyett, hogy összefogott volna a helyi lakosság és a saját erőfeszítéseikkel alapozták volna meg azt, hogy a figyelem is jobban rájuk irányuljon.''

A lakosság mentalitásának leírásában – tapasztalataim szerint – sok igazság van. Csakhogy ez a „csodaváró'' mentalitás több ok eredője Tokajban, tehát egy folyamat vége, és nem elindítója.

Mint ahogy a korábbi – és az azokat máig követő – helyi vezetések sikerképtelensége is az. A szisztéma és a benne szerepet betöltő egyének, testületek viszonya a „zsák és a foltja'' klasszikus esetének mondható. Még akkor is, ha az elnöki poszton időnként kvalitásos emberek bukkantak fel. A borkombinát létesítése kapcsán is megfogalmazódik a helyi vezetés kritikája:

„Úgy tapasztaltam, hogy ezeknek a döntéseknek a sorsa szintén a helyi vezetés gyengeségén múlott. Mert: a Borkombinát igazgatójának lakást kellett volna adni – a város nem adott, telket kellett volna kialakítani és felajánlani (...) és ebben rendkívül sok huzavona volt, és mindaddig, amíg a tokajiak viaskodtak, a Borkombinát sorsát eldöntötte az idő, azaz más helyek ügyessége. Ez is arra példa, hogy úgy akartak elérni a tokajiak sok mindent, hogy ehhez önmaguk keveset tegyenek.''

A nézőpontot – azt hiszem – itt is meg kell változtatni, s akkor már nem az a kérdés, hogy egy helyi vezetés hogy engedhet el egy, a település sorsán fordítani képes fejlesztést azért, mert csetlik-botlik, s mert nem akar magára venni semmi többletterhet, hanem az, hogy hogyan kerülhet vezető posztra és hogyan maradhat ott tartósan olyan vezető garnitúra, amely kényelemből és hozzá nem értésből eredően elengedi a lehetőségeket. Ez a tanácselnök egyébként igyekezett építeni a régi tokajiak, a nagy ötletemberek javaslataira, és ügyes volt abban, hogy megnyerje a város intelligens hangadóit, a Tokaji Írótábort, a helyi művészetbarát kört. Vezetői szerepértelmezésének egyik lényeges pontját abban a hatalomféltés hiányára utaló megfogalmazásban látom, hogy „nem kell mindenáron vezetőnek lenni'', a másikat abban, hogy összhangteremtésre törekedett, a lakosság összefogását ösztönözte, a szellemi erőkre alapozott, testületet épített, a harmadikat pedig a kapcsolatépítés bátorságában, melyet nem a hivatali út, hanem az „ügy'' vezérelt, s e kapcsolatépítő stílus természetes velejárójának tartotta a konfrontációt és a személyes kockázatvállalást.

A személyektől függő döntésekről már az eddigiek alapján is képet kaphattunk. A sor még szaporítható. Nincs olyan beszélgetés Tokajban, amelyikben ne szerepelnének a sirámok Münnichhel kapcsolatban, így ebben az interjúban is:

„...a helyi vezetők nem nagyon ambicionálták magukat akkor, amikor több lehetőség lett volna a történelmi hagyományok alapján a település fejlesztésére, pl. amikor Münnich elvtárs miniszterelnök volt – aki gyermekéveit Tokajban töltötte és később is sok minden kötötte a városhoz. Ezt a lehetőséget az akkori vezetés nagyon balszerencsésen nem használta ki''.

Hogy ez a személyes kötődés milyen gyümölcsöző lehetett volna valóban a város életében, ezt más települések sorsa példázza. „Elmondom azt is, hogy a megyei pártbizottság első titkárát sem a tokaji pártbizottság titkára hívta ki Tokaj ügyében, hanem nekem sikerült az elérni, hogy hát üljünk le, beszélgessünk Tokaj helyzetéről. És

akkor kaptam pl. az ígéretet – mivel fontos lenne a főutca rendbetétele, egy sortatarozás – egy 4 millió forintos ígéretet. Sajnos, ezután néhány hónapra el is kerültem a tanácsi vezetés éléről és ez az ígéret másként alakult."

Nyilvánvaló a szövegrészből a személyhez kötöttség többszörös hálója: a megyei PB első titkára egy személyes látogatás során egyszemélyben ígér pénzt; mint politikai testület irányítója ígér pénzt, tudván, hogy személyes közbenjárására a pénzosztó megyei tanács, vagy annak valamely tisztségviselője fog pénzt adni: a városi tanács elnöki székében bekövetkezett változás egyértelműen azt jelenti, hogy – bár az elvégzendő feladat nem változott – az ígért pénzt nem kellett megadni; alapos okunk van azonban azt is feltételezni, hogy az ígéret nem volt komoly, pusztán rutin fogás; mert milyen vezető az, aki egy látogatás alkalmával nem tesz ígéreteket.

„Az hozott volna előrelépést, ha a tiszaladányi termelőszövetkezet, a tokaji halászati szövetkezet és a még akkor működő tokaji szőlész szakszövetkezet egyesül tokaji központtal, amely mezőgazdasági bázisú, de ugyanakkor kereskedelmi tevékenységet is folytatott volna. Ezt akkor a politikai vezetéssel sikerült is elfogadtatnom, de elkerültem és éppen az ellenkező irányban oldódott meg a probléma. Tehát nem Tokajra orientálva, hanem Tiszaladányra. Ez a megoldás a járási vezetés erősebb pozíciójával kapcsolódott össze". Hazánk egyik leghíresebb települése életében született kardinális kérdések döntési háttere rendre ilyen egyszerű képletű: a járási vezetés erősebb pozíciójával függött össze." E pozíciónak köszönhetően születhetett döntés Tokajjal szemben Tiszaladány javára, annak ellenére, hogy nemcsak a település hírerangja hanem minden észérv, minden feltétel is Tokaj mellett szólt.

A tanácselnöki tényked és két évének konkrét eredményeit nem nehéz felsorolni: parkírozó és járdaépítés, egy költségvetési üzem létesítésének előkészítése, koncepcióalkotás és a megyei vezetés szemléletének alakítása, a helyi értelmiség megerősödése, a Zilahy György Művészetbarát Kör virágkora.

Tanácselnök 1976–1982-ig

A papírforma szerint Tokaj emberére talált. A tanácselnök kertészmérnök, többszörösen kitüntetett szőlész-borász, akinek élete gyermekkorától kezdve máig tartóan, a szőlőmunkásságtól a minisztériumi dolgozón át az állami gazdasági igazgatóságig végig a szőlővel és a borral fonódott össze. Érthető, hogy tanácselnökként is elsősorban a hegyre tekintett. Célkitűzéseinek kiindulópontja az volt, hogy a Tokaji-hegy meredekségével és szabdaltságával egészen más adottság, mint az egész Hegyalja, s bármely más szőlőtermő hegy az országban. Itt nagyüzemi ültetvényeket nem lehet kialakítani, tehát a hegyet kivételként kell kezelni. Ezért a kivételezésért vívott ő közelharcot, eredménytelenül. Itt esett áldozatul az egységes művelési mód és a nagyüzem kényszerképzetének a tokaji Kopasz-hegy, mely oly sokak szerint kivételes természeti érték. Pedig az új elnök startja biztató volt. Elődje annyit fordított a megyei szemléleten, hogy elkészült az MTA Földrajztudományi Kutató Intézete Területfejlesztési Osztályának tervtanulmánya, s a megyei szándék némiképpen Tokaj javára fordult. „Az ígéretek elég kecsegtetőek voltak; volt olyan is kilátásba helyezve, hogy Tokajt a felsőbb szervek, a járás is, a megye és a misztérium is jobban akarja dotálni és talán olyan elvárás is van velem szemben, hogy ha ide jobban jönnek a pénzek,

akkor a feladatok végrehajtásában tudok eredményeket elérni az itteni apparátussal és az emberekkel''.

Az indulás tehát ígéretes, az elnök törekvései mindenekelőtt a szőlővel, a heggyel kapcsolatosak – nagy szívügye a hegyre vezető feltáró út megépítése –, de az iparfejlesztés ügyének is nekiugrik. Felmérés most is készül, tárgyalások is folynak egy olasz céggel. De szavaiból kiérződik, hogy az iparfejlesztés tőle távol áll, s csak azért kezdeményez, mert pontosan látja, hogy az országos és megyei fejlesztési szisztémában csak az iparfejlesztés jelenti a városfejlődést, sem a szőlőművelés, sem az idegenforgalom nem fejleszthető, tehát bele kell „gyömöszölni'' Tokajt is a sémába.

Ez a vezetői sors példázza azt, hogy akár tehetséges a helyi erő, akár nem, a településre osztott szerepet nem tudja megváltoztatni. Hiszen a legfontosabb célkitűzés, aminek megvalósítására predesztinált a tanácselnök is, a település is, s amit a vezető legfőbb feladatként maga elé állít, nem kerül közelebb. A kiosztott szerepkört nem lehet megváltoztatni, a beállt szövevényt se alulról, se felülről nem lehet felfejteni.

Ezért marad a megyei tanács intézkedési terve is pusztán egy irat. A heggyel, a szőlővel kapcsolatos konkrét törekvéseknek persze van egy másik, átjárhatatlan akadálya, mégpedig az a követhetetlen kapkodás, az a fúziósorozat, amin a szőlészetiborászati szakma gazdasági szerkezet-rendszere átesett. A helyi elképzelések kimunkálása csaknem fölösleges volt most is. Mert a pénzek ugyan jobban jöttek, de rapszodikusan, s a civilkurázsi a helyi vezetőben ahhoz kellett, hogy az „ad hoc'' pénznek helyet biztosítson: „Október végén ugye ide kiszólnak, hogy van két millió Ft a belvízkár által rongált utakra, vállaljátok-e november 30-ig a felhasználást. Hát vállaljuk, hogyne! A Gabit (VB titkár) a hideg rázta.''

A támogatások és leosztások rendszerében csak aprópénzek jönnek, amivel toldozni-foldozni lehet, de nyitni nem. S még így is gyakori a fegyelmiveszély.

Ez az elnök is próbál kitörni a hierarchia reá kényszerített kapcsolatrendszeréből, s ehhez a sokfordulós életút jó hátteret is ad. Mégis – talán előrehaladott életkora (54 és 60 év között tanácselnök) és tanácselnökként lerótt 6 éve miatt – kevésbé vehemens a határok próbálgatásában, mint elődje. „Engem olyan vád is ért mint tanácselnököt, hogy na álljon meg a menet, itt van szolgálati út, szigorúan betartandó, te nem mehetsz közvetlenül a megyei elnökhelyetteshez, az elnökhöz pláne nem, de pláne nem mehetsz a minisztériumba, mert neked semmi keresnivalód, te csak ide jöhetsz be a járásba. Ez volt az első arculcsapás. Amikor az ember nagy lendülettel nekifogott volna valamihez és lettek is volna segítői, támogatói, akkor ugye le lett intve. Jó, hát le lettem intve, aztán beskatulyáztam magam én is, amennyire lehetett''.

Nagy fontosságot tulajdonít annak, hogy a város érdekében egyéb társadalmi tisztségeit is felhasználja. A tokajiakkal azonban mégse alakult jól a kapcsolata, mert némiképpen keserűbben, de alapjában úgy vélekedik róluk, mint elődje (s mint utódai is). „Nagyon érdekes emberek. A nagy többségük a közösségtől elég távol tartja magát. Az igénye megvan, az elvárás megvan, de a tenniakarás kevés. Annál több a kritizálás. Nem is lesz Tokajban soha jó hangulat. Ez a heterogénségből adódik. Nagyon sok a betelepült. Bár ezek mindig többet tettek a település fejlesztése érdekében, mint az itt élők.''

A személytől való függőség kéz a kézben jár ebben az irányítási szisztémában a legmegfoghatatlanabb személytelenséggel. A személyiség, aki ígéretet tesz, felajánl,

bármikor a hierarchia mögé bújhat, ha nem gondolta elkötelezettségét komolyan, vagy funkciója, esetleg személyes presztízse nem foglal magában olyan helyzeti energiát, ami elegendő a hierarchia erős embereinek legyűrésére. Ebben az irányítási szisztémában, ahol a jótevő „nagyember" áll reflektorfényben, aki elintéz, ad, helyi kiskirályokat utasít. A lényeges, hogy a döntő szálakat mindig egy lobby tartja a kezében, s az az ügy nyer, amelynek szószólói e lobbyk személyiségeihez találják meg az utat. „Még olyan hibák is előfordultak, hogy amikor itt 78-ban volt egy országgyűlési képviselőcsoporti ülés, én felszólaltam és kértem, hogy emeljenek ki itt 50 ha-t legalább (itt volt a miniszter is) és telepítsünk be itt egy területet: a miniszter megígérte és adott 300 ha-ra lehetőséget, de egy ha ide nem került, mert az elosztás olyan kezekbe került a megyén, hogy szerte-szét osztották, de speciál az, akinek ígérték, Tokaj nem kapott egyetlen barázdát sem. Hát ezért olyan a hegy, amilyen. Mert akkor ezen belül el lehetett volna állami célcsoportból az utat is kezdeni, lehetett volna ezzel összefüggésben sok mindent végrehajtani". „Támogatta ezt mindenki, aki olyan helyen volt, főleg a Pusztai elvtársat tudnám megnevezni, aki akkor a megyei tanács elnökhelyettese volt, s rendkívül sokat tett. A TOT-tal is rendkívül jó kapcsolatba voltam. Én felhasználtam minden fórumot, az írótáborokat is. Jelentgettek is meg cikkeket, amik figyelemfelkeltőek voltak. K. Tehát a szőlő ügyét mindenki támogatta, csak éppen nem valósult meg semmi a tervekből.

V. Úgy van, úgy van"

Tokaj fejlődési útját mindig a személyektől való függőség és a személytelenség szerencsétlen együtthatása irányította, és ebben a döntési szisztémában nem lehetett olyan valóságtól elrugaszkodott kezdeményezés, amit ne lehetett volna végigvinni.

„K. Mikor épült a tolcsvai palackozó?

V. A 70-es évek elején.

K. És miért Tolcsván?

V. Mert a Borkombinát vezérigazgatója korábban a Tolcsvai Állami Gazdaság Igazgatója volt. Ezért épült a palackozó olyan helyre, hogy amikor felépült és be akarták üzemelni, akkor kiderült, hogy 86-os értékű nitrátos víz van, ami üvegmosásra is alkalmatlan, be se lehetett üzemelni. Akkor megfúrtak Erdőbénye és Tolcsva között egy vízlelőhelyet, ami miatt elakadt a tolcsvai tsz, istállójánál a 300 marha vize (...) Egy ideig aztán úgy szállították az üzemeléshez a vizet máshonnan, és a végén valamilyen mélyfúrással tudták megoldani. De ez csak egyik része a dolognak. Tolcsvának nincs vasútja. Tolcsván az árut teherkocsira kell rakni, Olaszliszkára elvinni és ott vasútra rakni. Én kiszámoltam, hogy ez palackonként akkori áron számolva, fél literes palackonként 1 Ft pluszba került. Ha 20 millió palackot kibocsájtanak egy évben, akkor ez 20 millió Ft kidobott pénz. Ha ezt a pénzt akkor a termelőknek kiosztották volna, többletárban, semmi problémánk nem lenne Tokaj-Hegyalján, sok minden másként alakult volna."

A tanácselnöki tényked6s 6 évének eredményeit most sem nehéz számbavenni, hiszen minden erő a település elemi igényeinek kielégítésére ment el. Ezen túlmenő eredmények: a költségvetési üzem létrehozása, a belvárosi felújítási munkák, a belvizes kölcsönből történő építés és aszfaltozás, pénzek elnyerése a megyei Idegenforgalmi Albizottságtól, a kis-tokaji iskola felújítása.

Az eredményekben és támadásokban, rendhagyó fordulatokban gazdag életút még oly sok év távlatából is igazolásra szorul. Az önigazolás kényszere cseng ki a következő megfogalmazásból: „Így lettem én 76-ban, július elsejével a tokaji tanács elnö-

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

ke, miután megválasztottak. Mert már olyan írás is volt, hogy talán meg se választottak – volt ilyen írás is.''

Ezen az önigazolási kényszeren le lehet mérni az egykori viharok és igazságtalanságok súlyát. Életútja tanúsága szerint mindig olyasmiért kellett hátrányt szenvednie és a meghurcoltatást elviselnie, ami tehetségét, szakértelmét és újítási merészségét bizonyította. Háztáji szőlőjét kiválóan művelte – „ehhez képest az igazgatói fizetésem csak zsebpénz'' –. Tárgyalásokat folytatott egy olasz céggel törkölyfeldolgozó üzem létesítésére – „a megyei pártbizottság akkori vezetői azt mondták, hogy mit képzel itt ez az ember, idegen tőkével Tokajban vállalatot létesíteni''. Szövetségi titkárként figyelemre méltó eredményeket ért el a borértékesítésben – „ezért azt mondták, hogy a szövetség nem üzletelésre jött létre, mit kupeckodok én itt a szövetkezetnek, jóllehet 3–400 ezer pluszt tudtam biztosítani'' –. Szövetségi titkárként megszervezte a növényvédő társulatot – amiért a fúzió után új titkár kap kitüntetést, miután beigazolódott a forma életképessége –. A szőlőművelő ember kitartása és földszeretete segítette át az elnököt ezeken a kudarcokon, melyekről ő maga is pontosan tudta, hogy fontos kezdeményezések voltak.

Tanácstitkár 1971–1982-ig, tanácselnök 1982–1987-ig

11 évi tanácstitkársága és 6 évi tanácselnöksége alatt ő hagyta a legtöbb nyomot Tokajon – negatív értelemben. Mikor 1987 áprilisában sor került felmentésére, a megyei tanács még mindig nagy erőket mozgatott meg azért, hogy legalább VB titkárként átmenthesse őt a korkedvezményes nyugdíjaztatásig. A városon azonban ekkor már olyan hangulat lett úrrá, hogy a megyei tanács személyzeti osztályának javaslata a városi párt VB-n megbukott. Tartós pályán-maradása az irányító szervek erejét mutatja, dicstelen távozása a helyi társadalom felnőtté válását, hacsak egy konfliktusmegoldás erejéig is. A végig nem mondott mondatoktól, gondolattöredékektől hemzsegő interjú-szövegből nehéz kifejteni, hogy a felettesek, a járási és megyei tanácsiak milyen meggondolásból egyengették ezt a karriert. Az egyik nyilvánvaló ok az, hogy nem könnyű ilyen posztra embert találni, aki legalább hellyel-közzel megfelel a követelményeknek. Az az ember, akinek horizontja a település határán és saját személyes érdekén túl terjed, tudja, hogy a kistelepülés tanácselnökének a gúzsba kötve táncolás lehetetlen feladata jut. S ezért többé-kevésbé tehetséges emberek nem kapaszkodnak, hacsak nem éreznek maguk mögött számottevő patrónusokat. E tanácselnök-futtatásnak oka az lehetett, hogy bizonyos szintű szakszerűséggel látta el feladatát, ami a korszak tanácsi munkájának színvonalát tekintve nem csekély érdem, ugyanakkor előre látható volt, hogy különösebb kezdeményezésekkel nem fogja megzavarni a kialakult szereposztást. A helyi problémák megragadásában nála vissza-visszatérő elem: „el kellett velük járni.'' Feladatértelmezésében, a helyi érdekek megragadásában mindig abból indult ki, hogy „nekem nem voltak különleges elképzeléseim''.

Mit tartogatott a koncepció-csomagjában? Hol kereste a településfejlesztés lehetőségeit? Vissza-visszatérő szólama a társadalmi munka szervezése, amelyre úgy tekint, mint az egyik legfőbb településfejlesztési eszközre. A társadalmi munka többnyire járdaépítésre szerveződött. A másik nagy fejlődési esélynek a nagy személyiségekhez

vezető út megtalálását tartotta. Ő maga ugyan nem értett sokat, de a Münnich-lehetőség elszakadása miatti siránkozásából kitűnik, hogy fontos eszköznek tartotta. Csakhogy amikor Münnich csillaga ragyogott, szerinte nem voltak olyan megfelelő helyi tanácsi vezetők, akik „el tudtak volna járni ebben az ügyben''. Konkrét helyi érdekkifejezés, fejlesztési elképzelés nehezen fejthető ki a szövegtengerből. Próbálok hívószavakat találni: iparfejlesztés: „Még Bodnár elvtárshoz is (a megyei PB első titkára – A. M.) elmentünk és mondtuk neki, hogy nekünk üzem kell. Hát ő egyet is értett ezzel és azt mondta, hogy mérjük fel tulajdonképpen, hogy mennyi munkás szabadkapacitásunk van. Hát az jött ki, hogy 40–50-nél nem volt több. Csak a meglévő üzemekből, meg a környékről lehetett volna munkaerőt ide beszipkázni. Az pedig azzal járt volna, hogy azoknak lakás kell. Óvoda, iskola''. Azaz településfejlesztés. Tokaj tehát ügyesen elkerülte, hogy a környék munkaerejének „beszipkázása'' miatt fejlesztési gondok tömegét vegye a vállára, s így eshetett meg az a legendás eset is, hogy az elnök a megye lakáshelyzetének nehézségeit átérezve felajánlotta a Tokajnak szánt lakásépítési összegeket a jobban rászorultaknak. A történet persze valószínűleg kitaláció. De még akkor is pontosan rávilágít arra, hogyan élte meg és értékelte a város a maga tanácselnökének fejlesztési mentalitását. Egy másik hívószó: „szőlőtelepítés'' vagy „mezőgazdasági üzemtelepítés''. A feladat megközelítéséből kiolvasható a helyi vezetés kompetenciája, úgy is, ahogyan ezt rájuk leosztották, s úgy is, ahogyan ők ezt a maguk gyakorlatában elfogadták: „Állandóan mondom is a vezérigazgatónak (ti. a Borkombinát vezérigazgatójának – A. M.), hogy ide üzemet kellene telepíteni. Hajlanak is rá. Csak azt mondják, hogy most ezért, most azért nem. Úgy tudom, hogy van egy olyan kormányprogram, hogy a Tokaj-Hegyalját fel kellene újítani. És akkor abban a programban a tokaji hegyen lévő parlag területeket is be fogják ültetni.

K. Erről a kormányprogramról hivatalos értesítést kapott a város tanácselnöke, vagy pedig csak hallotta?

V. Hallottam a rádióban''.

A nagyon erőtlenül megnyilvánuló helyi törekvések realizálásának eszközrendszere is igencsak esetleges. Már az eddigiekben is szóltunk a „nagyemberről'', mint lehetőségről (lásd: Münnich, Bodnár). Egy másik lehetőség a járás megkerülése: „A járással való kapcsolatom, az nem volt valami rózsás. Állandóan vita volt, mert nekem akkor is sok kapcsolatom volt a megyeiekkel, vagy esetleg még az országos szervekkel is. És ... ez borzasztóan bosszantotta a járásiakat. Én arra mentem, hogy tulajdonképpen anyagi eszközhöz jussak, jusson a település. És volt, amikor a megyénél sikerült megértetni, hogy bizonyos feladatokat itt meg kell oldani. És bizonyos pénzeszközöket kaptam. És nem ért el idáig. Egyszerűen csak a járásig jutott el. És akkor vita volt, hogy nem jelentetted be. Hát ezt is próbáltam kivédeni''.

Az eredménylista a már megszokott: társadalmi munkában makadám út, vágóhíd, a közvilágítás korszerűsítése, intézményes szemétszállítás, a szennyvízcsatorna-hálózat bővítése. Említi még a múzeumot, ami a múzeumi szervezet ösztönzésére, és a megyei tanács anyagi eszközeivel jött létre, és a szállodát, áruházat, ami az ÁFÉSZ és a szövetkezeti szféra beruházása.

Lényegtelen mozzanatok, frázisok, önigazoló, személyeskedő vádaskodások tengeréből egy olyan „üzenet'' bontható ki, hogy az adott hierarchiában a súlytalan pattogás a hosszú megmaradás titka. Az „én megmondtam'', „odamondtam'', „harcoltam''

tét nélküli eseteinek gyűjteménye ez az életút, amikor a bíráló és a bírált is pontosan tudja, hogy hol húzódnak azok a határok, amelyeken belül a felsőbb irányítási szerv bírálgatása csupán a szisztéma szalonképessé tételének lényeges eleme, nem pedig következményekkel járó kiállás.

Tanácselnök 1987 áprilisától

Az interjú 1987. június 25-én készült, amikor az április 1-jén megválasztott tanácselnök mögött még csak szűk három hónap tapasztalatai voltak. Helyzetértékeléseiben keveredik a funkció nélküli tokaji lakos, a volt városi népfronttitkár és az újsütetű tanácselnök perspektívája. Mindez 32 életévének – manapság gyermekkornak számító – fundamentumán. Tanácselnökké választásának hátteréről a következő elemeket kell szem előtt tartani:

a) A PB titkár választás során már pontosan megfogalmazást nyert, hogy minden vezetői poszton váltani kell, mert: „– A város felbolydult méhkashoz hasonlít. A vezetők nem a helyi feladatok megoldásával, hanem egymás „piszkálásával" vannak elfoglalva. Ennyi feljelentésre nem volt példa az utóbbi tíz évben. A vezetők között nincs megfelelő együttműködés, inkább egymás ellen dolgoznak, mint a városért. – A kialakult helyzetért elsősorban a pártvezetés a felelős, de legalább annyira elmarasztalható miatta az állami vonal is. Az őszinte kritikát a vezetők nem szeretik, visszautasítják. – A városi politika élete szétzilált, a párt és állami vezetőknek nincs tömegbázisa, kapcsolata az emberekkel. – A vezetők többségükben igénytelenek, nem tudnak példát mutatni, felelőtlenül kivisznek az utcára belső dolgokat. Évek óta felgyülemlett problémákat, feszültségeket nem tudnak lerendezni, vagy legalább enyhíteni. Meghatározóak a baráti kapcsolatok, az összefonódások. – Gyökeres változást a politikai életben, a közéletben csak akkor lehet várni, ha az állami vonalon – a tanácselnök személyében – is változás történik." (Részletek a PB titkár választást megelőző pártbizottsági beszélgetésekről készült feljegyzésből, 1986. augusztus 25–26-án). Azaz: a helyzet nemcsak új PB titkárért, hanem új tanácselnökért is kiáltott.

b) Az egyértelmű volt, hogy az új tanácselnök csak helyi, tősgyökeres tokaji lehet. Hisz a feljelentő levelekből, botrány-cikkekből, hivatalos megnyilvánulásokból az világlott ki, hogy a város a sorsára hagyottságát mindenekelőtt azzal magyarázza, hogy hosszú időn át nem voltak Tokajból kinőtt vezetői.

c) A helyzet csaknem megoldhatatlan. Egy gazdasági potenciáljában és szellemiségében egyaránt lerobbantott kisváros ennyi évi regresszió után már csak isteni csodaszámba menő kivételes esetekben tud felmutatni olyan saját neveltet, akinek van némi fogalma az országos és az európai folyamatokról, amelyek ismerete azért elkelne egy tokaji tanácselnöki funkció betöltéséhez.

d) A helyzet meghatározó eleme mégiscsak az, hogy helyi tanácselnököt kell választani, s a hangadó helyi erők (a gimnázium igazgatója, a nyíregyházi főiskola Tokajban élő docense, egy volt tanácselnök, a szomszédos település egy vállalatigazgatója), valamint tekintélyes tanácstagok szerint erre a legalkalmasabb a népfronttitkár.

A kiválasztódás képlete tehát egyszerű: adott egy városi rossz közérzet, mely új vezetőkben látja a kilábalás garanciáit; adott egy helyi értelmiségi csoport, amely meg tudja szervezni, hogy e rossz közérzetnek kellő nyilvánossága legyen és meg is talál-

ja a megváltó szerepére alkalmas személyt; adott egy vezetői ambíciótól fűtött fiatalember, aki diplomás, tárgyalóképes, tősgyökeres tokaji, kellemes megjelenésű, akire jó érzés úgy tekinteni, mint „Tokaj első emberére", s ami a legfőbb: egész addigi élete burokban telt ahhoz, hogy lássa, mi is az, amit a tanácselnökséggel vállal. És ami ugyancsak lényeges: imponáló öröklött anyagi háttere nemcsak hogy presztízsét növeli a jómódot mindenekfölött tisztelő kisvárosban, de remélhetőleg meg is óvja őt a kompromittáló pénzügyi machinációktól, amelyekbe elődje bonyolódott, jókora támadási felületet adva ezzel ellenzőinek. Tokaj hangadói tehát választottak, s a választást minden testület szentesítette. Bizonyosan állíthatom, hogy a legteljesebb meggyőződéstől indíttatva. Az elnökválasztás ezúttal afféle elégtételt adó örömünnep volt. Nekem, mint ugyancsak új PB titkárnak az volt az álláspontom, hogy Tokajban az legyen tanácselnök, akit a város demonstratíve akar. Számomra az elnökválasztásban ez volt a kardinális pont.

Az új elnöknek a helyi érdekeket sikerült megragadnia; koncepciójának elemei: az építés (kollégium és zsinagóga), az idegenforgalmi program, a lakásépítési lehetőségek szélesítése, a munkahelyteremtés és a szórakozási feltételek javítása – a város közvéleménye által is deklaráltan a fejlődés lendítői. S ez a felismerés nem csekély küzdelem árán kristályosodott ki az új tanácselnökben, hiszen a népfronttitkárként kialakított vezetői feladatértelmezésben még a vendéglátásé, a rendezvényszervezésé a vezérszólam.

Hogy a helyi hatalom feladatainak megértésében és a helyi érdek felfogásában milyen változáson esett át a háromhónapos tanácselnök, arra rávilágít a következő interjúrészlet: „Amíg az ember kívülálló, sokkal kevesebb információval rendelkezik, mint most. Én nem feltételeztem azt, hogy ez a város ennyire nem ura magának".

A helyi tanács stratégiájának hiányára, a lakosság közügyekből való kizárására és a tanácsi vezetés korrupt játékaira egyaránt utal burkoltan az elnök akkor, amikor a hivatalba lépésének első megrázó élményeit sorolja: „Eladták itt a dolgokat máshová. A Zsinagógát nem a városi tanács vette meg az izraelitáktól, hanem az ÁFÉSZ, és bútorboltnak hasznosította, utána eladta a bekecsi tsz-nek. Még akkor sem kellett a városi tanácsnak. Tokajban megszűnt a szőlőtermelő szövetkezet és mindent a ladányi tsz vett át, és most már a ladányi tsz-től kell visszavásárolni a területeket. Az üzlethelyiségek (...) az ÁFÉSZ-é. Ha valami történik (ti. a tervezett átépítés, felújítás – A. M.) nem tudjuk, hogy hová tegyük a fodrászatot és hová tegyük a fényképészt. És az is probléma, hogy tudták jól az előző vezetők, hogy onnan majd ki kell költözni, és mégis hagyták, hogy a tulajdonos a fodrászatot felújítsa. Hogy még több pénzt kelljen nekünk adni ahhoz, hogy máshová tegyék. Egyszerűen ilyen tervszerűtlenségek voltak."

Végnélküli példák sora, s az új tanácselnök a képtelen históriák mögött hozzánemértést, tervszerűtlenséget, partikuláris érdekek érvényesülését véli felfedezni. Dokumentálni persze nehéz lenne az utóbbit. Anekdotába illő az a történet, amit a gyermekotthon főorvosa egy interjú során elmesélt: Márciusban a távozó tanácsi vezetés utasítására hosszan égették az iratokat a tanács udvarán. Igaz vagy nem ez a történet, nem deríthető ki, de úgy gondolom, nem is ennek van jelzésértéke.

Az új tanácselnöknek tehát van markánsan megfogalmazott fejlesztési stratégiája, melynek felállításában felhasznált korábbi, megvalósulatlan törekvéseket éppúgy,

mint a tokajiakban ma megfogalmazódó igényeket. A célravezető eszközrendszer kialakításában nagy fontosságot tulajdonít annak, hogy a megyei tanácsi vezetőkkel jó legyen a kapcsolata. Hisz abban, hogy Tokaj eddig azért nem kapott, mert nem kért, s hogy a város megyei tanácsi megítélésén fordítani tud.

A tanácsi apparátus felkészültségéről ebben az interjúban is elmaraszta1ó a vélemény, azzal a mentséggel, hogy egy-egy előadónak 4–5 feladatkört ellátni középfokú végzettséggel nem is lehetséges. A lakosság és a helyi vezetők itt sem tűnnek fel különösebben kedvező színben, s a személyes konfliktusok, az egymás „kinyírására'' törekvés, a presztízsharcok esetei ebben az interjúban is bőven szerepelnek. Az interjú igen erős teljesítménykényszerről, bizonyítási kényszerről árulkodik. Félő, hogy a szisztéma az ilyen mentalitást felmorzsolja, nem kizárt, hogy a személlyel együtt.

III. Tanulságok

A statisztikák, interjúk és dokumentumok, valamint a város állapotának és közéletének közvetlen megfigyelése alapján Tokaj egy olyan település sorsát tárja elénk, ahol a lakóközösség a legváltozatosabb eszközöket birtokolva újra és újra nekiveselkedik az egyre halmozódó és már-már szétszedhetetlenül összefüggő, és ezért csak egyidejűleg megoldható feladattömbnek, mindannyiszor csupán olyan részeredményeket érve el, amelyek egy alacsony nívójú túléléshez elegendőek, de fejlődéshez nem. A munkahelyteremtés, lakásépítés, infrastrukturális fejlesztés és a hegy rekonstrukciójának egyidejűleg megoldandó feladatát a helyi erők (s itt most a megyei erőkre is gondolok), egy hosszan tartó retardációs folyamat végpontján képtelenek megoldani, az országos erők megnyerése pedig mind ez ideig nem sikerült. Az érdekérvényesítési folyamat tehát torz és nemcsak hogy nem az érdekeltek szintjén, hanem annak szinte teljes mellőzésével zajlik. A hierarchiának akár a horizontális, akár a vertikális metszetét vizsgáljuk, a formálisan felépített struktúrán belül egy-egy döntésben nem az egész kiépített és teljességében kompetens rendszer, hanem annak informálisan és sajátos érdek mentén szerveződő elemei mozdulnak. Az érdekérvényesítési és döntési folyamatokban a hierarchiába rendezett érdekek közül mindig azok artikulálódnak, amelyek a döntési lánc túlsúlyos személyiségeit tudják mobilizálni. Ily módon fejlesztési folyamatokról nem is beszélhetünk, hanem csak személyekhez, ritkábban funkciókhoz kötött, eseti elbíráláson alapuló juttatásokról.

A fentiekben bizonyítani igyekeztem, hogy Tokajban helyben és hosszabb távon tartósan megfogalmazódtak a közös óhajok, célok, feladatok, újra és újra kezdett formát ölteni a szerveződésre való igény, s a helyi erők számos esetben szerveződésre képesnek mutatkoztak. De nem voltak sem hajlandóak, sem képesek a konfliktusra. Amikor kutatómunkám kezdetén feltettem önmagamnak és interjúalanyaimnak is a Tokaj fejlődése szempontjából kardinálisnak tartott kérdéseket, valójában nem is az érdekelt, hogy mi e döntések pontos háttere, hanem az, hogy a helyi erők milyen szerepet töltöttek be ezekben a döntésekben, illetve milyen információkkal rendelkeznek ezekről. A kapott válaszokból egy kivételével a kompetencia-körön kívüliség helyzete világlik ki. A válaszok ugyanis vagy nemlegesek – mind a döntési helyzetben va-

ló részvétel, mind a döntésekről való információk tekintetében –, vagy anekdotikusok voltak. Címszavakban áttekintve ezeket;

1. A tokaji járás megszüntetéséről nem kaptam információt.
2. Az iparfejlesztés ügyében a helyi vélemények is megoszlanak; említésre méltó helyi vagy külső kezdeményezésről Tokajban nincs tudomása a megkérdezetteknek.
3. A Tokaj-Hegyaljai Állami Gazdasági Borkombinát létesítésével és fejlesztésével kapcsolatban sok a személyesség dominanciáját erősítő történet, de számottevő helyi kezdeményezésről vagy a névadó település említésre méltó bevonásáról a döntési folyamatba nem értesültem.
4. A Tokaj-hegy csúcsára felvezető út megépítését ugyancsak az eredményes kijárás példájának tartják a tokajiak – Tarcal javára.
5. A szőlés-szakszövetkezet és általában a mezőgazdasági szövetkezeti forma hiányát ugyancsak a helyi személyi feltételek hiányára, illetve Tiszaladány ügyesebb lobbyzására vezetik vissza.
6. Az idegenforgalmi jelentőségű belvárosi műemlék épületek funkciójának kialakításáról nincs információ.
7. A közigazgatási-körzetközponti szerep nélküli várossá nyilvánításról (1986-ban) helyben nincs információ.

A meditációk, a történetek és anekdoták sokaságából az fejthető ki egyértelműen, hogy a város nem tudott vagy nem is akart egységes fellépéssel számára kedvező döntést kicsikarni a fontos kérdésekben. Véleményem szerint nem is tudott, de nem is akart. Nem tudott értékei visszatartásával konfliktushelyzetet teremteni, hiszen értékei az adott preferencia-rendszerben nem voltak létfontosságúak, de még számottevőek sem. Az elparlagosodott csoda-hegy és a márkahitelt rontó világhíres település a hosszú távon magát tartó gazdasági fejlesztési mechanizmusban nem jelentett figyelemre méltó veszteséget. De ha a reciprocitás tényeit sikerülne feltárni, az is kiderülhetne esetleg, hogy a település nemcsak hogy nem tudott konfliktusképessé lenni, hanem személyes érdekeket előtérbe helyezve nem is akart.

A fel-febuzduló tenniakarás, mely valódi konfliktusban soha nem képes megméretni, a bűnbakkeresés természetes mechanizmusai útján több-kevesebb áldozat révén minduntalan rendre elcsitul. A hullámverések nyomán egy önnön tehetetlenségéből kitörni nem tudó kicsi város kisszerű csetepatéinak eltüntethető dokumentumai és előbb-utóbb gyógyuló sebei maradnak vissza ideig-óráig, de legfeljebb a soronkövetkező nekilódulásig. A kezdeményezések reménytelenül tét nélküliek.

FÖLDHÁZI ERZSÉBET

LAKÓTELEP VAGY GETTÓ?
A miskolci csökkentett komfortfokozatú lakótelep tervének sajtóvisszhangja a napilapokban

Az előzményekről

A közelmúltban szenvedélyes vitákat váltott ki a miskolci városi tanács terve, amely szerint csökkentett komfortfokozatú lakótelepet építenének a Sajó partján. Ezt a telepet egy eddig mezőgazdasági művelésre használt területen építenék fel, a higannyal erősen szennyezett Sajó partján, az utolsó buszmegállótól egy kilométerre. A terület talajvizes, néhol mocsaras; az építkezés megkezdése előtt fel kellene tölteni és közművesíteni. A lakások 34,2 négyzetméteresek lennének, fali csappal ellátva, udvari árnyékszékkel, gázszolgáltatás nélkül. A telepre üzletet és egy közösségi épületet terveznek; óvodát, iskolát, orvosi rendelőt nem. 160–180 szoba-konyhás épület felépítését tervezik. A lakások négyzetméterenkénti bruttó költsége kb. 30 000 Ft lenne, a nettó költség kb. 12 700 Ft.

Mindez önmagában még nem feltétlenül indokolná azt az indulatos vitát, amit a terv kiváltott. Mi lehet ennek a szenvedélyes vitának az oka? A tervvel kapcsolatos első nyilatkozatok arra engednek következtetni – és nagyon sokan valóban így is értették –, hogy elsősorban cigányokat költöztetnek a telepre, és nem is feltétlenül önkéntes alapon.

A mostani helyzet kialakulásának gyökerei mélyebbre nyúlnak vissza: a hetvenes évek elején a Sajó elöntötte a város legnagyobb cigánytelepét, így számos család vált hajléktalanná. „A 70-es években Miskolcon is jelentős pénz állt a város rendelkezésére, hogy azt „Cs''-lakások építésére fordítsák. De ezt nem vették igénybe. A városi tanács előző vezetése rendkívül gyors és látványos megoldást választott. A telepek lakóit Miskolc és Diósgyőr történelmi városközpontjába telepítette, s így egy óriási problémát zúdított Miskolc urbanizálásáért sokat fáradozó jelenlegi tanácsi vezetés nyakába'' – írja az Észak-Magyarország 1989. márc. 18-án.

A város lakóinak jelentős részét már az is irritálja, hogy a belvárosban cigányok laknak, az pedig még jobban, hogy gyakorta valóban „társadalmi normákat sértő'' a magatartásuk. Ez is táplálja és erősíti a társadalmunkban egyébként is széles körben elterjedt cigányellenes előítéleteket. Miskolcon – éppen a fentebb leírt helyzet kialakulása és a város lakosságában a cigányok viszonylag magas számaránya miatt – a szokásosnál is hevesebbek ezek az előítéletek. Hogy ez mennyire így van, azt mutatja Pankucsi Márta szociológus nyilatkozata is: „Miskolcon erős a cigányellenesség. Hozzá kell tenni, hogy alaptalanul. Készült egy felmérés a cigányság életéről, egy másik pedig arról, hogyan vélekedik a lakosság a cigányokról. A közvélemény sokkal rosszabbnak ítéli meg a cigánylakosság életét a valóságosnál. És itt van a kezemben egy párttagok körében végzett felmérés is. Háromszáz embert arról kérdeztek meg, hogyan lehetne véleménye szerint megoldást találni a „cigányproblémára''. A meg-

kérdezettek tíz százaléka a középkori módszereket felidézően a fizikai megszüntetést javasolta, öt és fél százaléka az elkülönítést, tizenegy és fél százaléka a szelektív vagy általános kényszer alkalmazását." (Magyar Hírlap, 1989. február 16.)

Valószínűleg ez a közhangulat is hozzájárult ahhoz, hogy a tanács kidolgozta ezt a tervet, és így már érthetőbb az indulatok összecsapása is körülötte. A lakótelep-építés ezáltal politikai döntéssé s egyben cigányüggyé is vált.

Feltehetően többféle szándék, érdek találkozásaként jött létre ez a terv. Nem kizárt az sem, hogy a tanács azt remélte, hogy a belvárosban így felszabaduló telkeket, lakásokat magas áron tudja majd értékesíteni, s így tetemes bevételhez jut.

A lakótelep ügye a napisajtóban

Az építkezés tervével kapcsolatban számos cikk jelent meg az országos és a helyi lapokban, foglalkoztak vele a tévé és a rádió műsorai is (pl. Ablak, Hét, Híradó, 168 óra stb.). A napilapok az Ablak egyik adása után (amikor a tervezett lakóteleppel kapcsolatban először hangzott el a „cigánygettó" elnevezés) ez év januárjában kezdtek részletesebben foglalkozni az üggyel, majd ennek újabb lökést adott a városi tanács 1989. február 2-i döntése, amely szerint megépítik a lakótelepet. Február 3-án megalakult Miskolcon a Gettóellenes Ideiglenes Bizottság (Horváth Aladár pedagógus szervezésében), és több ízben tiltakozását fejezte ki a terv megvalósítása ellen.

A helyi lapok közül kettőt vizsgáltam, ezek a következők: Észak-Magyarország (az MSZMP BAZ Megyei Bizottságának lapja) és a Déli Hírlap (az MSZMP Miskolci Városi Bizottságának politikai napilapja). E két napilap 1988. szeptember 1. és 1989. március 31. közötti számait tekintettem át, mivel a városi tanács már 1988 őszén is foglalkozott a lakótelep tervével. 1988-ban mindössze három olyan cikk jelent meg az említett két újságban, amely foglalkozott a lakótelep építésének tervével. Az országos napilapokban csak az Ablak már említett adása után jelentek meg ezzel kapcsolatos cikkek, így ezeket (Magyar Nemzet, Magyar Hírlap, Népszabadság, Népszava) csak 1989. január 1. és március 31. között vizsgáltam.

A továbbiakban elsősorban azt kutatom, hogy az országos, ill. a helyi lapok tudósításai mennyiben térnek el egymástól, ill. miben hasonlítanak. Emellett azonban a következőkre is szeretnék választ kapni: kik érveltek a lakótelep felépítése mellett, ill. ellen, s milyen érvekkel; mi a célja a lakótelep építésének; milyen más megoldási javaslatok születtek stb.

A vizsgált időszakban a fentebb felsorolt napilapokban összesen 78 olyan cikk jelent meg, amely a cigánysággal, ill. a lakótelep ügyével foglalkozott. Ezek közül 42 (53%) az országos lapokban, 36 (47%) pedig a helyi sajtóban jelent meg. A cikkel eloszlását az egyes napilapok között és a témák szerinti eloszlást az 1. táblázat mutatja. Látható, hogy az országos lapok gyakrabban foglalkoztak a cigánysággal kapcsolatban más témákkal is; a miskolci lakóteleppel az összes cikkek 24%-a (10 cikk) foglalkozik, míg a helyi újságok esetében ez az arány az előzőnek több, mint háromszorosa, 81%. Különösen a Déli Hírlap esetében feltűnő ez: itt a megfelelő arány 90%. Ez azonban nem meglepő, hiszen ez a lap a legközvetlenebbül érintett ebben a témában.

1. táblázat

1/a. táblázat: a cigánysággal kapcsolatban megjelent cikkek száma

MN	MH	SZAVA	SZAB	Összesen
12	9	7	14	42
(29)	(21)	(17)	(33)	(1000)

1988	ÉM	DH	Össz.	1989	ÉM	DH	Összesen
	6	5	11		15	21	36
	(55)	(45)	(100)		(42)	(58)	(100)

1/b. táblázat: a cikkek témája

	MN	MH	SZAVA	SZAB	Összesen
Cigányokról ált.	1	0	1	1	4
					(9)
Bűnözéssel kapcs.	0	0	0	0	0
Szervezeti kérd.	1	5	0	5	11
					(26)
Oktatás	3	0	0	4	7
					(16)
Kultúra	2	1	1	2	6
					(14)
Lakótelep	3	3	3	1	10
					(23)
Egyéb	2	0	2	1	5
					(12)
Összesen	12	9	7	14	42
					(100)

	ÉM	DH	Össz.	Össz.
Cigányokról ált.	0	0	0	4
				(5)
Bűnözéssel kapcs.	2	2	4	4
	(13)	(10)	(11)	(5)
Szervezeti kérd.	0	0	0	11
				(14)
Oktatás	1	0	1	8
	(6)		(3)	(10)
Kultúra	2	0	2	8
	(13)		(5)	(10)
Lakótelep	10	19	29	39
	(68)	(90)	(81)	(50)
Egyéb	0	0	0	5
				(6)
Összesen	15	21	36	78
	(100)	(100)	(100)	(100)

A zárójelben levő számok a megfelelő százalékarányokat jelzik.

A rövidítések a következőket jelentik: MN: Magyar Nemzet; MH: Magyar Hírlap; SZAVA: Népszava; SZAB: Népszabadság. A további táblázatokban is ezeket a rövidítéseket fogom használni.

A helyi újságokban 1988. szept. 1. és dec. 31. között 11 cikk jelent meg a cigánysággal kapcsolatban. Ebből 5 cikk (a 11 cikkből ez 45,5%) foglalkozott a cigányság és a bűnözés kapcsolatával – ez feltűnően magas arány, és feltehetően ez is rontja a miskolciak amúgy sem túl jó véleményét a cigányokról. (Valószínűleg nem mindig ilyen magas ez az arány, mert 1988. szept. 12.–okt. 12. között bűnmegelőzési hónapot tartottak a megyében. Mindenesetre hangulatkeltésre, a lakótelep terve előterjesztésének „előkészítésére" alkalmas volt – még ha ennek tudatos szándékát nem is tételezhetjük fel a városi tanácsról.) A többi cikk témák szerinti megoszlása a következő: a lakóteleppel kapcsolatos 3 (27,3%); szervezeti kérdésekkel foglalkozik 2 (18,2%); a cigányságról általánosságban ír 1 (9%).

Figyelemre méltó még az a jelenség, hogy az országos lapok 11 cikkben (26%) foglalkoznak a cigányság szervezeti kérdéseivel, míg a helyi lapokban nem esik szó erről. A cigánykultúrával az országos lapok háromszor annyi cikkben foglalkoznak, mint a helyi újságok. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy a vizsgált időszakban a helyi lapok figyelmét túlságosan lekötötte a lakótelep ügye.

Az alábbiakban csak azokkal az 1989. január 1–8. és március 31. között megjelent cikkekkel foglalkozom, amelyek témája valamilyen módon kapcsolatban van a tervezett lakóteleppel. Februárban jelent meg az összes ilyen cikkek 66%-a. Míg az országos napilapok szinte csak februárban írtak erről a témáról, addig a helyi lapok januárban és márciusban is (7, ill. 5 cikk, a helyi lapokban megjelent összes lakóteleppel kapcsolatos cikkek 25, ill. 18%-a). Az országos lapok inkább a hét végén, pénteki, ill. szombati számaikban foglalkoztak a lakóteleppel; az Észak-Magyarország inkább a hét elején, a Déli Hírlap pedig a hét közepén.

Az országos napilapokban egyszer sem szerepelt az első oldalon ilyen cikk. A helyi lapok esetében 12 cikk vagy teljes egészében a címlapon szerepelt, vagy pedig ott kezdődött (a helyi lapokban megjelent cikkek 43%-a). Ez várható volt, hiszen a helyiek számára fontosabb az ügy, nagyobb érdeklődés kíséri. A cikkek e néhány jellemzőjének említése után térjünk át a tartalom elemzésére.

Lakótelep vagy gettó?

A következőkben azt vizsgálom meg, hogy a figyelembe vett cikkekben milyen gyakorisággal, ill. milyen arányban fordul elő a lakótelep megjelölésére valamilyen semleges elnevezés (pl. telep, lakótelep, lakónegyed, alacsony komfortú lakótelep, csökkentett komfortfokozatú lakótelep, Sajó-parti lakótelep stb.), ill. olyan elnevezés, amelynek elítélő felhangjai vannak (pl. gettó, cigánygettó, cigánytelep, nyomortanya stb.). Hipotézisem az volt, hogy az országos napilapokban az utóbbi nagyobb arányban fordul elő, mint a helyi lapokban, s így a semleges elnevezések esetében a helyzet fordított.

A számlálás eredményét a 2. táblázat mutatja. Az országos és a helyi lapokban összesen 236-szor fordul elő valamilyen formában a telep elnevezése; ebből 180 (76%) semleges, 56 (24%) pedig elítélő. Az országos lapokban 40 semleges megnevezésre 21 elítélő jut (66, ill. 34%), míg a helyi újságoknál a megfelelő arány 80 és 20%.

2. táblázat
Lakótelep (semleges), ill. gettó (elítélő) elnevezések száma

	MN	MH	SZAVA	SZAB	Össz.	ÉM	DH	Össz.	Összesen
Lakótel.	7	19	13	1	40	44	96	140	180
	(58)	(61)	(82)	(100)	(66)	(79)	(81)	(80)	(76)
Gettó	5	12	4	0	21	12	23	35	56
	(42)	(39)	(18)		(34)	(21)	(19)	(20)	(24)
Összesen	12	41	17	1	61	56	119	175	236
	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)

Az adatokból látható, hogy a feltevés igaz. Ennek magyarázata a következő lehet: a helyi újságokban feltehetően gyakrabban jelenik meg a városi tanács álláspontja, mint a tervet ellenzőké. A városi tanács tájékoztatóiban, állásfoglalásaiban igyekszik kerülni a rosszízű, megbélyegző elnevezések használatát. Az országos sajtóban legtöbben felháborodásuknak, ill. tiltakozásuknak adnak hangot, ezért itt gyakrabban szerepel negatív minősítés.

Mi a célja a lakótelep építésének?

Nem fogalmazódott meg egyértelműen, különösen a vita elején, hogy mi a célja a tervezett lakótelep építésének. Pozitív (pl. jobb lakáskörülmények biztosítása) és negatív (a „társadalomhoz méltatlan életmódot folytatók" elhelyezése) célokkal egyaránt találkozhatunk. Feltevésem az, hogy az országos lapokban kevésbé jelennek meg a kezdeti negatív célok, mint a helyi lapokban.

A lakótelep-építés céljának megfogalmazásakor különösen érdekes számunkra a tanácselnök helyi lapokban megjelent néhány nyilatkozata még az 1988-as évben, ill. 1989 elején. Az Észak–Magyarország 1989. január 7-i számának harmadik oldalán olvasható a tanácselnökkel készített beszélgetésben: „Utalni szeretnék – többek között – az Észak-Magyarországon megjelent írásokra, amelyben a belvárosi közállapotokat tették – jogosan – szóvá... Ugyanakkor a városképi szempontból kiemelt többi terület is, mint pl. a diósgyőri vár környékének rehabilitációja is csak e programmal gyorsítható. A lakásgazdálkodás erősítése érdekében tehát szükségesek olyan lakások, amelyekbe az összkomfortos otthonokban lakók, de az együttélés szabályait sértő, illetve a lakbért és az egyéb üzemeltetési költségeket rendszeresen nem fizetők elhelyezésére is sor kerülhet." A lap február 7-i számában Jirkovszki Imre, az építésügyi osztály vezetője mondja: „a belvárosból a rehabilitáció miatt valahová ki kell költöztetni az ott lakókat, s azoknak is hely kell, akik az összkomfortos lakások bérét nem tudják megfizetni." A Déli Hírlap már 1988 szeptemberében (szeptember 16-án) így ír: „A tanácselnök szerint azok az állampolgárok, akik társadalmunkhoz méltatlan életmódot folytatnak, nem kívánatosak a bérházi lakóközösségben, a Sajó-parton kapnak letelepedési lehetőséget. Ott szándékoznak felépíteni több „Cs"-lakást." („Cs"-lakás: csökkentett komfortfokozatú lakás.)

Ezeket a célokat az országos napilapok nem említik, a helyi lapokban is az Észak-Magyarország február 7-i számában szerepelnek utoljára. Ezután előtérbe kerülnek az olyan célok, mint a „jobb lakáskörülmények biztosítása", „átmenet biztosítása az összkomfort felé", „a lakásigények differenciált kielégítése" stb. Egy ízben szóba kerültek az alacsony nyugdíjjal rendelkezők is, mint leendő lakók. Többször szerepelt az is, hogy segítségnyújtás a cél. A Magyar Nemzet február 21-i számában olvashatjuk pl.: „A tanács vezetői higgadtan, a város teljes szociálpolitikai és lakásgazdálkodási terveibe illesztve adták elő, hogy itt nem kitelepítésről, gettóról, megkülönböztetésről, előítéletektől vezérelt döntésről, hanem a társadalmi gondoskodás egyik, áldozatos formájáról van szó. Senkit nem kényszerítenek ide. Kizárólag egy réteg – kétségtelenül alacsony gazdasági és szociális szinten élő csoport – megsegítése a cél." Itt nemcsak a paternalista felhangok tűnnek szembe, hanem az éles ellentét is az először megfogalmazott célokkal. A Déli Hírlap 1989. január 18-i számában olvashatjuk: „...teljesen nyilvánvaló..., hogy egy telep lakásaiba nem lehet egyszerre büntetésből és szociális szempontok szerint embereket költöztetni."

A Magyar Hírlap egyik cikkében (1989. február 16.) – jellemzően a bizonytalanságra – a tanácselnök, önmagának is ellentmondva, a következőket mondja: „A lakások komfortfokozata alacsony, de előrelépés annak, aki ma fáskamrákban húzza meg magát nyolcadmagával."; majd később, ugyanabban a nyilatkozatban arról beszél, hogy „négy-hatgyerekes családot ide nem lehet elhelyezni, ez természetes".

A 3. táblázatban foglaltam össze a megfogalmazott célokat és azok előfordulásait. Látható, hogy az országos napilapokban szereplő nyilatkozatokban, véleményekben,

3. táblázat
Mi a cél? (mit és hányszor említettek célként)

	Orsz.	Helyi	Összesen
Jobb lakáskör.	2	10	12
		(33)	(31)
Átmenet az összkomfort felé	2	3	5
		(10)	(13)
Lakásigények differenciált kiel.	1	4	5
		(14)	(13)
A belváros rehabilit.	1	5	6
		(17)	(15)
A társ.-hoz méltatlan életmód	0	2	2
		(6,5)	(5)
Együttélés normáit megsértők	0	2	2
		(6,5)	(5)
Lakbért nem fiz.	0	3	3
		(10)	(8)
Segítségnyújtás	2	1	3
		(3)	(8)
Kisnyugdíjasok	1	0	1
			(2)
Összesen	9	30	39
		(100)	(100)

állásfoglalásokban egyáltalán nem említik a kezdetben megfogalmazott negatív célokat. A két helyi lapban az összes említések 23%-át (30-ból 7) teszik ki ezek. Feltűnően gyakran szerepel még célként a helyi lapokban a jobb lakáskörülmények biztosítása (33%), valamint a belváros rehabilitációja miatt kiköltöztetendők elhelyezése (17%). A helyi lapok kétszer olyan gyakran írnak arról, mint az országos lapok, hogy senkit nem kényszerítenek arra, hogy szándéka ellenére a lakótelepre költözzön.

Mindezeket feltehetően az okozza, hogy a városi tanács kezdeti megfogalmazásai sokak felháborodását kiváltották, és így a tanács igyekezett átfogalmazni ezeket a célokat oly módon, hogy mindenki számára elfogadhatóak legyenek, ne lehessen a tanácsot cigány- vagy szegényellenességgel vádolni, ugyanakkor kellőképpen támaszszák alá az építkezés szükségességét. Így lett a „társadalomhoz méltatlan életmódot folytatók" kitelepítéséből a „társadalmi gondoskodás egyik áldozatos formája". A városi tanács – látva a heves országos tiltakozást – nem mert kitartani eredeti állásfoglalása mellett, hanem gyorsan átnyergelt egy jobban hangzó célrendszerre, így meglehetősen zavaros dolgokat olvashattunk arról, hogy milyen célból is épül ez a lakótelep. Az sem véletlen, hogy a városi tanács a kezdeti „óvatlan" megfogalmazások után egyre inkább azt hangsúlyozza, hogy erőszakkal nem költöztetnek a lakótelepre senkit – ezzel azonban csak még jobban felhívja a figyelmet arra, hogy kellett valaminek lenni, ami miatt ez egyáltalán felmerült.

Mellette vagy ellene?

A következőkben a lakótelep építése mellett, ill. ellene megjelent véleményeket összegzem. Feltevésem az volt, hogy az országos lapokban nagyobb arányban szerepelnek az építkezés elleni állásfoglalások, mint a mellette szólóak, a helyi lapoknál pedig ez fordítva van.

A 4. táblázatból meggyőződhetünk e hipotézis helyességéről. Az országos lapokban heten foglaltak állást a terv mellett (30%), tizenhatan pedig ellene (70%). A két helyi lapban 24 nyilatkozat szólt az építkezés mellett (63%), 14 pedig ellene (37%). Tehát azt állapíthatjuk meg, hogy az országos lapokhoz viszonyítva itt szinte teljesen megfordul az arány. Megfigyelhetjük, hogy a két helyi lapban a mellette, ill. ellene szóló állásfoglalások száma is, aránya is mennyire hasonló (Észak-Magyarország: mellette 12 (65%), ellene 6 (35%); Déli Hírlap: mellette 15 (65%), ellene 8 (35%)).

Úgy gondolom, ennek az eltérésnek az az oka, hogy a helyi lapokban nagyobb szerepet kaptak a helyi tanács vezetői, akik – mint a terv kidolgozói – egyértelműen az építkezés mellett szavaztak. Az országos lapok inkább a vélemények pártatlanabb bemutatására törekedtek.

További érdekes adalékkal szolgálhat, ha megvizsgáljuk, hogy milyen szervezetek nyilvánítottak véleményt az ügyben, és milyen – támogató vagy ellenző – véleményt. Egyetértésüknek, ill. tiltakozásuknak adtak hangot a következő szervezetek: Raoul Wallenberg Egyesület, Gettóellenes Ideiglenes Bizottság, Miskolci Városi Tanács, Országos Cigánytanács, Magyarországi Cigányok Demokratikus Szövetsége, MSZMP Miskolc Városi Bizottsága, Miskolci Városi Cigánytanács. A 4. táblázatból először is azt láthatjuk, hogy a cigányság képviselői nem egységesek az állásfoglalások tekinte-

4. táblázat
Állásfoglalások az építkezés mellett és ellen

4/a. táblázat: mellette–ellene állásfoglalások megoszlása

	MN	MH	SZAVA	SZAB	Össz.	ÉM	DH	Össz.	Össz.
Mellette	2	2	3	0	7	12	15	27	34
					(30)	(67)	(65)	(66)	(53)
Ellene	6	5	3	2	16	6	8	14	30
					(70)	(33)	(35)	(34)	(47)
Összesen	8	7	6	2	23	18	23	41	64
					(100)	(100)	(100)	(100)	(100)

4/b. táblázat: a támogató és ellenvélemények eloszlása szervezetek szerint

	Mellette			ellene		
	Orsz.	Helyi	Össz.	Orsz.	Helyi	Össz.
Wallenberg	0	0	0	5	4	9
				(31)	(29)	(30)
GIB	0	0	0	4	7	11
				(25)	(50)	(37)
Városi tanács	6	16	22	0	0	0
	(86)	(60)	(65)			
OCT, MCDSZ	0	0	0	4	2	6
				(25)	(14)	(20)
Cigányoknak tul.	0	3	3	1	0	3
		(11)	(9)	(6)		(3)
Városi cigánytan.	1	4	5	0	0	0
	(14)	(15)	(14)			
Egyéb	0	2	2	2	1	3
		(7)	(6)	(13)	(7)	(10)
Városi pártbiz.	0	2	2	0	0	0
		(7)	(6)			
Összesen	7	27	34	16	14	30
	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)

tében. Az Országos Cigánytanács és az MCDSZ a lakótelep építése ellen szavazott (az összes tiltakozó állásfoglalások 20%-a esetében), a Miskolci Városi Cigánytanács pedig támogatta azt (a támogató szavazatok 14%-a esetében).

A városi cigánytanács támogató álláspontja kétszer annyit szerepelt a helyi lapokban, mint az Országos Cigánytanács és az MCDSZ ezzel ellentétes véleménye. Az országos lapokban pedig négy esetben került megfogalmazásra az Országos Cigánytanács és az MCDSZ tiltakozása, és csupán egyszer szerepelt a városi cigánytanács támogató állásfoglalása.

Maguknak a cigányoknak, Miskolc cigány lakosságának a nézeteiről eltérőek a vélemények. A Raoul Wallenberg Egyesület képviselője azt állítja: „Több családot kerestünk meg, s közülük egy sem akadt olyan, aki szívesen költözne erre a telepre, ami

megépítésekor még nem, de később bizonyára gettóvá válik." (Észak-Magyarország, 1989. február 27.). Egy ezzel ellentétes vélemény: „a cigánytanács titkára a miskolci cigányok körében tapasztalt örömről, a lehetőség üdvözléséről beszélt." (A városi cigánytanács titkáráról van szó; Magyar Nemzet 1989. február 21.). Kérdés azonban, hogy mennyire tudják megítélni maguk az érintettek, hogy jó-e ez a lakótelep számukra vagy sem. A Gettóellenes Ideiglenes Bizottság képviselője, Pankucsi Márta szociológus mondja: „Én nem vagyok biztos abban, hogy az érintettek tisztán látják, milyen következménnyel járhat a telep felépítése. Ha megkérdez cigányembereket a városban, sokan biztosan szívesen költöznének a Sajó-parti telepre. De abban nem vagyok biztos, hogy fel tudják mérni, milyen társadalmi veszélyeket rejt magába az elkülönített, megbélyegző gettóélet." (Magyar Nemzet, 1989. február 16.).

Úgy tűnik tehát, hogy a cigányság álláspontja nem egységes: a szervezetek véleménye sem az, a cigány lakosságnak tulajdonított vélemény pedig aszerint változik, hogy ki, milyen szervezet képviselője beszél róluk. A tervet támogatók közül a városi tanács fejezte ki legtöbbször egyetértését, összesen 22-szer, ebből 6 esetben (27%) az országos napilapokban, 16 esetben (73%) a helyi újságokban. Az Észak-Magyarországban és a Déli Hírlapban az építkezés terve mellett voksoló nyilatkozatok 60%-a (16) a városi tanácstól származik, az országos sajtóban ez az arány 86% (6 eset). A leggyakrabban a Raoul Wallenberg Egyesület és a Gettóellenes Ideiglenes Bizottság fejezte ki tiltakozását. Az összes tiltakozás 30%-a a Wallenberg Egyesülettől származik, 37%-a a Gettóellenes Ideiglenes Bizottságtól, 20%-a pedig az Országos Cigánytanácstól és az MCDSZ-től.

Az MSZMP Városi Bizottsága két ízben nyilatkozott a lakótelep megvalósítása mellett, végső álláspontja azonban – bár nem fordul a terv ellen – eltér ettől: „a városi tanács erősítse meg elvi szándékát és elhatározását a hátrányos gazdasági helyzetű családok lakásviszonyainak jobbítására, az elkészült tervek műszaki megvalósítását azonban függessze fel." (Déli Hírlap, 1989. február 28.)

Érvek pro és kontra

A telep építését támogatók, ill. ellenzők más-más érveket hoztak fel álláspontjuk támogatására. Az eddigiek után valószínű, hogy az országos lapok kevesebb érvet említenek az építkezés mellett, mint ellene, a helyi lapok esetében pedig ez az arány fordított. A 5. és 6. táblázatban láthatjuk a megfelelő adatokat. Összesen 121-szer említettek érvet az építkezés mellett vagy ellen. Ebből 51 (42%) szólt mellette, 70 (58%) pedig ellene. Az országos lapokban 8-szor érveltek mellette, 37-szer ellene: tehát csaknem ötször gyakrabban fordultak elő a terv megvalósítása elleni érvek, mint olyanok, amelyek mellette szólnak.

Az eddig leírtaknak megfelelően az országos lapokban az építkezés mellett felhozott érvek meglehetősen szegényesek: 5 esetben (az összes támogató érv 64%-a) az életkörülmények javításával, egy esetben az összkomfortba történő átmenettel, egy esetben társadalmi gondoskodással, szintén egy esetben pedig az olcsósággal (a négyzetméterenkénti nettó ár kb. 12700 Ft) érveltek.

5. táblázat

A terv mellett szóló érvek megoszlása

	Orsz.	Helyi	Összesen
Életkörülmények jav.	5	13	18
	(64)	(31)	(35)
Belváros helyreállítása	0	5	5
		(12)	(10)
Igény van rá	0	8	8
		(19)	(15)
Átmenet az összkomfort felé	1	5	6
	(12)	(12)	(12)
Társadalmi gondoskodás	1	1	2
	(12)	(2)	(4)
Társadalmi realitás	0	1	1
		(2)	(2)
Társadalmi egyetértés	0	1	1
		(2)	(2)
Szocpol. program kidolgozása	0	1	1
		(2)	(2)
Olcsó	1	1	2
	(12)	(2)	(4)
A cigányság támogatja	0	3	3
		(7)	(6)
Normákat sértők, nem fizetők elhelyezése	0	3	3
		(7)	(6)
Nyugdíjasok elhelyezése	0	1	1
		(2)	(2)
Összesen	8	43	51
	(100)	(100)	(100)

A helyi lapokban 43-szor említenek az építkezés mellett szóló érvet, 33-szor pedig ellene szólót (a helyi lapokban előforduló említések 57, ill, 43%-a). A helyi lapokban tehát jóval több a mellette szóló érv. Ezek 31%-a (13) az életkörülmények javulására, 19%-a (8) az igényekre vonatkozik, 12–12% (5–5) a belváros helyreállítását, ill. az összkomfort felé való átmenetet említi; a cigányság támogatja 7% (3) szerint: a normákat sértők, lakbért nem fizetők elhelyezésére tartja megfelelőnek 7% (3). Egy-egy esetben említik még a következőket: a társadalmi gondoskodás egy formája, a társadalmi realitásokat figyelembe kell venni, társadalmi egyetértés alakult ki a városban a terv megvalósítása mellett, egyidejűleg szociálpolitikai programot is kidolgoznak, olcsó, kisnyugdíjasoknak is megfelel. A helyi lapokban több mint ötször annyiszor említenek az építkezés mellett szóló érvet, mint az országos lapokban.

Összességében (a helyi és az országos lapokat is figyelembe véve) a négy leggyakrabban előforduló érv az építkezés mellett a következő: az életkörülmények javítása (18 esetben, 35%), igény van rá (8 esetben, 15%), átmenet az összkomfort felé (6 esetben, 12%), a belváros helyreállítása miatt szükséges (5 esetben, 10%).

6. táblázat

A terv elleni érvek megoszlása

	Orsz.	Helyi	Összesen
Terület elleni kifogás	1	2	3
	(3)	(6)	(4)
Lakások rossz minősége	2	5	7
	(5)	(15)	(10)
Gazdasági ok (túl drága)	3	4	7
	(8)	(12)	(10)
Diszkrimináció	4	1	5
	(11)	(3)	(7)
Előítéletek erősödése	2	1	3
	(5)	(3)	(4)
Óvoda, iskola, orvosi rendelő hiánya	1	1	2
	(3)	(3)	(3)
Gettóvá válás, deviáns szubkult. kialakulása	6	4	10
	(16)	(12)	(14)
Családnak nem megfelelő	3	1	4
	(8)	(3)	(6)
Cigányellenes, szegényellenes	3	2	5
	(8)	(6)	(7)
Gondok újratermelése, átörökítődése	11	9	20
	(30)	(28)	(29)
Nem kellően átgondolt	1	3	4
	(3)	(9)	(6)
Összesen	37	33	70
	(100)	(100)	(100)

Az országos lapokban 37 esetben, a helyi újságokban 33 esetben említettek a lakótelep megvalósítása ellen szóló érveket. Az építés terve ellen szóló érveknek is széles skálájával találkozunk.

Az országos lapokban leggyakrabban a gondok újratermelődését, átörökítődését említették (11 eset, 30%), illetve annak az esélyét, hogy a lakótelep gettóvá válik, deviáns szubkultúra alakul ki, amely az integrálódást akadályozza (6 eset, 16%).

A helyi újságokban is a leggyakoribb a gondok újratermelődésére való hivatkozás (9 eset, 28%), majd a lakások rossz minőségének említése (5 eset, 15%), gazdasági okok (túl magas négyzetméterenkénti ár, 4 eset, 12%), s ugyanennyiszer fordult elő a gettóvá válás veszélye is (4 eset, 12%).

A helyi és az országos napilapok adatait összegezve, a leggyakrabban előforduló négy érv ez volt: a gondok újratermelődése (20 eset, 29%); a gettóvá válás, a deviáns szubkultúra kialakulásának veszélye (10 eset, 14%); a lakások rossz minősége és a magas költségek (mindkettő 7–7 esetben, 10–10%).

Az eddig említetteken kívül előfordultak még a következő érvek: nem megfelelő a kijelölt terület (talajvizes, mocsaras, a higannyal szennyezett Sajó partján van stb.); diszkrimináció; előítéletek erősödése; óvoda, iskola, orvosi rendelő hiánya; a családot is sújtja, nagycsaládoknak nem megfelelő; a terv cigány- és szegényellenes; nem kellően átgondolt.

Van-e más megoldás?

Természetes módon merült fel a kérdés, hogy vajon lehetne-e más megoldást találni. Több ízben és többen is utaltak arra, hogy a koncepció nem eléggé kidolgozott, hogy több alternatívát kellene megfogalmazni, és azok közül választani. Konkrét javaslatokat is adott a Wallenberg Egyesület és a Gettóellenes Ideiglenes Bizottság.

Ez utóbbi javaslata az e célra előirányzott 100 millió Ft felhasználására a következő: „ebből a pénzből, melyet nem lenne szabad veszni hagyni, épüljenek összkomfortos tanácsi bérlakások. Vagy fordítsák ezt az összeget olyan hátrányos helyzetű családok egyéni lakástámogatására, akik tisztességgel dolgoznak és segítséggel tudnának építkezni." (Népszava, 1989. február 25.).

Hasonló javaslatot tesz Pankucsi Márta, a GIB tagja is: „Miskolcon tényleg nincs elég alacsony komfortfokozatú lakás? Úgy tudom, nagyon is sok van, és nagyon sokan szeretnének ilyen lakásokból magasabb komfortfokozatúakba költözni. Olyanok, akik fizetni is, használni is tudnák. Miért nem nekik építünk, s az ő megüresedő lakásaikat használjuk fel, ha egyszer már úgyis megvannak ezek a lakások, és állítólag nagy szükség van ilyenekre városunkban. Ha kellenek a kevésbé komfortos lakások is, akkor miért bontanak angol WC-s, megüresedett lakásokat azon a címen, hogy korszerűtlenek." (Észak–Magyarország, 1989. február 28.).

A Wallenberg Egyesület a következőket látja egy lehetséges megoldásnak: „a cigánycsaládok egy része azzal akar változtatni jelenlegi súlyos lakáskörülményein, hogy építkezésbe kezdene, illetve megfizethető árú ingatlant vásárolna. Ebben kellene támogatni őket kölcsönökkel. Tény, hogy nem mindenki képes közülük a jelenlegi, mostoha lakáskörülményei közül kiszabadulni, ezért szükség van alacsony komfortfokozatú átmeneti lakásokra is, de ezt a célt jobban szolgálná a lebontásra ítélt kolóniák – mint például a perecesi – épületeinek a felújítása. Ugyanakkor hangsúlyozták, hogy elsősorban nem alacsony komfortfokozatú lakásokat, hanem jó minőségűeket kellene építeni." (Déli Hírlap, 1989. február 25.).

Összegezve tehát, a következő konkrét megoldási módozatok merültek fel: építsenek összkomfortos lakásokat, s az ide költözők lakásait utalják ki a rászorulóknak; ahol lehetséges, a rosszabb állapotban levő lakásokat újítsák fel; és végül, akik önerőből akarnak építkezni, azoknak nyújtsanak segítséget a telekvásárlásban és az építkezés költségeinek fedezésében.

*

Miskolc súlyos problémája a városban élő cigány lakosság gondjainak – köztük a lakáskérdésnek – a megoldása. A lakáshoz jutás nemcsak a cigányoknak, hanem minden olyan társadalmi csoportnak problémát okoz, akik számára a lakáspiac árai megfizethetetlenek. Erre azonban nem megoldás a városszéli lakótelep, sem egészségtelen volta, sem pedig elszigeteltsége miatt.

A magasra csapó indulatok lassan lecsillapodnak. A széles körű társadalmi tiltakozás eredményeként március végén létrejött a telep tervezői és ellenzői között egy kompromisszum: „A beruházást felfüggesztette a tanács, de nem mondott le a program megvalósításáról." (Déli Hírlap, 1989. március 23.). Elhatározták egy szakmai

és egy társadalmi bizottság létrehozását, amely felülvizsgálta az ügyet és a következő állásfoglalást tette közzé: „semmilyen formában sem támogatjuk a Sajó-parti telep korábbi tervét; a kizárólag telepszerű lakásépítést; azt, hogy komfort nélküli lakásokat építsünk speciális társadalmi helyzetű rétegek (cigányok, szegények, deviánsok) számára. ...Az állami lakás- és telekgazdálkodásnak arra kell törekednie, hogy minél kevésbé jöjjenek létre szociális szempontból homogén területek, illetve az ilyen tendenciák csökkenjenek." (Magyar Nemzet, 1989. május 3.) A helyzet megoldására – az eddig elhangzott javaslatokkal egybehangzóan – a következőket javasolják: „A tervezettnél magasabb komfortfokozatú lakások építését támogatjuk, elsősorban lakásmobilizációs és relokalizációs célokra... A minőségi csereigények kielégítésével a felszabaduló lakások felújítás után esetleg több lépcsőben is felhasználhatók az alacsonyabb komfortot igénylők és/vagy erre jogosultak részére. Mindkét bizottság fontosnak tartja az avult lakások folyamatos karbantartását, illetve az avult telepek revitalizációjának megvizsgálását és az ehhez szükséges pénzeszközök biztosítását." (Magyar Nemzet, 1989. május 3.) Ezek után a városi tanács aligha tehet mást, mint hogy lemond a terv megvalósításáról.

Végezetül egy dologra szeretném felhívni a figyelmet: a miskolci lakótelep problémája és a körülötte kialakult vita túlmutat önmagán, s általánosabb következtetések levonására is alkalmas. Úgy érzem, Osztojkán Béla a lényeget ragadta meg, amikor így fogalmazott: „A vita tanulsága számomra összefügg azzal az általános válsággal, ami nemcsak Miskolcon, hanem az egész országban uralkodik. Ezt nem tudják kezelni a vezetők. A cigányellenes tervvel a lakosság más rétegeinek kegyét keresik. A nemzet súlyos problémáiról igyekeznek elterelni a figyelmet. Közben pedig szociális demagógiával megpróbálják meggyőzni a tájékozatlan cigányokat és csak őket..., ami egyértelműen igazolja, hogy valóban ellenük készül minden. Szerencsére mind kevesebben téveszthetők meg és mind többen csatlakoznak a tiltakozáshoz. Természetesen köztük is vannak opportunisták, kijátszhatók, sandaságra hajlamosak. Velük szemben is azoknak van igazuk, akik az elkülönítés minden formája ellen tiltakoznak." (Magyar Nemzet, 1989. február 21.). Mélységesen egyetértek F. Havas Gábor és Ladányi János indulatoktól mentes, józan állásfoglalásával: „...nem az a kérdés, hogy szeressük-e a cigányokat, hanem az, hogy hajlandók vagyunk-e végre európai módon, európai normáknak megfelelően berendezni ezt az országot vagy sem. Mert ha igen, akkor akár „elkeseríti" a cigányok a város lakosságát, akár nem, akár „megbotránkoztatják a turistákat", akár nem, akár „tűrhetetlenül viselkednek a város idegenforgalmilag frekventált helyein", akár nem, nincs más választásunk, mint hogy együtt éljünk velük, és hogy megpróbáljuk ezt az együttélést minél elviselhetőbbé tenni". (Magyar Nemzet, 1989. május 3.)

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
Szedte: a Neotyp Kisszövetkezet
Nyomta: az Akadémiai Nyomda – Felelős vezető: Zöld Ferenc igazgató
Budapest, 1991. – Nyomdai táskaszám: 19603
Felelős szerkesztő: Angelusz Róbert
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 9,8 (A/5 ív) terjedelemben
HU ISSN 0133 – 3461

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

CONTENTS

'89/2

Theory

TOMKA, MIKLÓS: The Secularization Syndrom 109

Hungarian reality

GYEKICZKY, TAMÁS: Some Sociological Problems of the Content Analysis of Ideological Texas 127
BOKOR, ÁGNES–KARAJANNIS MANOLIS: Abstract Images of the Society 141

Our sociological haritage

LAKATOS, LÁSZLÓ: A Sociologist Historian: István Hajnal 163

Sociography – Case studies

ARADI, MÁRIA: Decisions a la mode Tokaj 189
FÖLDHÁZI, ERZSÉBET: Housing Estate or Ghetto? 207

Ára: 78 Ft
Előfizetés egy évre: 312 Ft

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Folyóiratunk a szociológiai kutatásokat ismertető, s általában a szociológia és határterületeinek tudományos kérdéseivel foglalkozó kéziratokat fogad el közlésre.

A kéziratok terjedelme általában nem haladhatja meg az 1—1,5 ívet (16—24-es, kettes sorközzel gépelt oldal, soronként 50 „n" betűjellel).

A kéziratot a szerkesztőség 3 példányban kéri. A közlemény címe után fel kell tüntetni a szerző nevét, valamint munkahelyét.

A tanulmányként közlésre szánt kéziratokhoz, idegen nyelvű fordításra, 25 soros összefoglalást kell a kézirathoz mellékelni, külön oldalon, címmel ellátva, 3 példányban.

A szerző vállalja, hogy a tördelt levonatokat 3 nap alatt kijavítva visszaküldi a szerkesztőségbe.

Szerzőinknek, kérésükre — tiszteletdíjuk terhére — 100 db különlenyomatot készítünk. (A kérést a korrektúránál kell jelezni.)

A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

1828
AKADÉMIAI KIADÓ

316.877

SZOCIOLÓGIA

Az MTA szociológiai bizottságának folyóirata

1989

3–4

SZOCIOLÓGIA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SZOCIOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:

ANGELUSZ RÓBERT szerkesztő, BÉRES CSABA, BERTALAN LÁSZLÓ szerkesztő, CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, a szerkesztőbizottság elnöke, HANÁK KATALIN, LENGYEL GYÖRGY, PAPP ZSOLT főszerkesztő, SZENTPÉTERI ISTVÁN, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAHIN TAMÁS, TARDOS RÓBERT szerkesztő

Szerkesztőségi titkár:
HELESZTA ÉVA

A szerkesztőség címe:
1014 Budapest I., Úri u. 49.
Telefon: 175-9011/642

TARTALOMJEGYZÉK 1989/3–4.

Elmélet

BÉLLEY LÁSZLÓ: A szocialista bürokráciáról 221
PÓCZIK SZILVESZTER: Elméletek a modernizációról 237

Módszertan

VARGA ISTVÁN: Hipotézisvizsgálat és mintatervezés 275

Magyar valóság

LENGYEL GYÖRGY: A vállalkozókedvről 291
SZABÓ ILDIKÓ: Tetovált börtön 311

Esettanulmányok — szociográfia

VARGA ANDRÁS: Interjú két magánvállalkozóval 321

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (Budapest, V., Váci u. 22.) és a *Magisztert* (Budapest, V., Városház u. 1. sz. alatti) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 312,– Ft

Egy szám ára: 78,– Ft

Külföldön terjeszti
a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

BÉLLEY LÁSZLÓ

A SZOCIALISTA BÜROKRÁCIÁRÓL

Az a marxi megállapítás, miszerint az államgépezetet "minden forradalmi átalakulás tökéletesítette, ahelyett hogy szétzúzta volna", szocialista viszonyokra is érvényesnek bizonyult. A szocialista országok szervezeti-igazgatási berendezkedése sokkal inkább Max Webernek a bürokrácia "kérlelhetetlen előrenyomulásáról" tett előrejelzését igazolta, mint saját ideológusainak illuzórikus feltételezéseit. "Csak az igazgatás 'bürokratizálása' vagy 'dilettantizálása' között választhatunk. A bürokratikus igazgatás nagy fölényének forrása a szaktudás, amelyet teljesen nélkülözhetetlenné tesz a javak előállításában alkalmazott modern technika és maga a gazdasági élet, teljesen függetlenül attól, hogy kapitalista vagy szocialista módon szervezték-e meg, hiszen az utóbbi megoldás, ha ugyanilyen technikai teljesítményre törekszik, csak a szakbürokrácia jelentőségének roppant mértékű növekedését jelentené."[1]

S valóban, a szocialista átalakulást követően a Szovjetunióban rohamosan emelkedett a hivatalnokok, valamint az igazgatási szervek száma. Csak európai részében például már 1921-ben mintegy két és félmillió ember dolgozott adminisztratív beosztásban, szemben az 1917-es egymillióval, s míg a szovjet kormánynak 1917-ben mindössze 13 tagja volt, addig 1946-ban már 64, 55 minisztérium és egyéb főhatóság képviseletében.[2] De a dolognak ez csupán mennyiségi vonatkozása. A társadalmi életviszonyok is egyre nagyobb mértékben központi szabályozás alá kerültek; az önkormányzati szervek elvesztették funkcióikat, s az egyéneket érintő legkülönbözőbb kérdések egyre inkább össz-szövetségi hivatalokban dőltek el. Ez a kezdetben még viszonylag akadozó, megtorpanásokkal és kitérőkkel színezett folyamat Sztálin vezetése mellett teljesedett ki. Az általa irányított úgynevezett "második forradalommal" — a NEP felszámolásával, a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásával, a nehézipar feszített ütemű fejlesztésével, a hadsereg, rendőrség és titkosrendőrség nagyarányú növelésével — egy óriási hivatali piramis jött létre, amelyben a pártvezetés szűk csoportja hozta a döntéseket, a társa-

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

dalom többi tagja pedig így vagy úgy végrehajtotta azokat. S bár Sztálin ismétlődő megfélemlítési kampányokat folytatott a különböző szakemberek ellen, neki is tudomásul kellett vennie, hogy az igazgatási funkciók nem "egyszerűsödtek le" annyira, hogy minden írni-olvasni tudó ember elláthassa őket -- mint azt korábban Lenin feltételezte. Míg eleinte a hivatali munkakörök kisebb-nagyobb részét valóban képzetlen munkásokkal és pártkáderekkel töltötték be, addig a későbbiekben fokozatosan felértékelődött a képzettség, a szaktudás követelménye. Ideológiai-politikai szempontok által bármennyire korlátozott is volt ez a szaktudás, elsajátítása és alkalmazása mégiscsak élethivatásszerű -- mással nem felcserélhető -- tevékenységet kívánt, melynek következményeként e tudás birtokosai a társadalmi munkamegosztás külön, önállósult értékeket és érdekeket hordozó ágát képviselték. Ezáltal azonban a bürokrácia létalapja is megmaradt: Marx elképzelése szerint ugyanis a specializált szaktudásként megjelenő munkamegosztás eltűnésének, a tevékenységi módjaikat váltogató "totálisan fejlett egyének" elterjedésének kellett volna biztosítania a bürokrácia megszűnését. Sőt nemcsak megmaradt, hanem ki is szélesedett: a társadalmi élet szinte valamennyi területének központosított irányításával és igazgatásával még olyan funkciók is bürokratikus apparátusok kezébe kerültek, amelyeket tőkés társadalmakban egyének vagy egyének autonóm társulásai látnak el. Ezt a sztálini korszakban kialakult társadalomszervezeti formát vették át és másolták le aztán a második világháború után a kelet-európai szocialista országok is.

A bürokratizálódás szocialista változata ugyanakkor -- bizonyos felszíni jegyek hasonlósága ellenére -- nem állítható párhuzamba azzal a nyugat-európai típusú bürokratizálódási folyamattal, amelynek jellemzőit elsősorban Max Weber írta le és elemezte.[3] A nyugat-európai típusú bürokratizálódás ugyanis a formális racionalitáson és ennek előrehaladásán, a szocialista típusú bürokratizálódás pedig a formális racionalitás tagadásán, illetve lehetőség szerinti visszaszorításán nyugszik. A marxista--leninista ideológia szerint a formális racionalitás -- a tény- és szakszerűség, a kiszámíthatóság, a pontosság, a munka és tudomány részterületekre való specializációja -- a polgári társadalom "hamis tudata", az "elidegenedés" jelensége, mely elfedi a dolgok valódi lényegét, s ezért a tőkés társadalom gyökeres átalakításával át kell majd adnia a helyét egy magasabb rendű, "szubsztantív" racionalitásnak. A szubsztantív racionalitást a dialektikus ész hordozza, mely egyedül képes a társadalmat totalitásában megragadni, a történelem valódi mozgástörvényeit feltárni -- s mely legfeljebb "megszüntetendő mozzanatként" tartalmazza a szaktudományok ismereteit. A dialektikus ész "szubjektuma" elvben a

munkásosztály, mely saját forradalmi tettével, a tőkés társadalom radikális átformálásának megkezdésével hirtelen ráébred különleges képességeire, s feltárulkozik számára a valóság igazi arca, elmélet és gyakorlat bensőséges egysége.[4] Jóllehet ebben a magasabbrendű tudásban a kommunizmus végső győzelmével mindenki osztozhat majd — addig azonban csak "kiválasztottak férhetnek hozzá: a munkásosztály "legöntudatosabb" képviselői, a belőlük szervezett "élcsapat", a kommunista párt, illetve a párt mindenkori vezetői. Az "új világ" elérkezéséig tehát a pártvezetés egy olyan ezoterikus tudás monopóliumával rendelkezik, amely hozzáférhetetlen és megcáfolhatatlan minden kívülálló számára. "A gondolkodás ilyen formáinak egyik jelentős teljesítménye éppen abban pillantható meg, hogy alkalmas tetszőleges döntéseket megismeréssé maszkírozni, ezáltal legitimizálva is őket, mégpedig olyan módon, hogy a döntéseket, amennyire ez csak lehetséges, mentesíti minden megvitatás alól."[5] A társadalom fejlődési irányának és céljának, valamint a cél megvalósításához szükséges eszközöknek kizárólagos ismerőjeként a kommunista párt a hatalom birtoklásának egy olyan legitimációs elvére tesz szert, amely nem nélkülözheti teljesen a szaktudást és a formális racionalitás bizonyos elemeit, de amely éppen lényege szerint ezek fölött áll, s így valójában irracionális. Ennek az elvnek a nevében számolták fel és szüntették meg a szocialista átalakulást követő első időkben a formális racionalitás intézményeit és eljárásait: egyebek között a piacot és kellékeit; az áru- és pénzforgalmat, tudományos diszciplínákat, kiszámítható jogrendet stb. — hogy aztán később gyakorlati szükségletek hatására így-úgy megpróbálják egyes összetevőiket újraéleszteni. Ez a sajátos uralmi forma, ez az ideológia által korlátozott szaktudás nyomja rá meghatározó módon a bélyegét mind a bürokrácia szocialista társadalomban elfoglalt helyére és szerepére, mind az egyes bürokratikus szervezetek működésére.

Azoknak a céloknak az elérésére, amelyeket a marxista—leninista párt tűzött a társadalom elé, Max Weber racionális bürokráciája a maga viszonylagos politikai semlegességével és szaktudáson alapuló működésével, eleve nem lehetett megfelelő szervezeti eszköz. Egyrészt azért, mert a viszonyok "gyökeres" átalakítását — a tömeges államosítást és kollektivizálást, az erőltetett iparosítást stb. — nem oldhatta meg szilárd jogszabályi bázison, a törvények uralma alatt. Másrészt azért sem, mert az "élcsapat" még saját osztálybázisával szemben is bizalmatlanságra kényszerült — kisebbségként képviselve olyan célokat és értékeket, amelyekben a társadalom tagjainak többsége korántsem osztozott maradéktalanul —, s így nem érhette be a bürokrácia csúcs-pozícióinak ellenőrzésével. A kommunista pártnak olyan appa-

rátusra és szervezetre volt szüksége, amely a politikai hatalom iránt a legteljesebb engedelmességet tanúsítja; tehát nem használhatja ki szaktudásának fölényét, s ugyanakkor tevékenységének mindennapos részleteiben is szemmel tartható.

Ennek a feladatnak a megoldása feltételezte a társadalmi viszonyrendszer radikális átformálását: (1) az egyének korábbi integrációs formáinak felbomlasztását, illetve megszüntetését, különös tekintettel autonóm és horizontális jellegű társulásaikra és szervezeteikre; (2) az ily módon elszigetelt és "atomizált" egyéneknek a különféle életszférákra, ill. tevékenységekre szakosodott, hierarchizált szervezetekbe való tömörítését — az integráció horizontális formáit lehetőleg mindenütt vertikális függőségi kapcsolatokkal helyettesítve; (3) a különböző hierarchikus szervezetek irányításának egyetlen centrumban, a párt legfelső szervének kezében való összpontosítását; (4) a társadalom rendelkezésére álló erőforrások feletti döntési jognak a pártvezetés általi kisajátítását. A megoldás egy hatalmas bürokratikus piramist eredményezett, amelyben — legalábbis az intenciók szerint — egyetlen központ irányította és ellenőrizte a társadalom valamennyi tagjának magatartását; nemcsak a munkahelyeken és a közéleti fórumokon, hanem a magánéletre is kiterjedően.[6] Ezzel bekövetkezett az, aminek a veszélyét Max Weber előre jelezte: a magán- és közbürokrácia összefonódása, az individuális szabadságjogok felszámolása, az egyéni kezdeményezés eltűnése. De azt pontosan Weber sem láthatta előre, hogy ez az összefonódás a valóságban milyen konkrét formát ölt majd. Mert nem csupán arról van szó, hogy az egységesített és integrált bürokrácia alul "elnyelte" a vállalkozót, felül pedig a politikust mint ügyükért harcolni és kiállni kész, felelősséget is viselni tudó figurákat. A szocialista bürokrácia legsajátosabb vonása ugyanis a hatalom két, egymással párhuzamos hierarchiájában, egy kettős irányítási rendszerben nyilvánult meg.

A két hierarchia a párt legfelső szervében (politikai bizottság vagy pártelnökség) egyesült. Az egyik a kormányon és megfelelő szakigazgatási szervein — valamint különböző, közbeiktatott lépcsőfokokon, úgynevezett középirányító szerveken, illetve a közigazgatás helyi-területi szervein — keresztül vezetett le a termelési és szolgáltatási feladatokat ellátó szervezeti egységekig; a másik a területi-helyi pártbizottságokon át jutott el hozzájuk a munkahelyi pártszervezetek formájában. Az államigazgatási hierarchia minden szintjén a párthierarchia párhuzamos szervezeti egysége működött, s így az államigazgatási hierarchia szintjei kettős irányítás és ellenőrzés alá kerültek: egyrészt saját felettes szervük, másrészt a párt il-

letékes szervének irányítása és ellenőrzése alá. Ez a kettős függőségi rendszer elsősorban az államigazgatási bürokrácia közvetlen politikai ellenőrzését szolgálta, de emellett egyéb funkciókat is betöltött.

A pártszervezetek egyidejűleg mozgósítottak, agitáltak a tervfeladatok végrehajtásának érdekében és jelezték a végrehajtás hiányosságait, a munkaszervezés, az egyéni teljesítmények lazaságait, hol támogatva, hol bírálva az államigazgatási-munkahelyi vezetőket. Ugyanakkor e vezetők — mivel rendszerint ők is párttagok, sőt gyakran magasabb párttisztségek viselői — szintén figyelemmel kísérték a párthierarchia párhuzamos szintjeinek tevékenységét. Minden utasítás végrehajtásának kettős ellenőrzése a "gyanakvás intézményesítését" foglalta magában; azt a szervezetileg is megnyilvánuló tényt, hogy a pártvezetés valamennyi végrehajtó szervvel, valamennyi végrehajtásban dolgozóval szemben bizalmatlan, beleértve saját funkcionáriusait is. A kettős irányítási rendszer arra az elvre épült, hogy a végrehajtás szintjén a felelősségnek meg kell haladnia a hatáskört. Meg kell haladnia részben azért, hogy az egyéneket minél nagyobb, lehetetlent nem ismerő teljesítményre sarkallja; részben azért, hogy állandóan éreztesse velük a felsőbb szervektől való függőségüket, újra és újra megerősítve bennük a hierarchikus alárendeltség tudatát. Miután a végrehajtó szervezeti egységek feladataikat, a feladataik teljesítéséhez szükséges eszközöket, s hatáskörüket egyaránt "felülről" kapták, rendszerint folyamatos működésük fenntartása is felsőbb támogatást igényelt. Így minden jelentősebb eredmény, siker "kollektív erőfeszítés" gyümölcseként jelent meg, amit a pártvezetés irányító szerepe tett lehetővé; fordított helyzetben viszont — tervlemaradás, kudarc esetén — a felelősség kizárólag a végrehajtó egységeket, illetve a bennük dolgozó egyéneket sújtotta (ami a kettős irányítási rendszerben a kormányt is magában foglalta). A pártvezetés korlátlan autoritását tehát nem csupán az ideológia, hanem az intézmények gyakorlati működése tartotta fenn és termelte újra.[7]

De az államigazgatási bürokráciának a kettős hierarchia révén megvalósuló "helyszíni" kontrollja még mindig nem kényszerítette ki azt a fajta engedelmességet, amelyre a pártnak szüksége volt; részint azért, mert a pártapparátus tagjai általában nem voltak szakemberek, részint azért, mert a munkahelyi és a területi pártszervek hajlamosak voltak "összejátszani" az államigazgatás párhuzamos szintű szervezeti egységeivel a feladatok végrehajtásában, valamint az értük viselt felelősségben jelentkező közös érdekeltségük következtében. Az ellenőrzés erősítése érdekében az államigazgatást "tetőtől talpig" át kellett politizálni és ideologizálni, méghozzá az alábbi módsze-

rekkel: (1) a csúcspozíciók fenntartása vezető pártfunkcionáriusok számára úgynevezett kettős tisztségviselés formájában; (2) az államigazgatás különböző szintű kulcspozícióiba -- többnyire a szervezeti egységek vezetőinek tisztségébe — megbízható pártfunkcionáriusok és párttagok kinevezése; (3) előléptetéseknél, karrier-lehetőségeknél a párttagok előnyben részesítése; (4) nemkívánatos személyek elbocsátása, illetve áthelyezése; (5) a szakképzés, az oktatás rendszerének ideológiai alapokra való helyezése, a párt általi kontrollja.

Az életfeltételeknek, egzisztenciális lehetőségeknek effajta szoros politikai ellenőrzése, az indoktrinálásnak a meggyőzéstől a fizikai kényszerítésig terjedő skálája, a jogi normáknak politikai direktívákkal történő helyettesítése miatt az államigazgatás tagjai természetesen nem érezhették azt a biztonságot, amit csak a jogokat és kötelességeket személytelenül előíró bürokrácia tud nyújtani. Következésképpen kiszélesedett az utasítások elfogadásának "közömbösségi zónája", s az államigazgatásban dolgozók többsége készségesen alávetette magát a pártvezetés által mindenkor diktált feladatok teljesítésének. S mert a stabil, normatív jellegű jogszabályok szétfoszlását egyértelműen csak az államigazgatási hierarchia magasabb szintjein lehetett észlelni, az alacsonyabb szintű, kizárólag felsőbb utasítások és rendeletek végrehajtásával foglalkozó hivatalnokok gyakran még azt az illúziójukat is megőrizhették, hogy törvényes rendben dolgoznak. Törékeny biztonságérzetüket az úgynevezett eljárási, technikai szabályokhoz való aprólékos-formális ragaszkodásukkal ellensúlyozták. Felül bizalmatlanság, alul félelemből és óvatosságból fakadó "aprólékoskodás" -- ebből származtak azok az időrabló és áttekinthetetlen procedúrák, amelyek az ésszerű ügyintézés tárgyi kívánalmait meghaladó mivoltukkal lidércnyomásként nehezedtek a szocialista országok állampolgáraira mind a munkahelyükön, mind a különböző hatóságokkal való kapcsolataikban; s amelyek a szocialista bürokrácia egyik markáns jellemzőjének tekinthetők.

Ez a politikailag szorosan ellenőrzött, átideologizált pártállami bürokrácia ennek ellenére alkalmas eszköz volt a gyorsított ütemű iparosítás, a tömeges államosítás és kollektivizálás céljainak a megvalósítására. Sőt: kifejezetten hatékonyan működött addig, amíg néhány vitathatatlan elsőbbséget élvező feladat bármi áron történő megoldásáról volt szó (vagyis az emberi áldozatokat nem tartották számon a ráfordítások között), s amíg az ideológia — legalább a bürokrácia tagjainak körében -- hitelképességgel és mozgósító erővel rendelkezett. De a gyorsított iparosítás, a tömeges államosítás és kollektivizálás korszakának lezárultával, a szűkös erőforrásokért egymással

versengő fejlesztési követelmények felszínre kerülésével, a modern technika viszonylag széles körű elterjedésével — és ezzel összefüggésben a tudomány iránti megnövekedett igényekkel — a pártállami bürokrácia működési problémái egyre jobban kiéleződtek. Ezek a problémák egyértelműen arra az ellentmondásra utaltak, ami a pártállami bürokrácia dogmatikus természete, csalhatatlansági igénye és a tudományos módszerek, szakmai ismeretek szükséglete, a tudomány mindenféle csalhatatlanságot kizáró "tiszteletlensége" között feszül — s amit ez a bürokrácia a tudomány és a szakszerűség követelményeinek felhígításával, fellazításával próbált meg feloldani.[8] A tudományos, technikai problémák megoldásának, a különböző feladatok végrehajtásának ugyanis többnyire mindig akadnak szakszerűbb és kevésbé szakszerű, megalapozottabb és kevésbé megalapozott változatai; s az azonos területek szakértői szükségképpen versenyeznek egymással az érvényesülésért, a kedvezőbb pozíciók megszerzéséért. Lényegében egyetlen munkaadóként, az egzisztenciális és érvényesülési lehetőségek kizárólagos meghatározójaként, a jutalmazások és büntetések szuverén osztogatójaként a pártállami bürokrácia megfelelő eszközökkel rendelkezett ahhoz, hogy a tudomány és a szakértelem képviselői közül azokat részesítse előnyben, akik hajlandók véleményüket az ideológiai-politikai szempontokhoz igazítani. Általában tehát mindig akadt elegendő jelentkező arra, hogy a problémáknak és feladatoknak a pártdogmatika jegyében már előre körvonalazott, sugallt megoldásait a szükséges részletekkel kitöltse; a tudományosság, a szakszerűség látszatkellékeivel felruházza. Az így nyert megoldások rövidebb-hosszabb ideig vitathatatlan tudományos koncepciók vagy "lehető legjobb" szakmai eljárások, kidolgozóik pedig "tudósok" és "egyedül illetékes szakemberek" rangjára emelkedtek. A szocialista bürokrácia "Gresham-törvényeként" jelent meg tehát az a tendencia, hogy a kevésbé tudományos, szakszerűtlenebb módszerek és eljárások mindaddig kiszorítják a tudományosan megalapozottabbakat és szakszerűbbeket, amíg az előzőek teljesen el nem vesztik értéküket, amíg megoldásaik már nyilvánvaló és letagadhatatlan kudarcba nem fulladnak. Bár a pártállami bürokrácia vezetői elvben és szavakban mindig is nagy súlyt helyeztek a teljesítményekre, a hozzáértésre, a gyakorlatban a kettős irányítási rendszerbe beépített "intézményesített gyanakvás" inkább a viselkedés- és magatartásformák külső jegyeinek ellenőrzésére késztette őket. "A játszma célja a feladatra irányulás, és a feladat megoldása helyett a másik játékos(ok) személyiségéről való informálódás. ... az alárendelt személyek inadekvát feladat-teljesítését gyakran eltűrik — sőt titokban támogatják —, mivel a felettes személy lemondott a hozzáértés értékéről és céljáról egy gyakorlati feladatban, és helyében el-

fogadta az alárendeltjei manipulálásának ... értékét."[9] A szaktudásnak ez a felhígulása, a politikai konformizmus ilyen mértékű előtérbe kerülése nemcsak közvetlenül hatott bénítóan a bürokrácia teljesítményorientáltságára és feladatmegoldó képességére, hanem közvetve is. Mert míg a nyugat-európai típusú bürokrácia magas rangú hivatalnokainak egyik lényeges funkciója, hogy a szakértelem nevében kijózanító, mérséklő befolyást gyakoroljanak az önkényes politikai döntésekre, addig a szocialista pártállami bürokrácia hivatalnokai pontosan ettől a funkciótól vannak megfosztva, s így csak nagyon gyenge ellenállást tudtak tanúsítani a legképtelenebb politikai döntésekkel szemben is — legfeljebb a végrehajtás során igazították-torzították azokat a gyakorlati lehetőségek és realitások, nem utolsósorban saját érdekeik irányába.[10]

A pártállami bürokrácia a szaktudás mellett a szervezeti egységeken belüli és a szervezeti egységek közötti hatalmi, autoritási viszonyokat is sajátos módon deformálta. Mivel mind a vezetők rendelkezési hatalma, utasítási jogköre, mind a tagok engedelmességi kötelezettsége a párt autoritásából származott, a vezetői hatalom (hatáskör) és a beosztotti engedelmesség (kötelesség) elvesztette szokásos jelentését. A vezetők szervezeti egységüket irányítva nem csupán az államigazgatási hierarchia felsőbb szintjei által számukra "lebontott" feladatokat hajtottak végre, hanem egyúttal pártdirektívákat, pártkötelességeket is teljesítettek, s míg feladatukat sikeresen látták el, ill. megfeleltek a felső elvárásoknak, addig a pártszervek támogatását élvezve a szervezeti egységen belül jóformán diktátori hatalmat gyakorolhattak. Ugyanakkor a feladatok teljesítésének elégtelensége vagy a szervezeti egységen belüli konfliktusok kiéleződése esetén a pártszervek még jóval leváltása előtt megvonva támogatásukat a vezetőtől, hatalmát jelentősen csökkenthették. Ennek ellenére a vezető általában nagyobb hatalommal rendelkezett alárendeltjei fölött, mint a nyugat-európai típusú társadalmak autonómiával bíró szervezeti egységeinek vezetői. Nagyobb hatalma, paradoxnak látszó módon, szervezeti egységének és személyének függőségéből is fakad. (A munkavállalók általános kiszolgáltatottsága mellett.) Miután a szervezeti egységek működési feltételeit felülről biztosították (az erőforrásokat kiutalták, ill. előírták felhasználásuk arányait és mértékét) és teljesítési feladatait is felülről határozták meg, s miután a feladatok végrehajtásáért a vezetőt "egyszemélyi" felelősség terhelte, legalább akkora hatalmat kellett alárendeltjei fölött gyakorolnia, mint amekkorát a felsőbb szervek vele szemben érvényesítettek. Amilyen mértékben ki volt szolgáltatva a felsőbb szervek utasításainak, ellenőrzéseinek, felelősségre vonásainak, többé-ke-

vésbé olyan mértékben kényszerült saját beosztottjait is operatív utasításokkal ellátni, ellenőrizni és felelősségre vonni. A vezető maximálisan centralizálta a szervezeti egységen belüli döntési hatásköröket, s igyekezett minden jelentősebb döntést a maga számára fenntartani. A szervezeti egységek belső bürokratizálódásának előrehaladása és — főleg a gazdaságban — jellegzetesen nagy méreteik mellett ez a fajta centralizáció nemcsak nehezen elviselhető terheket rótt a vezetőre, hanem különösen kiélezte a szervezeti egységek részlegei közötti kooperáció, együttműködés — általában is nagyon kényes problémája. Amíg a szervezeti egység tevékenysége sikeresnek minősült, addig az együttműködés még úgy-ahogy megoldódott — elsősorban a vezető fő támaszát jelentő törzskar segítségével —, de amikor nehézségek, az esetleges kudarc jelei merültek fel, akkor az együttműködés gyorsan felbomlott, az egyes részlegek paralizálódtak; ellenséges csoportok és klikkek alakultak, amelyek egymást kijátszva próbálták meg a feladatok teljesítését illegális eszközökkel elérni vagy a felső szervek előtt papíron igazolni, illetve a felelősséget egymásra hárítani. A szervezeti egységek belső együttműködésének ez a labilis, ingatag mivolta a kettős autoritást, a vezető hatalmának "származékos" jellegét tükrözte. Ennek tudatában ugyanis mind a vezető, mind beosztottjai gyakran már a problémák, konfliktusok jelentkezése előtt — ill. ezek hiányában is — a párt- és felettes szerveknél kerestek támogatást (pusztán személyes ambícióktól, érvényesülési vágytól fűtve), s így tevékenységük olykor jelentős részét nem a belső kooperáció előmozdításának, hanem inkább aláásának szentelték, külső kapcsolatok ápolásának formájában.

A kettős irányítási rendszerben a szervezeti egységek vezetői tulajdonképpen nem beosztottjaik főnökei, hanem főnökeik beosztottjai. Munkáltatói jogaikat felettes szervük — a pártszervekkel együtt — gyakorolta, s mivel tevékenységük megítélése és értékelése is kizárólag ezekre a szervekre tartozott, a vezetők nem annyira szervezeti egységük tényleges teljesítményében és alárendeltjeikkel való megfelelő munkakapcsolatok kialakításában voltak érdekeltek, mint inkább felettes szerveik kedvező véleményének elnyerésében, teljesítményük feléjük irányuló "dokumentálásában". A piac kikapcsolásával, az állampolgári szabadságjogok felszámolásával, s így a véleménynyilvánítási lehetőségek erős korlátozásával a szervezeti egységek teljesítményét valójában nem a fogyasztók és a felhasználók minősítették (legfeljebb magukban), hanem a szervezeti egységeket irányító magasabb hierarchikus szintek, amelyek csak igen esetleges hatásfokú "segédmechanizmusokon" keresztül (sorbanállás, eladhatatlan készletek növekedése, zúgolódás, elégedetlenség erősödé-

se stb.) értesülhettek a teljesítmények igénybe vevőinek véleményéről. A teljesítmények piaci és állampolgári értékelésének szerepét lényegében a felső szerveknek készített statisztikai jelentések vették át, amelyek a hierarchikus információs rendszerek törvényének megfelelően felfelé haladva egyre optimistább színben tüntették fel a valóságot. A szervezeti egységeknek ez az állandó jelentési, igazolási, dokumentálási kötelezettsége — a korábban említett, gyanakvásból és félelemből fakadó procedúrákkal együtt — idézte elő a szocialista bürokrácia másik markáns jellegzetességét, a szűkebben vett "elbürokratizálódás" jelenségét: ti. hogy a szervezeti egységek tényleges teljesítményük rovására aránytalanul nagy hányadot fordítottak szervezetük fenntartására, adminisztrálására (a vállalatoknál túl nagy adminisztratív létszám, az oktatásban a tanárokhoz képest túl sok tanfelügyelő és oktatási előadó stb.).

Bár a felső szervek helyszíni ellenőrzésekkel természetesen igyekeztek megbízható információkat szerezni a szervezeti egységek működéséről, kirívó esetektől eltekintve ők sem törekedtek igazán a torzítások leleplezésére és korrigálására: egyrészt az ágazat összteljesítményének minél kedvezőbb kimutatásában való érdekeltségük következtében, másrészt azért, mert a szervezeti egységek feladatainak és végrehajtási feltételeinek meghatározásával maguk is közreműködtek a teljesítmények létrehozásában, s így az ellenőrzések és vizsgálatok elfogulatlansága saját felelősségük elvállalását is megkívánta volna. Mivel a legfelső szintű döntések "jósága" a priori alapon vitathatatlan volt, nagyrészt önkényes megfontolásokon, ill. praktikus és tisztán politikai-hatalmi szempontok mérlegelésén múlt, hogy a hierarchia melyik szintjén vetődik fel a felelősség kérdése. Ezek a megfontolások és mérlegelések pedig elkerülhetetlenül a hierarchia alsóbb szintjeire helyezték a felelősségre vonások súlypontját. A központi döntések tévedhetetlenségének dogmája csak úgy volt fenntartható, ha a hierarchia felső körei mentesülnek a nyilvános elmarasztalás, illetve büntetés alól.

A társadalom teljes bürokratizálását, tagjainak teljes körű irányítását és ellenőrzését, valamint átformálását célzó törekvés azonban elkerülhetetlen korlátokba ütközött, döntően annak a már Simmel által hangsúlyozott ténynek a következtében, mely szerint egyetlen uralmi forma sem nélkülözheti a kölcsönösségnek azt a fajta mozzanatát, amelyhez a följebbvalóknak szükségük van az alárendeltek valamilyen mértékű együttműködésére, s amelynek érdekében kénytelenek elismerni az alárendeltek bizonyos igényeit, cselekvési szabadságuk bizonyos minimumát.[11] A bürokratikus szervezetek kettős jellegéből fakadóan, hogy egyidejűleg mesterséges és természetes rendszerek, a vi-

selkedés- és magatartásformák tetemes hányada irányíthatatlan és ellenőrizhetetlen marad. Ez elsősorban abban a spontán ellenállásban és leleményességben nyilvánul meg, amellyel a szervezetek tagjai kijátsszák a mesterséges rendszerek egyéniségük "szerszámmá", "fogaskerékké" való lefokozására irányuló igyekezetét. A természetes rendszerek — az élőlények — alapvető "célja" a túlélés: s a különböző hierarchikus szinteken különböző mértékben és eltérő hatósugárral, de kialakul egy hallgatólagos megegyezésen nyugvó védekező mechanizmus, amelynek segítségével a szervezetek tagjai több-kevesebb sikerrel el tudják hárítani a mesterséges rendszer részéről őket fenyegető legsúlyosabb veszélyeket. Minél szigorúbbak, minél részletesebbek a mesterséges rendszer által előírt magatartásszabályok, tartalmukban minél jobban eltérnek az adott kultúrkör megszokott, beidegződött hétköznapi normáitól, annál erősebben érvényesül egy "rejtett világ", egy "második", nem hivatalos kapcsolatrendszer létrehozásának tendenciája.[12] A szocialista bürokrácia elitista koncepciójával, a társadalom többsége számára radikálisan újszerű és idegen értékrendjével, illetve magatartásnormáival, a feladatok végrehajtását részleteiben is szabályozó operatív utasításaival törvényszerűen kitermelte a maga — működését fokozatosan behálózó — "rejtett, második világát". S bár a pártvezetés szakadatlan küzdelmet, ismétlődő kampányokat folytatott a "deviáns" magatartásformák visszaszorításáért, a sztálini korszak terrorisztikus módszereivel, drasztikus szankcióival sem tudta megakadályozni széles körű elterjedésüket. A hierarchia csúcspozíciói alatt jóformán mindenki érdekeltté vált, hogy igénybe vegye a színfalak mögötti — gyakran illegális — eszközöket és eljárásokat, vagy hogy szemet hunyjon fölöttük, ha mások élnek velük. Az alacsony életszínvonal, a fogyasztási javak és általában a legkülönbözőbb termékek tömeges és tartós hiányjelenségei nemcsak a közönséges értelemben vett lopásokat, megvesztegetéseket, "feketepiaci" ügyleteket ösztönözték, hanem az állami-szövetkezeti tulajdon magáncélú felhasználásait, vállalatok illegális kooperációit, a személyes kapcsolatok jogszerűtlen előnyeinek kiaknázásait is. A feladatok és teljesítési feltételeik összhangjának tendenciózus hiánya miatt a hierarchia minden szintjén kisebb-nagyobb engedményeket kellett tenni az alárendeltek együttműködési készségének elnyeréséhez, mintegy a közvetlen vezetőkre bízva, hogy úgy teljesítsék a feladatokat, ahogy tudják.

Irreális előfeltevéseiből — a társadalom totális tervezhetőségéből, tagjainak alapvető érdekazonosságából és önzetlenségéből, továbbá ezek sokrétű következményeiből — eredően a szocialista bürokrácia csak saját szabályainak folyamatos megsértésével tudott működni, erősen fellazítva így a legális

és illegális magatartásformák közötti választóvonalak szilárdságát és egyértelműségét. Jóllehet az éppen hatályos jogszabályokból elvileg meg lehetett állapítani egy-egy cselekedet legális vagy illegális mivoltát, a gyakorlatban a különböző viselkedésformák "jogi" minősítése a hierarchia magasabb szintjein, politikai megfontolások alapján történt. S mert a bíróságok szintén a párt irányítása alatt álltak, döntéseikben lényegében ehhez az előzetes minősítéshez kerestek jogi formulát. A komplex, kettős hierarchiában, ahol mindenki függött mindenkitől, s így senki sem lehetett független, az illegális magatartásformák viszonylag széles körben virulhattak anélkül, hogy bárki is le merte volna leplezni őket. Amíg ugyanis nem született magas politikai döntés leleplezésük szükségességéről, addig a leleplezők csak saját magukat tehették tönkre. A párt- és az állami hierarchia személyes összefonódása következtében a bürokrácia ellenőrzés nélkülivé vált, s maga döntötte el működési szabályait és tagjainak magatartásnormáit. A kölcsönös függőségeknek ez a rendszere tartotta fenn azt a látszatot, mintha a bürokrácia deklarált elvei szerint működne; s azt a skizofrén gyakorlatot is, hogy ugyanazok a hivatalnokok, akik mindennapos tevékenységük jelentős részét a szabályok és előírások kijátszásának szentelték, a nyilvánosság előtt az elvszerű működés őrzőiként és bajnokaiként jelenhettek meg.

Sztálin halálát követően némileg fellazult a kelet-európai szocialista országok társadalomszervezeti formáinak korábbi uniformizáltsága; s néhány országban — köztük Magyarországon — "reform"-nak nevezett alkalmazkodási kísérletek indultak be, melyek a pártállami bürokrácia működésének korszerűsítésére irányultak. E "reformok" keretében általában a pártvezetés egyszemélyi diktatúráját a "kollektív vezetés" váltotta föl, mérséklődött a fizikai erőszak alkalmazása, előtérbe került a személyes fogyasztás, az életszínvonal emelése, s a pártállami bürokrácia központosított döntési rendszere — különösen a gazdaság területén — decentralizáltabbá vált. Megszűnt a magánélet szférájának közvetlen ideológiai-politikai ellenőrzése, s az emberek nagyobb mozgási szabadsághoz jutottak. A kettős hierarchia magasabb posztjain is növekedni kezdett a szakemberek részaránya, valamelyest oldódtak a tudományos kutatás, a véleménynyilvánítási lehetőségek korlátai.

Ezek a változások, pozitív vonásaik ellenére, egészében véve azonban csak tovább fokozták a pártállami bürokrácia működésének diszfunkcionális hatásait. Az életszínvonal emelkedésének az erőforrások felélése árán elért eredményei csak átmenetileg tudták ellensúlyozni a rendszer legitimációs bázisának szétfoszlását: a szocializmus "magasabbrendűségének", a párt "csalhatatlanságának" dogmatikus tételeit egyre jobban kikezdték a tények, egyre na-

gyobb szakadékok kezdtek tátongani az emberek hétköznapi tapasztalatai és a politikai vezetés ígéretei, kinyilatkoztatásai között. A kiüresedett, hitelét vesztett ideológia és az erőszakos eszközök fegyelmező ereje helyébe nem került új motivációs késztetés, s a bürokrácia tagjait is már egyre inkább csak a politikai konformizmus és az egzisztenciális függőség mozgatta, ill. tartotta össze. A politikai vezetés elbizonytalanodásával a korábban egységes és egyközpontú hierarchia fragmentalizálódott, a szervezeti egységek nagyobb önállósága többnyire csak az erőforrások nagyobb pazarlását eredményezte. A korrupció egyre jobban elharapódzott, a munkafegyelem egyre lazább lett; a hivatalnokokat egyre kizárólagosabban már csak a személyes ambíciók, érvényesülési és egzisztenciális lehetőségek izgatták -- alátámasztva a téma egyik kutatójának megállapítását, miszerint "minél magasabb pozícióban van valaki, annál kevésbé tisztességes".[13] A hatalmi előjogainak és privilégiumainak védelmére összpontosító bürokrácia tevékenysége szinte öncélúvá vált; "reform"-intézkedéseivel, rendeleteivel és utasításaival egy látszat-világot, egy papiros-valóságot igazgatott, melynek felszíne alatt a társadalom különböző életszférái szinte zavartalanul követték a saját gyakorlati szabályaikat. A rendszer tartópilléreinek (a párt hatalmi és tájékoztatási monopóliuma, az állami tulajdon meghatározó dominanciája) érintetlenül hagyása mellett a beépített reform-elemek jobbára csak negatív következményeket produkáltak; s mivel e pillérek egyúttal gondolkodási tabukat is jelentettek, a bürokrácia szakértői által kidolgozott programokban a "Gresham-törvény" érvényesült, többnyire eleve inkonzisztens megoldásokat tartalmazva. Hiába emelkedett a szakemberek részaránya a kettős hierarchia magasabb posztjain is, az általuk képviselt szaktudás már olyannyira kompromittálódott -- s maguk a képviselői is, míg posztjukra eljutottak, olyannyira kompromittálódtak --, hogy a társadalom már nem is szakemberekként, hanem pusztán karrieristákként tartotta számon őket. Mindössze idő kérdésévé vált, hogy a pártállami bürokrácia működése mikor ütközik bele a társadalom tűrőképességének határaiba.

Magyarországon felismerést nyert, hogy a hatalom gyakorlásának egy másfajta legitimációs elvére, egy másfajta társadalomszervezeti formára van szükség. Talán nem árt előre jelezni, hogy könnyebb lesz egy demokratikusan megválasztott parlamentet és kormányt létrehozni, mint egy ellenőrzött, hatékonyan működő bürokráciát megteremteni.

JEGYZETEK

[1]Weber, M.: A bürokratikus igazgatási testülettel rendelkező legális uralom. In: Weber, M.: Gazdaság és társadalom. KJK, Bp. 1967. 78. o.

[2]Jacoby, H.: The Bureaucratization of the World. University of California Press, Berkeley. 1976. 126. o.

[3]Hogy a weberi modell csak a nyugat-európai típusú társadalmakra érvényes, és hogy nem alkalmazható sem az ún. totalitáriánus rendszerekre, sem a harmadik világ társadalmaira, azt a második világháború után egyre többen felismerték. Lásd pl.: Burin, F. S.: Bureaucracy and National Socialism: A Reconsideration of Weberian Theory. In: Merton, R. K. et al. (szerk.): Reader in Bureaucracy. The Free Press, Glencoe, 111. 1952. 33—44. o.; Riggs, F. W.: Bureaucrats and Political Development: A Paradixical View. In: LaPalombara, J. (szerk.): Bureaucracy and Political Development. Princeton University Press, 1963. 122—164. o.

[4]Lásd pl.: Lukács György: Az eldologiasodás és a proletariátus tudata. In: Utam Marxhoz. I. köt. Magvető, Bp. 1971. 262—454. o.

[5]Albert, H.: A totális ész mítosza. In: Papp Zsolt (szerk.): Tény, érték, ideológia. Gondolat, Bp. 1976. 40. o.

[6]Lásd pl.: Meyer, G.: Bürokratischer Sozialismus. Friedrich Fromman Verlag, Stuttgart—Bad Constatt, 1977. 32—55. o.

[7]Bendix, R.: Work and Authority in Industry. John Wiley and Sons, New York, 1956. 353. o.

[8]Ezért állította Russel, hogy az empirikus tudományok fejlődését csak a politikai liberalizmus biztosítja. Lásd: Russel, B.: Philosophy and Politics. London, Cambridge University Press, 1947.

[9]Szasz, T. S.: Az elmebetegség mítosza. In: Buda Béla (szerk.): A pszichoanalízis és modern irányzatai. Gondolat, Bp. 1971. 436—437. o.

[10]Dogan, M. (szerk.): The Mandarins of Western Europe. The Political Role of Top Civil Servants. New York, 1975.

[11]Simmel, G.: Fölé- és alárendeltség. In: Simmel, G.: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Gondolat, Bp. 1973. 217—260. o.

[12]Thompson, V. A.: Bureaucracy and The Modern World. General Learning Press, Morristown, 1976. 16—21. o.

[13]Tullock, G.: The Politics of Bureaucracy. Public Affairs Press, Washington, 1965. 38. o.

BÉLLEY, László: On Socialist Bureaucracy

The starting point of the author is that the organizational and management conditions of the socialist countries after their transformation have justified Max Weber's forecast on the "inexorable forging ahead of bureaucracy" and not the hypotheses of the Marxist ideologists. In the mean time he states that socialist bureaucracy significantly differs both in its characteristics as well as in its operation from the Western type of bureaucracy described by Max Weber.

The author sees the root of the specific features of socialist bureacracy in the form of dominance, in the monopoly of power exercised by a single party and in the attached ideology. He deducts the characteristic features from this condition: the subordination of different bureaucratic organizations to a single centre, the doubling of management and control in the party and state hierarchies, the politicization and intermingling of the bureaucratic apparatus with the political one, the restriction of skills by political and ideological limitations and the consequent dilution — characterized as Gresham's law — and the deformation of the inter- and intra-organizational authority relations.

Finally, while keeping in view the present changes in Hungary, he states that it will be much easier to create a freely elected parliament, than to evolve a professionally functioning and efficiently controlled bureaucracy.

Ласло БЭЛЛЕИ: О социалистической бюрократии

Автор исходит из того, что организационого-управленческие условия последовавшие после преобразования общества в социалистических странах, подтвердили прогноз Макса Вебера "о непреклонном наступлении бюрократии", а не предположения марксистских идеологов. В то же время он устанавливает, что социалистическая бюрократия как по характерным чертам, так и по способу функционирования существенно отличается от бюрократии западно-европейского типа описанной Вебером.

Он видит корень отличающихся свойств социалистической бюрократии в форме господствования — монополии политической власти которой пользуется одна единственная партия и связанной с ней идеологии. Из этого он выводит характерные признаки этого типа бюрократии: подчиненность различных бюрократических организаций одному центру, удвоение управления и контроля в партийной и государственной иерархии, произанность бюрократического аппарата политикой и его переплетение с политическим аппаретом, зажатие профессиональных знаний в политико-идеологические барьеры и их разжижение вследствие этого — что он характеризует как закон Грешена, — а также девормирование условий авторитарности между организациями и внутри организаций.

Наконец, имен в виду происходящие в настоящее время изменения в Венгрии, устанавливает, что намного легче будет создать путем свободных выборов парламент, чем сформировать профессионально работающую, эффективно контролируемую бюрократию.

PÓCZIK SZILVESZTER

ELMÉLETEK A MODERNIZÁCIÓRÓL

A. Az emberi társadalomnak és a modernizáció elméleteinek szerkezete

A társadalmi változások végső soron azonos irányba ható összegét, tehát a differenciálódás-specializálódás-integrálódás történelmi folyamatát nevezi a makroszociológia modernizációnak.

A modernizáció fogalma azonban nem teljesen egyértelmű, a történelmi folyamaton kívül jelentheti az ipari forradalom által beindított gyors ütemű növekedést, a társadalmi önszabályozás, autonómia és adaptáció erőforrásainak kumulatív növekedését (Zapf, 1979. 22. o.). Az előbbiekkel összefüggésben jelentheti a fejlődés angolszász modelljén kívül eső nemzetek felzárkózási törekvéseit, tehát használatos az amerikanizálódás vagy európaizálódás ideológiai mellékzöngékkel telített fogalmainak eufemikus megfelelőjeként is (P. Flora, 1974. 13. o.). Amikor a modernizáció elméletei a modernizáció rendszerszerűségének felvázolását tekintik feladatnak, olyan mintákat is kínálnak az alulfejlett társadalmaknak, amelyek az alulfejlettség legalább részleges leküzdését ígérik.

A modernizáció tehát interdependens változási folyamatok rendszere, amelynek hat alapdimenziója a kulturális, politikai, gazdasági, szociális, pszichikus, internacionális változások. Ezek egymást kölcsönösen befolyásolják. Ezek közül a politikai, a gazdasági és a szociális mezők a társadalom endogén funkcionális területei, a személyiség, a kultúra, valamint a szupranacionális szint pedig exogén faktorok. A modernizáció rendszerelméleti modelljének feladata, hogy a) elkülönítve is megmagyarázza a hat dimenzió fejlődését. Erre szolgálnak a politikai fejlődéselméletek, gazdasági növekedéselméletek, mobilizációs elméletek. Ezen kívül b) fel kell mutatnia az egyes területek változásának más területeken adott szükséges előfeltételeit. Ezt célozzák az egyes funkcionális területek közötti tranzakciókat feltáró vizsgálatok, amelyek kimutatják a gazdasági növekedés politikai előfeltételeit,

a társadalmi mobilizáció pszichikus tényezőit stb. Továbbá c) mint evolucionalista elméletnek meg kell rajzolnia a modernizáció ideál-tipikus lezajlását, a szektorok kiegyensúlyozott differenciálódásának és erőforrásai növelésének feltételeit. Végül d) le kell írnia és meg kell magyaráznia az ideáltípustól való eltéréseket, különös fejlődési utakat, részleges és félbemaradt modernizációkat.

A modernizáció elméleteinek kezdetben némileg sematikus előfeltevéseit mára jócskán módosítani kellett (R. Bendix, 1966). A korábbi elképzelések szerint a tradicionalitás és modernség önálló ideáltípusonként értelmezhetőek, amelyeket részeik interdependenciája és azok kiegyensúlyozottsága jellemez. A modernség felé való fejlődés eszerint rendszerszerűen és szimultán módon folyik. A történelmi tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a modernizáció folyamata nem egyöntetű — egyetemes (R. Bendix, 1979. 507. o.), a modern és tradicionális elemek sajátosan kapcsolódnak össze. A modernség szintjére jutott társadalmakban is egész sor tradicionalitásra jellemző szervezeti és tudati elem található, tehát a modernizálás mindig csupán részleges. Ezért célszerűnek látszik a modernizálás folyamatát és a modernség állapotát élesen elválasztani. Kiderült az is, hogy az angolszász fejlődés általánosításából adódó azon következtetés, miszerint a modernizáció előfeltételei csak a gazdasági és szociális rendszer spontán változásaiban keresendők, nem tartható. Bendix rámutat, hogy az "angol—francia" áttörés is belső változások és külső stimulánsok eredője volt. A perifériák modernizációjában — miután tudatosult az elmaradottság — a kormányok már csak katonapolitikai okoknál fogva is jelentős szerepet játszottak. Az államszervezeten kívül döntő szerepet játszanak az elmaradottság tudatosításában és felszámolásában az értelmiségiek. Korrekciókat igényel az a feltételezés is, hogy a modernizáció-indusztrializáció mindenütt azonos szükséges és elégséges előfeltételekkel és elkerülhetetlen következményekkel rendelkezik, ugyanis az egyes nemzetek modernizációja különböző időpontokban, különböző belső és külső kondíciók között megy végbe, következésképpen az indusztriális struktúrák felé különös vagy egyedi átmenetek mutatnak (P. Flora, 1974. 15. o.).

A modernizáció elméleteinek típusai rendkívül széles skálán mozognak, a modernizáció más-más mozzanatát ragadják meg, más-más szemszögből tárgyalják, magyarázzák, sőt némileg eltérő szellemi hagyományokat folytatnak. A nagy történelmi távlatot átfogó modellek — a demográfiai fejlődés, az államháztartások változásainak, a szociális mobilizációnak és nemzetközi modelljei — jobbára kvantitatív statisztikai adatokkal, eljárásokkal dolgoz-

nak, míg a kevésbé mérhető normákra, értékekre, intézményekre, struktúrákra vonatkozó elméletek a minősítő tipologizáló eljárást részesítik előnyben. Bizonyos modellek a modernizációt egyszerű növekedésként értelmezik, más modellekben viszont a struktúraváltás áll a középpontban. A növekedéselméletek központi kategóriája az egyensúly vagy nemzetközi értelemben vett konzisztencia, illetve ezek ellentéte mint a modernizáció hajtóereje. A strukturális funkcionalizmus a strukturális ellentétek, immanens ellentmondások, uralmi konfliktusok, hiányos erőforrások, krízisek, döntések fogalmával dolgozik, amelyek a minőségi ugrásokat hivatottak magyarázni.

A különböző társadalmi típusok dichotomikus szembeállítása jellemzi a modernizáció-modellek jelentős hányadát, amelyekben a szerzők a strukturális különbségeken kívül a modernizáció kezdő- és végpontját határozzák meg elméletileg. A strukturális jegyek nem mindegyike támasztható alá empirikusan, sokuk az elméleti koncepciók területén marad, ezenkívül adósak maradnak a folyamatok rekonstrukciójával is. A fejlődési trendek általában összefoglaló jelleggel csak leírják a modernizáció részfolyamatait, azok okairól-következményeiről legfeljebb csak sejtéseket fogalmaznak meg. Amennyiben mégis törekszenek bizonyos okok feltárására, annyiban az egyik trenddel magyarázzák a másikat.

A fejlődési stádiummodellek, a dichotomikus ábrázolás továbbfejlesztései különböző célt szolgálhatnak: pl. laza vonatkoztatási keretet kínálnak az összehasonlító történetírásnak vagy mint a társadalmi változás kauzális genetikus modelljei funkcionálhatnak. Elsődlegesen arra kell választ adniuk, mi a modell kiindulási problémája és hol húzhatóak meg az egyes stádiumok határai, és milyen módon kapcsolódnak össze az egyes szakaszok.

A fejlődési tipológiák ugyancsak a dichotomikus módszer továbbfejlesztéseként érthetőek meg. Ezek a tipológiák, mint az elméletképzés előfeltételei, átmenetet képeznek a magyarázó modellek felé azáltal, hogy nemcsak jellegzetességeket sorolnak fel, hanem általános hipotéziseket is megfogalmaznak, amelyek a további kutatás számára irányjelzőként funkcionálhatnak. A kauzális fejlődéstipológiák kialakulását a fejlődési stádiumok és trendek elméleteinek érintkezése jelenti.

A stádium-elméletek és fejlődési tipológiák érintkezésének eredményeként született meg az a fajta dinamikus modell, amely a fejlődést mint döntés-szituációk sorozatát értelmezi.

B. A modernizáció elméletének történelemszemlélete és az elméletek hierarchiája

A modernizáció elméleteinek történelemképe a hagyományos dichotom sémában írja le a történelmi fejlődést, amelynek a tradicionalitás a kezdő- és a modernitás a végpontja. A leírás eszközei dichotom fogalompárok, amelyek az egyes társadalmi szinteknek megfelelően fogalmi alrendszereket építenek ki.

Ferdinand Tönniestől származik a közösség (Gemeinschaft) és a társadalom (Gesellschaft) ellentéteinek leírása. A "közösségi" szolidaritási kapcsolatok széles keretét, egy differenciálatlan érdek- és élettérben megjelenő sorsközösséget jelent, amelyben a kötelezettségek ugyancsak differenciálatlanok, a szankciók pedig elsősorban nem a cselekedeteket, hanem a beállítódásokat jutalmazzák vagy büntetik. A közösség belső viszonyai szimbolikus jelentőséggel bírnak, szoros kapcsolat áll fenn tradicionalizmus és vallás között. A "társadalom" ezzel szemben egy pozitívan meghatározott területen fennálló érdekviszonyok összessége, a kötelezettségek-szankciók formális legitimitásnak alávetettek.

A társadalmi kapcsolatok ennek megfelelő, Durkheim által kidolgozott fogalompárja a mechanikus és organikus szolidaritás (E. Durkheim, 1960). A mechanikus szolidaritás institucionális kifejeződése a büntetőjog, ellenpontja az organikus szolidaritás, amely a munkamegosztás növekedésének köszönhető megnövekedett kölcsönös függést és a magánjogban, államjogban és alkotmányjogban lefektetett differenciált funkciók rögzítését eredményezi.

Történtek kísérletek a dichotom modell deskriptív-klasszifikáló jellegének feloldására és analitikus célokra való alkalmassá tételére, olyan fogalompárok kidolgozására, amelyek alkalmasak konkrét társadalmi kapcsolatok vagy történetileg konkrét társadalmak modern és tradicionális elemei keverékének leírására, ami közelebb visz a komparatív analízis lehetőségéhez. Parsons a durkheimi szolidaritás fogalompárt fejleszti tovább és a kulturális minták a személyiségben és a társadalmi rendszerben interanalizációjának négy szintjét különíti el -- össztársadalmi értékek legáltalánosabb szinten, az alrendszerek differenciált normái, közösségek normatív kultúrmintái, amelyek a koordinált tevékenységek rendszereit irányítják; szerepek, azaz normatív elvárások rendszerei --, amelyek a cselekvő egyén tetteit meghatározzák. Míg mechanikus szolidaritás jellemzi az össztársadalmi értékeket és ezek összefüggését a társadalom szerkezetével, addig az organikus szolidaritás jellemzi a rendszer institucionalizált normáinak összefüggését a szereprendszerrel (Flora, 1974. 25. o.). Ez egyrészt az ellentétes érdekek ki-

egyenlítésének, másrészt az össztársadalmi érdek védelmének problémáját veti fel. A modern társadalmak aszerint tipizálhatóak, hogy hogyan oldják meg e két problémát; politikai szerveken keresztül, vagyis a mechanikus és organikus szolidaritás egybeolvasztásával, vagy olyan normarendszer intézményesülésével, amely a tartalékokhoz való hozzájutást és azok elosztását szabályozza. Ez nem értelmezhető a mechanikus szolidaritásnak az organikus szolidaritás általi felcserélődéseként, hanem csak mint e két szociális integráció-típus növekvő differenciálódása (Flora, 1979. 26. o.). A modernizáció ilyenfajta értelmezése teszi lehetővé és szükségszerűvé a modernizáció szerkezetének behatóbb vizsgálatát, amely kimutatta, hogy a modernizáció nem univerzális — harmonikus folyamat.

A dichotomikus fogalompárok által kijelölt végpontok közötti fejlődés a modernizáció folyamata, az átmenet, vagyis a tranzicionális társadalom.

A dichotómiák mennyiségi vagy minőségi faktorok által körülírt fejlődési trendekre bővíthetőek, amelyek empirikusan verifikálhatóak, bár a komparatív empirikus vizsgálat próbáját nem minden esetben állják ki. A politikai szférát a mindinkább szélesedő participiáció, a gazdaságot a technikai fejlődés, a szociális struktúrát egyebek között az iskolarendszer áteresztőképességének növekedése és a társadalmi mobilitás fokozódása jellemzi. A kulturális szférában növekszik a racionalitás és a szekularizáció, megnövekszik a tudás és az iskoláztatás, amely a hírközlés révén is beivódik a társadalomba. A pszichológiai mezőben a döntő mozzanat a lojalitások és identifikációk kiterjedése a kis közvetlen csoportokról (család, klán, falu) a nagyobb személytelen kollektívumokra, mint az osztály vagy a nemzet. A felsorolt területek szociális-demográfiai és strukturális aspektusokban foglalhatóak összsze (Flora, 1974. 39. o.).

C. A gazdasági modernizáció elméletei

A gazdasági modernizáció elméletei nem teljesen újkeletűek, a gazdasági növekedés első modelljeit a 19. században List, Hildebrand, Schmoller, Sombart neve által fémjelzett német közgazdaságtani iskola dolgozta ki. Ezt a kezdeményezést azután az 50-es évek végén az angolszász tudomány elevenítette fel. W. Rostownak, az újabb gazdasági fázismodellek legismertebb teoretikusának 1960-ban megjelent elmélete azonnal a figyelem középpontjába került és maga köré vonzotta az újkorra vonatkozó eladdig szétszórt szociológiai kutatásokat. Természettudományos metaforával élve a modernizáció elméleteinek sűrűsödési pontjává vált, ugyanis a gazdasági stádiumok elemzésén kívül

kísérletet tesz bizonyos politikai tendenciák felvázolására is. Elmélete ilyenformán egyetemes érvényességre tart igényt, az egyes fejlődési-növekedési szakaszokat nemcsak leírja, de magyarázza és kauzálisan össze is kapcsolja. Ennek érdekében a stádiumok elméletét összeköti egy dinamikus termelési elmélettel.

A gazdasági növekedés 5 stádiumát különíti el:

a) A tradicionális társadalom, amelyet Rostow metaforikusan "Newton előttinek" nevez, mivel Newton az a szimbolikus határkő, amelytől kezdve a rendszeres termelési műveletek története datálódik. A megelőző időszakot fatalisztikus, vallásba ágyazott világkép jellemzi, amelyben alacsony a termelés szintje, mert hiányzik a modern tudomány és technológia, a népességnövekedéshez viszonyított beruházási ráta igen alacsony, s a termelés döntően az agrárszakmában folyik. A társadalmat a vidéki elitek uralják, felépítése családi vagy törzsi rendszerű, mobilitása elenyésző.

b) A "take — off" vagy áttörés feltételeinek megteremtése centralizált nemzetállamok rendszerében megy végbe, amelyek kitágítják a piacot. A gazdaság és a politika súlypontja lassan a primer szektorról a szekunder és tercier szektorra tolódik. A beruházási ráta meghaladja a népességnövekedés ütemét. Központi jelentősége van a mezőgazdasági szektor termelékenysége növekedésének, amely lehetővé teszi a népesség, urbanizáció, külkereskedelem, ipari termékek iránti kereslet, beruházási eszközök, adók növekedését. A megváltozott gazdasági kvantitások szükségessé teszik a szocioökonómia infrastruktúra (szállítási, kommunikációs, oktatási, jogrendszer) kiépítését, amelyben az állam, ill. a politikai elit oroszlánrészt vállal. Ideológiai szinten növekszik a nacionalizmus, megváltoznak az értékek és attitűdök, az öröklött funkciókat szerzett, specializált funkciók veszik át, új természetértelmezés váltja fel a fatalisztikus világképet.

c) A "take — off" periódusa a megelőző korszak változásainak és egy speciális impulzusnak — pl. politikai forradalom, technológiai innováció vagy nemzetközi konstelláció — az eredője. A "take — off" elengedhetetlen előfeltételei, hogy a beruházási ráta meghaladja a nemzeti jövedelem 10%-át; hogy egy vagy több iparágban magasba szökjön a növekedési ráta és az nagymértékben visszahasson a többi gazdasági, valamint a technológiai szférára; hogy kifejlődjön egy olyan szociális, politikai keret, amely vagy támogatja a növekedés hajtóerőit, vagy maga is ennek hajtóerőjeként működik. A "take — off" ezért nemcsak ipari, hanem szociális forradalom is. Ez a két központi momentum szükségessé teszi a financiális eszközök mobilizációját és egy innovatív gazdasági elit képződését.

d) Az érettség időszakában a társadalom nagyobbrészt felfedi a technológiai lehetőségeket, és az egyre erősebb differenciálódás folyamán új szektorok (acélipar, elektroipar, vegyipar) veszik át a vezető ágazat szerepét. Az érettség kiteljesedése elsősorban a technológiai érettségtől és a reáljövedelmek növekedésétől és arányos elosztásuktól függ. A periódust kézzelfogható szociális változások jellemzik: a munkásság összetétele, reáljövedelme, képességei és beállítódásai (urbanizáció, iskolázottság, politikai participáció) megváltoznak, a vállalkozók "kalandorokból" bürokratikus szervezetek menedzsereivé válnak; az indusztrializáció elveszti az első periódusra még jellemző lelkesedését és bűvöletét.

e) A tömegfogyasztás posztindusztriális szakaszában a társadalom szükségletei már nem a termelésre, hanem a fogyasztás és a legszélesebb értelemben vett jólét problémáira koncentrálódnak. A társadalmak három választási lehetőség elé kerülnek: vagy nemzeti hatalmi pozíciót célzó imperialista külpolitikát folytatnak (katonaállam), vagy jóléti államot rendeznek be, amely a progresszív adózás általi irányítás segítségével igazságos elosztást biztosít, nagymértékben részt vesz a szociális szolgáltatásokban, vagy a tartós fogyasztási cikkek és szolgáltatások nagyarányú tömegfogyasztására rendezkedik be (vö. Rostow, 1960).

A tulajdonképpeni modernizáció -- a "take -- off" -- a 2., 3., 4. szakaszban történik, s maga is 2 alfázisra oszlik a növekedést indukáló tényezők tekintetében. Amíg a "take -- off" előkészítésének időszakában a növekedést jórészt gazdaságon kívüli tényezők indukálják, addig a "take -- off" és az érettség periódusában a növekedés önfenntartóvá és viszonylag kiegyensúlyozottá válik. (A megelőző korszakot a növekedés-hanyatlás malthusi ciklusai jellemzik.) Az egyes szakaszok magukban azonban nem magyarázzák a fejlődést, és egymástól nehezen elhatárolhatóak.

Mivel Rostow-t különösen az empirikus kutatások felől sok kritika érte, a szerző elméletét a szektoranalízisre épülő "dinamikus termelési elmélettel" egészítette ki, amely szerint minden növekedési stádiumban van egy vagy több "vezető szektor", amelynek szerepe növekedési rátájában, gazdasági pozíciójában, mindenekelőtt azonban a többi szektorra való serkentő hatásában nyilvánul meg. Az egyes szektorok növekedése idővel csökken, míg végül vezető helyüket másiknak kénytelenek átadni. Eszerint a fejlődés mindig új vezető szektorok sorozataként elemezhető, az egyes stádiumok pedig egy-egy főszektor felemelkedéseként és hanyatlásaként értelmezhetőek. Ez az elmélet empirikus anyag hiányában legfeljebb a növekedés okaira vonatkozó kérdést pontosítja, de meg nem válaszolja.

A modernizáció ökonómiai elméletei úgy vélik, a szociális fejlődés előfeltételezte gazdasági növekedés elsődleges kiváltója a technikai haladás. A technikai haladás — mint független változó — az ipari termelékenység növekedésén mérhető és a növekvő fogyasztás létrehozta szerkezetváltozásokon keresztül a növekvő termelésnek megfelelő strukturális változásokat eredményez. Az egyes szektorok különböző termelékenysége miatt a dolgozó népesség a primer szektorból a szekunder, végül mindkettőből a tercier szektorba áramlik. A modernizáció a tradicionalitás labilis, a hiányos agrártermelés következtében válságoktól fenyegetett stabilitása felől — amelyet az alacsony és ingadozó produktivitás, a dolgozó népesség megoszlásának állandósága, az életmód csigalassúságú változása jellemez — a modernitás tercier faktor, vagyis a nyilvános szolgáltatások által definiált társadalmak felé mozog, amelyben mintegy magasabb szinten helyreáll az egyensúly, leáll a népesség átrendeződése, megszűnik a proletarizálódás és a pauperizálódás, tudományos irányítási módszerek biztosítják a termelés és fogyasztás harmóniáját. Míg a tradicionális társadalom válságait politikai, demográfiai vagy klimatikus okok előidézte mezőgazdasági alultermelés okozta, amely ismert módon felhajtotta az árakat, profitokat, járadékokat és legsüllyesztette az életszínvonalat, addig az indusztriális társadalom instabilitása a technikai haladás irányíthatatlanságából és kiszámíthatatlanságából következik, ami maga után vonja a termelés, foglalkoztatottság, árak fogyasztás, bevételek, adók, kereskedelmi tényezők és az életszínvonal bizonytalanságát. Vagyis az átmenet időszakának válságait a szekunder szektorbeli túltermelés váltja ki, amely a tradicionális válsággal ellentétben leszorítja az árakat, járadékokat, profitokat, munkanélküliséget szül. Míg a tradicionális válságok megtizedelik a népességet, az "átmenet válságai" idején a mortalitási ráták változatlanok maradnak. Az instabilitás másik tényezője a népesség átrendeződése és a mobilizáció szülte anomia: mivel a morális-intellektuális fejlődés nem követi azonnal a gyors gazdasági változásokat, a tömegek hagyományos kötöttségekből való kiszabadulása eleinte morális dezorientációkat okoz. Ez részben magyarázza a politikai válságokat is. (Vö. J. Fourantie, 1963. 265—272. o.)

D. Szociális mobilizáció — kulturális paradigmaváltás

A szociális kulturális szférában a modernizáció folyamán végbemenő döntő változások szorosan egybefonódnak az előbbiekben tárgyalt ökonómiai és politikai változásokkal, azokkal kölcsönhatásban állnak. Olyan átfogó változási

folyamat ez, amely széttöri a tradicionalizmus kereteit és a társadalmasodás és viselkedés új formáit juttatja érvényre.

A szociális-kulturális szféra mennyiségi, demográfiai aspektusai lényegesen több és verifikálhatóbb kijelentést tesznek lehetővé, mint a csak ún. "soft-indicator"-okkal körülírható strukturális és érdekaspektusok. Az empirikus kutatásokkal igazolható trendkijelentések ezért főként a demográfia területére vonatkoznak, de nem foglalhatóak elméleti keretbe, mivel a népesség változását csupán csak leírják, de magyarázóértékük igen alacsony. A modernizáció számukra a népességnövekedés felgyorsulásában nyilvánul meg, mely közvetlenül és mélyen befolyásolja a családszerkezetet, a nemzedékek életciklusait és a társadalom életkor szerinti megoszlását. A gyors népességnövekedés a modern gazdasági növekedés egyik elengedhetetlen előfeltétele és mutatója is. 1750 körül a világ népessége 750 millió volt, ami 1950-re, tehát 200 év alatt 2,5 milliárdra, vagyis több mint háromszorosára növekedett. A növekedés 1000 és 1750 között 200 évenként 30% volt. Európa növekedési rátája 1750-től 1930-ig messze meghaladta Ázsia és Afrika egykorú növekedési rátáját. Ebből arra lehet következtetni, hogy a felgyorsult népességnövekedés a modernizáció kezdetén álló társadalmak jellemzője (P. Flora, 1974. 40. o.). A demográfusok a tradicionalitás és modernitás imaginárius végpontjai közötti periódust demográfiai átmenetként írják le, mint egy két egyensúlyi vagy inkább stagnációs pont közötti átmenetet. A kiindulópontot magas születésszám és ugyanakkor magas mortalitás jellemzi. A tradicionális társadalmak 1000 főre viszonyított születési száma 35-50, halálozási száma pedig 30-40, míg a modern társadalomban 25, illetve 15.

Ezt hivatott szemléltetni az S görbe. Ezen "a horizontális alsó vonalszakasz olyan helyzetet jelöl, amikor az össznépesség nem növekszik vagy csak igen lassan (...), mivel a születések száma megközelítőleg azonos a halálozások számával, s mindkettő igen nagy. Az ehhez a típushoz tartozó társadalmak népességének jelentős hányada fiatal, a várható átlagos élettartam rövid, és a generációk váltása rendkívül gyors." Erre következhet bizonyos körülmények között a gyors, átmeneti népességnövekedés, amely a tranzicionális, vagyis modernizálódó társadalmakat jellemzi. Ezt jelzi az S vertikális vonala, amelynek első fázisában csökken a halálozás, különösen a gyermekek és csecsemők mortalitása, a születések arányszáma pedig változatlan marad. A második fázisban a népességnövekedés üteme lassul, a középkorú és idősebb népesség részaránya azonban növekszik. A születésszám csökkenése miatt bekövetkező átmeneti népességcsökkenés után újabb egyensúlyállapot következik be, amelyet az S felső horizontális vonala szimbolizál: a népesség növekedé-

se kicsi, mind a születési, mind a halálozási ráta alacsony. "Ahogy más országok közelebb kerülnek a nyugati civilizációhoz, megfigyelhetjük, hogy a népesség fejlődése ott is ilyen (...) görbe szerint alakul." (D. Reismann, 1983. 65. o.)

A társadalmi modernizációnak geográfiai szinten a nemzetté válás alapvető feladatát kellett/kell megoldania, vagyis a közösségi szerkezetről a társadalmi szerkezetre való áttérést. Míg az előbbi olyan társadalmilag sztereotip viselkedésformák, nyelvi és gondolkodási szokások, tanulási folyamatok által elsajátított összessége, amely főként információkat "termel, szelektál és eloszt", addig a társadalmat mint olyat anyagi javak és szolgáltatások termelése és elosztása jellemzi. A nemzetiségi közösségek akkor és annyiban válnak nemzetekké, nemzetállamokká, amikor és amennyiben önálló hatalmi bázist és független államszervezetet teremtenek, amely csak a közösségre mint történelmileg kialakult nyelvi-kulturális egységre építhető. A társadalmi mobilizáció a közösségek esetében egyéni, nemzetiségi, kulturális szinten az asszimiláció vagy a disszimiláció kérdését veti fel, amennyiben gazdasági, szociális, politikai kapcsolatok felerősödésével, a kommunikáció kiterjedésével széttöri a partikuláris-parokiális kollektívumokat, szerepeket és egy regionális népesség esetében a közös tapasztalatokat helyezi a különbségek tudata elé. Az össznépességhez viszonyítva a mobilizált és asszimilált népesség aránya az uralkodó nemzeti elit erejét demonstrálja, a mobilizált és disszimiláns népesség aránya az irredenta mozgalmak valószínűségét és intenzitását jelzi, az úgy asszimilált, mint disszimilált nem-mobilizáltak aránya a domináns kulturális elem hosszú távú potenciáját szemlélteti. (Vö. K. Deutsch, 1969.) Vagyis — mint a kelet-közép-európai fejlődés is jól példázza — a társadalmi modernizáció regionális szinten annál nagyobb megrázkódtatásokkal jár, minél kevésbé fedi egymást közösség és nemzet.

A modernizáció folyamán megnövekszik a társadalomban a horizontális és vertikális mobilitás, döntő jelentőségű lesz az urbanizáció, megváltozik a foglalkozási struktúra, megjelennek a modern életforma szimbólumai, elterjed az iskoláztatás és a tömegkommunikáció, széles tömegek vesznek részt a piaci viszonyok közvetítette cseremechanizmusokban. A szociális modernizáció ezen részfolyamatai besorolhatóak a társadalmi újraelosztási folyamat tágabb rendszerébe, amely az anyagi javak újraelosztásán túl magában foglalja a szűkebb értelemben vett társadalmi mobilitást, vagyis a személyek és csoportok mobilitását, a társadalmi szerepek újraelosztását, valamint a társadalmi tagozódás átstrukturálódását. Ez utóbbit nevezzük a szélesebb értelemben

vett társadalmi mobilitásnak, mivel involválja az előzőekben említett redisztributív elemeket (I. Smelser, M. Lipset, 1966).

A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a modernizáció folyamán felerősödik az individuális mobilitás. Az individuumok társadalmi megítélésének kritériuma a viselkedés és teljesítmény lesz a korábbi születési státussal szemben. Az askriptív minőségek uralma alatt pedig a mobilitás inkább kollektív, mintsem egyéni (Smelser, Lipset, 1966. 9. o.). Másfelől a növekvő szociális differenciálódás fellazítja mind a társadalom merev szereprendszerét, mind az egyes szerepek közötti átjárást.

A modernizáció folyamán a gazdasági növekedés és a politikai változások a szerepek újraelosztásával és a rétegződés átstrukturálásával megváltoztatják a társadalom szélesebb értelemben vett, ún. strukturális mobilitását, vagyis új társadalmi struktúrát hoznak létre.

Az új szociális struktúra legfontosabb mutatója, hogy ún. "áteresztőképessége" megnövekszik a korábbiakhoz képest, vagyis megnövekszik a szűkebb értelemben vett szociális mobilitás, fellazulnak a státusbeli institucionalizált egyenlőtlenségek azon hierarchiái, amelyeket a szerep betöltésének módja és mikéntje határoz meg. Ennek kritériumait nevezzük státusjegynek: ilyen státusjegy a termelői, fogyasztói, informatív, szociális, kulturális, politikai és jogi státus. Egyúttal csökken a rétegzettség merevsége, amelyet a szociális státusok és szerepek nemzedékek közötti továbbadásának módja definiál. Az áteresztőképességet alapul véve bizonyos történelmi fejlődés látszik kimutathatónak, amely az áteresztőképesség folyamatos növekedését mutatja az egyre fejlettebb társadalmi alakulatokban. Az indiai kasztrendszerből kiindulva -- ahol az áteresztőképesség nulla, a nemzedékek közötti státuskorreláció egy és a státusjegyek korrelációja igen magas -- a rendi társadalomnak, valamint a kora kapitalizmus osztálytársadalmának modelljén keresztül jutunk a mai ipari kapitalizmusig, amelyben az áteresztőképesség 80%-ra növekszik, a generációk közötti státuskorreláció kb. 50%-kal csökken, és a státusjegyek korrelációja igen alacsony (K. Svalastoga, 1965).

A szociális struktúra megváltozása maga után vonja a személyiség struktúrájának a megváltozását, illetve helyesebben szólva a két folyamat kölcsönhatásban megy végbe. Ezt a folyamatot nevezhetjük az életstílus modernizációjának (vö. D. Lerner, 1958). A tradicionális stabilitás egyik fontos feltétele a tradicionális szociális struktúra, a merev hierarchia, az autoritás és vallás által definiált tradicionális személyiség, amelyet általában mint nem-kreatívat jellemeznek. Ismérvei: nem törekszik magas teljesítményekre, autonómiaigénye alacsony, viszont erősen igényli a függőséget, ezért cse-

lekvéseit a parancs--engedelmesség reláció döntően befolyásolja, magatartásában és gondolkodásában azonosul vonatkoztatási csoportjával, a külvilágot mint véletlen erők játékát, mint sorsot érzékeli, a felmerülő problémákra első reakciója a félelem. Mind a környezet, mind a struktúra az autoriter személyiséget részesítette előnyben. A tradicionális társadalmakban hiányzik a város és vidék közötti állandó munkamegosztás, mivel hiányoznak az ennek létrehozásához elengedhetetlen szükségletek. Mivel a döntések már jobbára ismert döntéshelyzetekre vonatkoznak, a döntéshozók látóköre is csak a helyi ügyekig terjed. Így hiányoznak a közös transzperszonális doktrínákra és azok szimbólumrendszerére szóló igények. Mivel a tradicionális társadalmak rendkívül hosszú ideig egzisztáltak, az annak megfelelő személyiségjegyek rendszerének lebomlása rendkívül lassú folyamat (D. Lerner, 1958, megj.: Zapf, 365. o.).

Ezzel szemben a modern stabilitás elengedhetetlen feltétele a mobil személyiség, amely képes arra, hogy a környezet új aspektusaival nagymértékben azonosuljon és olyan új követelményeknek is eleget tegyen, amelyek nem felelnek meg, sőt gyakran ellentmondanak korábbi tapasztalatainak. Ezt a viszonyulást egyfelől a projekció -- amely azzal segíti az azonosulást, hogy a tárgynak az én által nagyrabecsült jellegeket tulajdonít --, másfelől az introjekció -- amely elmélyíti az azonosulást, amikor a tárgynak az én által kívánatosnak vélt jellegeket tulajdonít -- teszi lehetővé. A projekció és introjekció együttesen adja azt a tulajdonságot, amely a mobil személyiség valamennyi jegyét magában foglalja. Ez az empátia, amely lehetővé teszi a személyiség eligazodását egy folyamatosan változó világban. Ez a modern személyiségjegy hosszú történelmi folyamat eredménye, a nyugati államokban a 19. század, keleten a 20. század az elsajátítás periódusa. Az empátia csak a modern társadalmak sajátja, amelyekben létrejött az új életstílus institucionális rendszere, az urbánus-indusztriális gazdasági szerkezet, az általános iskoláztatás és a politikai participáción alapuló, széles tömegek konszenzusára épülő politikai rendszer, annak másodlagos képződményeivel egyetemben: a tömegkommunikáció, a pénz- és piacszervezet, amelyet a résztvevők konkurenciája mozgat, a véleményalkotás és csere lehetősége, valamint a tágabb értelemben a szervezkedési szabadság. Az interdependens szektorok működéséhez elengedhetetlen az általános participáció, amely olyan személyiségtípust feltételez, amely rendkívül alkalmazkodóképes és horizontját olyan mértékben képes kitágítani, hogy személyes értékei végső soron a köz problémáira reflektálnak. Ezt nevezhetjük pszichikus mobilitásnak (Lerner, 1958, megj.: Zapf, 365. o.). Elfogadva a behaviorista szociálpszichológia elméle-

tét — miszerint a társadalom szabályozott egyéni interakciók összegeként, vagyis viselkedési rendszerként értendő, ahol is az egyének magatartása egészében megfelel egy szociális szabályrendszernek, másként szólva a társadalom szociális struktúrája mint az egyének kontextuális személyiségjegyeinek összege fogható fel —, az empátia mint generális személyiségjegy alkalmas lehet egy társadalom modernizáltsági szintjének mérésére (D. Lerner, 1966. 57. o.).

Társadalmi típus	Személyiségjegyek			
	írni-olvasni tudás	városi lakos	részvétel a tömegkommunikációban	empátia
modern	+	+	+	+
tran-A	-	+	+	+
zicio-B	-	-	+	+
nális-C	-	-	-	+
tradicionális	-	-	-	-

Ebből kiindulva építi fel Lerner a modernitás kommunikációelméleti modelljét, arra alapozva, hogy a "társadalom kommunikációs rendszere közvetíti, gátolja vagy segíti a változások szétterjedését a társadalomban". Az információs csatornák oly sok ponton érintkeznek a hatalom, a gazdaság és a státusok elosztási rendszerével, hogy olyan szoros szövedékű rendszer kialakulásával számolhatunk, amelyben egyetlen szektor institucionális változását rendszerint a többi szektorban lezajló determinált változások követik (D. Lerner, megj.: Zapf, 366. o.).

A modernizáció két imaginárius végpontját két kommunikációs rendszer határozza meg. Az érzékeltetésükre képzett skálák megmutatják egy-egy társadalmi struktúra és a személyiség modernizáltságát. A két rendszer egyike a szóbeli, másika a közvetített nyilvános kommunikáció, amelyeket a forrás, tartalom, publikum és csatorna konstans tényezői írnak körül.

	Szóbeli kommunikáció	Közvetített rendszerek
CSATORNA	személyes kontaktusok	közvetett adások
PUBLIKUM	primer csoportok	heterogén tömeg
FORRÁS	kötelező szabályok szerint deskriptív hírek	
TARTALOM	magasrangúaktól függ	professzionális közvetítőktől függ

A változás folyamatai a szóbeli kommunikáció felől a mediális rendszerek felé mutatnak, a változás foka szignifikáns korrelációból áll a rendszer többi kulcsfaktorának változásaival. Mindez mint "másodlagos trend" egy kom-

munikációs világforradalomhoz vezet. Előbbiekből következik, hogy a kommunikációs rendszer egyszerre hordozója és mutatója a társadalmi modernizációnak, amely szoros összefüggésben áll a szociális és politikai szférával:

Szektor	Szóbeli kommunikáció	Közvetített kommunikáció
Szocio-ökonómiai	vidéki népesség	urbánus népesség
Kulturális	analfabétizmus	általános iskoláztatás
Politikai	kinevezés-születési rendszer	választási rendszer

Lerner értelmezésében létezik az urbanizáltságnak egy minimuma és egy optimuma, amely két végpont között az iskoláztatás közvetlen összefüggésben a városi népesség növekedésével folyamatosan szélesedik, azok az államok, amelyek a kritikus minimum alatt vannak az urbanizáció tekintetében, döntően írástudatlan népességgel rendelkeznek, amelyek pedig átlépték az optimum határát, alig ismerik az analfabétizmust (Lerner, 1958, megj.: Zapf, 367. o.).

A politikai participáción alapuló társadalmak fejlődése — legalábbis Európában — 4 fázisból álló strukturális szekvenciát mutat: Az első a városiasodás, amely miközben összefoglalja mindazon tevékenységek komplexumát, amelyek a modern gazdaságot jellemzik, megteremti a modern ipar kibontakozási lehetőségeit. Ezen szükségletekből ered az elemi iskoláztatás, amely a mobilizáció tengelye, majd a tömegmédiák kiszélesedése, illetve kialakulása. Ez az összefüggés képezi az összes többi participatív intézmény alapját. Az elemi iskoláztatás és a tömegkommunikáció voltaképpen egy kommunikációs piac kínálati és keresleti tényezői. A szélesedő kommunikáció közvetíti az empatikus magatartást. A fenti bázison épül fel a negyedik fázis, amely intézményes formában teszi lehetővé a gazdaságban, társadalmi és politikai döntésekben való részvételt (Lerner, 1966. 64. o.). Hierarchizálva a tényezőket, a kommunikáció mennyiségi és minőségi jellemzőinek megváltozása megváltoztatja a szocializációs mintákat és ezen keresztül az érdekartikuláció módját és ezzel a politikai csoportok társadalmi bázisát. Ez utóbbi kettő megváltoztatja az érdekek aggregációját, amely természetszerűleg tovább módosítja a kommunikációs módozatokat. Ennek a cirkuláris folyamatnak zavartalan működése kommunikációs, szocializációs és institucionalizációs folyamatok kiegyensúlyozott növekedését eredményezi.

A tranzicionális periódusban jelentkező instabilitás, anómia a különböző modernizációs folyamatok kiegyensúlyozatlanságából adódik. Az individuális instabilitás mint a személyiség és a szociálstruktúra kiegyensúlyozatlan változásainak terméke, végső soron abból adódik, hogy a pszichikus mobilitás

vagy megelőzi a struktúra fejlettségét, vagy elmarad mögötte. Voltaképpen az egyéni instabilitás az össztársadalmi instabilitás forrása is, amely a tradicionális, tranzicionális, modern személyiségtípusok közötti diszkrepancia eredménye. Másrészt az össztársadalmi instabilitás abból a fáziseltolódásból következik, amely a társadalmi struktúra egyes szektorai között keletkezik. Ezek közül legfontosabb a "túlurbanizálódás", amely olyan mértékű mobilizációt és a tömegmédiák olyan elterjedését jelenti, amely nem felel meg a relatíve visszamaradott gazdasági szerkezetnek. Ez kiváltja az egyén szintjén a "növekvő elvárások forradalmát", amire a "növekvő frusztráció forradalma" következik. (Vö.: Lerner, 1966; uő, 1968.) Előfordulhat, hogy a modernizáció a kommunikációs szektor megugrása következtében indul be. Ez esetben az így kiváltott egyéni, pszichikus mobilitás aránytalanul megelőzi a szocializációs és institucionalizációs mechanizmusokat. Ebből következik, hogy az össztársadalmi mobilitás egyrészről a szociális mobilizáció és a gazdasági fejlettség, valamint az institucionális stabilitás és az individuális mobilitás arányainak, illetve egyensúlyának függvénye.

Ennek a kauzális összefüggésrendszernek egy továbbfejlesztett változatában a politikai stabilitást már nemcsak a társadalmi mobilizáció és a gazdasági fejlettség viszonya, más szóval az elvárások és kielégítési lehetőségeik növekedésének viszonya határozza meg, hanem a hagyományos társadalmi struktúra nyitottsága a vertikális mobilitással és a piacgazdasági tevékenységekkel szemben, valamint az, hogy mennyire képesek a hagyományos politikai intézmények alkalmazkodni a tömegek politikai participációira támasztott igényeihez (P. Huntington, 1968. 55. o.).

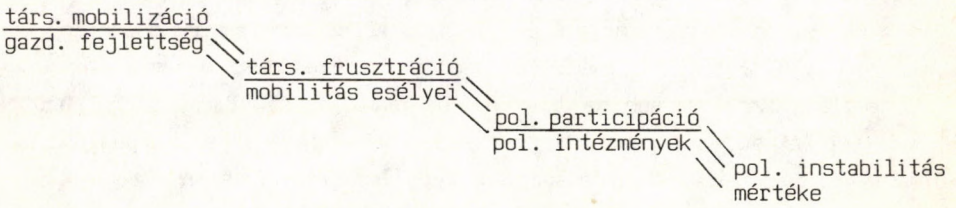

Természetesen pusztán mennyiségi tényezők is befolyásolhatják a modernizációt. Fel kell tételeznünk, hogy egy minimális népsűrűség nélkül a mobilizáció nem indulhat be. Gyakran viszont éppen a nagy népsűrűség akadályozza a felemelkedést, mivel a népesség aránytalanul nagy a mozgósítható tartalékhoz képest. Rendszerint a modernizáció kezdetén minél sűrűbben lakott egy terület, annál kevesebb az elemi iskolázottak száma és annál nehezebb az analfabétizmust visszaszorítani, hacsak nem kiemelkedően nagy az urbanizáltság.

Ugyancsak a mobilizáció ellen hat az alacsony egy főre jutó jövedelem, különösen ha a nemzeti jövedelem elosztásában nagy aránytalanságok mutatkoznak, ugyanis csak kevesen képesek fedezni a képzés költségeit (D. Lerner, 1958. 375. o.). Azokban az államokban, sőt régiókban, amelyekben a társadalmi mobilizáció és a gazdasági fejlődés aránytalanságai következtében eltávolodnak egymástól a legitim elvárások és az igények kielégíthetőségének lehetőségei, a társadalom minden szerveződési szintjén strukturális feszültségek lépnek fel. Szétválik az egyéni vagy kollektív tudatban az aktuális és a kívánatosnak tartott valóság, amelynek az egyén vagy csoport affektív résztvevője. Önmaga valóságos státusát az ideálisnak tartott státus jellemzőivel veti egybe. Az egyes státusok meghatározó jegyeit — település szerinti státust, képzettség szerinti státust, politikai státust, szocio-ökonómiai státust és a jövedelmet — nevezzük státuspozíciónak, amelyek egymáshoz való viszonya adja az ún. státuskonfigurációt. Ha ez a viszony teljes, kiegyensúlyozott és magas, az általános társadalmi értékek maximális elérhetőségéről beszélhetünk, viszont ha ezek a kritériumok hosszú távon nem teljesülnek, a strukturális feszültségek anómiává terebélyesednek és politikai nyugtalanságokba vagy autoriter konformitásba torkollhatnak.

Az individuális anómia rendszerint a túlurbanizáltság következtében mint a hiányos státuskonfiguráció és a magas elvárási szint eredője jelentkezik. Az egyén izolálódásában, kriminalitásban, mágikus cselekedetekben, magánmitológiák és fantáziavilágok teremtésében, karizmatikus vezérek iránti rajongásban manifesztálódik. Valószínűleg a kommunikációs forradalom következtében, teljes, de kiegyensúlyozatlan státuskonfiguráció és erősen hierarchizált elvárások eredőjeként jelentkezik a kollektív anómia, amely a társadalom megfelelő konzisztenciája és bizonyos külső körülmények esetén nacionalizmusban nyilvánulhat meg. Ha azonban nem kielégítő a társadalom konzisztenciája, nevezetesen ha túl éles az uralkodó és középosztály közötti versengés, akkor ez inkább baloldali ideológiák felé tereli az egyént. Az intézményi rendszer aránytalanságaiból, egy vagy több intézménynek — közoktatás, politikai szervezet, gazdasági vagy foglalkoztatási szerkezet — a társadalom egészéhez viszonyított aránytalan túlfejlettségéből interinstitucionális anómia keletkezhet. Ennek következtében az institucionális struktúra egyes elemei túlzott specializáltságuk folytán elszigetelődnek, a státuspozíciók valamelyike döntő hangsúlyt kap. Ez rendszerint olyan institucionális ideológiák kitermelődését hozza magával, amelyek ezt az izoláltságot igazolni hivatottak. (Vö. P. Heintz, 1969.) Az anómiák a történelmi, politikai viszonyoktól függően különféle politikai magatartásokat, stratégiákat

hívnak életre, amelyek dominanciája sokszor hosszú távra is meghatározhatja egy-egy terület történelmi sorsát. Ezek tárgyalására a politikai modernizáció kapcsán térünk ki.

E. A politikai modernizáció elméletei

A politikai modernizáció elmélete szerint a tranzicionális társadalom instabilitása elsősorban a város—falu viszony megváltozásának, vagyis az urbanizáció és az urbánus életforma dominánssá válásának köszönhető. A városban centralizálódik az újfajta gazdaság, amely létrehozza az új társadalmi tagozódást, az annak megfelelő új kulturális és tanulási mintákat, s ezzel elmélyül a vidék és a város közötti tradicionális szakadék. A városiasodás egyben újabb terheket is ró a vidéki agrárnépességre, amelynek városellenessége egészen szélsőséges megnyilvánulásokban mutatkozhat meg. A város—falu ellentétet hivatott áthidalni a modernizált politikai rendszer, amelyet az uralmi rend racionalizálása, vagyis nemzeti-szekuláris instanciák kiépítése, az új feladatok ellátására új struktúrák kialakítása, végül a politikai participáció majd minden szociális csoportra való kiterjesztése jellemez. Mindez új stabilitás körvonalait rajzolja meg a politikai szférában.

A falu—város viszonylatát szem előtt tartva Huntington a modernizációs folyamat 6 fázisát különbözteti meg: 1. Tradicionális stabilitás, amelyben a vidék, nevezetesen az agrár-elitek uralják a városi kultúrát is, a parasztok pedig passzív szerepet játszanak. 2. A modernizáció kezdete, amikor is az agrár-elitek uralma még stabil a vidék felett, de azt a városban az időközben kialakult középréteg már kérdésessé teszi. 3. A társadalomban továbbra is a vidék a meghatározó, de a városok befolyásolják már a politikát, szélsőséges esetekben megfosztják hatalmuktól a vidéki elitet. 4. Fordulópontot jelent a politikai participáció szempontjából, hogy a vidéki elitek csak úgy képesek meggátolni a városi középosztályok áttörését, hogy mozgósítják a parasztságot a feudális rendszer érdekében, azonban ez könnyen a parasztság lázadásává fajulhat, amely széttöri a régi politikai struktúrákat. Jóllehet a vidék továbbra is döntő befolyással bír a várossal szemben, ez a viszony azonban már instabil. Hogy az adott ország milyen mértékben forradalmasodik, elsősorban attól függ, melyik réteggel köt szövetséget a parasztság. Ha a középréteggel, akkor forradalmi átalakulás várható. 5. A középosztályok növekedésnek indulnak és konzervatívabbakká válnak, kialakul a munkásosztály és a városok kezébe kerül a vezetés, tőlük függ ezentúl az államrend stabilitása, erre a vidék fundamentalista szociális mozgalmakkal válaszol, ame-

lyeket az urbánus hatalom idővel konszolidál, a parasztságot pedig a modernizáció irányába ható reformokra kényszeríti. 6. Létrejön a modern stabilitás állapota, amelyben a vidék akceptálja az urbánus dominanciát és magáévá teszi az urbánus értékeket (Huntington, 1968. 76. o.).

Eszerint a városok nyugtalansága, amely mögött mindig a középosztály nembürokratikus, nem kommerciális része áll, félreérthetetlen jele a modernizálódásnak. Ezen kívül összefüggés, ideális esetben egyensúly áll fenn egy szociális rendszer institucionalizáltsági foka — szervezeteinek és folyamatainak alkalmazkodóképessége, illetve komplexitása, valamint autonómiája és koherenciája — és a politikai participáció foka között, azonban az a modernizáció folyamán újra és újra veszélybe kerül. A kettő viszonyának változásai egy-egy történelmi korszak politikai formáit írják körül, amelyek az alacsony institucionális-participációs szintnek megfelelő arisztokratikus-oligarchikus-bürokrata uralomtól a magas institucionális szinttel bíró tömegtársadalmak participatív politikai rendszere felé mutatnak (Huntington, 1968. 79. o.).

A politikai fejlődés stádiumelmélete körül Organski (1967) és Black (1967) stádiumelméletei a legjellegzetesebbek és legkimunkáltabbak. Egyaránt 4 stádiumban határozzák meg a modernizáció menetét, különbségük leginkább abban áll, hogy Organski a politika fogalmát leszűkíti a kormányzati funkciókra, Black viszont kiterjeszti a szociális és kulturális szféra bizonyos elemeire is.

Organski szerint az "eredeti egyesítés" időszakában az elsődleges kormányzati funkció a nemzeti egység megteremtése, amelyhez elengedhetetlen a központi hatalmi apparátus megteremtése, amely kiterjeszti az államhatalmat a territórium perifériáira és befolyása alá vonja a társadalom politikai és kulturális elemeit, ezen keresztül megteremti a nemzeti piacot, illetve a nemzeti tudatot. Az "indusztrializálás politikájának kormányzatai" közvetve vagy közvetlenül elősegítik a gazdasági növekedést, visszaszorítván a fogyasztást támogatják a tőkeakkumulációt és az urbanizációt. Mindennek azonban az a feltétele, hogy a tradicionális elitek kezéből a hatalom a modernizatív elitek kezébe menjen át, amelyek a történelmi tapasztalat szerint eleddig háromféle, polgári, sztálinista és fasiszta típusba sorolódtak. A "nemzeti jóléti politika" kormányzatainak elsődlegesen meg kell védelmeznie a lakosságot az indusztrializáció negatív hatásaitól, ezért irányítása alá kell vonnia a gazdasági növekedést, és az alulprivilegizált rétegek támogatásával növelnie kell az életszínvonalat. Az érett ipari államok eme politikai törekvése független a tömegdemokrácia rendszerének fejlettségétől. Az

"anyagi javak feleslegének" szakaszában a politika feladata, hogy elősegítse az automatizáláshoz való alkalmazkodást, és a gazdasági hatalom koncentrációját ésszerű keretek között tartsa. Az automatizált ipar biztos külpiacokat igényel, s így a nemzeti állam kereteinek lazulását, később talán felbomlását eredményezi. Egyelőre azonban csak az USA és néhány európai és brit nemzetközösségbeli állam jutott e korszak kezdetéhez. Black periodizációja néhány ponton pontosítja Organski meghatározásait, és némileg ki is bővíti őket: az "eredeti egységesítés" szakaszában modernizáló elitek veszik át a hatalmat, amely rendszerint külső vagy belső eredetű erőszakos vagy vérmentes forradalmakban nyilvánul meg, az agrárszektorok reformját hozza magával és relatíve hosszú életű konszenzust eredményez. Az "iparosítás" szakaszában az uralkodó elit kiszélesíti társadalmi bázisát, fokozódik a nacionalizmus, a gazdasági növekedés, s a dolgozó népesség átstrukturálódását, új tudományt és technológiát, az iskoláztatás minőségi és mennyiségi növekedését eredményezi. A befejező szakaszban, amelyet Black "össztársadalmi integrációnak" nevez, végleg felszámolódnak a lokális tradicionális kötöttségek, tökéletessé válik az élet bürokratikus irányítása, és növekszik az egyéni anómia, megerősödnek a középrétegek és a társadalmi státus arányba kerül a jövedelemmel. A modernizációra vonatkozóan teljessé válik a konszenzus.

A mélyreható kritikák hatására Rostow is kísérletet tett monolineáris ökonomizmusa meghaladására és növekedési stádiumait a politika elemzésével kötötte össze, megadva az egyes stádiumokban felmerülő politikai feladatokat és a lehetséges megoldásokat. Rostow szerint a politikának 3 alapvető problémával kell szembenéznie (Rostow, 1971. 12. o.). a) Az első a biztonság problémája, amely magában foglalja mind a társadalom területi integritásának biztosítását, mind a hatalom birtokosai által definiált nemzeti érdekek védelmét és érvényre juttatását. b) Azután biztosítania kell az adott társadalmi fejlettség és az adott társadalom helyzetéhez viszonyított legnagyobb jólétet és növekedést. c) Végül az alkotmányos rendnek szabályoznia kell a hatalmi pozíciók elfoglalását és biztosítását, valamint a hatalom gyakorlásának rendjét, s egyensúlyban kell tartania az egyéni szabadságot és a közhatalmi kényszert.

A politika ezen három feladatának teljesítése közben szükségképpen ellentmondások keletkeznek az egyes szférák között és az egyes szférákon belül is, ezért a politika a tartalékok mobilizálásának és irányításának "ökonómiai" problémájaként, vagyis input—output-modellként érthető meg (Rostow, 1971. 347. o.), amely magában foglalja a politikai rendszerek egyensúlyának

feltételeit is: politikai rendszerek akkor tekinthetők egyensúlyban lévőnek, ha a mozgósított tartalékok fedezik a felmerült költségeket, és ha a költségek nagysága és elosztása oly mértékben megfelel a felmerült problémáknak, hogy a jelentkező elégtelenség a fennálló alkotmányos rendszer keretében szüntethető meg. Rostow ezt a modellt stádiummodelljére vonatkoztatja abból a feltételezésből kiindulva, hogy a) a növekedési stádiumok meghatározott jóléti és törvényhozási problémákat hoznak felszínre és b) a modernizáció kezdetében és az egyes stádiumok elérésében mutatkozó különbségek maghatározzák az egyes államok közötti hatalmi viszonyokat és megrajzolják a nemzeti konfliktusok strukturális kereteit.

Stádiumelméletén jószerével alig változtatott, csupán annyit módosított, hogy behatóbban vizsgálja a "tradicionális társadalom stádiumát" és új stádiumot vezet be "az életminőség keresése" néven, amelyet továbbra is a privát és nyilvános közszolgáltatások dominanciája jellemez, de a súlypont a tartós fogyasztási cikkekről az orvosi ellátásra, a szociális jólétre, az építőművészetre, a szabadidő és idegenforgalmi "iparra" és az iskoláztatásra helyeződik át, ami mind a termelékenységre, mind a vállalkozói szervezetekre hatást gyakorol, amennyiben egyre szorosabban összefonódik a magánvállalkozás a közintézményekkel és az állami politikával. Az "életminőség keresése" a tőkepazarlás és a növekvő politikai mobilizáció következménye. Az ellátandó főfeladat a közrend fenntartása és a társadalmi igazságosság megvalósítása, miután az oktatási forradalom folyamán szóhoz jutnak a középosztálybeli fiatalok és az alulprivilegizált kisebbségek. Ebben a stádiumban háttérbe szorul ugyan a nemzeti biztonság problémája, de a demokratikus apparátusnak növekvő megterheléssel kell szembenéznie. Az új stádium egyúttal új össztársadalmi fejlődési szakaszt látszik bevezetni (Rostow, 1971. 253. o.).

Az elmélet homlokterében az alkotmányos rend, a jólét és növekedés tényezője áll: az iparosítás a szociális mobilitás növekedéséhez vezet, ami felerősíti a politikai részvételre való törekvést, amelynek először az ipari, majd a társadalmi középosztály, később az ipari munkásság ad hangot. Követeléseik a szabadság és választójogok, valamint a munkaadók és munkavállalók jogainak institucionalizálására vonatkoznak. A választójog kiterjesztésével kérdésessé válik a törvényhozás és a végrehajtói hatalom viszonya. Az iparosítás speciális kérdéseket vet fel, amelyek a szociális jogokra, főként a munkásosztály védelmére, a munka- és szerződési feltételekre, a közszolgáltatások kiterjesztésére és az irányítási rendszerre vonatkoznak. Az iparosítás ugyanakkor megkövetelte, hogy az állam a növekedést az infrastruktúra kiépítésével elősegítse. Ide tartozik az oktatási rendszer és a közvetlen

szubvenciók, az ipar és a mezőgazdaság eltérő érdekeinek védelme a nemzetközi konkurenciával szemben. Ez képezi az elmélet logikai alapstruktúráját. Rostow nyolc ország történeti komparatív elemzésével hasonlítja össze a specifikus megoldásokat és vonásokat, ezzel rámutat a gazdasági növekedés és politikai fejlődés közötti viszonylag szoros összefüggésekre, azonban az egyes államok különbségeit bizonyos stádiumokban nem tudja kellően szemléltetni, mivel hiányzik elméletéből a politikai rendszerek tipológiája (P. Flora, 1974. 82. o.).

Más elemzések a modernizáció egyetlen, időben körülírható problémakomplexumára koncentrálnak, nevezetesen a tradicionális agrárstruktúra lebomlására, amelynek meghatározott útjai érthetővé teszik a politikai fejlődések különbségeit (B. Moore, 1968. 429. o.). A hagyományos agrárstruktúra felbomlása részben a központi uralmi rendszer kiépítésének köszönhető, amelynek a költségeit a mezőgazdasággal téríttetik meg, részben pedig az árupiac kiszélesedésének, amely lebontja az önellátó naturálgazdálkodás kereteit és kiszolgáltatja a mezőgazdaságot a piac ingadozásainak. Ez a két tényező befolyásolja a földbirtokosok és a parasztok helyzetét. A földbirtokosok, akiknek pozícióját a gazdagodó polgárság és a kifejlődő állami bürokrácia egyaránt veszélyezteti, politikai státusukat rendi-parlamentáris mozgalmakkal, gazdasági helyzetüket a kereskedelembe való bekapcsolódással vagy az államhatalmi szerveken keresztül igyekeznek megerősíteni. A parasztságra nehezednek viszont a kiépülő bürokrácia növekvő költségei, a birtokos osztály növekvő és változó fogyasztói igényei és a piac labilitása is. Erre a kihívásra is széles spektrumon adódnak válaszok. A helyi körülményektől függően megerősödik a paraszti földbirtoklás és a parasztgazdaság bekapcsolódik a kereskedelem vérkeringésébe, vagy elűzik a parasztokat földjeikről, esetleg sikeres parasztforradalmak zajlanak le, de a parasztság többé-kevésbé mindig áldozatul esik a modernizáció hozta erőszakos szerkezetváltozásnak. Az agrárprobléma megoldásának tipikus módjai egyúttal a modernizáció tipikus útjai is: a liberális demokrácia, az autoriter vagy fasiszta rendszer, valamint a kommunizmus lenne a modernitás három lehetséges útja, amelyek egyúttal stádiumoknak is tekinthetők, ha a különböző utak eltérő történelmi feltételeit figyelembe vesszük (B. Moore, 1968. 414. o.).

Akár elfogadjuk ezt a tipizálást, akár nem, a modernizációban politikai rendszerek sokféleségével kell számolnunk, ami mélyrehatóbb elméleti magyarázatot igényel. A modernizálódó társadalmak politikai rendszereinek eleddig ismeretlen követelményeknek kell eleget tenniük, méghozzá olyan módon, hogy megőrizzék a társadalom viszonylagos stabilitását. Biztosítaniuk kell az

átmenetet az indusztriális piacgazdaságba és erre fel kell készíteniük a társadalmat. Meg kell felelniük a népességnövekedés állította követelményeknek, egyebek között az iskoláztatás, majd a tömegkommunikáció támasztotta igényeknek. Számolniuk kell a mezőgazdaságból való elvándorlás és az urbanizáció okozta feszültségekkel, és biztosítaniuk kell a nyelvi, kulturális, politikai asszimilációt. Ki kell egyensúlyozniuk a jövedelmi feszültségeket, illetve lépést kell tartaniuk a növekvő jövedelmekkel, végül szembe kell nézniük a növekvő politikai participáció igényével. Ezeket a kihívásokat mint indikátorokat alkalmazva egy viszonylag egyszerű modellhez jutunk, amely viszonylag pontosan kb. 90%-os biztonsággal prognosztizálja a politikai nyugtalanságokat. Ezek akkor valószínűsíthetőek, ha a népesség választási részvételének növekedési rátája és az alapiskoláztatás aránya meghaladja a mezőgazdaságból való elvándorlás és az urbanizáció arányait. Ugyanakkor a népesség jövedelemnövekménye 10% alatt marad (Deutsch, 1979).

Az a teória, amelyet a politikai fejlődés kríziselméletének nevezhetünk, a politika univerzális funkcióiból indul ki. Eszerint a modern politikai rendszereket az identitások politizálódása jellemzi, legitimációjuk teljesítményükön nyugszik, növekvő mértékben képesek mobilizálni és kihasználni a társadalom erőforrásait. Megfelelnek a növekvő politikai participáció és a szektorális integráció követelményeinek és maguk is szorgalmazzák azt.

A politikai modernizáció három alapfolyamatra vezethető vissza. a) A differenciálódás" a funkcionális specializációban és a funkcionális specifikálódásban nyilvánul meg, de egyszerre jelenti a differenciált szerepek és struktúrák integrációjának folyamatát is. b) Az egyenlőség követelménye az "állampolgár" szerepében, vagyis az egyetemes igényű jogrend és teljesítményt preferáló normák érvényre jutásában ismerhető fel. c) A politikai rendszer megnövekedett teljesítőképessége az integráció és alkalmazkodás, az innováció és ütőképesség, a döntéshozatal és végrehajtás racionális rendszerének bővülésében nyilvánul meg. E három folyamat természetesen ellentmondásos módon bontakozik ki. Előrehaladásukat a modernitás és tradicionalitás dialektikája jellemzi, amely a fejlődés egyes szakaszaiban különböző problémákat vet fel vagy válságok kialakulásához vezet mind össztársadalmi méretekben, mind a szűken vett politikai területeken, mint amilyenek a kormányzatok, elitek stb.

A modernizáció folyamán fellépő ellentmondások csökkenthetik a politikai rendszer legitimációs funkcióját, azaz azt a képességét, hogy a hatalomra és gyakorlására vonatkozó normákat alkosson, érvényre juttasson és megerősítsen. A szubjektív identitás és a fennálló társadalom hivatalos önmeghatá-

rozása közötti ellentétből adódik az identitás válsága. Eklatánsan példázza ezt az a történelmi folyamat, amelynek során az identitás fókusza a parókiális-professzionális-tradicionális elemekről a nemzeti mozzanatra tevődik át. Ugyanakkor a hatalom fennállásának, gyakorlásának és célkitűzéseinek transzcendens legitimációját az immanens legitimációk rendszere váltja fel. Az integráció funkciója a politikai rendszert mintegy összeköti a társadalommal, ez az összekötés azonban a modernizáció folyamán meglazulhat. Ekkor beszélünk integrációs válságról. A politikai döntésekben, a politikai vezetés megválasztásában, a politikai célkitűzések meghatározásában való részvételre egyre nagyobb tömegek tartanak igényt. Ennek megfelelően a társadalmi igények fokozódó mértékben politikai megfogalmazást nyernek. Ezeknek az igényeknek az institucionalizálását éles konfliktusok kísérik. Szélesebb értelemben az integrációs válság a differenciálódásból adódik, a kulturális és politikai szektorok közötti feszültségekből, amelyek saját identitástudat kialakulásával is ellenállnak az őket veszélyeztető centralizációnak. A redisztributív funkciókat szintén veszélyezteti a modernizáció. Kérdés, milyen mértékben képes a politikai rendszer mozgósítani a tartalékokat, fenntartani a közrendet és irányítani a kollektív feladatok végrehajtását. Ez esetben a politikai modernizáció azoknak a képességeknek a kialakítását jelenti, amelyek a fenti funkciók ellátásához szükségesek. Jelenti ugyanakkor a politikai ellenőrzés kiterjesztését a földrajzilag vagy szociológiailag perifériku s, izolált népességekre. Megnövekszik az uralkodó elitek organizatorikus, diplomáciai és gyakran technikai képessége. A javak konkrét elosztásának szerepében az állam jelentősége döntővé válhat (P. Flora, 1974. 89. o.). A politikai modernizáció és társadalmi mobilizáció során a felmerülő követelmények egymásnak ellentmondóak is lehetnek, ami folyamatosan strukturális feszültségeket is eredményez.

Ezek az anómikus feszültségek — mint már utaltunk rá — az egyes csoportokra vagy a társadalom döntő többségére jellemző politikai magatartásokat alakítanak ki, amelyek előre hajthatják vagy hátráltathatják a modernizációt. Ha a státuskonfiguráció nem teljes, illetve kiegyensúlyozott, éles nacionalizmussal és karizmatikus politikai mozgalmakkal számolhatunk, amelyek rendszerint egyúttal az alulfejlettség tünetei is. Rendszerint előrelendítik a modernizációt, akárcsak a baloldali mozgalmak, amelyekhez leginkább a városi munkásosztály teljes és kiegyensúlyozott státuskonfigurációval bíró csoportjai tartoznak.

Hátráltató tényezőként jelentkezik a munkásosztály autoritarizmusa, vagyis az a hajlam, hogy olyan szektorok legitimitását fogadják el, amelyekben

ugyan nagy az egyéni felemelkedés lehetősége, de amelyek a munkásságot mint osztályt teljesen kirekesztik. Ez egyet jelent az anómikus feszültségekkel terhes társadalmi helyzethez való alkalmazkodással. Hasonlóképpen gátolja a fejlődést az uralkodó osztály autoritarizmusa, amely abból a fenyegetettségből táplálkozik, amit a fejlett szektorok magas és kiegyensúlyozatlan státuskonfigurációi jelentenek számukra. Ilyenkor az uralkodó osztály megkísérli ezeket institucionális ideológiák segítségével elszigetelni vagy megvonni tőlük legitimációjukat.

A nemzetközi és szociális hierarchián belül is megvan a feszültségek átvitelének lehetősége. Az egyéni anómia bizonyos feltételek között átcsaphat kollektív vagyis institucionális anómiába. Az anomikus feszültségekből eredő politikai magatartások egymást kiolthatják vagy felerősíthetik. Itt különös figyelmet érdemel a nacionalizmus és a baloldali ideológiák egymáshoz való viszonya. Döntő azonban a fennálló politikai rendszer viszonyulása a jelentkező feszültségekhez. A demokratikus kormányzatok megengedik a strukturált politikai erőknek, hogy részt vegyenek politikai döntésekben, míg a forradalmi kormányzatok esetében ezek magukhoz ragadták a hatalmat és a feszültségeket az értékek homogenizálásával, kollektivista ideológiákkal stb. igyekeznek feloldani.

A kevéssé strukturált politikai erők karizmatikus vezetők piedesztálra állításával igyekeznek betölteni a hatalomban jelentkező űrt. Néhány tradicionális, arisztokratikus rendszer, főként Dél-Amerikában, mindmáig fenntartotta magát, és sikerült elkerülniük a politikai társadalmi forradalmat. Minden erejükkel igyekeznek elkerülni a mobilizációt, az azonban csak idegen hatalmak gazdasági imperializmusának köszönhetően sikerül. (Vö. P. Heintz, 1969.)

A politikai modernizáció konfliktuselmélete megkísérli meghatározni a fellépő konfliktusok tartalmát és a különféle érdekek egymáshoz való viszonyát az egyes nemzetek modernizációjában. A feszültségek egy territoriális és funkcionális tengelyű koordináta-rendszerben írhatók le (A-D-J-L-séma). A territoriális tengely egyik vége a nemzeti elitek és apparátusuk ellentétét jelképezi a regionális perifériákkal, nyelvi kisebbségekkel, kulturálisan fenyegetett csoportokkal, míg a másik vége az egyes elitek közötti szervezeti, ellenőrzési, célkitűzési kérdésekben fennálló, az egész rendszert érintő ellentéteket. A funkcionális tengely egyik végén a tartalékok mozgósítását, a termelést, a termékek elosztását és a gazdasági hasznot érintő konfliktusok, míg a másik végén az erkölcsi, ideológiai, filozófiai, vallási érdekkonfliktusok állnak. A nemzetállami fejlődés és az ipari forradalom

során az egyes államokban más-más konfliktusok kerülnek a politika homlokterébe és más-más csoportok konfrontálódnak vagy kötnek szövetséget. (Vö. T. Parsons, 1956.) Ezek a politikai csoportviszonyok erősen rányomják bélyegüket a modernség állapotába jutott nemzetek politikai arculatára.

F. Fejlődési paradigmák, tipológiák

A modernizáció folyamatának nemzetközi összehasonlítása egyértelműen bizonyítja a folyamat nem egységes, nem univerzális jellegét. A modernizáció kulcsmozzanata, hogy a 18. század végén Angliában és Franciaországban bekövetkezett gazdasági-politikai áttörés a világ minden más országát a relatív elmaradottság helyzetébe hozta és a világot centrumra és perifériára osztotta. Szűkebb értelemben tehát a modernizáció és társadalmi gazdasági technikái egyre gyorsabban és mélyebben behatolnak a periféria társadalmaiba.

Hogy ez milyen formában és mértékben megy végbe, az a befogadó társadalom struktúrájától, de igen nagy mértékben attól is függ, hogyan reagálnak a vezető rétegek az elmaradottságra és képesek-e az indusztrializálódás hiányzó hajtóerőit megfelelő módon pótolni, hatékony szubsztitúciós mechanizmusokat kialakítani és ezzel a felzárkózást elősegíteni. Az eredményes felzárkózás előfeltétele azonban, hogy a helyettesítő mechanizmusok szervesen illeszkedjenek a befogadó állam feltételeibe, történelmi örökségébe, hatalmi viszonyaiba. Ebben a folyamatban játszik kiemelkedő szerepet az állam, amely relatív autonómiája segítségével képes leküzdeni a modernizáció akadályait. Az ilyen állam megléte már önmagában a viszonylagos modernség jele (R. Bendix, 1966. 509. o.).

A viszonylagos elmaradottság helyzetében kivételes szerepet játszanak a képzett értelmiségiek, akik a fejlett társadalmak sajátosságainak ismeretében kidolgozhatják a felzárkózás stratégiáit. Ennek érdekében a periféria államai hatalmas oktatásügyi beruházásokba fognak, hogy "kitermeljék" a modernatív eliteket, amelyek gyakran eltérő stratégiák következtében szembekerülhetnek egymással és hatalmi harcokba bonyolódhatnak, fokozva az átmeneti periódus instabilitását (R. Bendix, 1966. 510. o.).

Az empirikus vizsgálatok a jelenlegi politikai rendszerek egész sor tipológiáját teszik lehetővé, aszerint, hogy ezek a rendszerek milyen módon oldják meg a modernizáció okozta problémákat és milyen kimenetelűek az egyes érdekcsoportok összeütközései.

A mérsékelt égövi centrumba sorolódnak a ma vezető tőkés államok, ideértve a Brit Nemzetközösséget és Skandináviát is.

Angliában a gyenge, decentralizált monarchia a földbirtokos nemesség befolyása alá kerül, fokozatosan növekszik a parlamentáris ellenőrzés. A nemesség egészen a 19. századig domináns marad, miközben erősen kommercializálódik és összeolvad a városi patriciátussal. A parasztságot elűzi birtokairól. Annak felső rétege kommercializálódik és betagolódik a politikailag egyre függetlenebb polgárságba. A modernizatív centrum kialakulását a nemesség és polgárság koalíciója jelenti a királyi bürokrácia ellen, ez a modernatív áttörés az 1640-es angol forradalomban nyilvánul meg. A koalíció belső ellentétei megakadályozzák a munkásosztály és parasztság mozgalmai elleni következetes fellépést.

Az USA történetéből hiányzik az abszolút monarchia, bürokráciája gyenge és decentralizált. Míg délen erősen kommercializált, gazdaságilag domináns ültetvényesek tartják kezükben a politikai hatalmat és rabszolgamunkából húznak hasznot, addig az egyre inkább kommercializálódó szabad farmerek Nyugat-Amerikája és az északkeleti ipari-kereskedő polgárság egyre inkább fölénybe kerül, mígnem szövetségre lépve az amerikai polgárháborúban, véghezviszik a modernizatív áttörést, és kiiktatják ezzel egy demokratikus politika lehetőségét.

A francia történelemben fontos szerepet játszott az erős abszolút monarchia és a hozzá kapcsolódó centralizált bürokrácia, amely ugyan megszünteti a nemesség politikai dominanciáját, de meghagyja feudális privilégiumait, így a nemesség létalapját továbbra is paraszti szolgáltatások jelentik, nem kényszerül gazdaságát kommercializálni. A parasztság, jóllehet fennmaradnak kötöttségei, megerősíti birtokjogát. A polgárság növekvő gazdasági súlya ellenére politikai jogokkal nem rendelkezik, csak közvetve, mivel a hivatalvásárlás révén részlegesen összeolvad a bürokráciával. Politikai befolyása érdekében 1789-ben megindítja a modernizációt megnyitó forradalmat.

A centrum államai fokozatosan, egymás után oldják meg a modernizáció szülte feladatokat és alakítják ki az új kapacitásokhoz (integráció--alkalmazkodás—participáció--redisztribúció) megfelelő strukturális és kulturális mintákat, amelyek oly mértékű rugalmasságot kölcsönöznek a társadalomnak, hogy nincs kitéve romboló rendszerváltozásoknak. Ez annak is köszönhető, hogy a modernizáció kapacitásai mintegy organikusan, külső beavatkozás, szándékoltság nélkül fejlődtek ki (G. A. Almond, 1979. 255. o.).

Ebből a paradigmából némileg kilóg Franciaország, amelyre a politikai instabilitás mindmáig rányomja bélyegét. Ez az instabilitás annak köszönhető, hogy a forradalom óta a francia politikát kettészeli a hagyományos re-

publikánus-antiklerikális baloldal és a hagyományos royalista, arisztokratikus, tradicionális-klerikális jobboldal ellentétén kívül a politikai participáció és szocio-ökonómiai redisztribúció körüli ellentét is. A halmozott ellentétek következtében hiányoznak a politikából a stabil többségek, helyettük a politikai középirányzatok heterogén koalíciói váltják egymást, amelyek szerkezetükből következően tehetetlenek. Innen adódnak a kormányszervezet és a nemzetközi porondon való mozgékonyság deficitjei. Mindez természetesen a demokratikus politika leértékelődéséhez vezet, ami a tömegek cezarizmusra, autoritarizmusra való hajlandóságát erősíti azzal a mozzanattal egyetemben, hogy a nemzeti konszenzus -- rendszerint átmenetileg -- csak nemzeti válságok idején, válságkormányok intézkedései nyomán jön létre (G. A. Almond, 1979. 213. o.). Franciaország átmenetet jelent abba a fejlődési paradigmába, amely az eurázsiai félperiférát foglalja magába.

A félperiférák paradigmájába sorolják a német, olasz, japán és az orosz--kínai fejlődési típusokat.

A német, illetve porosz abszolutizmusok olyan erősen hierarchizált, centralizált politikai rendszerek voltak, amelyeket elsősorban feudális vonásaik határoztak meg, és nélkülöztek mindenfajta parlamentáris demokratikus kontrollt. A keleti területeken döntő a junkerek gazdasági-politikai befolyása, később azonban függő helyzetbe kerülnek az állami bürokráciától és erősen kommercializálódnak, ennek következtében kerül bevezetésre a második jobbágyság rendszere. A polgárság gazdasági súlya korlátozott, politikai befolyással alig rendelkezik. 1848 félresikerült forradalma után az állami bürokrácia, a hadsereg és a birtokos nemesség koalíciója mintegy felülről kezdi meg a modernizációt.

A japán politikai rendszert a regionálisan centralizált bürokratikus apparátusok jellemezték, amelyek nem voltak parlamentáris kontrollnak alávetve. A főnemesség kiterjeszti politikai függetlenségét és fokozottan kommercializálódik. A nemesség alsóbb rétegei társadalmi rangja és gazdasági helyzete romlására részben a kereskedő rétegbe, részben a bürokráciába való asszimilálódással válaszol. A parasztság, miközben ragaszkodik a hagyományos falurendszerhez, feudális viszonyait bérlőviszonyokká alakítja. A kereskedő középrétegek rendelkeznek ugyan korlátozott gazdasági befolyással, de politikai befolyásuk és társadalmi státusuk igen alacsony. Az átütést a nagybirtokosok egy részének, az alsónemességnek és az udvari bürokráciának a koalíciója hajtja végre, ismét csak felülről.

Az olasz fejlődés a némettel mutat szoros rokonságot, a különbség csak az egyes szektorok különböző terheléséből adódik. Ebbe a típusba sorolódnak még

némi megszorításokkal Dél- és Kelet-közép-Európa államainak fragmentális társadalmai, amelyekben az egyház, hivatalnokság, tisztikar és földbirtok konzervatív-tradicionalista koalíciója a mobilizáció szükségletének ellenállva gyakorolja a hatalmat és csak korlátozott befolyást engedélyez a gazdasági és értelmiségi érdek-, illetve ideológiai csoportoknak. Ezen társadalmak mindegyike a nemzeti identitás és integráció, a politikai participáció és jóléti redisztribúció hiányainak következtében immobillá és instabillá váltak. Nagyjából egy időben, az utolsó 100 évben és szimultán módon zúdul rájuk az ipari, participációs, redisztribúciós és kommunikációs forradalom, amelyeket a centrum államai egymás után dolgoztak fel. A belső integráció feladatai egy időben jelentkeznek a nemzetközi integráció problémájával, olyan időszakban, amikor a centrum nagyhatalmai a korabeli perifériának csak igen csekély mozgásteret hagytak. Ebben a helyzetben kevéssé csodálható, ha ezek az államrendszerek szélsőséges mozgalmak prédájává válnak (G. A. Almond, 1979. 214. o.).

Az orosz centralizált cári államhatalom megvonja a politikai funkciókat a nagybirtokosoktól, akik azonban megerősítik feudális privilégiumaikat, de csak kevéssé kommercializálódnak. A hagyományos falurendszer fennmarad, a parasztság jobbágyi kötöttségei úgyszintén. A polgárság létszáma és befolyása elenyésző. A modernizáció centruma a parasztság és a pártapparátus koalíciója, amely felszámolja az állami bürokrácia, nagybirtok és polgárság koalícióját 1917-ben.

A modernizációt megelőző kínai állam, jóllehet erősen centralizált, mégis ki van téve a regionális centrifugális erőknek. A földbirtokosok a kínai viszonyok között szorosan összefonódnak a bürokráciával és kevéssé kommercializálódnak. A parasztság helyzetét a bérleti rendszer határozza meg, amit a bürokrácia garantál. A nagyszámú föld nélküli paraszt szolgáltatja a mezőgazdasági munkások túlkínálatát. A polgárság jelentősége mind számban, mind befolyásban kicsiny. A kínai polgárháborúban a kommunista pártapparátus szövetsége a parasztsággal, legyőzvén a birodalmi bürokrácia, földbirtok és polgárság koalícióját, megnyitja a modernizáció útját.

A forradalmi elitek vezette államrendszerek főként a belső integráció folyamatait erősítik és annak rendelik alá mind a participáció, mind a nemzetközi integráció feladatait. Ezt szolgálja a helyenként megfigyelhető expenzionista külpolitika is. Ezzel szemben az autoriter rendszerek, Japán, Németország és a cári Oroszország a nemzetközi integrációs kapacitásokra koncentrál. Ennek következtében háttérbe szorulnak a társadalmi problémák, a participáció és a redisztribúció (G. A. Almond, 1979. 220. o.).

Az utolsó paradigmát az "új államok", vagyis a fejlődő vagy alulfejlett világ országai képviselik, amelyek között találhatóak modernatív autoriter rendszerek, mint Ghana, Pakisztán és irányított demokráciák, mint India, Mexikó, Burma. Előbbiek relatíve primitív kapacitásokkal rendelkeznek csupán. Minden energiájukat latba kell vetniük, hogy felszámolják a lokális törzsi kultúrákat és létrehozzanak a modern államokéhoz hasonlatos nemzeti integrációt. Következésképpen a politikai participáció és redisztribúció háttérbe szorul az integráció követelményeivel szemben. Ezt szolgálja a gyakran jelentkező expanziós külpolitika is. Ezek az államok azonban minden erőfeszítésük ellenére a "négyszeres forradalommá" torlódott változások romboló hatásának következtében állandóan ki vannak téve a felbomlás veszélyének.

Az irányított demokráciák az esetek többségében rendelkeznek bizonyos kontinuus történelmi múlttal vagy annak nagyon is élő hagyományával, gyakran csorbítatlan államisággal, mint Latin-Amerika államai. Politikai rendszerük jellegzetességét éppen az adja, hogy párhuzamosan és kiegyensúlyozottan igyekszenek eleget tenni a nemzetközi és belső integráció, a politikai participáció és a jóléti redisztribúció négyes követelményének, bár az utóbbi kettő mint az integráció függvénye jelentkezik. Modernizatív centrumuk az állami bürokrácia és a vezető nagypárt elitjének koalíciója, amely alkotmányosan biztosítja a szervezkedési szabadságot, mégis inkább beszélhetünk kvázi-egypártrendszerről, amely csupán szimulálja a politikai pluralizmust, miközben hatalmas lépésekkel közeledik a fejlett ipari társadalmak felé.

A periféria társadalmainak közös jellemvonása, hogy bár különféle mértékben, relatíve modern struktúrák élnek együtt bennük, tradicionális vagy a modernség alacsonyabb szintjét képviselő formákkal, vagyis összstruktúrájuk heterogén és ez hosszú távon is így marad. Ezt a jelenséget nevezik a modernizáció elméletei parciális modernizációnak. A modernizáció harmonisztikus elmélete ezt az állapotot egy folyamat állomásának tekinti, amelynek keretében a modern struktúrák folyamatosan kiszorítják a tradicionálisakat. A centrum államai fejlődési mintájának megfelelően a tradicionális szerkezet azon elemei jutottak túlsúlyra és fejlődtek tovább, amelyek leginkább összeegyeztethetőek voltak a racionalizálódás és differenciálódás követelményeivel.

Azokban a társadalmakban, amelyekben a modern eszközök, szerepek, szervezetek a "modernizációs lökés" következtében "kívülről jött impulzusokként" jelentkeznek, ezek eltérő reakciókat váltanak ki. Ezek az államok belső szerkezetüktől és a modernizáció kezdetének időpontjától függően eltérő esélyekkel indulnak a modernizáció versenyében, modernizációjuk lehet sikeres,

de különösen a folyamat első szakaszában ki vannak téve a megtorpanásoknak vagy a kezdeti fejlődés összeomlásának. Ritkábban — az elméletek némely értelmezése ezt mutatja — a modernizáció kései fázisaiban is előfordulhat összeomlás, patalógiás fejlődés, amely stagnáláshoz, instabilitáshoz és megmerevedéshez vezet (S. N. Eisenstadt, 1964. 349. o.), ha a kedvezőtlen gazdasági körülmények, az érdekcsoportok harcai és az államhatalom impotenciája megakadályozza a társadalmi konszenzust.

A modernizáció sarkalatos problémája a gazdaságban a folyamatos növekedés biztosítása, a szociális szférában olyan intézményszerkezet kialakítása, amely a változásokat regulálni és végrehajtani tudja, ezenkívül kellőképpen képes érvényre juttatni az új institucionális ideológiákat. Ebben a folyamatban — mint már utaltunk rá — döntő szerepet játszik a központi politikai szervezet, amelynek birtokában a modernatív elitek kiépíthetik a modern törvényhozói, a végrehajtói és a helyi adminisztratív funkciókat. A modernizáció összeomlása mögött mindenkor az intézményi keret elégtelenségei húzódnak meg.

Általában igen széles a szakadék az egyes politikai csoportok és osztályok vagy kvázi osztályok között, ha az egyes csoportok igényei jóval meghaladják a felső szinteken az intézményi rendszer adta lehetőségeket, míg az alsóbb rétegek igényei alatta maradnak ezeknek. Ennek megfelelően az érdekek csak igen magas szinten vagy csak igen alacsony szinten artikulálódnak, mivel hiányoznak a társadalom középszintű institucionális keretei. Az államhatalom nem képes hatékonyan lokalizálni vagy elnyomni a jelentkező érdekeket, aspirációkat, a pártok nem tudnak úrrá lenni a frakcióharcokon.

Mivel volt gyarmati területekről van szó, gyakran hiányzik a kompetens bürokrácia is, így a politikai célok nem hierarchizálódnak kellőképpen, és egy kalap alá kerülnek a napi politikai döntésekkel.

A gazdaságban is űr tátong a modernizáció követelményei és a fennálló intézmények azon képessége között, hogy biztosítsák és elviseljék a folyamatos gazdasági növekedést. Gyakran a régi gazdasági keretek összeomlásának pillanatában az újak még csak embrionális állapotban vannak (S. N. Eisenstadt, 1964. 352. o.). A vezetők és vezetettek viszonyát neofeudális modellek — kvázi-katonai fegyelem, partikuláris paternalizmus — jellemezhetik, ami össztársadalmi aspektusból kettős lehetőséget rejteget. Vagy modern eszközök részben vagy egészen tradicionális célok érdekében kerülnek felhasználásra, vagy a tradíció elemeit állítják a modernizáció szolgálatába. Tapasztalat szerint a gazdaság technikai-szervezeti modernizációja váltja ki a legkevésbé a tradicionális struktúrák ellenállását. Ezt igazolják azok a kevéssé mo-

dernizált, de a centrummal szoros érintkezésben élő agrártársadalmak, amelyek sikerrel teremtették meg inkonzisztens struktúrák fennmaradásának és túlélésének lehetőségét (Rüschemeyer, 1979. 389. o.).

Az ilyen társadalmak szerkezetét tradicionális merevség jellemzi, a társadalmi csoportok zártak, a közöttük lévő mobilitás alacsony, míg a vertikális mobilitás és foglalkozásbeli migráció szintje magas lehet. A csoportok belső kohézióját nem asszociatív elvek, hanem tradicionális askripció biztosítja. Ennek megfelelően a modernizációhoz való alkalmazkodásuk pusztán adaptív, a szolidaritás és azonosulás mozzanatai nélkül. A hagyományosan agrárius alsó osztályok, azaz a falusi középosztályok bizonyos városi csoportokkal együtt társadalomképük és identitástudatuk rigiditása miatt passzív magatartást tanúsítanak a modernizációval szemben, és komoly ellenállást fejthetnek ki homogenitásának felbomlása ellen. Fennmaradásuk a tradicionális viszonyok konzerválódását jelenti a modern szerkezetben, amely sokszor bürokratizálódással válaszol a piaci viszonyok kihívásaira. Ha kialakulnak is a differenciált csoportok, de nem kapják meg az institucionalizációjukhoz szükséges feltételeket, nem tudnak majd hatékonyan működni, felbomlanak vagy bűnbakká válnak.

Általában ugyanilyen merev az elkülönülés a kormányzati adminisztráció instrumentális feladatokra orientált rendszerei és a bizonyos karizmával bíró vezetők (solidarity makers) által irányított spontán szociális szerveződések (asszociációk!) között is. Még ha a modernizáció ágensei birtokolják is a hatalmat, és ha elvben képesek is kiépíteni az adekvát adminisztratív, gazdasági rendszereket, és ha modern politikát tudnak is folytatni, hatalmuk funkciótlan marad, ha — mint sok esetben — nem sikerül megfelelő legitimációt kialakítaniuk, vagy a kialakított szimbólum- és orientációrendszer nem képes választ adni a modernizáció problémáira.

Ezt eredményezheti, ha olyan közös keretbe kerülnek tradicionális és modern kommunikációs rendszerek, amely nem biztosítja fúziójukat, így lehetetlenné teszi az információk megfelelő, azaz egységes feldolgozását és a nyilvánosság effektív viszonyát az új információkhoz. Így széles tömegek válhatnak a föld alatti propaganda közönségévé (Eisenstadt, 1964. 352. o.). A technikai szervezeti és normarendszer rendkívüli előrehaladására válaszul a tradicionális hit- és értékorientációk formálisan racionális eszmerendszerekké szerveződve új erőre kaphatnak és komoly ellenállást fejthetnek ki. Megjelennek a konzervatív ideológiák, amelyek a tradicionális viszonyok restaurációját tűzik zászlajukra, de bennük a tradicionális orientációk módosultak vagy nagyrészt átalakultak. Tartalmuk szerint a modernizáció keltette fe-

szültségekre vagy státusvesztésre válaszként a múltat letűnt aranykornak, a nemzeti dicsőség korszakának ábrázolják. Amennyiben egyáltalán hajlandóak elfogadni a változás lehetőségeit, elutasítják a kívülről származó mintákat, és a nemzeti fejlődés külön, egyedi útjaira teszik a hangsúlyt. A konzervatív ideológiák akadálytalanul fuzionálnak a hivatalos vallások ugyancsak tradícióorientált gondolatrendszereivel.

Különös figyelmet érdemel itt a szekularizált értelmiségiek magatartása. A modernizáció az első lépcsőben olyan gazdasági struktúrákat alakít ki, amelyek működése elképzelhetetlen nagyszámú műszaki értelmiségi közreműködése nélkül. A társadalomszerkezet differenciálódásával szükségképpen kitermelődik az a bonyolult kommunikációs rendszer, amely humán értelmiségiek, tanárok, újságírók, jogászok stb., divatos kifejezéssel a "társadalom technológusainak" egész hadát igényli, amely közvetve vagy közvetlenül a morális-kulturális mezőben tevékenykedik, azt alkalmasint aktívan befolyásolja és a modernizáció egészével és elemeivel szembeni állásfoglalásként ideológiákat, potenciális politikai stratégiákat dolgoz ki. Ezek az értelmiségi magatartások a kozmopolitizmus-nacionalizmus és modernizmus-tradicionalizmus tengelyei által kijelölt koordináta-rendszerben írhatóak le, a kozmopolita modernizmus és a nacionalista tradicionalizmus szélsőségei között.

Hogy milyen irányba fordul az értelmiség ideológiai iránytűje, az elsősorban attól függ, milyen aktuális érdekek, milyen történelmi hagyományok, milyen frusztrációk dominálnak a társadalom és főként a politika közegében. Ilyenformán mind a nacionalizmus, mind a frusztrációk két irányba hathatnak. A nacionalizmus egyfelől mint mobilizációs tényező jelentkezhet, amely megteremti egy átfogó politikai integráció és olyan erős politikai hatalom előfeltételeit, amely képes lesz a modernizációval szükségképpen jelentkező feszültségeket katalizálni, másfelől jó eszközül szolgálhat a konzervativizmus kezében a nemzeti különállás és egyediség partikuláris értékeinek hangsúlyozására. Ugyanígy hathatnak a társadalmi frusztrációk, amelyek abból adódnak, hogy a hagyományos kontrollmechanizmusok már felbomlanak, mielőtt az új integrációs és kontrollminták működésbe lépnének. Bár kitermelődnek ugyan a racionális cselekvésminták, azonban szélső radikális újítási ideológiákban, inadekvát alkalmazkodásban nyilvánulnak meg, másfelől a múltbafordulás, visszaútkeresés, úttévesztés szélsőséges ideológiái születhetnek meg, amelyek vagy apatikus magatartásokat szülnek, vagy a bűnbakok feláldozására rendezett, gonosz és jó, megmentők és árulók, pusztulás és túlélés fekete-fehér képeivel díszletelt feketemiséken váltódnak tettekre. Ami a hagyományokat illeti, kiélezheti az ideológiai harcot és a modernizatív áttörést,

ha a megelőző periódusban már létezett olyan literátus szekularizált értelmiség, amely a tradicionális status quóban nagy tekintélynek örvendett, következésképpen annak fenntartásában érdekelt (D. Rüschemeyer, 1979. 384. o.).

A társadalom fragmentáltsága magyarázza a modernizatív elitek totalitárius hajlandóságát, mivel egyszerre hárul rájuk a társadalom integratív-instrumentális, technikai-organizatorikus átszervezésének feladata. Ennek érdekében legalább időlegesen fel kell bomlasztaniuk vagy domesztikálniuk a bürokráciát, a kommunikációt és a gazdaságot uraló partikuláris csoportokat. Amennyiben ez nem sikerül, a totalitárius hajlandóság és a csoportérdekek előtti meghátrálás sajátos keveréke jön létre, ami megakadályozza tartós, folyamatos, elvi politika kialakítását. Totalitárius hajlamukat erősíti, hogy ezek az elitek rendszerint intellektuellekből tevődnek össze, akik nem kötődnek sem tradíciókhoz, sem társadalmi csoportokhoz. Identifikációjukat és legitimációjukat politikai vagy éppen politikán túli, de semmiképpen sem csupán gazdasági ideológiákban fogalmazzák meg, így kevésbé hajlanak a pragmatikus politikára. Ez pedig az adott esetben tovább erősítheti a társadalom látens fragmentáltságát és instabilitását.

A fentiek kellően megmutatják mindazokat a feltételeket, amelyek a modernizáció összeomlásához, társadalmilag-politikailag alacsonyabb szintre zuhanáshoz vezethetnek (Eisenstadt, 1964. 361., 366. o.). A modernizáció és tradíció viszonyának, koegzisztenciájának vizsgálata az eddigieknél részletesebb felvilágosítást nyújthat az alulfejlettség paradigmájának megértésén túl a centrum/periféria-rendszerű világgazdasági, világpolitikai rend megértéséhez és fejlődésének prognosztizálásához, valamint hozzájárulhat a periféria nemzeteinek önismeretéhez. Nem véletlenül került a legutóbbi évtizedekben a közép-európai--közép-kelet-európai régió, s benne az egykori Osztrák—Magyar Monarchia és utódállamai, amelyekben a parciális modernizáció jelensége a legkitapinthatóbb, a historikus és a szociológiai érdeklődés homlokterébe.

G. Kritikai megjegyzések

Mint a fentebb vázoltakból kitűnik, hatalmas kutatási, elméleti anyagot foglaltunk össze a "modernizáció elmélet" címszó alatt, amelynek részletekbe menő kritikáját jelen keretek között nem végezhetjük el. Elég legyen itt bemutatni azokat a fő pontokat, amelyek a kritika fókuszpontjait képezhetik mind az ideológiakritika, mind a tartalmi módszertani elemzés számára. Figyelemre méltó, hogy a modernizáció teoretikusai folyamatosan mintegy elméleten belüli kritikát is gyakorolhatnak.

A modernizáció elméletek igen fontos eleme, hogy világrendszer-elméletként az emberi fejlődést egységes paradigmának tekintik. Ez a szemlélet éppúgy vezet módszertani előnyökhöz, mint hátrányokhoz. Az egységes paradigma eszméjéből szükségképpen adódik az elméletek evolucionizmusa, amely a fejlődésben lévő államoknak a harmonikus modernizációt ígéri, amennyiben a fejlett kapitalizmus "megvalósult utópiáját" modellként is elfogadják. Ez alkalmas részben az intellektuális imperializmus, részben az alulfejlettségből a fejlettek számára adódó hatalmi és gazdasági előnyök, neokolonialista tendenciák eltakarására is. A másik elméleti következmény, nevezetesen a történelmi társadalmi fejlődés rendszerszerű, kvázi-teleologikus jellegének hangsúlyozása is rávilágít az elmélet ideologikus tartalmára, amennyiben a harmonikus, egyenes vonalú fejlődés ígéretével kecsegtet, ugyanakkor nem teszi vizsgálat tárgyává az autoktorú fejlődés lehetőségét, esetleges forradalmi irányokat, legalábbis végső soron fölöslegesként érzékelteti. A rendszerszerűség tézise, legalábbis erősen megkérdőjelezhető. Történelmi összehasonlító elemzések arra utalnak, hogy a modernizáció egyes folyamatai közötti korreláció nem feltétlen olyan szoros, mint azt a rendszerelmélet érzékelteti. (Vö. P. Flora, 1974. 121--140. o.)

A rendszerszerűséget hivatott igazolni a tradicionalitás és modernitás rendszereinek és alrendszereinek dichotomikus szembeállítása, amelyben mindkettő stabil, zárt rendszerként jelenik meg, különbségük csak annyi, hogy míg az előbbit labilis egyensúly, addig az utóbbit dinamikus stabilitás jellemzi. Ez a statikus szembeállítás több problémát is felvet. Kézenfekvőnek látszik, hogy a modernitás dinamikus stabilitásának gondolata esetleg nem egyéb, mint az 50-es--60-as évek történelmi idővel nem mérhető stabilitásának historizálása. A mélyebb történelmi tapasztalatok arra utalnak, hogy az ilyenfajta statikus szembeállítás csupán a tények-folyamatok káros szimplifikálása a modellezhetőség érdekében. Végeredményben semmi sem igazolja, hogy a tradicionálisnak nevezett rendszerek statikusak volnának, vagy hogy mindkét alaptípus homogén rendszer volna, amelyek kölcsönösen kizárják egymást vagy legalábbis folyamatosan konfliktusban állnának. Ezt csak egy olyan raszterben lehet igazolni, ahol mindkét rendszer releváns mutatóit azonosnak tekintjük. Az elméletek a társadalmi mozgások ábrázolására nagyszabású indikátorrendszereket dolgoztak ki, és kétségtelenül tiszteletre méltóan nagy empirikus anyagot dolgoztak fel.

Ha azonban feltételezzük, hogy a két alapmodellben más-más mutatók érvényesek mind kvantitatíve, mind kontextuálisan, máris kétségessé tettük az elméletek validitását. Hiábavalónak bizonyulhat tehát a mindent kvantifikál-

ni akaró indikátorfetizmus, a mért adatok pedig fiktívnek bizonyulhatnak, és kiderülhet, hogy a modern kapitalizmus centrálisnak hitt folyamatai historizálódnak. Mindez rámutat arra a gyengeségre is, hogy elmosódnak a határok az empirikus általánosítások és az ideáltípusképzés között, és felmerül a dedukció csapdája, vagyis az adatgyűjtés szelektíve az elmélet igazolására folyik. Ha pedig kiderülne, hogy a tradicionalitás csupán imaginárius kategória, akkor fennáll a veszély, hogy a modernizáció folyamatai legalább részben fiktív trendekké válnak. Ha a modernizációt univerzális folyamatnak tekintjük, és ha nem veszünk tudomást az autokton fejlődés lehetőségéről, akkor felmerül az a veszély, hogy bizonyos formailag hasonló, de tartalmilag, okait, következményeit tekintve gyökeresen különböző folyamatok azonosnak látszanak. Különösen így lehet ez a makroteóriák madártávlatából, amelyek eddig nem alakítottak ki olyan dinamikus modelleket, amelyek megbízható kauzális magyarázatot nyújtanának időben és térben a társadalom mikroszintű változásairól.

Az előbbiekben megmutattuk, hogy a modernizáció fogalma alkalmasint fiktív és félrevezető lehet. Annál is inkább így van ez, mivel az egyes társadalmak nem egészükben, hanem csak egyetlen tulajdonságuk, a modernizációhoz való viszonyuk alapján váltak vizsgálat tárgyává. Ennek következtében merőben ellentétes célokkal bíró államrendszerek pusztán külsődleges jegyek alapján egy skatulyába kerülhetnek. Nem vizsgálják behatóan szerkezetüket és azt sugallják, hogy a technika segítségével az emberi társadalom problémái a konkrét osztályviszonyoktól függetlenül megoldhatóak, és a modernizáció univerzális folyamatában meg is oldódnak. Miután a modernizációt mint valami természeti törvényt érzékeltetik, észrevétlenül visszacsúszik az általuk "teleologikusként" elmarasztalt elméletek szintjére, és kiszorítják az emberi cselekvés lehetőségei közül a konkrét utópikus praxist.

Miután az elméleti rendszer összehasonlítható rendszerek meglétét előfeltételezi, a modernizáció elméletei a rendszert azonosítják a nemzeti államokkal, így sokszor figyelmen kívül maradnak a transznacionális, regionális struktúrák.

További problematikus pont, amiért sok támadás érte azokat az elméleteket, hogy új történelmi nómenklatúrát vezetnek be, amely ugyan egységes lehet, de egységessége esetleg éppen a történelmi sokféleséget takarhatja el, miközben a fogalmak történelmileg nem nyújtanak semmi újat, ami heurisztikus értéküket illeti.

A politikai elmélet egyik fő fogyatékossága, hogy nem tudja mérni a politikai rendszerek stabilitásának fokát. A gyakran használatos fogalmak egyike

a modernizatív politikai rendszer, amelynek fogalma nem tisztázott. Nem tudjuk meg, hogy csak azok-e a modernizációs rendszerek, amelyek manifeszt modernizációs ideológiával rendelkeznek, vagy azok is, amelyek ugyan bizonyos tekintetben előmozdíthatják a modernizációt, de működésük sem szellemileg, sem a praxisban nem egységes. Lehetséges tehát, hogy bizonyos kormányzati tevékenység szándéka és történelmi funkciója mintegy "az ész csele" folytán elválik?

Az eddigiekben némileg sarkítva mutattuk be a modernizáció-elméletek lehetséges negatívumait. Nem hallgatható el azonban, hogy nem lebecsülhető elméleti teljesítménnyel is rendelkeznek. Hatalmas, ma még elméletileg nem értelmezett vagy nem értelmezhető empirikus adatmennyiséget halmoztak fel, amelyek nagymértékben előrelendítették a komparatív kutatásokat. Említésre méltó még az a metodológiai gazdagság és ötletesség mind a modellalkotás, mind pedig az indikátorképzés területén, amelynek pozitív hatásai talán csak a jövőben mutatkoznak meg, és az a flexibilitás, amellyel az elméletek az immanens kritikákra reagálnak.

A modernizáció-elmélet az 50-es évektől mostanáig mélyrehatóan befolyásolja a polgári történelemtudományt és szociológiát, azt is mondhatnánk, hogy a fejlett ipari országokban döntő jelentőségűvé vált, mígnem a hetvenes évek gazdasági recessziója megrendítette a bele vetett bizalmat, amely egyebek között vitathatatlan tudományos korrektségéből fakadt. Abból a kétségtelenül jogos igényből, hogy a világ gazdasági-politikai arculatának megértéséhez egységes értelmezési kereteket teremtsen.

Várhatóan megannyi más elmélethez hasonlóan idővel szétesnek az elméleti keretek, vagy újabb elméletekben oldódnak fel, és visszamarad a legértékesebb rész, a felszínre hozott tényanyagból fakadó konkrét következtetések. Ez a folyamat már meg is kezdődött, amikor I. Wallerstein elsőként kimutatta, hogy a centrum és periféria a fennálló világrendszer interdependens, egymást kölcsönösen feltételező részei, amelyek olyan rendszerként működnek, amelyekben a tradicionalitás, a modernitás nem egymást kizáró, hanem kiszélesítő elemek.

A felsorolt hiányok ellenére, a modernizáció elméletei jelentős szerepet játszottak a történelmi önismeret elmélyülésében, tartalmilag-módszertanilag előbbre vitték a diszciplínát és sok helyütt komoly politikai ideológiai súlyt is képviseltek, különösen azokban az országokban, amelyek számára a háború utáni politikai világrendszerbe való beilleszkedés problematikussá vált, gondolok itt elsősorban az európai vesztes hatalmakra, Németországra és Olaszországra. Jellemző módon mindkét állam társadalomtudományi közvéle-

ményére nagy befolyással volt a modernizáció elmélete. Németországban határozottan beszélhetünk egy modernizációval foglalkozó elméleti iskoláról. Ezen oknál fogva az ismertetett elméleteket sem alul-, sem túlbecsülni nem szabad, viszont figyelmet kell fordítani kritikájukra és el kell sajátítani úttörő teljesítményeiket.

IRODALOM

Almond, G.—Powell, C. B. 1966: Comparative Politics. Boston.

Bendix, R. 1966: Die Modernisierung in internationaler Perspektive (in: Zapf, 1979. 505—510. o.).

Bendix, R. 1966/b: Tradition and Modernity Considered (in: Comparative Studies on Society and History, 9, 292—346. o.).

Black, C. E. 1967: The Dynamics of Modernisation. New York.

Deutsch, K. W. 1979: Mach und Kommunikation in der internationalen Gesellschaft (in: Zapf, 1979. 471—483. o.).

Deutsch, K. W. 1979/b: Soziale Mobilisierung und politische Entwicklung (in: Zapf, 1979. 329—350. o.).

Deutsch, K. W. 1969: Nationalism and social communication. Cambridge.

Durkheim, E. 1960: De la division du travail social. Paris.

Eisenstadt, S. N. 1964: Breakdowns of Modernisation (in: Economic Development and Cultural Change, XII. no. 4. July. 1964. 345—367. o.).

Eisenstadt, S. N. 1979: Sozialer Wandel, Differenzierung und Evolution (in: Zapf, 1979. 75—91. o.).

Flora, P. 1974: Modernisierungsforschung. Zur empirischen Analyse der gesellschaftlichen Entwicklung. Opladen.

Fourastié, J. 1963: La grand espeire du XX siècle. Paris.

Huntington, S. P. 1968: Political Order in Changing Societies. New Haven—London.

Huntington, S. P. 1962: Patterns of Violance in World Politics (in: International aspects of military politics. New York).

Heintz, P. 1969: Ein soziologisches Paradigma der Entwicklung. Stuttgart.

Moore, B. 1968: Social Origins of Dictatorship and Democracy. Boston.

Organski, A. F. K. 1967: The stages of Political Development. New York.

Parsons, T.—Smelser, N. J. 1956: Economy and Society. London.

Parsons, T. 1964: Evolutionary Universals in Society (in: American Sociological Review 29/1964). Németül: Evolutioniere Universalten der Gesellschaft (in: Zapf, 1979. 55—74. o.).

Parsons, T. 1972: Das System moderner Gesellschaften. München.

Parsons, T. 1960: Structure and Proces in Modern Societies. Glencoe, Illinois.

Parsons, T. 1961: An Outline of the Social Systems. The Problem of Structural Change (in: Theories of Society. New York).

Riesman, D. 1961: The Lonely Crowd. Yale U.P. Magyarul: A magányos tömeg, 3. kiad. Budapest.

Rostow, W. W. 1971: Politics and the Stages of Growth. Cambridge.

Rostow, W. W. 1960: The Stages of Economic Growth. Cambridge.

Rostow, W. W. (ed.) 1969: The Economies of Take-off into Sustained Growth. London.

Rüschemeyer, D. 1979: Partielle Modernisierung (in: Zapf, 1979. 382—395. o.).

Smelser, N. J.—Lipset, S. N. 1966: Social Structure Mobility and Development (in: Smelser—Lipset, ed.: Social structure ad mobility in economic development. Chicago).

Zapf, W. (Hrsg.) 1979: Theorien des sozialen Wandels. Königstein. 4. kiad.

PÓCZIK, Szilveszter: Modernization Theories

The paper surveys the British, American and West German modernization theories of the sixties and seventies, while it also pays attention to the antecedents. The topic is limited to the advanced industrial societies, and the term is used in the sense of social self-regulation, adaptation and interpenetration. The survey extends over the economic, socio-cultural and political theories of modernization, and also over the theories of stage and development with a historical-comparative approach. The paper presents typologies of modernization as well, it analyses successful ways of modernization and others that lead to failure. Further on the author interprets the categories of centre and periphery, the paradigms of development and underdevelopment, the schemes of processes of modernization, Europanization and Westernization (not free of ideological undercurrents).

Силвестер ПОЧИК: Теории о модернизации

В статье сделан — учитывая и предшествующие события — обзор английских, американских, западно-германских теорий модернизации семидесятых и шестидесятых годов. Автор сужает тему на высокоразвитые индустриальные общества; он пользуется этим выражением в смысле саморегулирования общества, приспособления и интерпенетренции. Он делает обзор общественно-культурных, экономических и политических теорий модернизации, а также теорий стадий и развития с исторически-сравнивающим подходом; показывает типологии модернизации, анализирует успешные пути модернизации и такие, которые приводят к краху. Толкует категории центра и периферии, парадигмы развитости и недоразвитости, схемы процесса модернизации, европеизации и вестернизации (не свободные от идеологического заряда).

VARGA ISTVÁN

HIPOTÉZISVIZSGÁLAT ÉS MINTATERVEZÉS*

Bevezetés

A statisztikai hipotézisvizsgálatok rutinszerű részei az empirikus kutatásoknak.[1] Az esetek döntő többségében a hipotézisvizsgálati módszereket a kutatók az adatgyűjtés befejezése után hívják segítségül. Ritkán fordul elő, hogy a kutatás megtervezésének időszakában is felhasználja a kutató a hipotézisvizsgálati módszerek tulajdonságait. Pedig mint az alábbiakban látni fogjuk, csak ilyen előzetes kalkulációk biztosíthatják a kutató számára azt, hogy statisztikailag lehetséges legyen az a hipotézisvizsgálati eredmény, amely alapján a rivális hipotézisek valamelyikét megtartásra javasolja.

A statisztikai hipotézisvizsgálatok eredményeinek két legfontosabb minősítő paramétere az első- és másodfajú hiba nagysága. Bár ezek értelmezése minden statisztikai kézikönyvben megtalálható, még statisztikaelméleti tanulmányokban is lehet félreinterpretálásokat találni.[2] Ezért a könnyebb követhetőség és a félreértések elkerülése végett ismertetném jelentésüket.

A hipotézisvizsgálat során a vizsgált valószínűségi változó (ξ) értékeiből vett mintát vizsgálja a kutató.[3] Rögzítse $\underline{X}$ a ξ változó vizsgálatban szereplő paramétereit. Az ún. próbafüggvény /$\phi(X)$/ segítségével a paraméterértékek[4] eloszlása rekonstruálható.

A teszt során a kutató feltételezi, hogy a valószínűségi változó a Ho-ban megadott paraméterekkel bír. Ezen feltételezés alapján előállítható egy, a feltételezett paraméterértékkel specifikált próbafüggvény.

A próbafüggvény eloszlásának ismeretében megadható egy olyan $\underline{C}_\alpha$ küszöbérték, amelyre igaz lesz $\phi[X(H_0) \geqslant C_\alpha] \leqslant \alpha$. Szavakkal: feltételezve, hogy a

*A tanulmány a Soros Alapítvány támogatásával készült.

A tanulmány születésében ezen kívül fontos szerepe volt a Wernesgrüner sörnek, s annak, hogy Bertalan L. és jómagam egyformán szeretjük ezt a sört.

Az optimális minta tervezésével kapcsolatos problémákat nyers formában ugyanis először Bertalan L. fogalmazta meg számomra egy Wernesgrüner sörözőben.

H_0-ban megadott paraméterértékek igazak, max $\underline{\alpha}$ valószínűséggel figyelhető meg egy olyan ξ értékeiből vett minta, amely $\underline{C_\alpha}$ küszöbértéknél nem kisebb $\underline{X}$ értéket ad.

Ha $\underline{\alpha}$ elég kicsi, a kutató joggal gondolkodhat úgy, hogy $X(H_0) \geqslant C_\alpha$ esetén, feltételezve, hogy a H_0-ban rögzített értékek helyesek, a megfigyelési eredmények egy kis valószínűségű eseményt vélelmeznek. A tesztlogika értelmében ilyenkor nem célszerű a H_0-ban megadott hipotéziseket megtartani.

Természetesen nem lehet azt a lehetőséget sem kizárni, hogy helyesek voltak a H_0-ban megadott értékek, s valóban egy kis valószínűségű mintát figyeltünk meg.

A tesztlogikát követve ilyenkor a kutató elveti a H_0-ban megadott paraméterekre vonatkozó hipotézist, pedig az helyes. Ezen hibás döntés esélyét adja meg éppen az $\underline{\alpha}$ értéke, amelyet szignifikanciaszintnek vagy elsőfajú hibának is neveznek. /P (elveti H_0-t/H_0 igaz) $\leqq \alpha$./ Minél nagyobbra veszi a kutató a $\underline{C_\alpha}$ értéket, vagy másképpen, minél kisebb $\underline{\alpha}$, annál kisebb az esélye annak, hogy tévesen lemond a H_0-ban megadott hipotézisekről. Szélsőséges esetben, ha különösen "ragaszkodik" H_0-hoz, a megfigyelési eredményektől függetlenül is megtarthatja H_0-t. Ilyenkor $\alpha = 0$.

Ugyanakkor könnyen belátható, hogy $X < C_\alpha$ nem jelenti azt, hogy a H_0-ban megadott paraméterek helytállóak. Csak annyit, hogy nincs "nyomós ok" az elvetésére. De ettől még számtalan más paraméterértékből is feltételezhető lehet, hogy az a helyes. Tegyük fel tehát, hogy egy H_1 hipotézisben alternatív feltételezéseket fogalmazunk meg ξ eloszlásának paraméterértékeire. Ha a ϕ próbafüggvénybe ezen új paraméterértékeket helyettesítjük, egy második eloszlását specifikálhatjuk ϕ-nak /$\phi[X(H_1)]$/. Visszaemlékezve a H_0 ellenőrzésének logikájára, a kutató akkor tartja meg H_0-t, ha $X(H_0) < C_\alpha$.

Ha azonban történetesen a H_1 tartalmazza a helyes hipotézist, $\phi[X(H_1) < C_\alpha]$ éppen annak az esélyét adja meg, hogy H_0-t megtartja ugyan a kutató, de valójában a H_1-ben megfogalmazottak állnak fenn. Hibásan dönt tehát a kutató H_0 mellett. Ezen hibás döntés esélyét (β) nevezzük másodfajú hibának. /P(elfogadja H_0-t/H_1 igaz) = $\beta(H_1/H_0)$./

Az előbbiek figyelembevételével megadható $E = 1 - \beta(H_1/H_0)$ értelme is. Ez éppen H_1 helyes elfogadásának az esélyét adja meg, feltéve, hogy H_0 és H_1 rögzíti a riválisan hipotéziseket. Ezen E értéket nevezik a próba erejének. /P(elveti H_0-t/H_1 igaz) = $E = 1 - \beta(H_1/H_0)$./

Most nézzük meg, hogyan függ össze az első és másodfajú hiba nagysága. Így ítélhető csak meg, hogy $\underline{\alpha}$ nagyságának változtatása "milyen áron" végezhető el.

Tegyük fel, hogy a kutató "védeni" kívánja a lehetséges "kellemetlen" megfigyelési eredményekkel szemben a H_0 hipotézist (pl. azért, mert egyéb ismeretei, tapasztalatai azt egyébként hihetővé teszik). Ilyenkor alacsony α értéket állapít meg.

Ugyanakkor látni kell -- mint az előbb már jeleztük is --, hogy nem lehet kizárni azt a lehetőséget sem, hogy $X(H_0) < C_\alpha$ mellett sem H_0, hanem H_1 rögzíti a helyes értékeket. Meg kell tehát vizsgálni, hogy hogyan alakul ilyenkor a másodfajú hiba nagysága.

Mint ahogy az alábbi ábrán követhető is, α értékének csökkentése növeli C_α-t, amely pedig növeli $\phi[X(H_1) < C_\alpha]$ értékét, vagyis növeli az esélyét annak, hogy H_1 elvetésre kerül, pedig igaz. Azt mondhatjuk tehát, hogy a hipotézis ellenőrzése során a kutatónak kettős célt kell megvalósítania. Biztosítani kell, hogy lehetőleg kis eséllyel utasítsa vissza H_0-t, ha igaz, s lehetőleg nagy eséllyel fogadja el H_1-t, ha az rögzíti a helyes paraméterértékeket.

Az, hogy a hibás döntések mekkora esélyét tartja még a kutató elfogadhatónak, illetve milyen kombinációját tartja optimálisnak, ez teljes mértékig saját intencióinak és a kutatási feladat természetének a függvénye.

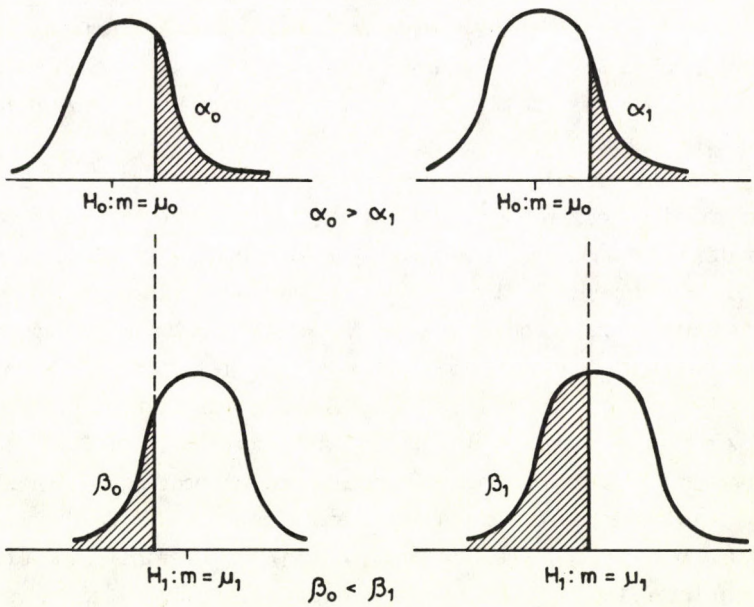

1. ábra

A teszt erejéről

Viszonylag könnyen belátható, hogy a legtöbb esetben a kutatás logikája önmagában is megkívánná a másodfajú hiba (vagy inkább az erőfüggvény) kívánt értékének előzetes rögzítését, illetve az adatok birtokában utólagos kiszámítását.

Bevett gyakorlat ugyanis, hogy a kutatók eleve úgy fogalmazzák meg a H_0 és H_1 hipotéziseket, hogy a H_0 képviselje az ún. cáfolandó hipotézést. Így nagy az esélye annak, hogy a hipotézisvizsgálat eredménye az alternatív H_1 hipotézis megtartása lesz. Ezért egyáltalán nem érdektelen tudni már előre is (és természetesen már elvégzett kutatások eredményeinek értékelésekor utólag is), hogy mekkora az esélye az alternatív hipotézis elfogadásának, feltéve, hogy valóban a H_1-ben megadott paraméterek a helytállóak.

A hipotézisvizsgálatok során követett általános gyakorlat szemügyre véve kicsit pontosabban is megfogalmazhatjuk, hogy mi a másodfajú hiba kiszámításának jelentősége. A hipotézisvizsgálatok során ugyanis a H_0 hipotézisben a kutatók általában azt a feltevést fogalmazzák meg, hogy a megfigyelés során kontroll alá vont változóknak nincs hatása a vizsgált individuumok viselkedésére, tulajdonságaira.[5] A H_0 hipotézis ilyetén megfogalmazása során a kutatót az a törekvés vezérli, hogy képes legyen annak ellenőrzésére, hogy mekkora lesz a hipotézisvizsgálat során az esélye annak, hogy hibásan arra a következtetésre jut, hogy a kontrollált változónak van hatása a vizsgált tulajdonságokra.

Ilyen esetben a másodfajú hiba nagysága a ténylegesen létező hatás kimutathatóságának esélyét befolyásolja. Minél nagyobb a β (vagyis minél kisebb $(1 - \beta)$, a próba ereje), annál kisebb az esélye a kutatónak arra, hogy az említett hatást a teszttel ki tudja mutatni.

A másodfajú hibának az elemzés során való felhasználhatóságát, annak metodológiai jelentőségét a statisztikai kézikönyvek nemigen tárgyalják.[6] Ezt a tényt röviden azzal szokták a szerzők magyarázni, hogy a másodfajú hiba (és így a próba ereje) kiszámításának szükséges feltétele az, hogy H_1 egyszerű hipotézis legyen. Ez a feltétel viszont a legritkább esetben teljesül, hiszen az alternatív hipotézisek általában összetett hipotézisek.[7]

Biztatásként meg szokták még említeni, hogy az erőfüggvény (amit persze az esetek nagy részében a kutatónak kellene előállítania) tanulmányozása segítséget nyújthat annak megállapításában, hogy az összetett hipotézis által megadott intervallumon belüli konkrét értékekhez milyen erőfüggvény-érték tartozik. Az erőfüggvény alapján viszonylag könnyen eldönthető, hogy milyen

küszöbértékektől kezdve növekszik erőteljesen a próba ereje vagy éppen azt, hogy körülbelül hol ér el egy, a kutatónak megfelelő értéket.

Személyes tapasztalataim és az empirikus vizsgálatok beszámolói is azt mutatják azonban, hogy a kutatónak általában esze ágában sincs sem erőfüggvényt rajzolni, sem azt tanulmányozni. Így az esetek nagy részében fogalma sincs arról, hogy a hipotézisvizsgálat során hogyan alakulna (vagy alakult) a próba ereje.

Ahhoz, hogy használható gyakorlati tanácsokat tudjunk adni abban a kérdésben, hogy hogyan is kapcsolható be az elemzésbe a próba ereje, próbáljuk meg rekonstruálni, mit is tenne egy kutató, ha a jelleggörbe tanulmányozásához kezdene.

A kutatások jelentős részében a kutatót az érdekli, vajon a H_0 és az alternatív hipotézis által megadott érték közti különbség meghalad-e egy bizonyos értéket. Így a közvéleménykutatót sokszor nem az érdekli, hogy pl. valamely fontos politikai kérdésben a vélemények véletlenszerűen oszlanak-e meg vagy sem, hanem sokkal inkább az, hogy pl. a mellette voksolók aránya markánsan meghaladja-e az ellene voksolók arányát. Vagy sokszor inkább az érdekli, hogy T_1 csoport tagjainak véleménye jelentősen eltér-e T_2 csoport tagjainak véleményétől, s nem az, hogy van-e egyáltalán különbség a két csoport között a vizsgált szempontból. Tehát a kutatót nem az izgatja, hogy vannak-e lényegtelen különbségek az egyes csoportok véleménye között, sokkal inkább az, hogy van-e politikailag számottevő különbség, s csak ezután a későbbiekben esetleg az, hogy ezt a számottevő különbséget mi okozhatta, s még később a politikai propagandistákat az, hogy hogyan befolyásolhatók ezek a különbségek.

Ugyanakkor a kutatási gyakorlatot ismerve, s a levont következtetéseket elemezve nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk: a kutatót általában nem az érdekli, hogy pontosan hány egységgel tér el T_1 csoport F tulajdonság szerinti átlagértéke T_2 csoport hasonló átlagértékétől, hanem megelégszik olyan "nyers" minősítésekkel, mint: "nem tér el jelentősen", "szemmel láthatóan eltér", vagy "jelentős mértékben eltér".

A kutatási gyakorlathoz való realista közelítés vezette J. Cohent is[8] az ún. hatásnagyság (effect size) index bevezetésekor. Megkülönböztetett kicsi, közepes és nagy hatást. Kicsi az a hatás, amely bár szignifikáns különbséget okoz, de ez a különbség "nem szemmel látható". Közepes a hatás akkor, ha — az előzőekből értelemszerűen következik — a hatás szabad szemmel is könnyen megállapítható. Nagy a hatás akkor, ha a két sokaság "jelentősen eltér" egymástól a vizsgált paraméterérték tekintetében.[9]

Ha tehát a kutató előre tisztázza magában azt, hogy minimálisan mekkora hatásnagyságot tart tartalmilag érdekesnek, az erőfüggvény ezen pontjaira összpontosíthat. Mivel az erőfüggvények ráadásul általában monoton függvények, így az érdeklődésre számot tartó minimális hatásnagyság megadásával a teszt minimális ereje adható meg. Vagyis minden olyan esetben, amikor a H_0 hipotézis és a tényleges érték közti különbség nagyobb a tartalmi szempontból definiált minimumnál, a próba ereje nagyobb lesz, mint a küszöbértékhez tartozó erőfüggvény-érték. Az erőfüggvény ezen tulajdonsága egyszerűen érdektelenné teszi a statisztikai kézikönyvek szerzőinek azon fenntartásait, hogy a próba ereje csak "konkrét", egyszerű ellenhipotézis megadásakor számítható ki.

Kutatástervezés és optimális mintanagyság

Az eddig elmondottakat egészítsük ki azzal a kézikönyvekből ismert összefüggéssel, hogy adott szignifikanciaszinthez tartozó erőfüggvény értéke növelhető a mintanagyság növelésével. Ezek szerint tehát a szignifikanciaszint (α), a teszt ereje ($1 - \beta$), a hatásnagyság (d) és a mintanagyság (n) egymással összefüggő jellemzői a tesztnek.

Az alábbiakban rekonstruáljuk két gyakran használt kutatási probléma esetében ezeket az összefüggéseket.

Vegyük először az egyik legegyszerűbb kutatási esetet. A kutató tesztelni kívánja a minta alapján, hogy a vizsgált sokaság F tulajdonság értékei alapján megadható átlagértéke vagy megoszlási viszonyszáma különbözik-e egy megadott m_0 értéktől. Előre rögzített σ és az ismert n esetszám esetén a másodfajú hiba eloszlásfüggvényének értéke:

$$Z_\beta = \frac{m_0 - m_1}{\sigma/\sqrt{n}} + u_\alpha$$

ahol: m_1 = az alternatív hipotézis. Esetünkben, ha kikötjük, hogy a tartalmilag érdekes minimális hatásnagyság d, az $\left|\frac{m_0 - m_1}{\sigma}\right| = d$ alapján m_1 egyszerűen kiszámítható,

σ = a minta alapján becsült szórás,

n = a minta nagysága,

u_α = a standard normális eloszlás α-hoz tartozó értéke.

Mivel σ a várható érték és a mintanagyság függvénye, a képlet alapján kijelenthetjük, hogy α, $(1 - \beta)$, d és n közül, ha bármely három paraméter értékét rögzítjük, a negyedik érték egyértelműen megadható.

Nézzünk egy másik, kicsit összetettebb esetet. A kutató azt kívánja tesztelni, hogy két független minta átlagértékei vagy megoszlási viszonyszámai különböznek-e egymástól, egy megadott mértékben.

Felhasználva az eloszlások konvolúciójára vonatkozó összefüggéseket, $m_y = \sum a_i m_i$ és $\sigma_y^2 = \sum a_i^2 \sigma_i^2$, figyelembe véve, a vizsgálandó hipotéziseket:

$$H_o: m_o - m_1 = 0 \text{ és}$$

$$H_1: \frac{m_o - m_1}{\sqrt{\frac{\sigma_1^2 + \sigma_2^2}{2}}} = d; \text{ így } a = \frac{1}{\frac{\sigma_1^2 + \sigma_2^2}{2}} \text{ adódik.}$$

Az előbbiek alapján előállítva $\underline{m}_y$ és $\underline{\sigma}^2 y$-t, a normális eloszlások konvolúciójának tulajdonságai szerint az $N(m_y, \sigma^2 y)$ eloszlást kapjuk. Az ezután következő számítások már minden gyakorló empirikus szociológusnak rutinfeladat.

Adott $\underline{\sigma}$ és $\underline{n}$ mellett

$$C_\alpha = 0 + u_\alpha \cdot \frac{\sigma_y}{\sqrt{n}} \text{ és}$$

$$Z_\beta = \frac{C_\alpha - m_1}{\sigma_y/\sqrt{n}} \text{ érték adódik.}$$

Mint az előző esetben, most is elmondhatjuk, hogy $\underline{\alpha}$ (1 - β), $\underline{d}$ és $\underline{n}$ egymást kölcsönösen meghatározó értékek.

S ha ez így van, az előbb ismertetett számításokat nemcsak az adatgyűjtés után lehet elvégezni, hanem előtte is.

Ha tehát a kutató tudja, hogy milyen $\underline{\alpha}$, $\underline{\beta}$ értékeket tart kívánatosnak, s rögzíti, milyen minimális hatásnagyságot ($\underline{d}$) tart tartalmilag fontosnak, megadható az a minimális $\underline{n}$ mintanagyság, amellyel statisztikailag lehetségessé válik a kívánt teszteredmény elérése.

Hasonlóképpen, ha adott egy rögzített $\underline{n}$ mintanagyság, egy kívánatos $\underline{\alpha}$ és $\underline{d}$ érték, megadható az a minimális (1 - β) érték, amely azt az esélyt mutatja, amellyel a kutató az alternatív hipotézist elfogadja, feltéve, hogy az alternatív hipotézis a helyes paraméterértékeket tartalmazza.

Az első esetben a kutatónak lehetősége van arra, hogy minimalizálja a szükséges mintanagyságot, s így gazdaságosabbá tudja tenni a kutatást, míg a második esetben lehetősége van arra, hogy leellenőrizze: a megadott mintanagyság elegendő-e (vagy éppen "túl nagy") ahhoz, hogy a próbát az előre

rögzített tulajdonságokkal tudja végrehajtani. Nem kétséges, hogy mind a költségkímélést célzó, mind a próba alapján levonható következtetések érvényességét célzó számítások alapvetőek a kutató számára. Mégis, úgy tűnik ritkán élnek a kutatók ezzel a lehetőséggel.

Néhány példa

Az alábbiakban először 2 "konstruált" példán keresztül szeretném az előzőekben elmondottakat a gyakorlatban is alkalmazni.

1. példa

Első példám látszólag távol esik az empirikus kutatás megszokott területeitől, viszont javára írható, hogy könnyen követhető, és remélhetőleg tanulságai is könnyen átválthatók más területekre is.[10]

Tegyük fel, hogy egy tanár tesztlapot akar készíteni, mellyel diákjai felkészültségét kívánja leellenőrizni. Diákjairól csak azt szeretné eldönteni, hogy ki az, aki elfogadhatóan tudja az anyagot, s ki az, aki nem. Nyilván szeretné, ha a felkészületlenek "nem csúsznának át a rostán". Másrészt az is kívánatos lenne, hogy a tudásban megfelelő szintet elért diákok megfelelő minősítést kapjanak. S mivel sem magának, sem diákjainak nem akar felesleges munkát adni, olyan tesztlapot szeretne készíteni, amelyen éppen annyi kérdés van, amennyivel megfelelően meg tudja oldani az előző két feladatot.

Próbáljuk meg képzeletbeli tanárunk problémáját az eddig levezetett statisztikai fogalmakkal megfogalmazni. Először is tételezzük fel, hogy a tesztlapra kerülő kérdések az anyaggal kapcsolatos összes lehetséges kérdésnek véletlen mintáját adják. Tegyük fel továbbá, hogy a tesztlapra kerülő kérdéseket úgy kívánja megfogalmazni, hogy minden kérdés után megad két lehetséges választ, amelyből az egyik igaz, a másik nem. Így, ha valaki "hasraütésre" tölti ki a tesztlapot, várhatóan 50%-os sikert ér el. Legyen tehát H_0 hipotézis az, hogy a szóban forgó diák nem tudja az anyagot, vagyis várható vizsgaeredménye nem több, mint 50%. Röviden. $H_0 : p_0 = 0,5$.

A α szignifikanciaszint előzetes rögzítésekor a következőket tarthatja érdemesnek figyelembe venni. Mivel az adott α értékhez kiszámítható az a C_α kritikus érték, amelynél jobb eredményt az a tanuló, aki nem tudja az anyagot, várhatóan α vagy kisebb valószínűséggel érhet el, így minél kisebb α, annál kisebb az esélye annak, hogy felkészületlenek átmenjenek a vizsgán.

Egy vizsga során azonban legalább annyira "demoralizáló" lehet, ha egy felkészült diák nem tudja a vizsgát teljesíteni, mint a fordítottja. Ezért rögzítenie kell azt a szintet, amely megadja, mennyi az esélye annak, hogy az illető diák megfelelő módon tudja az anyagot, mégis az elfogadási szint alatt teljesít. Minél kisebb β, annál kisebb ennek a veszélye, s annál nagyobb az esélye annak, hogy felkészültség esetén "megfelelő" minősítést kap. Ezt rögzíti ugyanis a próba ereje: $E = 1 - \beta$. El kell döntenie továbbá, hogy mennyivel kell egy diáknak az 50%-os tudásszintet meghaladnia, hogy nagy esélye legyen arra, hogy átmenjen a vizsgán. Gondolkodhat a tanár úgy, hogy már annak is örül, ha valaki minimális tudással bír, tehát éppen hogy meghaladja az 50%-ot, de úgy is, hogy csak annak kell nagy esélyt adni a vizsga sikeres teljesítésére, aki ezt a szintet jelentősen meghaladja.

És most nézzük meg mindezt a számok tükrében.

I. Legyen tehát H_0: $p_0 = 0{,}5$.

$\alpha = 0{,}05$ (5% az esélye annak, hogy ha valaki nem tudja az anyagot, átcsúszik a vizsgán).

$\beta = 0{,}2$ (ha tehát valaki tud valamennyit az anyagból, 80% eséllyel megy át a vizsgán).

$d = 0{,}2$ (a tanár már azoknak is nagy esélyt kíván adni a vizsga sikeres teljesítésére, akik éppen hogy meghaladják az 50%-os szintet).

$$H_1 : p_1 = 0{,}6 \quad \left(d = \frac{p_0 - p}{\sqrt{p_0(1 - p_0)}} \text{-ból adódik}\right).$$

Mivel $Z_\beta = \dfrac{p_0 - p_1}{\delta_0/\sqrt{n}} = \dfrac{p_0 - p_1}{\sqrt{p_0(1 - p_0)/n}}$, s az elvárt $\beta = 0{,}2$-höz $\Phi(\beta) = -0{,}85$

tartozik, így $\dfrac{p_0 - p_1}{\sqrt{p_0(1 - p_0)/n}} + u_\alpha = -0{,}85 = \dfrac{0{,}5 - 0{,}6}{0{,}5/\sqrt{n}} + 1{,}65$, amiből

$n = 156$-ot kapunk.

156 kérdést kellene tehát feltennie a tanárnak, ha az előbb ismertetett feltételeket szeretné teljesíteni.

Változtassuk β és d értékét, s számítsuk ki a hozzájuk tartozó n értékeket.

			IV.	$\alpha = 0{,}05$		VII.	$\alpha = 0{,}05$	
				$\beta = 0{,}1$			$\beta = 0{,}05$	
				$d = 0{,}2$			$d = 0{,}2$	
				$H_o : p_o = 0{,}5$			$H_o : p_o = 0{,}5$	
				$H_1 : p_1 = 0{,}6$			$H_1 : p_1 = 0{,}6$	
				$n = 215$			$n = 272$	
II.	$\alpha = 0{,}05$		V.	$\alpha = 0{,}05$		VIII.	$\alpha = 0{,}05$	
	$\beta = 0{,}2$			$\beta = 0{,}1$			$\beta = 0{,}05$	
	$d = 0{,}5$			$d = 0{,}5$			$d = 0{,}5$	
	$H_o : p_o = 0{,}5$			$H_o : p_o = 0{,}5$			$H_o : p_o = 0{,}5$	
	$H_1 : p_1 = 0{,}75$			$H_1 : p_1 = 0{,}75$			$H_1 : p_1 = 0{,}75$	
	$n = 25$			$n = 35$			$n = 44$	
III.	$\alpha = 0{,}05$		VI.	$\alpha = 0{,}05$		IX.	$\alpha = 0{,}05$	
	$\beta = 0{,}2$			$\beta = 0{,}1$			$\beta = 0{,}5$	
	$d = 0{,}8$			$d = 0{,}8$			$d = 0{,}8$	
	$H_o : p_o = 0{,}5$			$H_o : p_o = 0{,}5$			$H_o : p_o = 0{,}5$	
	$H_1 : p_1 = 0{,}85$			$H_1 : p_1 = 0{,}85$			$H_1 : p_1 = 0{,}85$	
	$n = 11^*$			$n = 18^*$			$n = 23^*$	

*Olyan kicsi a kívánt mintanagyság, hogy az itt felhasznált módszerrel nem lehet megbízható eredményre jutni.

A táblázatban lefelé haladva, d értékének növekedésével képzeletbeli tanárunk egyre magasabban határozza meg azt a szintet, amely fölötti eredmény esetén nagy esélyt kíván biztosítani diákjainak a vizsga sikeres letételére. (Ez azt jelenti például, az V. esetet véve, ha a vizsgázó tudása alapján várhatóan 70%-os eredményt ér el, az esetek 1/4-ében már nem megy át.)

A táblázatban balról jobbra haladva pedig azt olvashatjuk le, hogy abban az esetben, ha a tanár egyre jobban kívánja a felkészült hallgatókat védeni a "véletlen" bukás lehetőségétől, mennyivel kell a kérdések számát növelni. Természetesen, ha valaki arra kíváncsi, hogy adott kérdésszám (n), α és d esetén mekkora lesz a próba ereje, vagyis a "védeni" kívánt diákok hány százaléka kapna érdemtelenül "nem megfelelő" minősítést, a képlet alapján könnyen elvégezheti a számításokat. Szorgalmas és érdeklődő olvasó tekintse nem várt ajándéknak ezt a lehetőséget.[11]

2. példa

Olyan területről szeretném 2. példám képzeletbeli adatait venni, melynek jövőbeli jelentőségét nem lehet túlbecsülni. Az elkövetkező időszak egyik fontos, gyorsan terebélyesedő kutatási ága lesz a közvéleménykutatás. Okait gondolom nem kell külön taglalni.

Mivel ezen a területen a gyorsaság, a gazdaságosság, s lehetőség szerinti megbízhatóság egyaránt fontos, így különösen fontos a dolgozat elején megfogalmazott kutatástervezési szempontok figyelembevétele.

Tegyük fel, hogy a kormányzat valamely szerve vagy valamelyik politikai csoportosulás arra kíváncsi, hogy egy közérdeklődésre számot tartó kérdésben mennyire különbözik az egyes társadalmi csoportok véleménye. Mivel az adott kérdéssel kapcsolatos propaganda megszervezéséhez vagy az intézkedésre adható várható reakció kiszámításához tudni kell, hogy mely csoportok tartoznak az inkább támogatók, s melyek a kevésbé támogatók közé, ezért fontos lehet a csoportok véleménye közti különbségek regisztrálása.

Elképzelhető olyan eset, amikor egy minimális eltérés is érdekelheti a kutatót (pl. ugyanazon csoport véleményének időbeli változása), de az esetek jó részében inkább azt szeretné tudni, hogy -- eddigi szóhasználatunkkal élve -- közpes vagy éppen nagy-e a különbség a csoportok véleménye között. Vegyük tehát a következő képzeletbeli helyzetet.

Legyen a választott α érték ismét 0,05. Ez ebben az esetben azt jelenti, hogy 5% az esélye a kutatónak arra, hogy a vizsgált két csoport véleménye nem tér el, s a próba mégis különbséget mutat.

Legyen $\beta = 0{,}2$, illetve $1 - \beta = 0{,}8$. Vagyis 20% lesz az esélye annak, hogy van különbség a két csoport között, de ezt nem sikerül kimutatni, illetve 80% az esélye annak, hogy ha van különbség, azt ki is lehet mutatni. Tegyük fel továbbá, hogy a megbízók számára már egy minimális különbség kimutatása is fontos. Válasszunk tehát d értékének 0,2-t.

I.

$$\alpha = 0{,}05$$
$$\beta = 0{,}2$$
$$d = 0{,}2$$
$$H_0: p_0 - p_1 = 0$$
$$H_1: \left| \frac{p_0 - p_1}{\delta} \right| = 0{,}2$$
$$n = 310$$

Mindkét csoportból 310 fős mintát véve 80% az esélye annak, hogy a két csoport között mutatkozó minimális különbség is kimutatható.[12]

Változtassuk a β értéket és azt a minimális különbséget (vagy hatásnagyságot) d-t, amely tartalmilag érdekes.

IV. $\alpha = 0{,}05$, $\beta = 0{,}1$, $d = 0{,}2$, $H_0: p_0 - p_1 = 0$, $H_1: \left|\frac{p_0 - p_1}{\sigma}\right| = 0{,}2$, $n = 429$

VII. $\alpha = 0{,}05$, $\beta = 0{,}05$, $d = 0{,}2$, $H_0: p_0 - p_1 = 0$, $H_1: \left|\frac{p_0 - p_1}{\sigma}\right| = 0{,}2$, $n = 542$

II. $\alpha = 0{,}05$, $\beta = 0{,}2$, $d = 0{,}5$, $H_0: p_0 - p_1 = 0$, $H_1: \left|\frac{p_0 - p_1}{\sigma}\right| = 0{,}5$, $n = 50$

V. $\alpha = 0{,}05$, $\beta = 0{,}1$, $d = 0{,}5$, $H_0: p_0 - p_1 = 0$, $H_1: \left|\frac{p_0 - p_1}{\sigma}\right| = 0{,}5$, $n = 69$

VIII. $\alpha = 0{,}05$, $\beta = 0{,}05$, $d = 0{,}5$, $H_0: p_0 - p_1 = 0$, $H_1: \left|\frac{p_0 - p_1}{\sigma}\right| = 0{,}5$, $n = 87$

III. $\alpha = 0{,}05$, $\beta = 0{,}2$, $d = 0{,}8$, $H_0: p_0 - p_1 = 0$, $H_1: \left|\frac{p_0 - p_1}{\sigma}\right| = 0{,}8$, $n = 20^*$

VI. $\alpha = 0{,}05$, $\beta = 0{,}1$, $d = 0{,}8$, $H_0: p_0 - p_1 = 0$, $H_1: \left|\frac{p_0 - p_1}{\sigma}\right| = 0{,}8$, $n = 27$

IX. $\alpha = 0{,}05$, $\beta = 0{,}05$, $d = 0{,}8$, $H_0: p_0 - p_1 = 0$, $H_1: \left|\frac{p_0 - p_1}{\sigma}\right| = 0{,}8$, $n = 35$

*A felhasznált módszerek mellett nem értékelhető eredmény.

Lefelé haladva azt a minimális különbséget növeltük, amelynek kimutatása már tartalmilag fontos lehet a kutató számára. Így a VI. esetben csak az egészen nagy eltérés esetén van 80%-os esély a különbség kimutatására. (Ha a különbség pl. a "közepes" és "nagy" között helyezkedik el, vagyis $d = 0{,}65$, $n = 27$ mellett $(1 - \beta)$ már csak körülbelül 75% lesz. Balról jobbra haladva egyre biztosabbá válik annak a ténynek a kimutatása, hogy a két csoport véleménye eltér egymástól, feltéve, hogy tényleg ez a helyzet.

3. példa

Befejezésül a Magyar Közvéleménykutató Intézet Hangsúly című lapjának próbaszámát szeretném az előzőekben ismertetett szempontok alapján szemügyre venni.

a) Jó néhány olyan statisztikai következtetés található a kiadványban, amely esetében a másodfajú hiba nagysága nagyobb, mint egy elfogadható szint (vegyük ezt 20%-nak). Például: a 8. oldalon ezt olvashatjuk: "a falvakban élők többsége (59%-a) szintén a többpártrendszer híve, de közöttük magasabb az ellenzők (25%) és a bizonytalanok (16%) aránya is, mint a két városban". Figyelembe véve a mintanagyságot és a Budapesten, valamint vidéki városokban élő megkérdezettek véleménymegoszlását, a következő eredményeket kapjuk. Legyen $\alpha = 0{,}05$. A többségi (59%-os) támogatás ugyan szignifikánsan eltér az 50%-tól, így a minősítés helytálló, de a különbség nagyságára vonatkozó következtetés várható hibája 26-27%. A vizsgálat megismétlése során, feltéve, hogy tényleg 9%-os a többség, 26-27%-os az esélye annak, hogy az adatok nem mutatják ki, hogy a többpártrendszert támogatók többségben vannak.

Még rosszabb a helyzet az ellenzők arányának településtípusok közötti összehasonlításánál: a budapesti és falusi választók közti véleménykülönbségre vonatkozó következtetés β értéke ugyan kb. 25-26%, de a falusi és vidéki város összehasonlításban ez az érték 58-59%(!). Így az időbeli változások megalapozott elemzésére nincs esély.

Mivel az ún. hatásnagyságok az említett esetekben 0,18 és 0,25 között voltak, vagyis a korábban bevezetett minősítés szerint "kicsinek" tekinthetők, megállapíthatjuk, hogy ekkora hatás "megalapozott" kimutatására az említett mintanagyság nem megfelelő. Vagy le kellene mondani az ekkora különbségek értékeléséről (kivéve a legegyszerűbb megállapításról, tehát hogy van-e egyáltalán különbség), vagy fel kellene emelni a mintanagyságot.

b) Optimális mintanagyság tervezése

A mintanagyság megtervezéséhez ismerni kellene a jelenlegi minta összetételét a reprezentativitás szempontjából fontos jellemzők szerint. Ezek a nem, iskolai végzettség, kor. Mivel ezt a próbaszám nem közli, csak rekonstruálni lehet népszámlálási és egyéb statisztikai kiadványokból.

A minta tervezésénél induljunk ki abból a feltételezésből, hogy olyan mintát akarunk, amely alkalmas arra, hogy valamely hatás kimutatásának esélye legalább 0,8 legyen. Továbbá tegyük fel, hogy a kutatót csak a legalább közepes nagyságú hatások érdeklik. (Ennek a következménye viszont az, hogy az ennél kisebb különbségek esetén a másodfajú hiba nagysága meghaladja a 20%-ot.)

Felhasználva a 280. oldalon megadott képleteket, bárki leellenőrizheti, hogy két csoport paraméterei között mutatkozó közepes nagyságú különbség 0,8 erejű kimutatásához α = 0,05-ös szignifikanciaszinten csoportonként minimum 50 személy megfigyelésére van szükség.

Ennek alapján már egyszerű a dolgunk. Megkeressük az egyes településtípusok és vizsgált tulajdonságok szerinti megoldások legkisebb arányt mutató csoportját. Ez például Budapest esetében a szakképzettség szerinti megoszláson belül az ún. szakképzetlenek csoportja lesz, amelynek aránya 12,4%. Ezt alapul véve adódik Budapestre egy 400 fős minta szükségessége. Hasonlóképpen elvégezve a többi településre és tulajdonságra a számításokat, s minden településtípus esetében a maximális értéket véve megkapjuk a szükséges mintanagyságot.

Mivel azonban vannak olyan csoportok, amelyek kis részesedést mutatnak az összlétszámon belül, az elemzés során az ezeket alkotó egyének viselkedése mégis fontos lehet a kutató számára, így ezen csoportokat ki kell venni a kalkulációból, mert arányos, és minimum 50 fős képviseletük túlzottan megnövelné a mintanagyságot.[13] Ennek az egyenetlenségnek a kiküszöbölésére egyszerű eszköznek tűnik az arányos és a minimális létszámot biztosító rétegzett mintavétel keverése.

Így a következő eredményt kapjuk: Budapest: 400-as, vidéki város 300-as, falusi lakosság 250-es mintával venne részt az arányos mintavétel alapján. Ezt kellene még kiegészíteni 25 felsőfokú végzettségűvel a vidéki város mintájában, míg a falusi mintát 45 felsőfokú végzettségűvel és 40 középfokú végzettségűvel. Így a végső minta nagysága: Budapesten 400, a vidéki városokban 325, míg falun 335 fős mintát kellene venni.[14]

Ezzel a mintával biztosítható, hogy a figyelembe vett tulajdonságok alapján képzett csoportok közül bármely kettő adatai összehasonlíthatók úgy, hogy amennyiben legalább közepes nagyságú különbség van a véleményt mutató arányszámokban, azt 80%-os valószínűséggel ki lehet mutatni. Hasonlóképpen nagy biztonsággal lehet kimutatni az 50%-os értéktől felfelé, illetve lefelé mutatkozó eltéréseket is.

Ez a mintaegység természetesen nem biztosítja a kis eltérések vizsgálatának hasonló megalapozottságát. Bárki kiszámíthatja, hogy ahhoz több ezres mintára lenne szükség.

JEGYZETEK

[1]Most és a későbbiekben is hipotézisvizsgálat alatt az ún. Neyman—Pearson-féle tesztet értem. Talán nem árt megjegyezni, hogy más hipotézisvizsgálati módszerek is ismertek, melyek azonban — talán a bayesianus tesztet leszámítva — kevésbé használatosak és ismertek.

[2]Ezekből gyűjtött egy csokrot M. Oaken. Ld. M. Oaken: Statistical Inference. NY., 1986.

[3](ξ) jelentheti a megkérdezettek foglalkozását, jövedelmét, valamely politikai kérdésben vallott véleményét stb.

[4]Leggyakrabban használt paraméterek a várható érték és szórás.

[5]Gondoljunk csak a H_0: $\mu_0 = \mu_1$ vagy a H_0: $r = 0$ stb. hipotézisekre, ahol pl. μ_0 és μ_1 valamely T_0 és T_1 csoport F tulajdonság szerinti átlagértéke, s ahol T_0 és T_1 csoport tagjai valamely G tulajdonságban eltérnek egymástól.

[6]Ld. mint kivételt J. Cohen: Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences. New York, 1977.

[7]Egyszerű hipotézisről beszélünk akkor, ha a paraméterek egy meghatározott értékére vonatkozik a hipotézis, míg összetett hipotézisről akkor, ha a lehetséges értékek halmaza több elemből áll. Gondoljunk csak a H_1: $\mu_0 \neq \mu_1$; H_1: $\mu_0 < \mu_1$; H_1: $\mu_0 > \mu_1$; H_1: $r > 0$ stb. hipotézisekre, melyek összetett hipotézisek; vagy pl. a H_1: $m = \mu_1$, vagy a H_1: $r = \varrho_1$ hipotézisekre, melyek viszont egyszerű hipotézisek.

[8]J. Cohen, i. m.

[9]Természetesen nehéz operacionalizálni ezeket a nagyságokat, a kutatási tapasztalatok mégis viszonylag jól kezelhető számszerűsíthetőséget kínálnak. Így pl. J. Cohen két sokaság átlagértékének különbözőségére irányuló kutatások esetén a $d = \frac{m_1 - m_2}{\sqrt{\frac{\sigma_1^2 + \sigma_2^2}{2}}}$ hatásnagyság-indexet ajánlja. A $\sqrt{\frac{\sigma_1^2 + \sigma_2^2}{2}}$ átlagos szórással való osztás lehetővé teszi a mértékegységek különbözőségéből adódó nehézségek kiküszöbölését, s az átlagok közti különbség az átlagos szórás százalékában, egy dimenzió nélküli számmal fejezhető ki. Javaslata szerint $d = 0{,}2$ esetén tekinthető a két középérték közti különbség kicsinek, $d = 0{,}5$ esetén közepesnek, és $d = 0{,}8$ esetén nagynak.

[10]A példa ötlete Bertalan L.-tól származik.

[11]Gondolom, az eddigiekből egyértelműen kiderült, hogy az ξ szintet is lehet változtatni.

[12]A 280. oldalon megadott képletek alapján bárki meggyőződhet arról, hogy n értéke független p_0 értékétől. Csak d, α és β függvénye. Kételkedő olvasóknak ajánlom a $p_0 = 0{,}1$ és $p_0 = 0{,}5$ esetén adódó eredmények összevetését.

[13]Ilyen kislétszámú csoport pl. a falusi felsőfokú végzettséggel rendelkezők, akik aránya a falusi lakosságon belül mindössze 2,6%. Vagy ugyanez a csoport a vidéki városokban 9,2%-os részesedést mutat.

[14]Amihez természetesen a megtagadók és el nem érhetők arányát is hozzá kell venni.

VARGA, István: Hypothetic Survey and Sample Planning

The objective of the paper is to present how the size of a random sample can be planned so that the expected uncertainty of the possible conclusions should not exceed a certain level set in advance.

In fact it is obvious that there is a relationship of function between the primary and secondary errors, that is between the size of the sample and the so-called size of effect. In case any of the three parameters is fixed the value of the fourth parameter can be unambiguously given.

Thus if the researcher sets the minimum size of effect in advance, the identification of which can still be meaningfully interpreted, and also sets the maximum extent of the secondary error, with the help of which the uncertainty of the identification of the given size of effect, and the so-called standard of significance are set, it is possible to achieve that optimum size of sample, which is just sufficient to meet the three conditions of the test mentioned above. The paper presents the calculations recommended in practice by two examples and by analysing the results of a data collection by the Public Opinion Institute, and tries to call attention to the typical mistakes that may occur at the setting of the size of samples.

Иштван ВАРГА: Размер образца и исследование гипотезы

Цель статьи — показ того, как можнозапланировать размер случайно отбираемого образца так, чтобы ожидаемая неопределенность выводов, которые можно на их основании сделать не превышала заранее определенный уровень.

Известно, что между ошибкой первого и второго порядка, размером образца и так наз. величиной эффекта существует функциообразная связь. В случае зафиксирования значения любого из трёх параметров однозначно можно привести значение четвертого параметра.

Если, таким образом, исследователь заранее зафиксирует размер минимального воздействия (аффекта), выявление которого еще может быть истолковано по содержанию, а также максимальное значение ошибки второго порядка, с помощью которой можно вычислить неопределенность выявляемости данной величины действия и зафиксирует так наз. Уровень достоверности, можно привести тот оптимальный размер (численность) образца, который как раз достаточен для того, чтобы тесо удовлетворил перечисленные три условия. В статье на двух примерных примерах, а также проанализировав результаты сбора данных Институтом исследования общественного мнения, показаны практическое применение рекомендуемого метода вычисления, и сделана попытка обратить внимание на типичные ошибки, которые можно допустить при определении размера образца.

LENGYEL GYÖRGY

A VÁLLALKOZÓKEDVRŐL

Az alábbi elemzés egy reprezentatív vizsgálat néhány olyan kérdését érinti, amelyek a gazdaságpolitikai perspektívák szempontjából fontosak lehetnek.[1] Hangsúlyoznunk kell, hogy egy statisztikailag elemezhető adatfelvétel tapasztalatait kívánjuk hasznosítani, mivel bizonyos pontokon úgy tűnik, hogy a politológia — vagy a politizáló értelmiségi közvélemény — és az empirikus szociológia által feltárt társadalmi jelenségek különböző síkon mozognak. Nem az egyes tudásfajták igazságtartalmát akarjuk itt mesterségesen szembeállítani, csupán arra kívánunk utalni, hogy — nagyrészt kutatásmódszertani és szemléleti okokból — a kétféle közelítés azonos kérdésekre gyakran kétféle választ adhat. Bizonyosnak látszik ez például szűkebb témánknál maradva egy olyan kérdés esetében, hogy kik a vállalkozás hívei és ellenzői. A résztvevő megfigyeléssel, interjúkkal, esettanulmányokkal operáló közelítések a szűkebb politizáló közvéleményről alkotnak képet, egy reprezentatív felvétel a széles társadalomról. Az értelmiségi közgondolkodást napjainkban egyértelműen és kicsit egyoldalúan a politológiai szemléletmód uralja. Nem szorul talán külön indoklásra, hogy a válság feltételei között bizonyára legalább ennyire hasznos a nem politikailag artikulálódó véleményekkel, s ezek társadalmi hátterével való szembesülés is.

Fél évszázada a Fortune magazin felmérésének tanúsága szerint az amerikaiak fele (s ezen belül a nőtlen férfiak közel kétharmada) gondolta úgy, hogy szívesen lenne vállalkozó.[2] Nincs adatunk arról, hogy a korabeli magyar társadalomban milyenek voltak a vállalkozói aspirációk, hiszen az önálló üzletemberek tényleges száma nyilvánvalóan mindenkor kisebb a potenciális vállalkozókénál.

Mi arra vagyunk kíváncsiak, hogy a jelen feltételek között nálunk mekkora lehet azoknak az aránya a felnőtt lakosság körében, akik szeretnének vállalkozók lenni, s milyen társadalmi összefüggésekkel írható le a vállalkozói hajlandóság. A potenciális vállalkozókkal kívánunk tehát foglalkozni, ezzel az üzletemberek tényleges körénél tágabb kategóriával, amibe a konkrét ter-

veket fontolgatóktól, a személyes körülményeiket reálisan mérlegelőktől a bármely áron kitörni vágyókig sok mindenki beletartozhat. Úgy gondoljuk, mégsem haszontalan ez a fajta kiindulópont, hiszen míg a tényleges vállalkozókról széles körű ismeretekkel rendelkezünk, úgyszólván semmit nem tudunk a vállalkozók potenciális rekrutációs bázisáról.

A gazdasági reform ráirányította a szociológusok figyelmét a második gazdaságban rejlő vállalkozói potenciál kérdésére. A magyar kutatók, eltérően a nemzetközi gyakorlattól, de összhangban a reform gyakorlatával, nem a legalitás-illegalitás terminusaiban értelmezték a második gazdaság jelenségét, hanem az állami kontrollon kívül eső gazdasági jelenségként.[3] Világosan megmutatkozott ez a "kisvállalkozó és a szocializmus" kezdetben határozottan ideológiai formát öltő kérdésének újragondolásában is.[4] A második gazdaság és a piacra termelő háztáji gazdaság jelenségeit egy polgárosodási folyamatban értelmező szerzők maguk is viszonylag széles vállalkozói fogalommal kénytelenek operálni.[5] Mert bár a 80-as évek magyar vállalkozója hordoz bizonyos autonóm vonásokat, kevés köze van a klasszikus vállalkozóképhez. Nem, vagy csupán igen korlátozott mértékben, többnyire családi keretekben képes a termelési tényezőket kombinálni. Innovációs készségét — csakúgy mint a hiánygazdaság más szereplőiét — inkább a kényszerhelyettesítés, a kényszerített innováció fogalmával lehet megragadni.[6] E vállalkozóknak -- szubjektív és objektív okokból egyaránt -- csupán igen kis része hajlamos üzleti beruházásra, tevékenységük inkább bedolgozás vagy "többletmunka-értékesítés" jellegű.[7] Amint azt felmérésünk is alátámasztja, a köztudatban is ez a széles értelemben vett vállalkozókép él.

Mi most ennél egy fokkal szélesebb kategóriát választunk elemzési egységként, a "szívesen lenne-e vállalkozó" kérdését elemezve. Kérdésfeltevésünk azonban konkrétabb mérlegelést igényel, mint a "helyesli-e a vállalkozások elterjedését" problematikája. Az első esetben -- s ez kiderül az indoklásokból —, ha mégoly elvileg is, a "tudnám-e", "akarnám-e" implicit kérdésekre válaszolunk, míg a második esetben egy tágabb, "van-e ellene elvi kifogásom" kérdéssel szembesülnénk.

Felmérésünk tanúsága szerint a magyar felnőtt társadalom mintegy egynegyede lenne vállalkozó a jelen körülmények között, s 70% elutasítja ennek lehetőségét (míg a fennmaradó kis arány döntését a körülményektől tenné függővé).

Az alábbiakban először megvizsgáljuk ezeket az arányokat néhány fontosabb társadalmi indikátor szerinti bontásban, majd a tapasztalatok birtokában megkíséreljük más attitűdkérdésekkel összevetve felmérni az eltérő gondol-

kodásmódok sajátosságait. Végül bemutatjuk, hogy a vállalkozást elutasítók milyen érvekkel indokolják választásukat.

Vállalkozókedv és társadalmi háttér

Mindenekelőtt szembeötlő, hogy a nem és a kor jelentősen befolyásolja a vállalkozói hajlandóságot. Míg a férfiaknak 36%-a (s a nőtlen férfiaknak 40%-a), addig a nőknek csak 16%-a vállalkozna. Míg a 35 év feletti aktív népesség körében átlagos, addig a nyugdíjasok között 9%-os, s a 35 évnél fiatalabb felnőttek közt 38%-os a vállalkozók aránya. (Ugyanakkor az életkorral szoros összefüggést mutat azok aránya, akik a körülményektől tették függővé válaszukat: a mintegy 4% "attól függ" típusú válasz több mint fele 35 év alatti válaszadóktól érkezett.)

E tényezőket tehát, melyeket gyakran hajlamosak vagyunk "érdektelen változók"-ként kezelni, ezúttal egyáltalán nem tekinthetjük elhanyagolhatónak. Különösen így van ez, ha -- mint arra a későbbiekben kitérünk -- a válaszadók indokait a külső és belső körülmények, a makro- és mikroszintű korlátok szerint elemezzük.

A férfiak és nők vállalkozói hajlandóságát korcsoportonként vizsgálva erős összefüggésekre bukkanunk. A 35 évesnél fiatalabb férfiak több mint fele lenne vállalkozó, a nők egynegyede. Vagy másként: míg ebben a korcsoportban a férfiak aránya 47%-os volt, a vállalkozói aspirációkat mutató fiatal felnőttek közel kétharmada közülük került ki. E kétharmados arány a másik két korcsoportban is hasonló, sőt valamelyest növekvő, miközben a vállalkozni akarók aránya, mint láttuk, az életkor növekedésével arányosan csökken. Ebből az következik, hogy a férfiak és nők vállalkozással kapcsolatos beállítódásbeli különbségei jelentősek és kohorszonként nem változnak számottevően (1. ábra). Ha korcsoportonkénti mutatót képzünk, amelynek számlálójában a vállalkozói aspirációkkal rendelkezők, nevezőjében pedig a csoport egésze nemek szerinti arányait tüntetjük fel -- ami tehát pontosabban mutatja, hogy a nemek vállalkozói hajlandósága korcsoportonként változik-e --, azt találjuk, hogy a legidősebb korcsoportban a vállalkozni hajlandó férfiak háromszorosan felülreprezentáltak, a középsőben a mutató értéke 2,2, míg a legfiatalabbak közt 2,4. Lényeges azonban rögzítenünk, hogy a 35 évesnél idősebb aktív férfiak közel egyharmada vállalkozó lenne, s még a nyugdíjas férfiak 15%-a is elképzelhetőnek tartja ezt.

Érdemes itt megemlíteni annyit, hogy a nemek közötti eltérés korántsem ilyen markáns magyarázó tényező a válsággal kapcsolatos kérdések megválaszo-

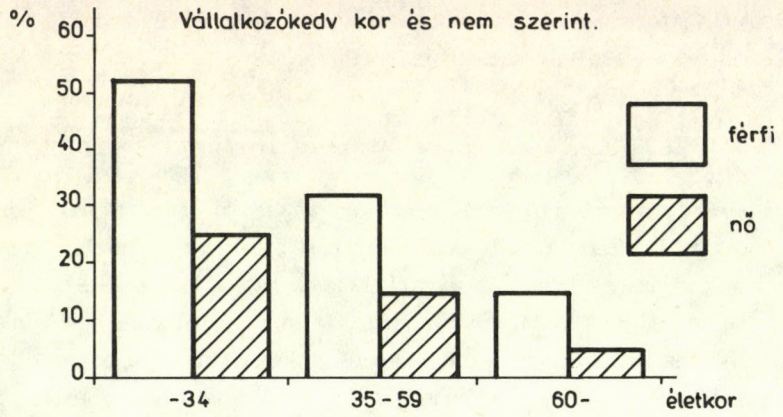

1. ábra

lásában, a reformokkal szembeni beállítódásban, vagy akár a vállalkozást elutasító sztereotípiák belső megoszlását illetően. Ennek magyarázatát abban véljük megtalálni -- s ennyiben pontosíthatjuk is a fentebb mondottakat --, hogy a vállalkozással kapcsolatos kérdés, szemben attitűdkérdéseink több-

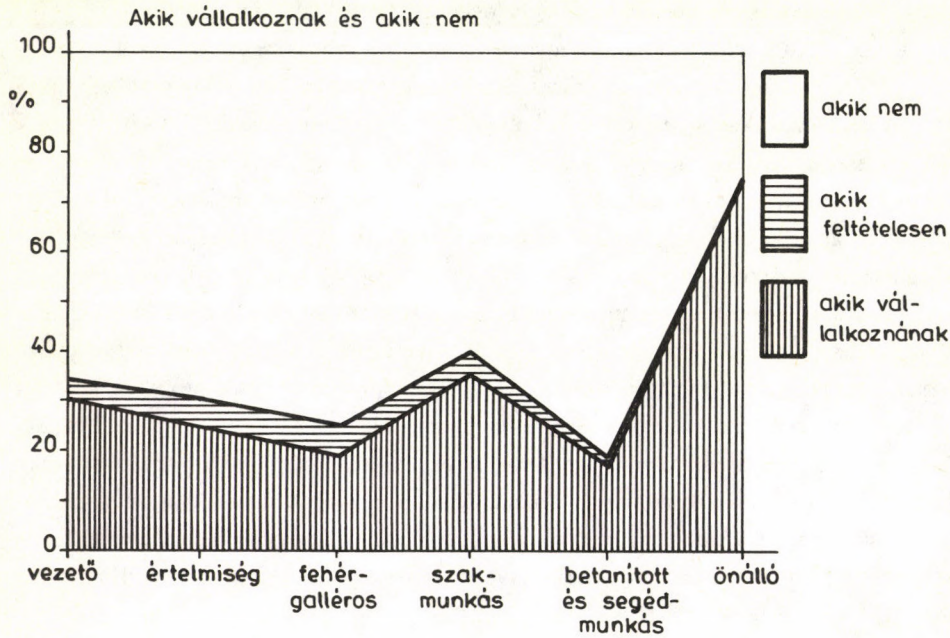

2. ábra

ségével, személyes vonatkozású. Nem annyira a konkrét-elvont, mint inkább a személyes-társadalmi praxis mentén differenciálódnak tehát feltevésünk szerint a nemek közötti attitűdbeli eltérések: a vallásos beállítódás például kellőképpen elvont, de mégis személyes vonatkozású kérdés, s ebben a tekintetben a nemek közötti eltérések ugyancsak számottevőek.

Szemben az aktív keresők mintabeli kétharmados arányával, a vállalkozni hajlandók 85%-a az aktívak közül kerül ki. Felülreprezentált a potenciális vállalkozók csoportja a szakmával, valamint némileg az érettségivel és a diplomával rendelkezők körében, illetve foglalkozási kategóriák szerint a szakmunkások (35%) s a vezetők között is (30%) (2. ábra). Értelemszerűleg felülreprezentált az önállóak csoportjában is (73%), itt azonban inkább az keltheti fel a figyelmet, hogy az önállóak mintegy egynegyede a "szívesen lenne vállalkozó" kérdést nemmel válaszolta meg. Ennek magyarázataként részint az kínálkozik, hogy e foglalkozási csoport belsőleg differenciált, magában foglalja az idősebb hagyományos kisiparosokat is, akik az expanzív vállalkozóképet nem vallják magukénak, részint pedig az, hogy az elutasító válaszok tartalmazzák a kudarcélményeken alapuló, "még egyszer nem vágok bele" típusú válaszokat. A tízezer forint fölötti jövedelemmel rendelkezők 46%-a lenne vállalkozó, megfontolandó azonban, hogy e jövedelmi kategóriába a mintának kevesebb mint egytizede tartozik: a 60%-ot kitevő többség hatezer forintnál kevesebb jövedelemmel rendelkezik, s ezek egyötöde is vállalkozna.

Mint látjuk, a változók többsége a statisztikai mutatók szerint is erős kapcsolatot mutat a vállalkozói hajlandósággal. A nem, a kor, a foglalkozás, az iskolai végzettség, az, hogy valaki dolgozik-e vagy inaktív (a GYES-en, GYED-en lévőket egyéb indikátoraik hasonlóságai miatt az aktívak közé számítottuk, a minta egyharmadát kitevő inaktív kategória pedig a döntő többségében lévő nyugdíjasok mellett, csekély számú háztartásbelit, felnőtt korú tanulót és egyéb eltartottat tartalmaz), tehát azok a változók, amelyek egy ezrelékes szignifikanciaszint mellett a küszöbérték tízszeresét is meghaladó értéket érnek el, rendkívül szoros kapcsolatra utalnak. A jövedelem, az apa háttérváltozóival mért társadalmi tőke, valamint az, hogy a kérdezett személy töltött-e be valaha bármiféle vezetői pozíciót, a vallásos beállítottság, amelyet itt a kérdezett önjellemzése alapján a hívő/nem hívő dichotómiával mértünk, ugyancsak szignifikáns, a küszöbérték közel másfélszeresét-négyszeresét elérő khi-négyzet értéket mutat (3. ábra).

Ha a vallásos beállítódás és a vállalkozás összefüggését részletesebben megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a vallást szigorúan tartó, hetente vagy gyakrabban templomba járók közt (akik a minta 9%-át teszik ki) a legki-

I. táblázat

A vállalkozói hajlandóság összefüggése néhány háttérváltozóval

Változó	Khi^2	Szab.fok	Szignif.szint	Tábl. ért.	Lambda	Cramer V	Gamma
Nem	165 001	2	0,001	13 815	0,106	0,237	0,474
Kor	220 011	4	0,001	18 465	0,036	0,194	0,477
Vallásos att.	43 402	2	0,001	13 815	0,039	0,122	0,257
Apa isk. végz.	98 647	8	0,001	26 125	0,000	0,136	0,247
Apa fogl.	63 265	10	0,001	29,588	0,000	0,109	0,189
Etnikum	6 134*	8	0,001	26 125	0,000	0,073	0,002
Iskolai végz.	171 066	8	0,001	26 125	0,035	0,170	0,291
Párttagság	2 117**	2	0,001	13 815	0,000	0,027	0,089
Aktív/inaktív	148 748	2	0,001	13 815	0,000	0,159	0,536
Foglalkozás	240 564	10	0,001	29 588	0,050	0,214	0,022
Volt-e vezető	18 112	2	0,001	13 815	0,000	0,092	0,298
Jövedelem	84 122	4	0,001	18 465	0,000	0,126	0,307

*Csak 0,632-es szignifikancia szinten mutat összefüggést.

**Csak 0,347-es szignifikancia szinten mutat összefüggést.

sebb (egynyolcados) a vállalkozói hajlandóság. Legnagyobb azonban nem a másik pólus, a 7%-ot kitevő ateisták esetében (köztük az átlagot valamelyest meghaladó, 28% a vállalkozni hajlandók aránya), hanem azoknál, akik nem hívők, de tisztelik a vallási-erkölcsi hagyományokat (31%). A potenciális vállalkozók közel fele, 47%-a ebből az utóbbi kategóriából kerül ki.

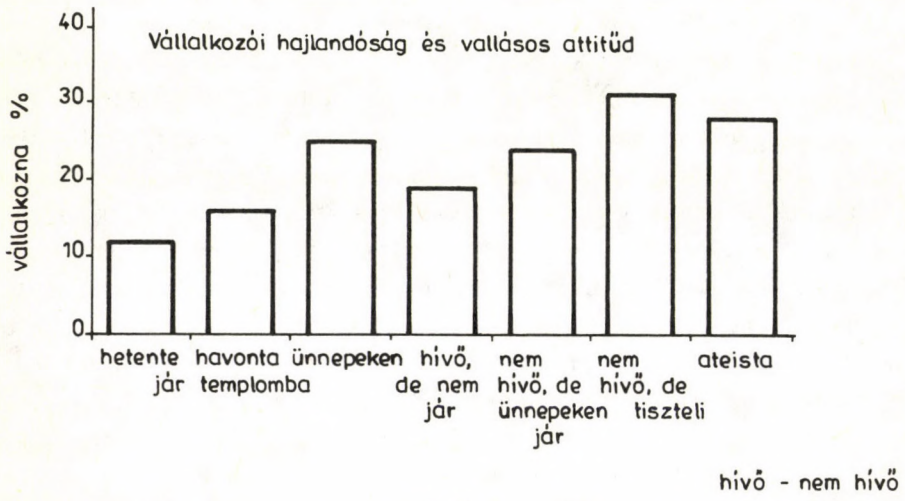

3. ábra

Két esetben — a nemzetiségi hovatartozás és a párttagság esetében —, mint látjuk, az összefüggés az adott szignifikanciaszinten nem igazolódik. A két eset mögött eltérő okokat feltételezhetünk.

Az etnikai hovatartozást nem az egyéni kinyilvánított affiliációval, s nem is a környezet megítélésével mértük, hanem azzal a tágabb, s ezáltal egyáltalán elemezhető kört felölelő kérdéssel, hogy volt-e a nagyszülők között valamely nemzetiséghez, kisebbséghez tartozó, s ha igen, melyikhez. Így a minta egyötödére kaptunk pozitív választ, köztük túlnyomóan a német és a szlovák nemzetiséghez tartozó nagyszülőket tartották számon, kisebb mértékben a délszláv, román, zsidó, cigány és egyéb nagyszülőket. Adataink alapján a következő empirikusan megalapozott hipotézist fogalmazhatjuk meg: mára az, hogy valaki tág értelemben, származása révén valamely kisebbséghez, nemzetiséghez tartozik, tehát hogy valakinek a felmenői közt például svábok, zipszerek, zsidók vagy cigányok voltak, nem befolyásolja érdemben vállalkozói hajlandóságát.

E következtetés esetében a hipotetikus jelleg hangsúlyozására több okunk van. Egyrészt elképzelhető, hogy az egyéni kinyilvánított affiliációval mért kisebbségi hovatartozás (ami egy országos reprezentativitású vizsgálat esetében nem elemezhetően kis elemszámot eredményezett volna, de célzott rétegvizsgálatok esetében követhetőnek tűnik) szignifikánsabb összefüggésre világítana rá. Már magában az is, hogy valaki számon tartja a nagyszülők etnikus hátterét, jelez bizonyos kötődést, de távolról sem jelenti, hogy az illető szükségképpen felvállalja azokat az értékeket és normákat, amelyeket ez a háttér feltételez. Gyakran csupán annyit jelent, hogy önmagában valami módon feldolgozta ezt a kérdést. A másik ok az óvatosságra éppen az, hogy a kérdés máig élő előítéleteket vonz. Az apák generációjában a fenti etnikumokhoz tartozók közül számosan még súlyos politikai diszkriminációnak voltak kitéve, a tömeges élet- és egzisztenciavesztés veszélyével, vagy megbélyegzetten és gyanakvással övezve. Ettől nem teljesen függetlenek, de elsődleges hatásuk révén megkülönböztetendőek a társadalmi etnikus sztereotípiák, előítéletek, amelyek a társas élet és helyi közélet normáinak szabályozásával hozzájárultak kisebbségi magatartásformák rögzüléséhez. E kisebbségi magatartásformák és a kulturális tradíciók sajátos ötvözeteként alakult ki az a helyzet, hogy a modernizáció korai periódusában a társadalmi kibontakozásban gátolt mobil etnikumok az alacsonyabb presztízsű, de gyors egzisztenciális felemelkedés vagy anyagi kompenzáció lehetőségét is hordozó területek felé áramlottak, s jelentősen felülreprezentáltak voltak a szabad vállalkozás egyes területein.[8] E század derekán azonban már a vállalkozói tevékenység

mindkét pólusán az oldódás bizonyos jelei voltak tapasztalhatók. A nagy szervezeti hierarchiák kiépülésével és a professzionalizációval növekszik a nagyvállalkozás presztízse, s csökken a családi és etnikus kapcsolatok jelentősége. Másrészt, a hagyományosan alacsony presztízsű területeken, a felvásárlók, használtcikk-kereskedők, vásározók körében -- bár a 'tollas zsidó' sztereotípiáját a 'tollas cigány' alakja váltotta fel -- ugyancsak többféle csoport jelent meg. Ezt a folyamatot törte derékba a deportálások, kitelepítések, megfélemlítések különböző súlyú, de népcsoportok egészét érintő sorozata, amit az etnikus tudat lefojtása és bizonyos fokú jelentőségvesztése követett.

Pusztán az empirikus vizsgálat megbízhatósága szempontjából egyáltalán nem mellékes, hogy például a zsidók e lefojtás következtében mennyire vállalnak fel épp az etnikumhoz kötődő negatív sztereotípiákkal összecsengő magatartásformákat. Mint ahogy az sem hagyható számításon kívül, hogy milyen bizalmatlanok lehetnek például azok a svábok egy, az etnikai hátteret is érintő kérdőíves vizsgálat iránt, akiket, ha az 1941-es népszámlálás alkalmával német anyanyelvűnek vagy nemzetiségűnek vallották magukat, a háborút követően tömegesen kitelepíthettek az országból.

Napjainkban a vállalkozás nem tekinthető alacsony presztízsű tevékenységnek, sőt, valójában a szakképzettek, a piacon hasznosítható készségekkel, illetve invesztálható vagyonnal rendelkezők számára a foglalkozási-hivatali hierarchiában való emelkedés alternatívájaként jelenik meg. Mindezek együttesen eredményezhetik, hogy noha az etnikus tudat reneszánszának tanúi vagyunk, ez a megélénkült vállalkozói hajlandósággal vizsgálati tapasztalataink szerint nem mutat szoros kapcsolatot.

Ami az MSZMP-párttagságot illeti, ugyancsak összetett hatással van dolgunk. Azt a kézenfekvő feltevést, amely szerint a konfrontációs ideológia elemei az egész társadalomban vállalkozásellenes beállítódást eredményeztek, s ez különösen erősen, meghatározó jelentőséggel érvényesül az MSZMP-tagság körében, empirikus tapasztalataink nem támasztják alá. Azt a közkeletű képet, hogy az MSZMP-tagság szükségképpen vállalkozás- és reformellenes magatartással járna, célszerű tehát úgy módosítanunk, hogy a párttagságnak van egy része, amelyik viszonylagos közéleti befolyással rendelkezik, s e tendenciákat ellenzi. Bizonyosan fékezőleg hat általában is a vagyonosodás- és vállalkozásellenes ideológiai hagyomány, ám ez nem zárja ki egy más szinten a gazdasági-társadalmi reformok iránti nagyobb fogékonyságot. Míg a reformok kérdésében a párttagság az átlagosnál nyitottabb, a vállalkozás kérdésében semleges, illetve tanácstalannak tűnik.

II. táblázat

Néhány változó összefüggése a párttagsággal

Változó	Khi^2	Tábl. ért. (p = 0,001)	Lambda	Konting. koeff.	Gamma
Nem	58 755	10 827	0,058	0,140	0,444
Kor	52 285	13 815	0,000	0,131	0,106
Hívő/nem hívő	149 982	10 827	0,066	0,220	0,724
Apa isk.*	5 981	16 268	0,000	0,047	0,068
Apa fogl.**	17 680	22 457	0,006	0,080	0,025
Etnikum***	7 055	18 465	0,000	0,110	0,004
Iskola	204 742	16 268	0,021	0,253	0,531
Aktív/inaktív	13 839	10 827	0,000	0,069	0,260
Foglalkozás	358 521	22 457	0,033	0,327	0,331
Volt-e vezető	30 744	10 827	0,000	0,120	0,521
Jövedelem	203 344	13 815	0,048	0,265	0,621

*0,113 szignifikanciaszinten van kapcs.
**0,007 szignifikanciaszinten van kapcs.
***0,133 szignifikanciaszinten van kapcs.

A felnőtt lakosság egészéhez viszonyítva az MSZMP-tagság sajátos összetételű csoport.

Asszociációs mutatók tanúsága szerint az egyik legerősebbnek a párttagság és a vallásosság önmagában kézenfekvő negatív összefüggése mutatkozik. Pontosítja azonban ezt a képet, ha felidézzük, hogy a párttagoknak is csupán egynegyede tartotta magát kifejezetten ateistának, ami lényegesen magasabb ugyan, mint a nem párttagok közötti 5%-os arány, de semmiképpen nem tekinthető dominánsnak.

Jelentős összefüggés regisztrálható a jövedelem és az MSZMP-tagság ténye között is: míg a nem párttagok között közel kétharmados a 6000 Ft-nál alacsonyabb jövedelemmel rendelkezők aránya, az MSZMP-tagok között egynegyedes; s hasonlóképpen egynegyedes a 10 000 Ft-nál nagyobb jövedelműeké is, szemben a nem párttagok közötti 6%-os aránnyal. Az MSZMP-tagok jövedelme tehát jelentősen meghaladja a nem párttagokét, amit nyilvánvalóan befolyásol a párttagság sajátos foglalkozási és képzettségi szerkezete.[9] Vizsgálataink szerint azonban a jövedelemkülönbségek — különösen a vezetői és értelmiségi csoportok esetében — azonos foglalkozási és képzettségi csoporton belül is fennálltak. Igazolódott továbbá az a feltevés, hogy az MSZMP-taggá válás a hagyományos modellben az esetek többségében megelőzte a vezetővé válást, nem

elhanyagolható, egynegyedet meghaladó volt azonban azoknak a vezetőknek az aránya, akik visszacsatolásos úton, vezetővé válásuk után lettek párttagok.

Mint láttuk, az MSZMP-tagok nem gondolkoztak a vállalkozásról gyökeresen másként, mint a többiek, csupán valamelyest kevésbé elutasítóak. Erre az eredményre jutunk akkor is, ha az iskolai végzettség hatását kiszűrjük: a szakmával, illetve diplomával rendelkező párttagok valamivel a csoportátlag fölötti, az érettségizettek némileg átlag alatti vállalkozókedvet mutattak. Összességében azonban a párttagság lényegesen nagyobb arányt képvisel a nagy szervezeti hierarchiák vezetői pozícióiban, mint a potenciális vállalkozók körében.

Vállalkozói hajlandóság és társadalmi attitűdök

Ha az egyetértést vizsgáljuk az olyan állításokkal kapcsolatban, mint hogy "azért látszik úgy, hogy sok a gond, mert többet foglalkozunk velük" (amivel a válaszadók egyharmada ért egyet), vagy hogy "a gondokat a reform bevezetése okozta" (54%), a következőket találjuk. Az első esetben, szemben az átlagos egyharmaddal, a nyolc általánosnál alacsonyabb végzettségűek, a nyugdíjasok, a kisközségekben élők, a betanított és segédmunkások 43-45%-a igennel felelt. Minden más foglalkozási társadalmi csoport az átlagosnál kevésbé értett egyet ezzel, így az értelmiségieknek csupán 16%-a. Valamelyest az átlagot meghaladó arányban értettek egyet ezzel a tétellel azok közül, akik önmagukat hívőként jellemezték (38%), míg a párttagoknak 29%-a s a vállalkozói hajlandóságot mutatóknak 26%-a. A férfiak és a nők véleménye e kérdésben gyakorlatilag megegyezett. A második kérdés kapcsán hasonló, bár kevésbé markáns összefüggésekre bukkanunk. Az előzőnél valamelyest gyengébb a kor és a település hatása, erősebb viszont a vallásos attitűdé, a nemé és a foglalkozásé. Az átlagos 54%-kal szemben a nyolc általánosnál alacsonyabb végzettségűek, a betanított és segédmunkások körében 69%-os volt az egyetértés, s ami meglepő, átlag fölötti (57%) volt az önállóak körében is, ami ugyancsak a hagyományos kisiparos elem e kategórián belüli túlsúlyáról megfogalmazott korábbi feltevést látszik megerősíteni. Az értelmiségieknek 21%-a, a párttagoknak 37%-a értett egyet ezzel a reformok bevezetését hibaforrásként megjelölő állítással.

Sajátos aszinkronitást tapasztalunk a vezetés bírálatának jellegében. Abban, hogy a vezetők a múltban hibákat követtek el, az emberek 94%-a egyetért. E múltbeli vezetői hibákat a magasabb iskolai végzettségűek, a magasabb társadalmi-foglalkozási státusúak az átlagosnál is magasabb arányban tették

szóvá. Ezzel szemben a jelenlegi vezetés bírálatát tartalmazó azon kijelentéssel, amely szerint a vezetők ma nem tudják, mit akarnak (átlagos 60%-os egyetértés), éppen fordított összefüggés érvényesül: az egyetemet végzettek, a vezetők és fehérgallérosok 52-53%-a, a nyolc általánosnál alacsonyabb végzettségűek, a betanított és segédmunkások 68%-a vélekedett így. Míg a vezetők múltbeli hibáinak megítélésében a párttagok és a hívők véleménye nem tért el az átlagtól, a jelenlegi vezetés bírálatában jellegzetesen különböznek: a hívők 65%-a, a párttagok 51%-a értett egyet a fent idézett kijelentéssel. Két ponton az MSZMP-tagság véleménye jellegzetes, az átlagtól elütő — bár egymással végső soron ellentétes — vonásokat mutat. Az egyik az MSZMP vezető szerepe, amit az átlagnépesség kevesebb mint fele tartott fenntartandónak, szemben a párt tagjaival, akiknek több mint 60%-a vélekedett így. (Itt felidézendő, hogy a kérdezés időpontja 1988 októbere volt, mikor a többpártrendszer lehetősége még nem vált a párt- és állami vezetés részéről elfogadottá.) A másik pont a reformok és a demokratizálás kérdése, amelyekben az MSZMP-tagság az átlagnál valamelyest támogatóbb véleményt képvisel: míg a nem párttagok 56%-a, az MSZMP-tagok 75%-a gondolja úgy, hogy nagyon szükséges lenne a hatékony gazdasági reform folytatása, a demokratizálás kérdésében a megfelelő arány 55 és 69 százalék. Véleményük a gazdaságideológiai kérdésekben az átlagoshoz hasonló vagy annál némely társadalmi reformkérdésben támogatóbb volt. Némely kérdésben azonban megosztottabb, s a reformokat a pártmonopólium fenntartása mellett képzelték el. Minél elvontabb társadalompolitikai, gazdasági reformkérdésről van szó, körükben annál nagyobb az egyetértők aránya. Minél inkább van hatalmi implikációja egy társadalompolitikai kérdésnek, az MSZMP-tagság véleménye annál polarizáltabb. Miközben a többségre igaz, hogy az elvont reformkérdésekben az átlagosnál nyitottabb, a párttagok egy szűkebb csoportját a konzisztensen reformellenes magatartás jellemezte: ha megkíséreljük a különböző kérdések kapcsán következetesen reformellenes válaszokat adók csoportját behatárolni, az elvi ellenreformerek e rendkívül szűk körében a párttagság ugyancsak döntő fontosságú kritérium.[10]

Adataink továbbá egy olyan feltevést látszanak alátámasztani, hogy a magasabb foglalkozási-képzettségi státus a múltra vonatkoztatott kritikai potenciált, az alacsonyabb foglalkozási-képzettségi státus pedig a jelenre vonatkoztatott kritikai potenciált erősíti a politikai vezetéssel kapcsolatos kérdések megítélésében. A potenciális vállalkozók e kérdésben azonban nem mutatnak sajátosságokat.

A jövőt illetően ismét az az összefüggés érvényesül, hogy a magasabb foglalkozási-képzettségi státus kritikusabb, pesszimistább beállítottsággal jár. Azt, hogy öt év múlva az ország lakosságának helyzete rosszabb lesz a jelenleginél (a 63%-os átlag mellett), a vezetők 68, az értelmiségiek 73%-a, míg a betanított és segédmunkások 59, a nyolc általánosnál alacsonyabb végzettségűek 57%-a gondolta. Másfajta összefüggéseket tapasztalunk azzal kapcsolatban, hogy vélhetőleg hogyan alakul a kérdezett saját családjának anyagi helyzete öt év múlva. Itt az alacsonyabb képzettségűek, a betanított és segédmunkások és a fehérgallérosok véleménye az átlaghoz esik közel (53% gondolja úgy, hogy a családja helyzete rosszabb lesz), a vezetők és az értelmiségiek az átlagosnál valamelyest pesszimistábbak (57%).[11] Ezzel szemben a családi perspektívák megítélésében a szakmunkások az átlagosnál kicsit bizakodóbbak — csak 48% számít rosszabbodásra —, s ezzel esik egybe a potenciális vállalkozók véleménye is, akik a lakosság jövőbeli anyagi helyzetének megítélésében az átlagoshoz álltak közel.

Egy másik kérdéssorban azt a fentebb is idézett problémát igyekeztünk körüljárni, hogy mennyire érzik érvényesnak az emberek a rendszert legitimáló pragmatikus ideológiai értékeket — mely csoportokban, s mennyire tudatosul a válság. Néhány hétköznapi megállapítással széles ideológiai spektrumot igyekeztünk lefedni, majd egy következő kérdéssorban e tételeket megismételve azt vizsgáltuk, hogy a kérdezett véleménye szerint mennyire kellene az adott értékeknek érvényesülnie. Közelebbről itt most ez utóbbiakkal van dolgunk — azt tekintjük át, hogy a vállalkozói hajlandóság mutat-e az ideológiai beállítódással összefüggést.

A legtöbb esetben enyhe összefüggést tapasztaltunk, s ennek az enyhe összefüggésnek az oka sem az volt, hogy a potenciális vállalkozók gyökeresen mást gondoltak volna, mint az átlag, hanem az, hogy véleményüket sarkítottabban fogalmazták meg. Ez áll a két általánosságban is legkevésbé vonzónak bizonyult tétel, "a párt vezető szerepe" és "a hű szövetséges" esetében, amelyekkel a potenciális vállalkozók az átlagosnál is kevésbé rokonszenveznek.

A közepes népszerűségű tételek közül "a gazdasági reform" és "a demokratizálás" követelésével a potenciális vállalkozók valamelyest az átlagot meghaladó mértékben, "a törekedjünk nemzeti függetlenségre" és "a kísérjük figyelemmel a határainkon túl élő magyarság ügyét" tételével az átlaghoz hasonló mértékben azonosultak.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a legnépszerűbbek a biztonsághoz kötődő értékek ('létbiztonság', 'tervszerű gazdasági növekedés', s némiképp talán

meglepően a 'kizsákmányolás megszüntetése'), s ezek esetében a potenciális vállalkozók között a viszonylag magas, átlag háromnegyedes azonosulási aránynál néhány ponttal magasabb volt az egyetértés. Viszont a tartalmilag ugyancsak ide sorolható teljes foglalkoztatás tételét az átlag 59%-a, a vállalkozóknak pedig 56%-a osztotta maradéktalanul.

A vállalkozás és az anyagi helyzet megítélése

A család anyagi helyzetére vonatkozó vélemény és a vállalkozói hajlandóság közti összefüggés különböző időmetszetekben különböző jelleget mutat. A másokéhoz viszonyított jelenlegi anyagi helyzet tekintetében olyan összefüggés érvényesül, hogy akik az átlagosnál jobbnak tartják az anyagi helyzetüket (s ez csak a megkérdezettek 8%-os kisebbsége), azok közt az egynegyedes átlagot lényegesen meghaladó, 39%-os a vállalkozni akarók aránya, akik pedig az átlagosnál rosszabbnak érzik helyzetüket (a megkérdezettek egyötöde), azok közt átlag alatti a vállalkozói hajlandóság. A döntő többség, több mint 70% átlagosnak érzi anyagi helyzetét, s körükben átlagos a vállalkozói hajlandóság is.

Az anyagi helyzet változásainak megítélésében már kettős tendencia érvényesül. Akik úgy érzik, hogy helyzetük az elmúlt egy-két évben nem változott (41%) vagy valamelyest romlott (42%), azok közt a vállalkozói hajlandóság nem tér el számottevően az átlagtól (1-2%-kal átlag alatti). Akik úgy érzik, hogy helyzetük javult, azok körében a potenciális vállalkozók is többen vannak (32%). Van azonban egy másik, itt megragadható motívuma is a vállalkozói aspirációknak: a jelentősen romló anyagi helyzet. Azok körében, akik jelentősen romló anyagi helyzetet regisztráltak (4%), a vállalkozói hajlandóság ugyancsak átlagot meghaladó, 30%-os volt. Ezt a kettős tendenciát igazolja az a kép is, amit kifejezetten a jövedelmek alakulására rákérdezve nyerhetünk: akik úgy érzik, hogy az elmúlt évben csökkent (26%) vagy nőtt (22%) a családi jövedelmük, azok közt valamelyest átlag fölötti, akik úgy érzik, hogy változatlan maradt (52%), azok közt átlag alatti a vállalkozói hajlandóság. Nem átütően erős ez az összefüggés, annyit azonban jelez, hogy az átlagosnál jobbnak érzékelt, javulónak ítélt anyagi helyzet mellett a romló körülmények is ösztönözhetnek a vállalkozásra. Feltehető, hogy ez utóbbi motívum elsősorban nem a már pauperizálódott rétegek körében hat, hanem zömmel azoknál a fiatal családoknál, akiknél ez a folyamat még csak megindult: akiknél az egyik kereső marginális munkaerőpiaci helyzetű, de az ebből fakadó instabilitást a családi kötelékek kompenzálni képesek. Minden hatodik

családban érzékelték úgy, hogy valamely családtagot a következő egy-két évben reálisan fenyegetheti a munkanélküliség veszélye, s körükben a vállalkozói aspirációk az átlagos egynegyeddel szemben közel egyharmadosnak mutatkoztak. S ugyancsak az átlagot meghaladó volt a vállalkozói aspirációk aránya azoknál, akik szüleiktől kaptak anyagi segítséget: akikre a kérdés értelmezhető volt (2094 fő), azoknak egyharmadát támogatták a szüleik, de ebben a bontásban a vállalkozni hajlandók 42%-a közülük került ki. Arányait tekintve a szülői segítség nem elhanyagolható a jövedelemkiegészítési módokhoz képest. Az emberek döntő többsége (94%-a) úgy ítéli meg, hogy nincs módja gazdasági munkaközösséggel, vállalati gazdasági munkaközösséggel vagy kisiparosként kiegészíteni jövedelmét, sőt 75-79%-a úgy látja, hogy túlórával, másodállással se tud plusz pénzt keresni. Akiknek elvileg valamelyikre lenne módjuk, azok sem feltétlenül veszik igénybe ezt a lehetőséget.[12] A vállalkozni hajlandók szisztematikusan felülreprezentáltak azok körében, akik élnek vagy élhetnének ezzel a jövedelemkiegészítési móddal.

Ha az egyéb lehetőségeket kizárjuk, s úgy tesszük fel a kérdést, hogy egy nehéz anyagi helyzeten az igények mérséklésével vagy több pénz előteremtésével próbálnának-e segíteni, a potenciális vállalkozók ez utóbbi kategóriában jelentősen felülreprezentáltak. Különbséget észleltünk azonban aszerint, hogy képzetes vagy tényleges szituációt kellett-e a válaszadóknak megítélniük. Azok, akiknek a korábbi években anyagi helyzete javult vagy nem változott, szisztematikusan magasabbra értékelték a túlmunkára és a kieső összegek pótlására való készségüket, mint azok, akik ténylegesen szembesültek ezzel a helyzettel. (Az első esetben 42, a második esetben 32 százalék.) A potenciális vállalkozóknak a képzetes esetben kétharmada, a tényleges esetben fele választotta a többletpénz előteremtésének alternatíváját. Ez utóbbi, a nehéz helyzetre aktívan reagáló csoportban vélhetjük felfedezni a romló körülmények vállalkozási motívumának hatását.

Ami jelenlegi általános helyzetüket és jövőbeni kilátásaikat illeti, a potenciális vállalkozók, mint említettük, az átlagosnál elégedettebbek perspektíváikkal, s egy részük gyermekeik kilátásaival is.[13] Amivel a vállalkozni hajlandók az átlagosnál elégedetlenebbek, az lakáshelyzetük, jelenlegi munkájuk, munkahelyük, némiképp saját társadalmi helyzetük, s a hazai gazdasági-társadalmi viszonyok. Ez utóbbiakkal átlagosan is a népesség több mint fele (56%-a), a potenciális vállalkozóknak pedig 60%-a elégedetlen.

Akik nem lennének vállalkozók

Tudjuk, hogy azok körében, akik nem szívesen lennének vállalkozók, felülreprezentáltak az idős korúak, a nők, az alacsony végzettségűek, a betanított és segédmunkások, a fehérgallérosok, az alacsony jövedelműek. Itt most nem társadalmi indikátoraikat vizsgáljuk tovább, hanem röviden arra kívánunk kitérni, hogy mivel indokolják elutasító válaszukat.

A reformperspektívákat mérlegelve valószínű, hogy a vállalkozással kapcsolatos beállítódás módosulni fog: ha tegyük fel, öt év múlva újra megkérdeznénk, vélhetőleg jóval többen válaszolnának igennel "a szívesen lenne-e vállalkozó" kérdésére. Ha tehát fel akarjuk becsülni e tendenciákat, fontos lehet, hogy képet kapjunk arról, hogy az elutasítás mögött milyen érvek húzódnak meg. Ezek egy részéről, talán mert túlzottan is nyilvánvalóak, hajlamosak vagyunk megfeledkezni.

Ha az ellenérvek a társadalmi-intézményi környezet ellenállását jelölik meg olyan okként, ami miatt nem érdemes vállalkozni, úgy várható, hogy a közvélemény és az intézmények átformálódásával a vállalkozással kapcsolatos beállítódás is gyorsan és számottevően módosul. Ha azonban az elutasítás forrása döntően a személyes körülmények és adottságok megítélésében vagy az értékrendben keresendő, úgy a vállalkozással kapcsolatos beállítódás is lényegesen lassabban, hosszú távon módosulhat. Nos, vizsgálataink tanúsága szerint az érveknek csak igen kis hányada nyugodott a gazdasági-intézményi környezet megítélésén: túl sok az adó (8%), bizonytalan a gazdasági helyzet (5%).

Egytizedes volt azoknak az aránya, akik a tőkehiányt, pénzhiányt említették valamilyen formában okként. Itt jegyzendő meg továbbá, hogy azok, akik a "szívesen lenne-e vállalkozó" kérdésre "attól függ" típusú választ adtak (4%), szinte kizárólag az anyagi és a politikai-gazdasági feltételeket jelölték meg okként. Ez tehát elvileg azt jelenti, hogy a gazdasági-politikai intézményi garanciák megszilárdítása, az adózási és hitelfeltételekről kialakított közfelfogás pozitív módosulása esetén a felnőtt lakosság 40-45%-a mutatna hajlandóságot a vállalkozásra.

A felnőtt társadalom másik felével másként áll a helyzet. Kutatásunk egyértelműen igazolta, hogy azok döntő többségét, akik ma elutasítják a vállalkozás perspektíváját, e véleményük kialakításában nem ideológiai doktrínák vezérlik. Csupán az elutasító indoklások nyolc százaléka nyugodott ideológiai természetű elítélésen, azon belül meglehetősen széles skálát lefedve ("nem tudnám becsapni az embereket", "nem egyeztethető össze a szocialista meggyőződésemmel").

Mintegy egyötödös volt azok aránya, akik elutasító véleményüket a kockázatkerülés valamely sztereotípiájával indokolták: "túl nagy a kockázat", "túl nagy a feszültség, a felelősség", "jobb a biztos holnap" stb. Meglehet, ezt az arányt is módosítaná a gazdasági-politikai intézményi garanciák megszilárdulása, tehát egy olyan állapot kialakulása, amelyben a vállalkozók magatartását nem — miként azt egyikük egy interjúban megfogalmazta — "az állam adta, az állam elveheti" elve vezérli.[14] De az ezen érvet hangoztatók többségének véleményét itt már nem csupán a kisajátítástól, a túladóztatástól, hanem az üzleti bukástól, az egzisztenciális bizonytalanságtól való félelem vezérli.

Hasonlóképpen nehezen befolyásolhatók a személyi és mikrokörnyezeti adottságok egyéb tényezői is. Az elutasító indoklások együttesében valamilyen formában a képzettség, a tehetség hiánya szerepelt okként. E válaszok bizonyos pontokon érintkeznek a kockázatkerülés és az averzió latens formáival, nem annyira a szakképzettség, mint inkább a tehetség hiányára hivatkoznak, s jellegzetes módon az indoklások ezen típusánál nem az alacsony, hanem a magas végzettségűek felülreprezentáltak.

Végezetül a személyes adottságok nagyon kézenfekvő, s ezért talán gyakran kellőképpen figyelembe nem vett olyan tényezőit kell megemlítenünk, mint az életkor és az egészségi állapot, amelyek az elutasító indoklások 23, illetve 4%-át tették ki. Meggondolandó, hogy a korukra hivatkozók egynegyede még nem volt nyugdíjas, s az egészségi állapotot indokként említők kétharmada sem.

Korcsoportonként vizsgálva a jellemző indokokat, fentieken kívül a fiatal korosztály sajátos attitűdjére kell utalnunk. E korcsoportban az érvek polarizálódásának tanúi vagyunk: egyrészt jelentősen az átlagot meghaladó körük-

III. táblázat

Miért nem lenne vállalkozó?
(az első öt indok sorrendje és súlya korcsoportonként)

Indok	Életkor			
	60—	35—59	—34	Együtt
Kor	1. (59%)	3. (14%)	—	1. (23%)
Kockázatkerülés	2. (12%)	2. (19%)	1. (29%)	2—3. (20%)
Képzettség-, tehetséghiány	3. (11%)	1. (23%)	2. (23%)	2—3. (20%)
Tőkehiány	— (3%)	4. (12%)	3. (18%)	4. (11%)
Adó	— (3%)	— (8%)	4. (13%)	5—6. (8%)
Ideológiai ok	4—5. (4%)	5. (9%)	5. (7%)	5—6. (8%)
Egészségi állapot	4—5. (4%)	— (5%)	—	— (4%)

ben a kockázatkerülés motívuma, másik oldalon viszont az objektív feltételekre, az adóra és a tőkehiányra való hivatkozás is. Mindez oda vezet, hogy — mivel itt a kor és az egészség szubjektív determináló tényezői kiesnek — a fiatal korosztály esetében az átlagot lényegesen meghaladó azoknak az aránya, akiknek a vállalkozói hajlandóságát a politikai-gazdasági intézményi változások közvetlenebbül befolyásolják. A vállalkozói hajlandóság elterjedése azonban nem várható pusztán valamiféle generációváltástól. Helyesebb, ha felidézzük: a fiatalok körében is többségben vannak azok, akik nem akarnak vállalkozók lenni, ez utóbbiak között pedig azok, akik e döntésüket személyes vagy mikrokörnyezeti okokkal magyarázzák.

*

A bevezetőben utaltunk arra, hogy a politológiai megállapítások és az empirikus szociológiai ismeretek gyakran eltérő síkon mozognak. Fentiekben néhány tény megvilágításával talán hozzájárultunk a kétfajta szemléletmód közelítéséhez. Egy kapcsolódási pont nyilvánvalóan kirajzolódik: a vállalkozásoknak kedvező intézményi feltételek megteremtése során szükségképpen új társadalmi konfliktusforrások alakulnak ki. Mint láttuk, nem arról van szó, hogy az elmúlt negyven év domináns ideológiai áramlata közvetlenül vállalkozásellenes tömeghangulatot eredményezett volna, hanem a válság hatásáról és a társadalmi méltányosságérzet rögzült normáiról. Ha a társadalom egyik fele boldogul, vagy hisz abban, hogy boldogulhat, a másik fele nem, ha jelentős társadalmi csoportok méltányossági normáit sértő monopolhelyzetek alakulnak ki és örökítődnek át, miközben mások feltételei fokozatosan romlanak, úgy ez a konfliktusok kiéleződéséhez és az előítéletek elburjánzásához vezethet. Van egy jel, ami arra utal, hogy a polarizálódás talán mérsékelhető, s ez a kockázat és bizonytalanság fogalmai közti szociológiai különbséggel kapcsolatos. Azok, akik vállalkoznának, az átlagosnál lényegesen nagyobb kockázatvállalásra hajlamosak ugyan, de ez nem jelenti egyúttal azt is, hogy a társadalmi létbizonytalanság normáit elfogadnák. Akik vállalkoznának, csakúgy mint a döntő többség, némileg még az átlagnál is inkább, a társadalmi létbizonytalanság feltételeinek felszámolását tartják a legfontosabb célkitűzésnek.

JEGYZETEK

[1]A vizsgálatra az MKKE Szociológia Tanszéke, a Tervgazdasági Intézet és a TARKI közös szervezésében került sor 1988 októberében. A kor, nem és lakóhely szerinti reprezentatív minta 3000 főből állt.

[2]The Fortune Survey, Fortune, 1940. Feb. XXVII.

[3]Gábor R. István—Galasi Péter: A "második" gazdaság. Tények és hipotézisek. Bp., 1981; Gábor R. István: Kistermelés, kisvállalkozás, második gazdaság, megj.: Czakó A.—Gyenei M.—Lengyel Gy. (szerk.): Gazdaságszociológiai tanulmányok. Bp., 1989.

[4]Hegedűs András—Márkus Mária: A kisvállalkozó és a szocializmus. Közgazdasági Szemle 1978/4.

[5]Ivan Szelenyi: Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary. Madison, Wisconsin, 1988; Juhász Pál: Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem. Medvetánc 1982/1.; Kovách I.—Kuczi T.: A gazdálkodási előnyök átváltási lehetőségei társadalmunkban. Valóság 1982/6.; Laky Teréz: Mítoszok és valóság. Kisvállalkozások Magyarországon. Valóság, 1984/1.

[6]Laki Mihály: A kényszerített innováció. Szociológia 1984—85/1—2.

[7]Laky Teréz: Eloszlott mítoszok — tétova szándékok. Valóság 1987/4.

[8]Pach Zsigmond Pál: Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem. Történelmi Szemle 1982/3.; Hanák Péter: Polgárosodás és urbanizáció. Történelmi Szemle 1984/1—2.

[9]Kolosi Tamás—Bokor Ágnes: A párttagság és a társadalmi rétegződés, megj.: Várnai Gy. (szerk.): A társadalmi struktúra, a tudat és az életmód alakulása Magyarországon. Bp. 1985; Szonja Szelényi: Social inequality and party membership: patterns of recruitment into the Hungarian Socialist Workers Party. American Sociological Review 1987/5.

[10]Fazakas Gergely: Válság és reform. Kutatási jelentés, első eredmények. Kézirat. 1989.

[11]Hasonló jelenségre világít rá a szociálpolitika megítélésével kapcsolatban Angelusz Róbert—Nagy Lajos Géza—Tardos Róbert—Terestyéni Tamás: Gazdaság és életszínvonal a közgondolkodásban. Bp. 1984.

[12]Ld. még: Tardos Róbert: Meddig nyújtózkod(j)unk? Igényszintek, gazdasági magatartástípusok a mai magyar társadalomban. Bp. 1988. pp. 128—147.

[13]Nagy Bea: Vállalkozók és vállalkozások. (A potenciális vállalkozások elemzése egy kérdőíves adatfelvétel alapján.) Kézirat. 1989.

[14]Varga András: Interjú Pintér Józseffel. Kézirat. 1989.

LENGYEL, György: On Entrepreneurial Inclinations

The paper summarizes the experiences of a representative survey about potential entrepreneurs. Accordingly about one-fourth of the Hungarian adults would like to be an entrepreneur. Differing from the other issues of economic attitude, entrepreneurial inclinations largely depend on the hard variables, on age, gender, occupation and skills. More than half of the men under the age of 35 would gladly be an entrepreneur, and the potential entrepreneurs are overrepresented among the skilled workers, intellectuals and leaders as well. On the other hand, the ethnic background and HSWP membership did not influence significantly the entrepreneurial inclinations.

It is an important lesson that the majority who, at present reject the personal perspective of enterprise, overwhelmingly do not do it out of ideological considerations. Part of those who reject it do not like to take risks, or mention their age, the lack of capabilities, others mention the shortage of capital and the conditions of taxation. If the latter ones are also considered, the potential entrepreneurs can cover even 40 to 45 per cent of the adult population in an environment favourable to enterprise.

The question arises whether the massive spread of enterprise would not increase the already existing social tensions to an intolerable extent. According to an experience such an excessive growth of tension can be avoided. The set of values of the potential entrepreneurs corresponds to that of the broad masses in the important issues: the values of social security, welfare and growth occupy a central place in it. Risk an uncertainty should be sociologically distinguished from each other. The potential entrepreneurs are more inclined towards taking risks than the average, but, together with the majority, they also reject social insecurity.

Дьёрдь ЛЕНДЕЛЬ: О склонности к предпринимательству

В статье обобщен опыт репрезентативного опроса касающегося потенциальных предпринимателей. Согласно этому примерно одна четвертая часть венгерского взрослого населения стала бы предпринимателем. В отличке от других вопросов касающихся отношения к экономике, склонность к предпринимательству в большой мере зависит от жестких переменных, возраста, пола, рода занятий, образования. Среди мужчин моложе 35 лет уже больше половины с удовольствием стали бы предпринимателями, потенциальные предприниматели сверхрепрезентированы и в кругу квалифицированных рабочих, интеллигенции и занимающих руководящие посты. В противоположность этому, этнический фон и членство в ВСРП не оказывают чувствительное влияние на склонность к предпринимательству.

Важный вывод, что большинство, которые в настоящее время отклоняют перспективу предпринимательства для себя лично, делают это в преобладающем большистве не по идеологическим причинам. Часть отрицающих для себя эту возможность не любит риск, упоминает свой возраст, отсутствие способности, другая часть — нехватку капитала, условия налогообложения. Если учесть и последние, то в окружении относящемся благоприятно к предпринимательству, потенциальные предприниматели могут составить до 40-45 взрослого населения.

Возникает вопрос, не повысит-ли массовое распространение предпринимательства в невыносимой мере существующие и без того уже социальные напряжения. Опыт показывает, что можно избежать крайнее обострение таких напряженностей. Порядок ценностей потенциальных предпринимателей по важным вопросам совпадает с таковым широких масс: центральное место в нем занимают социальная безопасность, благосостояние и ценности роста. Следует социологически различать риск (risk) и неуверенность (uncertainty). Потенциальные предприниматели склонны принимать на себя риск больше, чем остальные, но также как и большинство отвергают социальную неуверенность существования.

SZABÓ ILDIKÓ

TETOVÁLT BÖRTÖN

Szociológiai nézőpontok

A tetoválások napjainkig tovább élő — a folyamatosságot és a változást egyszerre megörökítő — világából a szociológust elsősorban az érdekli, hogy mit fejeznek ki viselőjük társadalmi helyzetéből, mit mondanak el élményeiről és értékeiről, és milyen ön- és világdefiniálási szándék húzódik meg mögöttük.

A tetoválás a társadalmi cselekvés és kommunikáció egyik nyilvános, de nem intézményesült formája. Kifejezésmódját a hagyományozódó minták és az aktualitások együtt formálják. Az egyén a tetoválással mint társadalmilag meghatározott cselekvéssel önmagáról akar valamit közölni. Ehhez különböző jeleket, szimbólumokat vesz igénybe a számára elérhető motívumkészletből.

Az elérhető motívumkészletbe nemcsak azok a minták tartoznak bele, amelyek a tetováló életvilágában cirkulálnak. Ide sorolhatjuk mindazokat a kulturális jeleket és tartalmakat, amelyek alkalmasak arra, hogy az egyén segítségükkel besorolja magát valamilyen szociális, kulturális, magatartási, viselkedési, értékrendbeli, érzelmi stb. csoportba.

Felvetődhet a kérdés, hogy a tetoválás mennyire individuális önkifejezési forma. Úgy vélem, csak igen korlátozottan az. A tetoválást viselő természetesen önmagáról akar valamit közölni, és a tetoválás individuális döntés eredménye. Szándékát azonban társadalmilag meghatározott helyzetek, szokások, viselkedési és reagálási minták befolyásolják, megvalósítását szabályok, technikák, formák teszik lehetővé. A tetoválást viselő csak a legritkább esetben rúgja föl a minták kötöttségét, és helyettesíti őket egyéni tartalommal. Az esetek többségében önmagáról és a külvilághoz való viszonyáról nem annyira individuumként akar valami fontosat mondani, hanem egy (vagy több) meghatározott értéket hordozó csoport tagjaként — anélkül, hogy ennek különösebben a tudatában lenne. A tetoválás azért tartozik a folklór világába, és azért elemezhető társadalmi jelenségként, mert bár szubjektíve

átélhető individuális önkifejezési formaként, objektíve kollektív önkifejezési forma.

A tetoválásban kifejeződő csoporthovatartozás sokszor nagyon egyértelműen kiderül a "befogadó" számára. Ilyenek például a származási és foglalkozási csoportokra, a katonai alakulatokra, a szexuális devianciákra és a bűncselekmény-típusokra utaló motívumok.[1] Ezeknél nehezebben értelmezhető, hogy milyen csoporthovatartozást kívánnak demonstrálni azok a már-már öncélúnak látszó, sokszor az egész testet beborító, színes, artisztikus tetoválások, amelyek különösen a Távol-Keleten divatosak, de nálunk is előfordulnak. Pedig ezekben az esetekben is kiolvasható, hogy a testdíszítésekkel viselőjük milyen csoportba sorolja magát, csak a közlés dekódolása sajátos kulturális beavatottságot igényel.[2] Maga a testdíszítés mint öncél és mint önérték is lehet csoportképző tényező: elkülönítheti azok csoportját, akik a tetoválást valamiféle szépség létrehozásaként élik meg — olyan folyamatként, amelynek műalkotás a végeredménye. A díszítő funkció erőteljes érvényesülése el is fedheti a csoporthovatartozás közlésének a funkcióját.

Az individuális jelleg a műalkotásszerű tetoválásokban éppúgy csak a motívumok kiválasztásában és a kompozícióban, illetve a bennük testet öltő kommunikációs szándékban fejeződik ki, mint kevésbé színes és kevésbé bonyolult rajzolatú társaik esetében. A tetoválás egyik paradoxona, hogy a másoktól való különbözés és a másoktól való kiemelkedés törekvése hozza ugyan létre — amiben korunkban és kultúránkban, amikor a lakosságnak csak a kisebb része tetoválja magát, mindenképpen individuális jellegű motivációt kell látnunk —, de csak a csoportmeghatározások újrarendezéséig jut el. A tetoválás végeredménye hangsúlyozottan nem individuális, hanem csoportminőségű "termék". A tetoválásban a készen kapott és a választott, vágyott vagy szerzett csoport egyaránt kifejeződhet.

Az itt következő fejtegetésekben két szempontot szeretnék többé-kevésbé következetesen érvényesíteni. Egyrészt azt, hogy a különböző korokban és társadalmi környezetekben ugyanazok mögött a motívumok mögött nem feltétlenül ugyanazok az öndefiniálási attitűdök húzódnak meg. Az azonos minták különböző csoporthovatartozási szándékokról adhatnak hírt. Másrészt szeretném szem előtt tartani, hogy a tetoválásokban testet öltő értékpreferenciák nem egyformán érvényesek minden társadalomban, illetve egy társadalom valamennyi rétegében, vagy éppen egy társadalom intézményes és nem intézményes világában.

Két korszak

Elemzésem alapját két korszak tetoválásai képezik. Azokat a változásokat szeretném értelmezni, amelyeket az elmúlt évtizedek magyarországi és szovjetunióbeli tetoválásai mutatnak, ha összehasonlítjuk őket az első világháborúval lezáruló, a Közép-Európa történelméből körülbelül fél évszázadot átölelő időszak tetoválásaival.

A két korszak testképei között jelentős különbségek vannak abból a szempontból, hogy milyen önmeghatározási és csoporthovatartozási szándékok olvashatók ki belőlük.[3] A tetoválások tematikailag átrétegződtek. Ugyanakkor elkezdték tisztelni az országhatárokat is: míg a Monarchia korabeliek meglehetősen integráltak, és nincs közöttük olyan motívum, ami csak egyetlen országban fordulna elő, addig a maiak erőteljes ország- és rendszerspecifikus vonásokat mutatnak.

Változott a tetoválások szociológiai gyakorisága is. A szakirodalom tanúsága szerint a tetoválások társadalmi előfordulása elsősorban abban az értelemben változott, hogy napjainkra jelentősen növekedett a börtönbüntetésüket töltők között azok aránya, akiknek van valamilyen tetoválásuk.

Ez utóbbi változást nem olvashatjuk ki egyértelműen az elemzett mintákból. A régebbi anyag az egész Monarchia területéről merítkezett, s csak a Kiskun Múzeum fotótárában fennmaradt képekről tudjuk, hogy olyanokról készültek, akiknek közük lehetett a bűnözéshez, mivel körözésre szolgáltak, tehát legalábbis "gyanúsítottak" voltak. A prágai és a bécsi gyűjtemény mintája véletlenszerű. A mintavételt a történelem végezte: ezekbe a gyűjteményekbe a nagy háborúban elesettek tetoválásai tartoznak. A mai anyagoknak több közük van az erőszakszervezetekhez: többségük forrása a magyar rendőrség nyilvántartása, a szovjetunióbeli tetoválásokat pedig a büntetőtáborokban gyűjtötték. Tudjuk azonban, hogy ez utóbbi forrás kriminalisztikai jellege meglehetősen speciális. Ezért a tetováltak körének szociológiai átrétegződésével nem a tematikai elemzés alapjául szolgáló gyűjteményekre, hanem a különböző felmérésekre támaszkodva foglalkozom.

Tematikai változások

Első látásra is feltűnik, hogy a Monarchia korabeli tetoválások nem mutatnak "országspecifikus" sajátosságokat. Igaz, sokszor egyértelműen kiolvasható belőlük a származási hely. Az ilyen motívumoknak azonban mindig megtaláljuk más országokban is a megfelelő variánsait. Van például német felirat, de van hasonló tartalmú magyar is; előfordul a Kossuth-címer is, de az

osztrák kétfejű sas is. Monarchia-szerte éltek falvédőminták, amelyek csak abban különböztek egymástól, hogy a tetovált női alak dirndliben van-e vagy valamilyen más vidék viseletében, esetleg a kor polgári öltözékében. A területi, nemzeti vagy állami sajátosságokat a megvalósítás részletei fejezték ki.

Az integráltság ténye olvasható ki abból a korabeli dokumentumból is, amely 685 "vagyonbiztonságot veszélyeztető egyén" arcképét és adatait tartalmazza.[4] A listában szereplők 9,9 százalékának, 63 személynek volt a testén tetoválás. Ezek háromnegyedéről konkrétan meg is mondja a jegyzék, hogy milyen tetoválást viselnek magukon. Egyik motívum sem utal egyértelműen valamilyen országra, egyik motívumról sem mondható el, hogy az csak a "saját" vagy az "idegen" anyagban fordulna elő (ezekkel a kategóriákkal különböztették meg, hogy itthoni vagy külföldi személyről van-e szó).

Igaz, vannak motívumtípusok, amelyek ebben a nyilvántartásban gyakrabban fordulnak elő a külföldről kapott személyleírásokban, mint a hazaiakban, bár több a "saját" anyag: a tetováltak háromnegyede hazai. Ilyen például a "mesterségek címere": az "idegen" anyagban két mészáros-címer, egy perec és egy csizma is megemlíttetik, a "saját" anyagból viszont csak egy zárkulcs tetoválás sorolható ebbe a kategóriába. S ha belegondolunk, érthető is a közös motívumkincs; vagy inkább fogalmazzunk úgy, hogy érthető, ha a hazai anyag nem különbözik alapvetően az idegen anyagtól.

A monarchiabeli Magyarországon számban és erőben rohamosan gyarapodó polgárság a maga módján ugyanúgy a népek kohója volt, mint Amerika. Ez a — polgárosodással együtt járó és a városiasodással, a tömegközlekedéssel összefüggő bűncselekményeket reprezentáló — nyilvántartásból is kiolvasható. (A 63 tetovált között csak egy csaló és öt betörő volt, viszont 44 zsebtolvaj és 13 sipista, azaz hamiskártyás. Többségük tehát a városias életformára specializálódott.) A "saját" anyagba Breslauer Adolf (született Budapesten, 1864-ben) ugyanúgy beletartozik, mint Brunner Nándor (született Bécsben, 1865-ben), Leitl Károly (született Nagykárolyban, 1875-ben) vagy Piroska Lajos (született Csongrádban, 1859-ben)... S talán az sem érdektelen, hogy a negyvenhat nyilvántartottból a legtöbben — húszan — éppen a legfőbb kohóban: Budapesten születtek, illetve a mai Budapesthez tartozó elővárosokban.

Ezzel szemben a szovjet lágerekben, illetve az elmúlt években Magyarországon gyűjtött tetoválások között találunk olyanokat, amelyekről nehezen képzelhető el, hogy más országokban, illetve más társadalmi rendszerekben is előfordulhatnának. Ilyenek mindenekelőtt az adott rendszer eszmei vezéralakjainak és politikai vezetőinek gúnyos, karikatúraszerű portréi, a rendszer

szimbólumai és a hozzájuk tartozó vagy önállóan is előforduló rendszerellenes feliratok. Baldájev gyűjtésében láthatjuk például az ördögszarvas Marx fejét a Dávid-csillagos Tőkén, Brezsnyevet kitüntetésekkel teli mellényben és glóriával a feje körül "Az állatkert főparancsnoka" felirattal, sarló-kalapácsos ötágú csillagot "halál a szemetekre!" felirattal, a Szovjetunió szögesdróttal bekerített térképét, sarló-kalapácsos halálfejjel, ásóval, csákánnyal és fűrészlappal, amelyben felirat: GULAG NKVD stb.[5] És a szövegek: "Megyünk az aktívákat vágni", "A kommunizmus — út a semmibe", "A kommunistáknak csak a hülyék hisznek", "ORVEA" (az októberi forradalom a legnagyobb zsidókaland" — betűszó) stb.[6] Ugyanebben a gyűjteményben azt is láthatjuk, hogy a politikai rendszerellenesség összefonódik egyrészt a kereszténység jeleivel és szimbólumaival, másrészt az antiszemitizmussal. Jézus töviskoszorús feje alatt például az olvasható, hogy "Ments meg, Istenem, a kommunistáktól", a lángokban álló, szögesdróttal átfont kettős kereszten az, hogy "Istenben higgy, ne a kommunizmusban!"; II. Miklós cár portréja alatt pedig: "Üsd a zsidókat — mentsd meg Oroszországot", vagy a "Marx-csillag": Dávid-csillagban ötágú csillag, abban horogkereszt, alatta sarló és kalapács.

A mai magyar termésben is találunk olyan motívumokat, amelyek "rendszerspecifikusak". Ilyen például a Kossuth-címer, tehát a tetoválás időpontjában már nem hivatalos állami jelkép, és úgy vélem, ilyennek kell tartanunk a US Army típusú feliratokat is. Az előbbit azért, mert tudomásom szerint az elmúlt évtizedekben Európában csak a szocialista országokban jöttek létre új állami címerek, és így a korábbiak megidézése is csak ezekben az országokban képzelhető el (Baldájev gyűjtésében is előfordult a cári címer); az utóbbiakat pedig azért, mert semmi nyoma nincs a viszonosságnak: annak, hogy a nyugati társadalmakban például az CA-t (Szovjetszkaja Armija) tetoválnák magukra az emberek.[7] Talán ebbe a csoportba tartoznak az "SS" és az "USA" (sőt: UNITED STEAT /!/ OF AMERICS /!/) feliratok is, vagy éppen a "Ku Klux Klan" felirat (ez Baldájev gyűjtésében is előfordul), amennyiben feltételezhetjük: a múltbeli és a jelenbeli ellenfelek politikai, hatalmi és erőszakszervezeteinek a nevét a nyugati világban nemigen találjuk meg a tetoválások sorában.

Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy az első világháború után átrendeződő Európában a tetoválás-motívumok korábbi integrálódási tendenciái helyett szegregálódási folyamatok erősödtek fel, amelyek a bekövetkezett politikai változásokkal függtek össze. Ezek nyomán ugyanis váratlanul jelentősége, sőt, a személyiséget sorsában, illetve egzisztenciájában meghatározó következménye lett egy korábban elhanyagolható — és a nagy háború előtt mindenképpen csak kevesek számára kérdéses — tényezőnek: a politikai rend-

szerhez való viszonynak. Megjelentek a politikai szembenállást vagy másképpen gondolkodást kifejező tetoválások. Tovább éltek természetesen a korábbi — lojalitást, állampolgári és nemzeti identifikációt kifejező — tetoválási hagyományok is. Tartalmuk azonban átpolitizálódott, politikai vonatkozásuk közvetlenebb lett.

E rendszerspecifikusnak tekinthető sajátosságon belül intenzitásbeli és tematikai különbségek vannak. Minél keletebbre megyünk, annál gazdagabb a politikai témájú tetoválások motívumvilága és annál inkább összefonódik az olyan, politikaközeli tematikákkal, mint a vallásosság és az antiszemitizmus. Ezek a különbségek feltehetően a politikai elnyomás mértékében és időtartamában meglévő különbségekkel függnek össze. A szovjet lágerekben "kivirágzó" politikai tetoválások igazi jelentőségét és tétjét Baldájevnek abból a megjegyzéséből érthetjük meg igazán, amely szerint: "A javítómunka-táborokban a tábori vezetőség utasításának megfelelően a tetoválásokat sebészi beavatkozással szokták eltávolítani. A személyi kultusz éveiben a társadalomellenes tetoválásokért és a hatalommal szembeni karikatúrarajzokért főbelövés járt."[8]

A történelmi és politikai változások azt is eredményezhetik, hogy egy-egy motívum jelentése váratlanul megváltozik, bár néprajzi szempontból csak a vándorlásáról, továbbéléséről, elterjedtségéről van szó. Ezt figyelhettük meg a korábban legfeljebb csak politikaközelinek nevezhető motívumok egy részével kapcsolatban. Ez történt például az egyik legegyszerűbb, legősibb és legelterjedtebb motívummal, a kereszttel. Ez a jel nyilvánvalóan mást jelentett mind a közlők, mind a befogadók számára a török hódoltság idején a Balkánon, mást az "úri-keresztény" Magyarországon, a harmincas évek Szovjetuniójában és az elmúlt évtizedekben itthon. De mást jelentett a két világháború között a Kossuth-címer is, mint az ötvenes években, s megint mást a nyolcvanas évek végén, amikor előbb gyakorlatilag, majd pedig államilag ismét legitim lett. S nyilvánvalóan mást olvastak ki az ismert jelmondat: a "Nem, nem, soha!" tetoválásából akkor, amikor az a hivatalos politika rangján állt, mint most. Az életfogytiglan tartó tetoválás "műfaja" nem számol a gyors egymásutánban egymást tagadó történelmi változásokkal.

Az "input" felől nézve az attitűdökben jelentős különbség lehet abból a szempontból, hogy mikor kerül sor egy motívum választására: akkor-e, amikor még tartalma általános társadalmi elfogadottságnak örvendett és ugyanakkor jogilag is legitimnek számított, vagy pedig akkor, amikor esetleg a társadalom számára még mindig pozitív értékeket testesít meg, de ezt az intézményes értékközvetítés már nem erősíti meg, és használatának már nincs jogi alapja

(esetleg még szankcionálják is, ha valaki nyilvánosan is felvállalja). Paradoxon, hogy a lojalitás vagy a konformitás jelei egy másik korban az illojalitás és a nonkonformitás jeleivé válhatnak.

A fentiekből következik, hogy az "output" felől nézve az minősíti az attitűdöket, hogy ugyanazt a jelet mikor, melyik korszakban vette magára viselője. Ugyanaz az ember, ugyanazok a jelek, ugyanazok a tartalmak — s a történelem mégis bebizonyíthatja, hogy nem ugyanarról van szó.

Szociológiai átrétegződés

A századfordulóról származó "A vagyonbiztonságot veszélyeztető egyének albumá"-ban a nyilvántartottak 9,9 százaléka viselt tetoválást. 1932-ben a szegedi Csillag-börtönben az elítéltek 12,5 százaléka volt tetoválva.[9] Ez utóbbi helyszínen Kovács Ákos 1983-ban megismételte a szűrést. Ő már a rabok 77 százalékát találta tetováltnak. "Négy, a szegedi Csillagnál enyhébb börtönfokozatú büntetésvégrehajtási intézetben szüntelenül csökkenő (66,7, 63,7, 61,4 és 46 százalékos) tendenciával találkozunk, de az öt, különböző börtönben megvizsgált, összesen 1331 elítélt közül így is meglepően nagy, 66 százalék volt a tetováltak aránya" — írja.[10]

A múlt század utolsó negyedéből származó külföldi adatok szintén azt erősítik meg, hogy ebben az időben nem volt túl magas a börtönökben a tetováltak aránya: "1873-ban egy torinói börtönben 3000 női fogoly közül 5,6 százalék volt a tetovált, Bergamóban 64 elítélt férfinek 9 százaléka".[11]

Mára tehát jelentősen megváltozott a tetováltak aránya a börtönökben. Ez nemzetközi tendencia is (1960-ban egy svéd vizsgálat szerint a rabok 28,2 százaléka volt tetovált).[12] Ugyanakkor Svédország öt nagy körzetében 1960-ban a férfiaknak csak a 2,1-5,38 százaléka, a nőknek pedig csak a töredéke: 0,36 százaléka viselt magán valamilyen tetoválást.[13] Kovács Ákos 1986-ban a Debrecenben, Veszprémben és Budapesten megjelent sorköteleseknek szintén csak elenyésző részén — 1,7 százalékán — talált tetoválást.[14]

Azt mondhatjuk tehát, hogy míg az első világháború előtt a tetováltak és a nem tetováltak között nem húzódott éles határvonal abból a szempontból, hogy büntetett előéletűek voltak-e vagy nem (és legfeljebb az az összefüggés volt igaz, hogy az összezártabb csoportok tagjai — így a rabok is — valamivel gyakrabban viseltek magukon testjeleket, mint mások), addig mára térségünkben már erőteljesen összekapcsolódik a tetoválás a marginális társadalmi helyzettel, a börtönvilággal, illetve a társadalommal — vagy éppen a hatalommal — való szembenállással.

Nem arról van szó, hogy a korábbi tendenciák eltűntek volna. Hiszen a tartós összezártság vagy a munkában való fokozott egymásra utaltság ma is felruházza a tetoválásokat az összetartozás funkciójával. A svéd kéményseprők, dokkmunkások, tengerészek és halászok,[15] a magyar bányászok[16] és sorkatonák[17] ma is gyakrabban viselnek ilyen jeleket, mint a népesség más csoportjai. Azt is tudjuk, hogy a tetoválás szokásának másik vonulata, amely a "magasabb körökhöz" kötődött, szintén fennmaradt, ha némileg demokratizálódott is. Míg régebben az arisztokrácia és a nagypolgárság találta sikkesnek a testdíszítés eme formáját (tudunk például Széchenyi István, Károlyi Mihály, Horthy Miklós tetoválásairól), addig napjainkban inkább a jóléti társadalmak többé-kevésbé öncélú fogyasztásainak egyikeként vált divattá.

Azt a tényt, hogy Magyarországon (és valószínűleg máshol is) így elszakadtak egymástól a tetováltak arányai a büntetettek és büntetlenek körében, értelmezhetjük a folklorizáció szokásos folyamataként is -- azaz úgy, hogy ez a testdíszítési mód a társadalmi struktúrában mind lejjebb és lejjebb húzódva, nálunk a legalsóbb rétegekben konzerválódott a leginkább (a konszolidált polgár luxus fogyasztásaként még biztosan nem találkozunk vele). De értelmezhetjük ezt a folyamatot a tetoválás történelmi funkcióváltásaként is. Ebben az értelemben a tetováltak társadalmi átrétegződése azzal is együtt jár, hogy a testjelek viselői a társadalomba való integrálódás helyett immár a társadalomtól vagy a politikai hatalomtól való elfordulás, a kirekesztettség, a vállalt másság, a dezintegráció üzenetének a közlését szánják testjeleiknek. A dezintegrációs folyamatok persze egyúttal új integrációkat is jelentenek. Ezek azonban a társadalomban elfogadottak, illetve a hatalom által megengedettek ellenében szerveződnek.

S talán a tetoválások és az erőszakszervezetek közötti kapcsolat szorosabbá válása azt is jelzi, hogy korunkban és társadalmunkban nehezebbé vált a közlekedés a börtönök világa és a kinti világ között. Áthatolhatatlanabbak lettek azok a falak, amelyek talán örökre elválasztják egymástól a börtönök lakóit szerencsésebb társaiktól. Megint stigma lett a tetoválás, amire már volt példa a középkorban és az újkor elején, legutóbb pedig a század közepén — csak most önként vállalt stigma.

De a tetoválás sokszor a társadalmi cselekvés egyetlen, még megmaradt lehetősége is. Az egyetlen mód arra, hogy megörökítsük magunkat és hozzájussunk a teremtés élményéhez. A szabad cselekvés illúziója, amelynek a tárgya egyetlen, elvehetetlen tulajdonunk. Paradoxon, hogy így olyan börtönbe zárjuk magunkat, amiből végképp nincs visszaút.

A boldog békeidők

a) Életrajzi önmeghatározások

A Monarchia korabeli tetoválások legnagyobb csoportját az életrajzi önazonosítás jelei alkotják. Egyfajta személyi igazolványként szolgálnak, amelyből nemcsak viselőjük neve (monogramja), születési éve és esetleg foglalkozása olvasható ki, hanem életének jelentősebb fordulópontjai is.

A leggyakoribbak a nevek és az évszámok. A "vagyonbiztonságot veszélyeztető" 63 tetováltnak a kétharmada (42 fő) viselt magán monogramot, többségük (36 fő) a sajátját. Nyolcan a születési évüket tetováltatták magukra, tizenketten egy másik évszámot, amely egy olyan időpontot jelez, amikor 15-27 év közöttiek voltak.[18]

Önazonosításra szolgálnak a foglalkozások jelképei és a férfiasság magasiskolájának, a katonaságnak a jelei is. A foglalkozási jeleket a vagyonbiztonságot veszélyeztető egyének albumában a mészáros címer, a perec, a zárkulcs, a csizma képviselik. Az első világháborúban meghaltak testéről kimetszett tetoválások között a prágai gyűjteményben találunk vendéglős-jeleket: poharat palackkal és villát, a szabók jelét: az ollót, a lótartással összefüggő ábrákat: lópatkót ostorral és lovaglópálcával stb. Talán ebbe a csoportba tartoznak az ebben az időszakban is gyakori tengeri jelek: a szigony, a horgony, hiszen a Monarchiában ezek elérhető és lehetséges foglalkozásokra is utalhattak. (Lehet persze, hogy a haditengerészetnél töltött évekre emlékeztetnek, de az is lehet, hogy csak a szimbolikus jelentésük miatt választották viselőik. Mindenesetre ekkor még a Monarchia minden tagországához közelebb volt a tenger, mint most.) Feltűnnek a paraszti élet kellékei: a lány a szőlőfürttel és a bőség szüreti vödrével (a magyar kártya ismert kompozíciójában), ló vagy lófej (ami esetleg lovas alakulatra is utalhat). Találunk csákányt és lapátot is a motívumok között.

A katonaságra valószínűleg az évszámok egy része emlékeztet, és természetesen a klasszikus jelek: a kard, a puska. És e jelek együttesei: szívben K.L. monogram, előtte-utána a születési év két-két számjegye, 1890, alatta egy szó: "vártüzér", mellette pedig egy újabb évszám, 1918. Vagy egy másik: koszorúban karddal átdöfött szív, mögötte horgony, benne T. F. monogram és a születési év, 1886, alatta a sokatmondó betűszó, K. u. K. és talán az alakulatra utaló I. R. 11. 32. Az utókor szemében hátborzongató békebeli idill, akárcsak a félholdra írt "Törökország Plevlje", előtte az "emlék" szó, fölötte nyolcágú csillag, alatta keresztbe rakott két puska. Különösen, ha ezekhez a kiskunfélegyházi fotótárban fennmaradott kompozíciók mellé tesz-

szük a prágai gyűjtemény háborúban meghaltból kimetszett darabját, amelyen ez olvasható: SIBIR 1914—1915.

b) Egy elérhető életforma

Az önazonosítás másik csoportját a polgári létet elvontabban, életformaként szimbolizáló tetovált képek alkotják. Ezek is elterjedtek Közép-Európa-szerte, de arányuk kisebb a hazai gyűjteményekben. Sok közöttük a bonyolult grafikájú, a falvédőkről ismert kompozíció: csókolózó galambpár, felugró dirndlis lány, díszes pajzsot tartó két angyal, a pajzsban évszám, női portré fölött "Mein süsses Schnuchi" felirat, táncoló bajor pár, táncoló parasztpár, festményszerű, szép polgárasszony virágok között, házaspár, köztük két koronás oroszlánnal (talán családi címer), női portré tükörrel, gyűrűs kézzel. Az elégedett, önmagával azonosuló polgár tetoválásai ezek, egy elért vagy elérhető életforma büszke hirdetői. Olyan polgárokat mutatnak be, akiknek a számára nincs különösebb akadálya a társadalmi érvényesülésnek és az ezzel járó jó közérzetnek. Akár jelképük is lehetne a kiskunfélegyházi fotótár "sikerembere": a diadalmasan vigyorgó súlyemelő bajnok, akinek a mellén érem van, lába pedig a legyőzött 50 kg-os súlyon nyugszik.

c) Egy elérhetetlen életforma

A harmadik csoportba azok a motívumok sorolhatók, amelyek nem annyira a (megszépített) realitásokat, az elérhető polgári létet szimbolizálják, mint inkább az irrealitásokat: az izgalmas, nagy kalandokat, férfias, egzotikus vagy éppen nagyvilági életet, a vágyott és elérhetetlen kiemelkedést. Míg az előző csoportba a nyugalom, a béke, az eszményi polgártól és életformájától való el nem térés, a konformitás, a tisztes, szorgalommal elérhető gyarapodás értékeit kifejező motívumok tartoznak, addig az ebbe a csoportba sorolható motívumok mögött az előzőektől eltérő értékeket lelhetünk fel: a másság, a kockázatvállalás, a nonkonformitás és az elérhetetlenség értékeit. A két motívumcsoport mögött két, egymással ellentétes vonatkoztatási csoport sejlik fel. Az egyik: ismerős világ, bejáratott életutak, tipikus sorsok, karnyújtásnyira lévő boldogság. A másik: ismeretlen világ, kiszámíthatatlan életutak, nem tipikus sorsok, elérhetetlen boldogság. Ide sorolnám a kiskunfélegyházi fotótárból azt a tetoválást, amelyen egy égig repülő sas látható, kitárt szárnyai mögött a végtelenségben a Nap, a sas lábai között a mélységekbe kapaszkodó horog és annak a férfinak a születési éve és monogramja, aki láthatóan a mindenséggel mérte magát; a külföldi anyagból a tolldíszes

indiánfejet és a cowboyt, illetve a mondén élet utáni vágyakozásról árulkodó, izgalmasan átlátszó szoknyás, meztelen nőalakot.

Hogy ez a csoport az előző antitézise, azt talán a nők ábrázolásában megmutatkozó különbségekből láthatjuk a legszemléletesebben. Ebben a csoportban elképzelhetetlenek az erényes polgárasszonyok és a bájosan felöltözött lánykák, akik legfeljebb csak a bokájukat villantják ki szende kacérsággal. Itt a nők kihívóak, erotikusak, meztelenek, és soha nem ábrázoltatnak férjeikkel együtt. Nem a falusi vagy a kisvárosi dolgos hétköznapok világából valók, hanem a világvárosok minden éjszakát ünneppé avató szórakoztató iparából. Ezek a nők nem az arák és nem a hitvesek, hanem a szeretők jelképei.

Ez a motívumcsoport arányaiban elenyésző ahhoz a csoporthoz képest, amelyet a személyes és családi önazonosítás, illetve a polgári státuscsoportba való tartozás motívumai alkotnak. Ugyanakkor ez az a csoport, amelyé a jövő: a ma és a közelmúlt tetoválásai között már jelentős arányban találunk olyan motívumokat, amelyek a vágyott referenciacsoportot célozzák meg.

d) Az állammal és a nemzettel való azonosulás

Végül az első világháború előtti tetoválások sorában találunk egy olyan csoportot, amelyekben az állami és a nemzeti identitás fejeződik ki. Egy-egy kompozíció utalhat az egyéni és az állami identitás összeolvadására is, mint például a kiskunfélegyházi fotótár egyik képén a nőalak virággal, feje fölött lebegő korona ferde kereszttel, alatta "Szarajevo" felirattal, "Sarajevo" és "Bosnia" a Kossuth-címerrel, vagy egy másikán a horog és a (hajó)kormány a magyar koronával. És egy sokat mondó felirat: "Jobb karommal védem a hazámat". De megjelenhetnek önmagukban is az államiságot jelképező szimbólumok. Találkozhatunk a Kossuth-címerrel (a külföldi gyűjteményekben például koronával és két ággal is előfordul), és természetesen más államok címereivel is. Mivel az adott időszak legitim jelvényeiről van szó minden esetben, a tetoválásoknak ez a — szintén kis — csoportja is adekvát a kor nyilvános, a többség által vállalt és az uralkodó rendszer által szentesített értékeivel. Bár később ebből a típusból nő ki a politizáló tetoválások csoportja, ebben a korszakban még nem beszélhetünk arról, hogy politikai töltetük lenne. Ezek a tetoválások sokkal inkább tanúskodnak a nemzeti hovatartozás, az állampolgári lojalitás demonstrálásáról, esetleg hazafias érzésekről, mint politikai önmeghatározásról.

A közelmúlt és a jelen

Egészen más csoportidentitások rajzolódnak ki a jelen és a közelmúlt tetoválásaiból. Természetesen ezek között is megtaláljuk az életrajzi identifikáció jeleit, ha jóval kisebb arányban is. Tudjuk, hogy Magyarországon is akad még hagyományos csoport (például bányászok), amelynek a tagjai foglalkozásuk jegyeit tetoválják magukra. Általában azonban eltűnőben van a szakmák szerinti önazonosítás — talán presztízscsökkenésükkel és az életpályák kacskaringósabbá válásával, a gyakori pályamódosításokkal összefüggésben. Valószínűleg a katonaság jelentőségének az átértékelődésével függ össze a katonaévek, és különösen az alakulatok megörökítésének a halványuló szokása is, bár Baldájevtől tudjuk, hogy amikor nem akármilyen katonai szolgálatról van szó, még mindig él ez a szokás (az Afganisztánból hazatértek "afgán" feliratai). Esetleg egy-egy "elit" alakulat is motiválhat tetoválást. Ilyen például az, amelyiken a következő olvasható: Pécs 71—73, és a két szám között egy ejtőernyő látható. (Más kérdés, hogy a tetoválások megkülönböztetett időpontja a sorkatonai szolgálat időtartama.)

a) Érzelmi kapcsolatok

Az önazonosító tetoválások napjainkban legjelentősebb csoportja az interperszonális kapcsolatokra, illetve az érzelmi közösségekre utal: "Józsi" egy nő bal mellén, "SZTK ("szeretlek"?), "KIS FIAM, Jenő", "apám, anyám, szeretlek", "szeretlek, Marika", "anyám", különböző női és férfi nevek: szerelmek, családtagok, barátok nevei, szövegek, amelyek a hozzájuk fűződő érzelmeket közlik: "Bírtam Lacit", "Bütyi szenvedek, mert szeretlek", "Apám és anyám szívembe zárlak", "Drága férjem, Pista, csakis a tied leszek", "Édesanyám jósága örökké élni fog előttem" stb.,[19] szelíd női portrék, a kor szépségeszményének hatását tükröző, városias divat szerint rajzolva. Nemcsak idilli, megszépített érzelmekkel találkozunk azonban az interperszonális kapcsolatokra utaló tetoválások sorában, hanem olyanokkal is, amelyekben ezek bizonyos negatív értékek felvállalásával, leplezetlen szexualitással, cinizmussal stb. társulnak. Meztelen nő feje fölött is megjelenik az "Igazán szeretlek" vallomása, és a "szeretlek, Rózsi" felirattal és az angyallal is jól megfér a cigarettázó vagány feje. Néhány példa a szöveges tetoválások közül: "Érted züllök 1961.", "Anyám, ne sírj a csavargó fiadért", "Édesanyám szavára nem hallgattam", "A mama betörője" stb.[20]

b) Negatív önmeghatározás

Az önazonosító tetoválások másik jelentős csoportját a negatív önmeghatározások alkotják. Itt már nincs szó kapcsolatokról: a világ egyetlen biztos pontja az egyén, akivel szemben áll az egész világ, és aki szemben áll az egész világgal. A kommunikáció tárgya a tetoválás viselője, üzenete mindenkihez szól, témája az egyén életérzése, életfilozófiája, önmaga elhelyezése a világban. B. Gy. felső combján például ökölbe szorított kezeket láthatunk összebilincselve, köztük a születési évszámot: 1947, alatta, hogy "BŰ(n) AZ ÉLET, Aranka", a hátán pedig azt, hogy "Heti híradó", "VILÁGCSAVARGÓ" és "DOLGOZNI NEM SZERETEK!". A legfontosabbakat elmondják ezek a tetoválások B. Gy.-ről, akiről a nyilvántartás jóvoltából azt is megtudjuk, hogy a Btk. 321. paragrafusának (1) bekezdése alapján rablás bűntette miatt ül... Többségükben szöveges tetoválások sorolhatók ide, de ide tartoznak az olyan ábrák is, mint a halálfej, akasztófa, a félszemű kalóz, szájában tőrrel stb. Néhány példa a felvállalt társadalmonkívüliség megfogalmazására: "A föld ura" (vámpírfejjel), "Állítsátok meg a Földet, le akarok szállni róla", "Alvilág csavargója", "Bor, sör, pálinka, szex", "Engem nem szeret más, csak a halál", "Nem azért születtem, hogy éljek, hanem azért, hogy az ördögöt felidézzem", "Rossz vagyok és az is maradok", "Vért vérért", "Vesztesnek születtem", "Rühellem a munkát", "Én vagyok a Dunapart Napóleonja", "Ha csalódni akarsz, kövess", "Bűn és börtön", "Üss", "Box", "Reszkess jard" stb.[21] Ezekből a megfogalmazásokból felsejlik az is, amit viselőjük pozitív értéknek érez: az erő, a rettenthetetlenség, a megszépített, már-már szentimentális félelemnélküliség és sorstudat ("Jobb állva meghalni, mint térden állva élni", "Kegyelmet nem kérek, de nem is adok", "Megtanultam ölni, de szenvedni nem", "Nem félek" stb.).

c) Egy elérhetetlen életforma -- ma

A mai tetoválások legérdekesebb csoportjába azok tartoznak, amelyek nem egyszerűen a jelen, a valóság negációját fejezik ki, és formálisan nem tartalmaznak negatív önmeghatározásokat, a társadalmonkívüliségre utaló tartalmakat sem, de rejtetten és közvetetten tagadják a valóságot. Úgy, hogy egy elérhetetlen, általuk soha meg nem ismerhető, mesés, izgalmas, kalandos álomvilágot varázsolnak magukra. A havas, égbe nyúló hegycsúcsok, a pálmafák, a rózsák, madarak, a tolldíszes indiánfejek, pezsgőspoharak, kalapos dámák és hajukba túró, maguk alá húzott lábakkal ülő, félig oldalra fordulva domborító "lányok", piramisok és minaretek mind-mind az elérhetetlen boldogság, szépség, gazdagság, izgalmas élet szimbólumai. Ezekben a motívumokban

éppúgy tetten érhető a szimbolikus vágykielégítés, mint az egykori barlangrajzok legyőzhetetlen, ám a rajzolással mégiscsak birtokba vett bölényeiben. Csak míg a bölények közel voltak, az édes élet elérhetetlen távolságból kísért.

Ebben a csoportban a térbeli és a társadalmi távolság legyőzésének a vágyát egyaránt fölfedezhetjük. Az előbbit példázzák az egzotikus tájak (havasok, mesés városok és beszélő városnevek: Bagdad, Isztambul, Párizs), az egzotikus élet "kellékei" (vitorlás és gőzhajók, pálmafák, elefánt, rakéta, keleties kupolák), az egzotikus élet alanyai (indián, tengerészkormányos, öklöző férfiak, turbános-bozontos arab harcosok, matrózok, cowboyok, hárempasák, furulyázó kígyóbűvölők). Ezek néha egyetlen kompozíciót is alkothatnak. Az egyik ilyen például: pálmafa alatt bikinis nő, vitorlás a vízben, napfény, turbános arabot fátylas nő legyez, előtte fátylas nő táncol, odébb egy másik nő, kígyóval összetekeredve. E motívumok mögött nem nehéz felfedeznünk annak a férfinak az eszményét, aki az ellenséget, a természetet és a nőket egyaránt képes meghódítani.

A társadalmi távolság átlépését egyrészt az isteni nők jelképezik, akik meztelenül, bikiniben, mini- vagy szűk szoknyában, sztriptízes mozdulatokban, nadrágban, feszes trikókban, pezsgőspoharakkal, "Johny(!) Walker"-rel vagy anélkül — ahogy ezt az ötvenes és a hatvanas évek hozzánk is betörő, nagy francia kalandfilmjeiben láthattuk — válnak örökre vágyak hordozóivá; másrészt az elmúlt évtizedek tömegkultúrájának abból a másik vonulatából származnak, amelyben Miki egér, Donald kacsa és társaik jelképezik a jóléti társadalmak kispolgári idilljét. Ők talán az első világháború előtti falvédőboldogság mai utódai, azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy akik ma a testükre aggatják ezeket, talán soha nem lesznek olyan helyzetben, hogy egy, a sajátjuknak mondható lakásban a falra is kitegyék őket.

A társadalmi távolság átlépésének egyik kísérő jelensége az angol (és ritkábban a francia) szövegek megjelenése, bár az a tömegkultúra, ami mintakészletül szolgál ehhez az aktushoz, többségében maga is angol vagy amerikai, illetve francia eredetű. A nyelvnek azonban önmagában is jelentősége van: a tömegkultúra jelképes részeseivé teszi a szövegek viselőit, megemeli társadalmi státusukat, mert a beavatottság látszatát kelti. ZSÖTEM (je t'aime), hirdeti az egyik felirat, "seans the life", így a másik, vagy "gold boy", "world hobo", "free", "H.ä.R" (Hair), "Withe(!) Power" stb. Megjelennek az angol keresztnevek is, és természetesen az (angol és amerikai) együttesek nevei.

d) Politikai szembenállás

A mai tetoválások utolsó csoportját azok a motívumok alkotják, amelyekben a társadalmi távolság átlépése nyíltan is a társadalmi rendszer politikai meghatározottságának az átlépése, ami egy másik rendszerrel való, szimbolikus azonosulásban fejeződik ki. Ez történhet a — hivatalos politika szintjén elutasított — korábbi állami szimbólumok felvállalásával (ilyen a meglehetősen gyakori Kossuth-címer, koronával, koszorúban vagy ezek nélkül, esetleg az ismert mondással együtt: "Nem, nem, soha!"); a hivatalosan ugyancsak elutasított ideológiákra és világnézetekre való utalással (ez nálunk a kereszténységet, a Szovjetunióban a kereszténységet és ezen belül a pravoszláv hitet, illetve az iszlámot jelenti); a múltbeli ellenségnek (a fasizmusnak) a jeleivel való azonosulással (horogkereszt, "SS", "Hitler"); de történhet úgy is, hogy a másik politikai rendszernek — ezen belül is a nagy riválisnak és fő ellenfélnek, az Egyesült Államoknak — a jeleit viselik magukon (USA, US Army, az Egyesült Államok és Anglia zászlaja).

E tetoválási csoport kiteljesedéséhez, ahhoz, hogy az ide tartozó motívumokkal fejeződjön ki a társadalomból való kiszorítottság érzése és a társadalommal való szembenállás, valóban a kontinuitások elvágása: a saját nemzeti történelmek végzetes megosztottsága, a politikai világrendszerek létrejötte és szembenállása kellett.

JEGYZETEK

[1]A tetoválás funkcióiról lásd Bodrogi Tibor: A tetoválás etnológiája. A személyi művészet és műfajai, Forrás 1987/3., Kovács Ákos—Sztrés Erzsébet: "Egy letűnt korszak történelmi dokumentumai..." Beszélgetés Dancig Szergejevics Baldájevvel, Mozgó Világ 1981/11. és D. Sz. Baldájev: Szovjet elítéltek tetoválásai. Ábra- és szöveggyűjtemény, Mozgó Világ 1981/11.

[2]Egon Erwin Kisch: Tetoválásaim című önéletrajzi írásából kiderül például, hogy a neki annyira tetsző tetoválás, a levágott mandarinkoponya lepkével teljesen nevetségessé teszi őt a kínai lányok előtt, akik tudják, hogy ez annak idején a kínai császár hölgypalotáiban alkalmazott kasztráltak megkülönböztető jele volt. Forrás 1987/3.

[3]A Monarchia korabeli tetoválások forrásai a következők: A vagyonbiztonságot veszélyeztető egyének Albuma. Hivatalos használatra. Kiadja a fő- és székesváros főkapitánysága, év nélkül, a kiskunfélegyházi Börtönügyi Múzeum tulajdona; a Kiskun Múzeum fotótára, az 1987 tavaszán Budapesten, Kovács Ákos által rendezett tetoválás-kiállítás anyagából az ún. prágai és bécsi gyűjtemény képei. A jelenkori tetoválások Kovács Ákos vizsgálataiból származnak: A (test)művészet örök, avagy: Bevezetjük a tetoválást, Forrás 1987/3. és Balázs Géza: "Titok a neved, Suba János..." (Magyarországi tetovált feliratok), Forrás 1987/3. című tanulmányának szöveggyűjteményéből. A szovjetunióbeli tetoválások D. Sz. Baldájev idézett művéből valók.

[4]A vagyonbiztonságot veszélyeztető egyének Albuma, i. m.

[5]D. Sz. Baldájev: i. m.

[6]D. Sz. Baldájev: i. m.

[7]Meg kell azonban jegyezni, hogy a mai magyar tetoválások között is előfordul az CCCP a sarló-kalapáccsal és Sztálin képe. Bodrogi Tibor pedig említett művében arról is ír, hogy "a fiatal éveiben forradalmár, később svéd király Bernadotte (...) bal karjára ezt tetováltatta: 'Halál a királyokra'".

[8]D. Sz. Baldájev: i. m.

[9]Kovács Ákos: i. m.

[10]Kovács Ákos: i. m.

[11]Kovács Ákos: i. m.

[12]Kovács Ákos: i. m.

[13]Kovács Ákos: i. m.

[14]Kovács Ákos: i. m.

[15]Kovács Ákos: i. m.

[16]Kovács Ákos: i. m.

[17]Kovács Ákos: i. m.

[18]A vagyonbiztonságot veszélyeztető egyének Albuma.

[19]Balázs Géza: i. m.

[20]Balázs Géza: i. m.

[21]Balázs Géza: i. m.

SZABÓ, Ildikó: Tattooed Prison

Tattooing is one of the public, though not institutionalized forms of social action and communication, by which the tattooed want to tell something about themselves as members of a certain group. By comparing the tattooes of two periods — those of the fifty years ending in World War I and the tattooes of the past decades in Hungary and in the Soviet Union, one can observe considerable changes in self-definition, in group affiliation and in the values wished to be communicated. Tattooes from the age of the Monarchy point towards integration, whereas the tattooes of the recent past testify to increasingly strong processes of segregation. It is a new feature of the tattooes of the recent pas that attitudes towards the political system also appear in the form of rejecting the official political values. The range of the tattooed people has also been sociologically restructured. Earlier there had been no sharp borderline between those who were tattooed and those who weren't. By now tattooing has become linked to a marginal social position, to the world of prisons, to social and political opposition in our region. One may discover the changing historical function of tattooing behind it. As tattooing has often remained the only form of social action, its bearers express their accepted differentness in this manner.

Empirically the following types of the tattooes of the 'good old days' can be differentiated: biographical self-definitions; as symbols of a consolidated bourgeois way of life that could be achieved; images of an unattainable, exciting and exotic way of life; and expressions of citizenship and national identity. In the tattooes of the recent past and of the present those referring to interpersonal relations become more frequent, parallel to expressions of negative self-determination, a defiant opposition to the whole world. The images of the attainable bourgeois existence are replaced by the symbols of a spatially and socially equally unattainable way of life, and the rejection of the given political system also appears. The latter one is often organized by the logic of "my enemies' enemies are my friends", thus portraying also the development of different political systems, the division of the world, the existence and the personality that is at stake in the relationship to the political system, a phenomenon so well known in our region.

Илдико САБО: Татуированная тюрьма

Татуировка является одной из публичных, но не институированных форм социальной деятельности и коммуникации, путем которой татуированные хотят в качестве членов какой-то группы что-то сообщить о себе. Сравнивая татуировки двух эпох — татуировки полстолетия закончившегося первой мировой войной и прошедших десятилетий наблюдающиеся в Венгрии и Советском Союзе, — можно наблюдать значительное изменение само-дефиниций, принадлежности к группам, ценностей о которых хотят сообщить. Татуировки времен монархии указывают в направлении интеграции, в то время как татуировки недавнего прошлого свидетельствуют об усилении процессов сегрегации. Новая черта татуировок недавнего прошлого то, что в них появляется и отношение к политической системе, в форма отрицания официальных политических ценностей. Круг татуированных претерпел перелоемиа и социологически. Раньше не было резкой границы между татуированными и нетатуированными. В настоящее же время в нашей зоне татуировка связалась с маргинальным положением в обществе, с миром тюрем, с общественным и политическим противостоянием. За этим можно обнаружить изменение исторической функции татуировок. Ввиду того, что татуировка часто остается единственной формой социальных действий (поступков), ее носители таким образом сообщают о себе то, что они "другие".

Эмпирически можно различить следующие типы татуировок "счастливых мирных времен": биографическое определение самих себя; символы консолидированного мещанского существования, как достижимого образа жизни; картины недосягаемого, волнующего, эгзотического образа жизни и выражение гражданской и национальной идентичности. В татуировках недавнего прошлого и настоящего времени чаще встречаются татуировки указывающие на связи между лицами, или в противоположность этому отрицательное само-определение, выражение строптивого противостояния всему миру. Символы досягаемого мещанского существования сменяют символы недосягаемого — в равной мере в пространстве и социально — образа жизни, и появляется отрицание данной политической системы. Последнее часто организует логика "Враги моих врагов — мои друзья", и таким образом отображая формирование различных политических систем, раздел мира на две части, столь известную в нашем регионе эгзистенциальную и личную ставку отношения к политической системе.

VARGA ANDRÁS

INTERJÚ KÉT KISVÁLLALKOZÓVAL

I. Interjú Pintér József kisiparossal

Pintér Józseffel 1989 nyarán készítettem egy körülbelül 70 perces interjút keceli irodájában.

A keceli Pintér Művek három üzemből áll. Van egy forgácsoló és egy csavargyártó, valamint egy már majdnem elkészült 5000 m^2 alapterületű központi üzeme. Itt hatféle tevékenység folyik majd: forgácsolás, szerszámkészítés, precíziós öntés, szerkezetlakatosság, csavargyártás, robot- és célgépgyártás. Ezt az üzemet 300 munkásra tervezték.

Jelenleg Pintér Józsefnek 200 alkalmazottra van engedélye. Nemsokára 500-ra lesz. A vállalat termelési értéke 300 millió forint.

Az interjút rövidítés nélkül közöljük.

— Először a személyi adatokkal kezdenénk. Mikor és hol született?

— 1944. november 2-án, Kecelen. Anyám neve Bobek Julianna, apám az én nevemet viseli. Van két gyermekem, Csaba és Zsolt.

— Kecel melyik részén született?

— Ettől kb. olyan ötszáz méterre, mondjuk Kecel kellős közepén.

— Ez mit jelent, hogy Kecel kellős közepén?

— Valamikor még az Erdő utcában laktunk. Gyakorlatilag ez akkor újfalusi rész volt. Most, ahogyan elkezdett Kecel fejlődni — van egy öreg falu meg egy új falu —, Kecel lakossága áthúzódott északi irányba, a falu nagyobb lett. Ma úgy 6-8 km hosszú Kecel.

— Az önök háza mekkora ház volt?

— Azt hiszem, hogy a korát megelőzte. Az első nagy ház volt, apám építette. Hadd mondjam, hogy nem is csak apám, hanem én is. Közösen építettük. Az első vályogház volt Kecelen, azt hiszem.

— Addig milyen házak épültek?

— Akkor még vert falak voltak, tehát a házakban még úgy verték az agyagot, összekeverték és megdöngölték. Ez a ház készült először vályogból Kecelen, a saját erőnkből. Ez adta később az ötletet, hogy csináljunk vályogvető gépet, rá 15-20 évre.

— Milyen emberek laktak a környéken, milyen foglalkozásúak?

— Azt hiszem, hogy parasztbácsik voltak. Kedves, korrekt embereknek ismertem őket, hajtósnak, úgy emlékszem. Sajnos már kihaltak, lecserélődtek. Korrekt emberek voltak, én úgy érzem.

— A házuk felette volt a keceli átlagnak?

— Nem, azt hiszem, hogy jó erős átlag volt. Úgy hiszem, nálunk jelent meg először a fürdőszoba és a beépített szekrények. Gyakorlatilag két szoba, előtér, virágok, ami azért nem annyira jellemezte Kecelt.

— Volt bevezetett villany és víz?

— Igen. Akkor már megcsináltuk az első nagy emésztőt. Igaz, hogy egy merítővödrös kutat alakítottunk át emésztőnek, de hát "szegény ember vízzel főz". Tehát így oldottuk meg.

— Hányan laktak ebben a házban?

— Hárman. Apám, anyám és én.

— Hány szoba volt?

— Két szoba, fürdőszoba, előszoba, kamra, spejz, pince. Az első betonpince, nagyon büszkék voltunk, mert a talajvíz miatt kellett így megoldani.

— Édesapja foglalkozása mi volt?

— Édesapám felvásárló volt. Az FMSZ-nél vegyes dolgokkal, szőlő, gyümölcs, cefre, pálinka és egyéb dolgokkal foglalkozott. Már 44-ben, amikor én születtem. Kezdetben édesapám, azt hiszem, gyalogmunkás volt, Tizenegy-

néhány éves volt, amikor elment, a kis FMSZ-höz ment felvásárlónak, onnan is ment nyugdíjba, azt hiszem 35 éven keresztül volt ott.

— Az apai nagyapja mi volt?

— A nagyapám kádár volt. Olyan ezermesterféle volt. Csertőről származott, borral foglalkozott, kádármunkával, mindenes volt.

— Mi volt Kecel fő profilja régen?

— Szőlőtermelés, mint ma is. Akkor voltak az ún. gyalogszőlők, amik alacsony művelésűek voltak. Földművelésből, szőlőből, gyümölcsből élt tehát Kecel.

— A környező települések között Kecel milyen helyet foglal el?

— Jó erős átlagot. Az igazság az, hogy átsugallott... itt van Töltés mellettünk, a sváb falu 15-20 km-re.

— Melyik sváb falu?

— Császártöltés. Átsugallott a hajtás, átsugallott az energia, az intelligencia, a kultúra rányomta bélyegét Kecelre, tehát tiszta rendes utcák voltak, úgy mint ma is lehet látni.

— Milyen vallásúak az emberek Kecelen?

— Azt hiszem, reformátusok átlagban.

— A boron kívül mi van itt, ami említésre méltó lenne?

— Itt főképp a bor, a szőlő, a gyümölcs, szóval főképp a bor és a gyümölcs. Látni lehet az utcákon, hogy minden ház előtt gyümölcsfa van. Ha már nem tudták máshová ültetni, odaültették a ház elé. Ha csak pár ezer forintot hozott nekik, azt is megfogták.

— Láttam, amikor jöttem, hogy nagyon rendezettek a porták errefelé.

— Igen. Szóval itt mindenütt gyümölcs van, mindenütt melegágyak vannak.

— Édesapja iskolai végzettsége?

— Azt hiszem, nyolc általános volt... 6 általános volt, hiszen akkor még az volt. Elment felvásárlónak, úgy is halt meg szegény.

— Ez mit jelent, hogy felvásárló?

— Volt egy úgynevezett Földműves Szövetkezet. Ő Bács megyében a boltok részére vásárolta föl a mézet, cukrot, dióbelet, szalonnát, amit lehetett. A lakosság részére ő vásárolta meg, ő szállította ki a boltokba az árut.

— Ebből éltek, vagy pedig más jövedelemforrásból is?

— Ebből éltünk. Apám tartotta el a családot, anyám háztartásbeli volt.

— Édesanyja milyen családból származott?

— Parasztcsaládból, egyszerű átlagos családból.

— Hogyan jövedelmezett ez a felvásárlás?

— Azt hiszem, aránylag elég jól. Végül is a magam szintjén mérve, én kaptam az első Danuvia motorkerékpárt, amikor ipari tanuló voltam és végeztem.

— Az elsőt Kecelen, úgy érti?

— Nemcsak Kecelen. Én vörös diplomával mint a szakma kiváló tanulója végeztem. Másfél év alatt soron kívül felszabadítottak, nem kellett három évet végigvinnem, és apám megkérdezte, hogy mi az egyetlen kérésem. Hát hogy egy új Danuviát kapjak. Gyakorlatilag megkaptam az új Danuviát, és végtelenül boldog voltam. Apám akkor megjegyezte: "Fiam, ne felejtsd el, az első biciklim Kecelen nekem volt." Ő annak örült, én meg annak, hogy Danuviát kaptam.

— Nem foglalkoztak szőlőtermesztéssel?

— Gyakorlatilag szőlőtermelésünk nem volt. Volt szántónk. Nagyapámnak voltak főképp szántói, és hogy ő kiöregedett, átadták nekünk. Gyakorlatilag nálunk kétlakiság van: az ipar és van odahaza a szőlő, a gyümölcsös. Valahogy a gyümölcsösre nem lehet megbízható életformát építeni, mert az egész évi munkát pár perc alatt a fagy elviszi és nincs abban az évben termés. Tehát gyakorlatilag jól megfért egymás mellett a szőlő, a mezőgazdaság és az ipar. Hát ez így van Kecelen, az emberek nyolc helyett tizenhat órákat dolgoznak, vagy húsz órákat.

— Milyennek látja szüleit?

— Azt hiszem, hogy apám egy hajtós típus volt. Amikor megnősültem, akkor közölte: "Fiam, te is úgy nősülj meg, mint én." Ő is kapott egy sötétkék

nadrágot és kabátot, és abban kezdte az életet. Hát én ugyanezt kaptam. Én is kaptam egy sötétkék ruhát, abban nősültem. Ebben kezdtem az életet. Ma már azért elmondhatom, hogy összeszedtem magamat. Hát, apám is, ha visszagondolok, ő is ugyanezen a szinten kezdte, ezt kapta és összehozott egy családi házat, egy boldogságot. Én azt hiszem, ő is egy hajtós típus volt.

— Testvérei vannak?

— Nincs testvérem. Illetve volt egy testvérem, de szülés közben meghalt.

— Az általános iskolát megelőzően segített-e otthon valamit?

— Természetesen, sőt hadd mondjam el, már kilencéves koromban a következőt csináltam. Én azt tanultam, és a fiaimnak is azt tanítom, hogy a pénzért meg kell dolgozni. Ez történt nálam is. Még nagyon jól emlékszem, én voltam Kecelen az, aki a tűzhelyeket javította. Ez abból állt, hogy elmentem a boltba, megvettem két kályhacsövet — azt hiszem, hogy kettőt, vagy négy forint volt akkor a kályhacső, még erre is jól emlékszem. Azt elvágtam, abból csináltam egy relt, tehát egy sütőt. Az apám mutatta meg, hogy hogyan kell csinálni. Pontosan a tízszeres árát kaptam érte. Már kilencéves koromban önálló zsebpénzem volt. Hát ezzel kezdődött, a rellel. Apám természetesen nemcsak az FMSZ-nél dolgozott, hanem odahaza spórheltokat javított, és új spórheltokat csinált. Még emlékszem arra is, hogy a kész spórheltot még fehér csempékkel is beborítottuk, meg rézgombokkal, úgy a kornak megfelelően, mert akkor még ez volt a hagyomány. Itt sokat tanultam, és azt hiszem, itt találkoztam először azzal a lehetőséggel, hogy ha az ember megteremti a lehetőséget, akkor van is pénze. Már tízéves koromban úgy hívtak, hogy a "kis Pintér". Még alig értem fel a spórheltot, de már javítottam. Tehát megmutatták, hogyan kell csinálni. Először csálén sikerült, először nem ment bele a relbe, de aztán végül belement, úgyhogy azt hiszem, hogy a negyediknél vagy az ötödiknél már el tudtam készíteni.

— Hogy tanult az iskolában?

— Hát jó közepes tanuló voltam. Nem voltam, azt hiszem, a kiválók között. Olyan közepes, átlagos ember voltam.

— Szeretett iskolába járni?

— Is-is, azt hiszem. Volt egy bizonyos időszak, amikor a tanulás vágya elkapott, és tényleg mindent elkövettem a tanulásért. Mikor beleestem a ka-

maszkorba, olyan nyolcadikos lehettem, illetve az ipari iskolába jártam, ott már kis gondjaim voltak. A technikumban is, ott már inkább azt hiszem, többet csajoztam, mint dolgoztam.

— Mit nem szeretett kifejezetten az iskolában?

— Azt hiszem, ülni 6-8 óra hosszát az iskolapad mögött... és amit ma sem szeretek.

— És ami jó volt, az mi volt?

— Talán inkább a kollektíva, a barátság, a tudásvágy, hogy az ember valamit megismer, amit még nem ismert.

— A tanárokkal milyen viszonyban volt?

— Nagyon jó viszonyban. Az első nagy találkozásom tanárral, Raffai Sarolta írónővel volt, aki tényleg megtanított arra,... ő csodálatos asszony volt. Mindennap Töltésről, 22 km-ről átjárt egy női kerékpárral tanítani. Indult reggel fél ötkor, hogy nyolc órára beérjen Kecelre tanítani. Nekem minden nap az volt a feladatom, hogy a kerékpárját rendbe tegyem, karbantartsam. Itt találkoztam olyan műszaki dolgokkal, hogy a tanárnőnek a kerékpárját mindig meg kellett zsírozni, leápolni, megnézni, hogy kibírja-e a következő utat. De volt, amikor a láncot el kellett szakítanom, hogy ne gyűjjön holnap, mert akkor dolgozatírást kellett csinálni.

— Benne volt ezekben a csínytevésekben?

— Természetesen. Ilyenkor aztán csak a biztosítást kellett rátenni a láncra, és akkor az elszakadt. Hű, mindig morgott szegény tanárnőm, hogy elszakadt a lánca. Hát ő laikus volt, nem értette, hogy miről van szó.

— Tanította valami hasznos dologra az iskola?

— Jó a kérdés! Hát azt hiszem, hogy talán az iskola nevelt emberré, amivé lettem.

— Ezt az általános iskolára érti?

— Ja, hogy az általános iskolára... Hát azt hiszem, hogy az általános iskola megtanított elemi dolgokra, amit egy iskolában kell hogy az ember tanuljon.

— Az általános iskola után a szülei vártak-e Öntől valamit?

— Nem, nem mondhatnám. Gyakorlatilag a magam útját jártam elejétől végig. Nagy szigorral tartott az apám, nem lehetett csavarogni. Este hat órakor be kellett jelenteni, hol vagyok, mit csinálok. Valahol, azt hiszem, ez a szigor megvan nálam is, a fiaimnál is ugyanezt alkalmazom. Annyi különbséggel, hogy édesapám el is náspángolta a nadrágomat. Volt egy méteres hosszú permetező tömlő, annak volt egy úri helye, és akkor jött az öregem, szólt, hogy "Józsi". Elvonultam a tömlőért, odavittem, elispángolta a fenekemet, aztán visszatettem a helyére. Ez egy teher volt.

— A szakmaszerzés hogyan történt, tehát mit csinált az általános iskola után?

— Mindjárt elmentem a Tőzegbányához ipari tanulónak.

— Miért pont oda?

— Azt hiszem, az volt a legkedvezőbb Kecelen, amit meg tudtunk oldani. Az volt elérhető, s hogy végeztem az általános iskolában, oda voltak kapcsolataink. Apám oda intézett el ipari tanulónak. Itt az első naptól kezdve megszerettem a mozdonyszerelést mint szakmát, olyannyira, hogy három év helyett csak másfél évet kellett kitöltenem. Akkor indult a "Szakma Kiváló Tanulója" verseny. Ez Kecskeméten, meg Budapesten volt. Hát természetesen az első helyet elhoztam bőven. Rögtön fölszabadítottak mint a szakma kiváló tanulóját, s abban a pillanatban kiemeltek csoportvezetőnek. Akkor, azt hiszem, itt találkoztam először az emberekkel való bánásmóddal, hogy az emberekkel hogyan szabad bánni, hogyan kell bánni.

— Hány éves volt, amikor csoportvezető lett?

— 18 és fél. 19 éves koromban már volt egy 30 fős csoportom.

— És ez szakmai dolgok miatt történt?

— Igen. Emlékszem, hogy első napon, amikor kimentem az üzembe, nem tudtam, hogy nem szabad esztergálni, de azt tudtam, hogyan kell rajta esztergálni, pedig sose láttam. Első nap azzal kezdte az üzemvezető, hogy felpofozott, mert odaálltam az esztergagéphez és esztergáltam. Úgyhogy az első pillanattól kezdve máris kalandba kerültem.

— Mit kellett volna csinálnia?

— Hát igazság szerint állni a többivel a sorban, és nézni, hogy mi az eszterga, melyik az eleje, melyik a hátulja, miért forog jobbra, mi az esztergakés. Én nem ezt választottam, hanem dolgoztam.

— Mivel töltötte szabadidejét ekkoriban?

— Hát amivel általánosságban: futballoztunk, futottunk, csajoztunk... mikor mivel.

— Otthon lakott a szüleivel?

— Otthon laktam 24 éves koromig, amikor megnősültem.

— Milyennek látja ezt a korszakát, hogyan emlékszik rá vissza?

— Azt hiszem, nekem szép gyermekkorom volt. Elmondhatom, ezt azt hiszem, apámnak köszönhetem. Kiegyensúlyozott családi körülmények voltak odahaza, harmonikus életmód. Végül egy kicsit gondjaink voltak, amikor anyám lebetegedett. Tehát mondhatnám, addig, amíg nem nősültem meg, nem volt semmi gondom.

— Amikor elhelyezkedett dolgozni, mennyire változott meg az élete?

— Családcentrikus volt a család, tehát gyakorlatilag ugyanúgy hazajártam, ugyanúgy onnan jártam még a lányokhoz is. Nem hiszem, hogy az életemben olyan változást okozott volna a család, amit nem én akartam volna. Magyarul: önállóan vittem már akkor is az életemet, és önállóan dolgoztam. Apám sose szólt bele, csak számon kért minden esetben.

— Mit kért számon?

— Nagyon szigorú volt. Hol voltam, kivel, miért, hogyan? Mert ő nem akart sose dönteni helyettem, de mindig akarta látni, hogy mit csinálok. Olyan volt, mint egy lokátor. A lokátor egyik sarkában mindig látják az embert vagy a repülőt, és tudják, hogy merre repül. Apám is ilyen volt, még 28 éves koromban is nyakon csapott.

— Hogyan keresett a többiekhez viszonyítva?

— Tízszer annyit kerestem, mint egy másik átlagember.

— Mivel keresett ennyit?

— Rendkívüli munkafeladatokat láttam el. A Tőzegbányában, azt hiszem, három- vagy négyezer forintos, vagy kétezer forintos fizetés volt. Én vállaltam szombat-vasárnap munkákat, olyan berendezéseknek a gyártását, amiket abszolút nem tudtak az üzemben megoldani. Rengeteg találmányom, újításom, ötletem volt. Tehát magyarul, én nem a fizetésemből éltem, hanem pluszmunkából.

— Ez hivatalos pluszmunka volt?

— Hát ez olyan hivatalos pluszmunka volt. Amikor tanuló voltam, Melles Feri bácsi nem tudott mivel fizetni. Én kértem tőle 100 kiló gyerekcukrot. Még arra is emlékszem, hogy ilyen kis pléhdobozokban voltak a cukrok. Különbusz ment be Tőzegről Kecelre és hoztak 20 dobozzal. Ugyanolyan volt a cukor alakja, mint a málnának, még az íze is ugyanolyan volt. Aztán persze egy vagy két hétig a falu összes gyereke jött hozzám és cukrot evett.

— Ingyen adta nekik?

— Hát természetesen. Összeültünk, cukor versenyevés, meg amit el lehet képzelni.

— Hasonló korú gyermekek között Önnek milyen volt a helyzete? Központi figura volt?

— Azt hiszem, hogy hallgattak rám az emberek, bíztak bennem. No persze itt megoszlott a vélemény, mert én nem voltam egy erős fizikumú legény, és azt hiszem, úgy is mondhatnám, az iskolában a legkisebb voltam, mindig a legelső padba ültettek, mert az átlagnál szerintem ötször kisebb voltam. És sajnos, ebben a korban az erő sok mindent befolyásol. Úgy érzem, hogy a tudással nem volt gondom, sokszor kérték a véleményemet ki, de hatalommal-erővel csak az erősebbik győzött.

— Kikkel barátkozott, idősebbekkel, hasonló korúakkal?

— Is-is. Úgy, mint ma is. Van barátom 20 éves, van 60-70 éves, gyakorlatilag megoszlik. Azt hiszem, én sohasem a kort nézem, hanem inkább az embert.

— A keresetét mire költötte?

— Minden esetben saját magam költhettem, apám sose kérte el, saját magam gazdálkodhattam vele, ha elfogyott, apám adott, ha nem, akkor ruhára sem. Magyarul, azt hiszem, hogy mondhatnám divatos szóval, hogy feléltem, amit kerestem. De hát ebben a kamaszkorban, amikor az ember lányokhoz jár, nincs az az isten pénze, ami elég lenne.

— Meddig dolgozott ott?

— 10 évig dolgoztam ott a Tőzegbányánál.

— Miért hagyta ott?

— Bejöttem a keceli ktsz-hez üzemvezetőnek... Azt hiszem, hogy kinőttem már a Tőzegbányát tíz év után... meg unalmas is volt, fárasztó volt, szóval olyan, mint a házasság, tíz éven keresztül az ember ugyanazt látja, ugyanazt hallja, nem is a munka miatt. Meg nem beszélve arról, hogy az ember fiatalember, kaptam egy vezető beosztást, és akkor indult el az első maszek, gebines lehetőség, hogy van egy munkahelyem, és mellette...

— Mikor volt ez?

— A 70-es években indult el, valamikor 75-ben, azt hiszem, pontosan meg kell néznem, nem tudom így. Gyakorlatilag ez a gebines lehetőség abból állt, hogy volt egy főállásom és amellett — adót fizettek utána — dolgozhattam odahaza bedolgozóként.

— Mit dolgozott?

— Akkor is már autójavításokkal foglalkoztam, vályogvető gépekkel foglalkoztam, kisebb ilyen dolgokkal, ami fizetett.

— Honnan volt szerszáma?

— Jómagam csináltam a Tőzegbányánál. Fusiztam, maszekoltam, elkészítettem az összes szerszámaimat, készültem tehát, hogy magyarul, kis maszek legyek, idestova most már 15 évvel ezelőtt.

— Arra készült, hogy előbb-utóbb maszek lesz?

— Előbb-utóbb az lesz a vége, mert gyakorlatilag annyit kerestem egy vagy két nap alatt odahaza maszekban, mint egész hónapban a Tőzegbányán. Az igazság az, hogy hozzánk hozták a motorkerékpárok javítását, a személygépko-

csik javítását, amennyire akkor már volt személygépkocsi. Hazajöttem három órakor Tőzegbányáról, mindig két-három vendégem volt már ott, és gyerünk csinálni.

— De hát ez több szakma...

— Hát azt hiszem, hogy ezeket a dolgokat kamatoztatom most. Gyakorlatilag mindegy: ami vasból van, ahhoz mindhez hozzá tudok nyúlni.

— Hogyan és hol ismerkedett meg a feleségével?

— Azt hiszem, hogy egy májálison ismerkedtünk meg. Nagyon kedves, nagyon csinos kis hölgy volt, nagyon szép hosszú hajú. Azt hiszem, hogy megláttam, és megszerettem, de azt hiszem, hogy inkább azt szerettem, hogy egyszerű parasztkislány volt, és azt hiszem, hogy erre figyeltem föl.

— Mennyi ideig jártak együtt?

— Öt évig. Öt év után döntöttünk úgy, hogy összeházasodunk. Akkor, abban az évben jött Csaba, utána rá egy évre Zsolti.

— Elmondaná-e röviden a feleségének a családi hátterét, életútját?

— Anyósom, apósom paraszt származású, józan gondolkodású, egyszerű emberek, tisztességesek, szeretik a munkájukat. Mondhatnám az ő egész életútjuk a munka és megint a munka. Lehet, hogy anyósom egész életében nem is volt színházban, sőt moziban sem. Ők abban a korban nevelkedtek, amikor még csak a munkát látták elsőként. A papa fogságban volt, hazajött, elment gyalogmunkás gazdaságba. Földje volt és abból élt. A mai napig is él mind a kettő, tisztességgel, becsülettel dolgoznak.

— Felesége iskolái?

— Technikusként végzett. Amikor férjhez ment, akkor abbahagyta, jött a két gyerek. Elment a keceli ktsz-hez, onnan könyvelőnek, ma SZTK-előadó, egy 150-200 fős üzemnek az SZTK-ügyeit intézi.

— Tehát végig dolgozott?

— Igen, végig folyamatosan dolgozott.

— Egy évig laktak a szülők házában. Amikor összeházasodtak, jöttek a gyerekek. Milyen anyagi feltételek között éltek, mennyire volt nehéz az életük?

— Nem mondhatnám, hogy nehéz volt, mert apám nem állt rosszul. Namármost apám nem az a típus volt, hogy "Fiam, itt a pénz, és élj." Nem. Ő azt mondta, hogy "Itt egy fekete nadrág, fiam, indulj nulláról, és kezdj úgy, ahogyan én kezdtem." De természetesen... egy példát szeretnék elmondani. Elszúrtam valamit, beleestem egy hülyeségbe. Az egyik cégnél megbüntettek ötven- vagy hatvanezer forintra. Apám az utolsó pillanatban szállt be és azt mondta: "Uraim, itt van a pénz, és ki van fizetve." Hogy úgy mondja, az ügy le van zárva. De végig kötelezett arra, hogy a csatát végigvívjam, és a döntés csak azután született, amikor már tényleg bajban voltam.

— Egy év után hová költöztek?

— Elmentünk albérletbe. A nejem testvérének a házába, kb. három hónapig. Akkor bepöccentem, és nekifogtam építeni, és egy-két év alatt felépítettem ezt a Nap utca 9-es számú házat.

— Miért hagyták ott a szülőket egy év után?

— Hát az igazság az, hogy két világ csattan össze. Egy fiatal és egy modern szemlélet. Nem mondhatnám, hogy nagy súrlódások voltak, de voltak gondok az anyám és a meny között, meg a két testvér között. Szóval közös fedél az embereket nem összehúzza, hanem széthúzza. És bizony akkor, amikor elkerültünk onnan, akkor már úgy leromlott a béke. De inkább az, hogy apámmal volt gondom, mert apám mindig is gyereknek nézett. Mondtam, hogy 28 éves koromban is adott egy nyaklevest, amit már nem tudtam megszokni. Én nem tudtam rá haragudni, elfogadtam úgy ahogy van, mert végül is ez az ő szemlélete, ezen változtatni nem lehet.

— A gyerekektől mit vártak, hogyan alakult az eddigi életük, iskolájuk?

— Zsoltit kezdem talán előbb. Zsolti egy koraszülött, hat és fél hónapos korában született, nagyothalló lett, ez elég sok gondot, komoly gondot okozott. Ez azt jelentette, hogy ilyen iskola az országban sehol, csak Budapesten, illetőleg csak Vácon van. Ez azt jelenti, hogy Zsoltit és háromeves korában elkezdtem hordani Vácra óvodába és iskolába. 14 éves koráig oda járt. Ez azt jelentette az első tíz évben, hogy minden pénteken elmentem Vácra érte, és minden vasárnap vagy hétfőn visszavittem. Hetente pontosan ezer kilométer. Bentlakásos volt. De hogy hazajöjjön és tanuljon az emberek között beszélni, élni, dolgozni, őt minden héten haza kellett a halló környezetbe hozni. Ez egy őrült nagy anyagi és erkölcsi problémát jelentett, mert ez

50-100 ezer kilométert jelentett évente. Egy kocsi minden évben a Zsoltira. Másodszor a munkámból kiestem. Gyakorlatilag itt kell hogy elmondjam, hogy nemcsak én, hanem az emberek, a barátaim tényleg mindent megtettek, hogy Zsoltit mindig — télen, hóban, sárban — el tudtuk vinni Vácra. Soha nem késtünk az iskolából, Zsolti mindig odakerült. Egy nagyon nagy gond szakadt le rólunk, amikor Zsolti már saját maga tudott járni, nem kellett elvinni. Az élet az embert úgy megedzette, hogy azt mondtam, hogy ennél többet már egy ember nem bír el. Mikor egy szép napon nem kellett már tovább vinnem, nem kellett már járnom annyi kilométert, ez egy nagy megkönnyebbülés volt, az életem szinte 50 vagy 100 százalékkal könnyebb lett. És akkor jöttek a plusz energiák, amit fel tudok használni, mert megedződtem akkor, amikor elmentem Vácra és visszajöttem.

— Mikor volt az, hogy már nem kellett vinni?

— Nyolc évvel ezelőtt, 11 éves korában. Csaba most volt katona, Zsolti meg hát nem megy, mert nagyothalló. Zsolti szerszámkészítőként végzett Budapesten az Eötvös utcában, onnan is jött haza pár évvel ezelőtt.

— Rögtön az első munkahely a Pintér Művek voltak?

— Mindjárt, természetesen.

— És Csaba?

— Csabának nem volt különb az életútja. Ő Kiskunfélegyházán végzett szakközépben, technikusként végzett.

— Mi a szakmája?

— Forgácsolóként végzett, és onnan került haza. Ő mindjárt üzemvezetőként mint tulajdonos jelentkezett a cégnél. Idejött a csavargyártáshoz, és azt csinálja.

— Kié a Pintér Művek, ki a tulajdonos, kik a tulajdonosok?

— Kérem tisztelettel. Először három fő volt: Zsolti, Csaba és én. Most úgy döntöttem, hogy mégis vissza kell állni, mert elég sok gondunk van a mostani szabályozók értelmében, mert félni kell attól, hogy... De van egy jó példám is erre. 88-ban kiadta az állam, hogy a beruházást költségként el lehet számolni. Fölvettem 50 millió hitelt. Erre föl mit adott ki ugyanazon év

végére? Visszavonta az állam, nem engedélyezte üzemköltségként, hanem csak személyi adóként. Ez azt jelenti, hogy felveszek 50 milliót, és ezért fizetek 26 millió bírságot, hogy az államtól felvettem. Ezt a személyi adóba számolták be. Szóval röhejes dolog volt. Most pont ezek miatt a dolgok miatt, hogy ilyenbe ne essünk bele, nem fontos három fejnek lehullani, ha egy is lehullhat.

— Ez most pontosan mit jelent?

— Nem biztos, hogy a gazdasági helyzetünk most olyan, hogy minden próbát ki fog állni.

— Még mindig nem értem pontosan. Arra céloz, hogy ha valami probléma lenne, akkor...

— Külső környezet, szakmai problémák, ne adj Isten, államosítás lesz, mert ezt most már el kell felejteni, de nagyon egyszerű kis osztós trükk, hogy amikor csináltuk a kisvállalkozásokat: vigye be a tőkéjét az ember a kisvállalkozásokba, aztán nem az a gond, hogy hogyan viszi be, hanem hogyan hozza vissza. Ezt is lehet hívni államosításnak, csak más a formája. Most mindenért én tartom a hátamat, ha gond vagy probléma, az ostorütés az én hátamon fog csattanni.

— A Pintér Művek fejlődésénél az első nagy beruházás végül is az volt, hogy épített önmagának és a családjának egy házat. Mekkora házat épített?

— Így van. 200 négyzetmétereset.

— Tehát nagyot.

— Igen nagyot. Aztán felépítettem mellé egy forgácsolóüzemet, aztán a szabadteret, raktárakat, aztán még fölépítettem a Sás utcában egyet, a villanyt ott beszereltettem, megoldottam a közművesítést, munkahelyeket teremtettem, és akkor most kezdtük el tavaly júniusban az új üzem építését.

— Hogyan teremtette meg az anyagiakat az első ház építéséhez?

— Spórheltgyártással, maszek munkával, a délutánokat, az éjszakákat feláldoztam.

— Kik voltak a kuncsaftok?

— Keceli lakosok voltak, környékbeli egyszerű emberek.

— Akkor a keceli lakosok végigkísérhették az Ön szakmai, üzleti fejlődését.

— Így van.

— Amikor a házát megépítette, akkor rögtön épített mellé műhelyeket és ilyesmit?

— Igen. Fordítva építettem. Műhelyt építettem és utána a házat. Előbb — hogy úgy mondjam — a tyúkot neveltem fel, és utána a tojást, nem fordítva. A műhely adta ki nekem azután a háznak az árát.

— Mennyire volt lépcsőzetes ez a fajta beruházás?

— Összefogtunk. Gyakorlatilag úgy is lehet mondani, hogy mint a cigány körberajzoltuk, és utána azt mondtuk, hogy ez a műhely. Körberekesztettük a házhelyet, és nekikezdtünk abban a pillanatban dolgozni. Éjjel dolgoztunk, nappal építettünk.

— Mit jelent a többes szám?

— Hát összefogtam néhány barátommal, és együtt csináltuk, mert akkor az volt, hogy mindenki mindenkinek elment építeni. Tehát összefogtunk kőművesekkel, vasasokkal és elmentünk háromszor ide, aztán meg visszamentünk a másikhoz.

— Ezek az emberek a barátai voltak vagy üzleti kapcsolatban állt velük?

— Barátaim, is-is, azt hiszem. Én csináltam nekik a vasajtót, ők meg jöttek falazni. Ilyen kölcsönös megoldással éltünk.

— Nem voltak súrlódások Önök között? Meddig tartott ez a kapcsolat?

— A mai napig is élnek ezek a kapcsolatok.

— Tehát Ön végig önálló volt?

— Végig önálló voltam.

— A vevőkör a keceli lakosok voltak. Nyilván kellett tágulni a vevőkörnek?

— Természetesen elment a hír, nem kellett nekem menni, hogy jöjjön valaki, mindig volt vendégem, a mai napig is az a gondom, hogy állandóan jönnek-mennek. Valahol ezt adta az élet.

— Tehát nem kellett hirdetni.

— Nem, nem kellett hirdetni.

— Mennyire váltott profilt? Ez vegyes volt eleinte is?

— Vegyes volt. Az igazság az, hogy a mai napig is az, és ez a cégnek az ereje, hogy amiért fizetnek, azt meg kell csinálni.

— Kiemelt profilja nem volt soha?

— Soha. Mindig, amit kell, azt csinálok.

— Viszont, hogy úgy mondjam, nem túlzottan gazdaságos ez...

— Ez igaz. De gyakorlatilag van egy dolog. Mindig azt kell csinálni, amit valaki vagy nem tud megcsinálni, vagy nem ért hozzá... Mi szinte a templomórától az atomreaktorig mindent gyártottunk.

— A teljes vertikumot átfogták. De mi volt a kooperációval?

— Mindent mi csináltunk végig, mindent.

— A vevők kik voltak, közületek, magánszemélyek?

— Is-is. Közületek is voltak. Mert voltak olyan munkák, amit más nem tudott megcsinálni, tehát mi csináltuk meg. Akkor jött a közület és fizetett, de főképp magánszemélyek, egyszerű átlagos magyar állampolgárok.

— Miket rendeltek?

— Autójavítás, kerékpárjavítás, villanyvasaló-javítás, templomóra az egyháznak, teraszok, vasajtók, vaskapuk, fürdőkádak... amit el lehet képzelni, szinte mindent.

— Amikor megépítette a műhelyét, hányan dolgoztak?

— Négyen dolgoztunk, négyen álltunk össze.

— Tőkével és munkaerővel szálltak be?

— Nem tőkével. Tőkéjük nem volt, ezek egyszerű emberek. Tőkém csak nekem volt. Ők eljöttek nekem dolgozni, már idestova 20 éve az alkalmazottaim. Itt van például olyan emberem, mint Markó Sándor, aki már 20 év óta van nálam.

— Meddig dolgoztak négyen? Hogyan bővült a létszám?

— Kb. három évvel ezelőtt vertük ki a balhét, hogy lehessen hat alkalmazottja egy kisiparosnak, aztán lett 30, most meg kivertük, hogy legyen 500 fő.

— Hogyan álltak Önnel szóba a közületek, mondjuk 15 évvel ezelőtt?

— Nem pénzben fizettek, hanem termékben, kenyérrel, sóval, liszttel, ami kellett a családnak.

— De hát a család nem akkora, hogy ekkora mennyiségű liszt...

— Jó, hát nem tonnában kerestük ezeket a munkákat. Ez olyan... mit tudom én, mint a... kávéfőző-javítástól kezdve a gépkocsijavításig. Ezeket a dolgokat nem tudták kifizetni, mert akkor szigorú elszámolás volt az állam felé. Példát tudnék mondani. Az FMSZ-nek volt egy kávéfőző berendezése, ami elromlott. Nem tudták bérben kifizetni, mert a szabályok akkor nem engedték ezt. Akkor azt mondták, hogy itt van két kiló kenyér, vagy itt van öt kiló cukor, és vidd és kész.

— Az árakat hogyan alakította ki?

— Nem volt ár. Kölcsönösen éreztük, hogy ennyi, és akkor megegyeztünk.

— Volt ebből konfliktus?

— Nem, aránylag nem.

— Viszont akkor ez meg sem jelent sehol.

— Ez nem is jelent meg sehol, így van. Mikor kisiparos lettem, akkor aztán megjelent hivatalosan. Akkor aztán jött az árhatóság. Beadtam a bevallást, hogy ebben az évben kerestem 50 ezret. "Nem, 150 ezret!" Akkor aztán mehettem a fenébe, akkor is 150 ezer forintot kerestem.

— Mikor adta be az ipart?

— Tíz évvel ezelőtt, 1987. szeptember 22-én kértem az ipart.

— Addig engedély nélküli kontár volt?

— Így van, ez a helyes, kontár voltam, így van.

— Amikor beadta az ipart, könnyebb lett, nehezebb lett?

— Nehezebb lett. Röhögött rajtam a kontár, mert a kontár nem vesztett semmit, ugyanúgy élt és dolgozott, én meg fizettem a súlyos adót. Csak én már annyira reflektorfénybe kerültem, hogy nem tehettem meg, mert ha dolgoztam, akkor jöttek és elvitték a szerszámaimat.

— Hitelt adott-e? Voltak-e ebből konfliktusai?

— Konfliktusom nem volt. Nagyon sok hitelt adtam. Adtam is, adok is, és remélem fogok is adni.

— Mi szabályozza a hiteladást? A bizalom?

— Azt hiszem, a bizalom, és azt hiszem, hogy mit tesz az asztalra a dolgozó.

— Kedvezmények?

— Azok is vannak.

— Milyen elvek szerint ad kedvezményeket?

— A munkája után azt hiszem. Emberi hozzáállás, kapcsolat, túlóra, jellem, egyszerűen, amit az ember magában hordoz. Ez után kapja a jutalmat.

— Ezt most a munkásaira érti?

— A munkásaimra. Mondok egy példát. Otthon akar csinálni egy fűtésszerelést. Akkor nem megy el megcsináltatni, hanem eljön hozzám, kér oxigénpalackot, gázpalackot és összehegeszti. És megoldotta fillérekből a központi fűtést. Ő ezt nem tudná megcsinálni, nincs gáza, nincs lehetősége, nincs oxigénje. Ilyenkor azt szoktuk például csinálni, hogy ha egy esztergályosról van szó, akkor elmegy a hegesztőm, és megcsinálja neki, a hegesztőnek meg megcsinálja a tengelyt az esztergályos. Tehát kölcsönösen megoldják a fiúk egymás közt.

— A cég szerszámai segítségével?

— Természetesen. Minden szombaton szoktunk egy-egy szabad maszek napot rendezni. A dolgozók tudják, hogy szombaton a maszek munkát meg lehet csinálni. Hét közben nem, a munkaidő alatt.

— Emlékszik összeütközésre vevőkkel, kuncsaftokkal?

— Kezdetben, amikor még gebinesként dolgoztam, de elenyésző volt, mondhatnám, hogy 20 év alatt egyszer-kétszer.

— Mik voltak ezek?

— Nem voltak komoly konfliktusok, elenyésző dolgok voltak. De volt ilyen, mivelhogy kb. 10 évvel ezelőtt, ha valaki feljelentett egy kisiparost, akkor a kisiparosnak sose lehetett igaza, mindig a megrendelőnek volt igaza.

— Hova jelentették föl, a tanácshoz?

— A tanácshoz, a KIOSZ Országos Elnökségéhez, a megyéhez. Például csináltam egy totálkáros személygépkocsit. Kijavítottuk, és nem lehetett kapni alkatrészhiány miatt — Daciáról van szó — ablakfelhajtót, akkor 9 forint 70 fillér volt. A biztosítónak átadtuk, kész a kocsi, de nincs ablakfelhajtó. Azt mondta a fél, hogy nem veszi át, csak akkor, ha komplett. Eltelt 6 hónap, mert 6 hónapig nem volt Dacia ablakfelhajtó. A fél elment a bíróságra, és kötelezték arra, hogy vásároljam meg a kocsit. Persze, hogy a félnek az az érdeke, hogy a biztosítótól kapjon új autót, mert határidőn kívül tudtam átadni. Így a nevemre köllött venni egy Daciát... szóval ennyire volt az ember kiszolgáltatva jó pár éve.

— Mennyire ismeri többi iparostársát?

— Azt hiszem, hogy személyesen is ismerem őket, mivel KIOSZ elnökségi tag vagyok, tehát jól ismerem az embereket, a kapcsolatokat, szinte mindenkit.

— Mit jelent az, hogy KIOSZ elnökségi tag?

— Azt, hogy még egy gonddal több van az embernek a normálisnál. Társadalmi funkciók, lehetőségek, gondok, problémák megoldásában segíteni kell, végrehajtani kell. Ebből áll.

— Ez mekkora elfoglaltságot jelent?

— Annyi gond, amennyit az ember saját magának csinál. Gyakorlatilag havonta egypár óra hossza.

— Általában milyennek látja iparostársait, mi a véleménye róluk?

— Azt hiszem, hogy hajtósok a kisiparosok, szeretnek dolgozni, csak lehetőségük nincs. A lehetőség abból áll, hogy nincs megfelelő gépük, megfelelő géppark, megfelelő technológia. Ha ez mind megvan, akkor meg nem igényli az ipar az olyan magas szintű munkát, mert inkább a lazát, olcsót,... inkább a mennyiséget, mint a minőséget igényli az ország.

— Ön egy kicsit másban próbálkozik, ugye?

— Hát igen. Énnekem az elvem az volt mindjárt, hogy azt, amit más nem tud megcsinálni, azt kell elvállalni. Ez abból áll, hogy vagy nagyon kis munkát, vagy óriási nagy munkát, például alkatrészek gyártását kell csinálni, illetve magasan kvalifikált munkákat kell elvégezni. Ezeket jól és mégis kifizetődően kell csinálni. Mi ezekre a munkákra specializáltuk magunkat.

— Ha jól értettem, arról van szó, hogy a csavargyártás egy biztos alap, ami folyamatosan jövedelmez, és azok a tevékenységek — ez lenne a prototípusgyártás —, amelyek csak nyelik a pénzt és majd valamikor...

— Természetesen. Kétfajta munkánk van. Naponta is kell élnünk, havonta is és évenként is. Hogy tudjunk élni naprakészen, ehhez a csavargyártást láttuk a legalkalmasabbnak, mivel csavarhiány van az országban. Fölismerve a helyzetet, vásároltunk Nyugat-Németországból csavargyártó automatákat. Ez szinte olyan, hogy bekapcsolom a gépet, és mindjárt pénz hullik ki belőle. Ezt hét órakor bekapcsolom, és már fél nyolckor ebből pénz van. Tehát gyorsan tudom a tőkét forgatni.

— Hogyan vásárolta ezeket a gépeket?

— A KTV és különböző cégek segítségével. Hitelt vettem föl rájuk, és a visszafizetést a számlámból vonták le... Évekkel ezelőtt úgy lehetett szerződést kötni, hogy állami vállalat maszekkal nem köthetett szerződést, közbe kellett tenni a Kisipari Termeltető Vállalatot. Nem csinált amúgy semmit, csak fölvette a nyolc százalékot, hogy itt írjam alá, meg itt, ezért nyolc százalékot a bruttó összeg után felvett. Énnekem meg engedtek öt-hét százalékot, ennyi tiszta nyereségem volt egy munkán. Tehát egyszerűen az állami vállalat kaszált. Most ez azt jelentette, hogy a KTV a szerződést megkötöt-

te, és énnekem a jogvédelmen kívül semmi mást nem biztosított Ebből lett az egész dolog úgy összehozva, hogy gyakorlatilag a KTV nagy üzleteket csinált, én meg dolgoztam csak.

-- Ma kik a vevői?

-- Hát most már elmondhatom, hogy szinte egész Európából, de most már Amerikából is, 8-10 országgal tartok kapcsolatot. Kínától Japánig, Izraelig, szinte mindenkivel van külföldi kapcsolatom. Nyugat-Németországgal, Svájccal és Olaszországgal van közvetlen szerződésünk.

-- Ezek a CNC gépek, amiket most vett, ezek svájciak?

-- Igen, ezek svájci gépek. Mindegyik svájci vagy nyugatnémet. Világszínvonalú csúcstechnológiák ezek.

-- Miért döntött CNC gépek beszerzése mellett?

-- Jó a kérdés. Rájöttünk arra, hogy ma már nem szabad mennyiséget, csak minőséget termelni. És ez bizony megköveteli azt, hogy ma már pontosságot, minőséget csak nagy pontosságú, magasan kvalifikált gépek segítségével lehet létrehozni.

-- Munkásokat nem probléma szerezni rájuk?

-- Nem gond, de azt se mondom, hogy kényelmes. Bizony Kecskemétről, főiskolákról hordozom ide az embereket, itt lakásokat kell építeni, úttörők vagyunk most ebben. Hát pont azért, hogy ne legyen gond, indult a 33 fős ipari tanuló-intézetünk, ahol már a tanulók nem úgy kezdik, hogy "Fiam ez a reszelő, ez az esztergagép...", nem is látnak normális esztergát, már a CNC-vel fognak kezdeni.

-- Az nem probléma, hogy a hagyományos gépeken nem lesz tapasztalatuk?

-- De igen, csak az a baj, hogy mi azt hiszem, az ipari tanulókat félreneveltük egy kicsit. Szóval megtanítottuk azt, hogy a reszelővel hogyan kell reszelni, hogyan kell esztergával dolgozni, hogy kell egy kést befogni. Azt lehet, hogy jól megtanulta, de azért nem tud normálisan esztergálni. Miért is nem tud? Azért, mert ma már a technológia elhúzott mellettünk. Ma már a munkás nem is látja a terméket, csak a képernyőt látja és azt, hogy kell az esztergakést beköszörülni. Nincs rá szükség. Azok a kések elavultak,

az idő eljárt felettük. Ma már betétlapkás késekkel kell dolgozni. A mérőpadba beméri a szerszámot, és a képernyőn megjelenik a munkatermék.

— Mi a szándéka a tervezőintézettel?

— Van egy tervezőintézetünk is, amelynek feladata a Pintér cég termékeinek továbbfejlesztése, önálló termékek létrehozása, saját találmányaik kifejlesztése.

— Honnan toborozza a mérnököket?

— A környékbeli cégektől, vállalatoktól, főiskolákról, egyetemekről.

— Mennyivel fizet jobban a Pintér Művek, mint mondjuk a környéken lévő ipari üzemek?

— Tán egyet tudnék mondani. A Pintér Műveknél ebben az évben 40%-os órabéremelés történt.

— Mennyi egy átlagos szakmunkás keresete?

— 5000 Ft-tól 50 000 Ft-ig keresnek nettóban az emberek.

— Mennyi a kvalifikálatlan-kvalifikált, tehát a segédmunkás-szakmunkás arány?

— Segédmunkás nagyon kevés van, kb. olyan 20%.

— Ezek is főleg az építőipari brigádokban dolgoznak?

— Igen. Gyakorlatilag itt van egy másik dolog, az automatáknál dolgozó nők. Ezek mind nők, akik GYES-ről jöttek vissza, vagy szakma nélkül vannak itt. A szakmát nem is igénylik az automaták, a csavar vagy jó, vagy nem jó. Tehát 25 db automatával tudtuk pont azt elérni, hogy az egyszerű átlagember is tudjon dolgozni, és pénzhez tudjon jutni.

— Mikor vett fel először hitelt?

— Amióta elkezdtem, mindig veszek fel hitelt. Hogy mondjam? Hitel nélkül nem lehet dolgozni, nincs az az ember. Az az ember, aki bankban tartja a pénzét, az nem jó szakember, az nem jó üzletpolitika. A pénzt forgatni kell, hitelt fölvenni, a hitel mellé újból fölvenni másik hitelt.

— Honnan vett fel először hitelt?

— Én szerencsés ember vagyok. A KTV-től is 5-10 milliós nagyságrendeket kaptam. A Kisvállalkozási Banktól, a Magyar Nemzeti Banktól én mindig kaptam 5-10 millió forintos hiteleket. Még egy a titka, hogy precízen és pontosan mindig vissza is fizetem.

— Magánembertől nem vett fel soha hitelt?

— Nem szoktam magánembertől felvenni hitelt, sőt el is határolom magam az ilyentől. Sok többmilliós nagyságrendű magántőke jelentkezett, hogy beszálljanak a Pintér Művekbe, de nem hiszem, hogy ésszerű volna, mert ezekkel az emberekkel együtt dolgozni kellemetlen. Egyszerűen az állami bankhitelt felveszem és elszámolom, az egy demokratikus dolog, s akkor ötszáz embernek nem kell magyarázkodni, csak fizetni.

— Mit jelent az, hogy nem hajlandó a tulajdonából leadni, tehát tulajdon megosztáson alapuló vállalkozássá átalakulni?

— Én azt mondom, hogy a kft. az egy nevetséges dolog. A Járművállalatról beszéljünk talán. A Járművállalat azért megy a kft.-be, mert tönkre akar menni, tehát csöbörből vödörbe. Aki nem tudta a saját állami vállalatát fönntartani, az kft.-ben sem fogja tudni fönntartani. Ezt az állami vállalatok azért csinálják, hogy az egyik évről átbújtassák az életüket, a munkahelyüket a másik évre. Én nem hiszek a kft.-ben. Azt szoktam mondani, hogy közös lónak túros a háta. Ott, ahol többen, öten-hatan irányítanak, öt-hat érdekeltség van, mindenki másra vár. Itt egyszemélyi felelősség van, ha itt egy forint leesik a földre, akkor tudom, hogy az én pénzem, és én vigyázok arra. De öt ember közül egyik sem vigyáz, öt alkatrészt hatfele visznek.

— Külföldi tőke bevonására nem gondolt?

— Nem gondolok. Nemcsak azért, mert a Pintér Művek most áll olyan jól, olyan erősen, hogy nincs rá szükségem. De mégis vállaltam, mert most a Világbanktól kaptam kettő millió dollárt. Ezt én emelt fővel szeretném mondani, mert nem mindenki kap ilyen lehetőséget. Tehát fölvettem, tisztességes futamidővel, ami azt jelenti, hogy három év türelmi idő után hét év múlva kell visszafizetnem. Ezt úgy érzem, ki tudjuk időben termelni, és úgy néz ki, hogy tisztességes, jó üzlet lesz.

— Ennek a forint megfelelőjét veszi fel?

— A forint megfelelőjét. Sajnos itt megint sántít a dolog, mert az állam ezt fölveszi, én meg kapom forintban. Mondhatjuk erre, hogy "Jó, de te forintban is fogod visszafizetni."

— Egyáltalán rendelkezik-e devizával különböző berendezésekre?

— Rendelkezem. Általában amelyik cégnél dolgozom, szinte mindent, amit kérek, megvásárolnak. Kapok devizavisszatételezést a számlámra, átlagban 20%-át mindig megkapom.

— Az ipariskolára még visszatérve. Az oktatási beruházás, az épület- és gépberuházás az Ön dolga?

— Igen, így van.

— Ki fogja az oktatás költségeit fedezni?

— Hát azt hiszem, ezt is én. Namármost az igazság az, hogy itt az állam belépett, kaptam 12 millió forint állami támogatást rehabilitációra. Ez nem kevés, de nem is sok.

— Mit jelent az, hogy rehabilitációra?

— Itt nagyothalló fiúkat fogok alkalmazni. A programozást fogjuk betanítani, ehhez kaptam az állami támogatást.

— Hogyan döntött úgy, hogy nagyothalló fiúkat alkalmaz?

— A Zsolti fiam nagyothalló. Őnéki egy üzemet szeretnék létrehozni. Gyakorlatilag a Zsolti fiamnak szerettem volna létrehozni, hogy őneki se legyen anyagi vagy erkölcsi hátránya a Csabával szemben. Az ő világa a nagyothalló fiúk világa. Tehát idejön 8-10 gyerek, és őket fogja az üzemünkben tanítani, itt fognak dolgozni, tanulni, a saját világába fogom visszahelyezni.

— Ebből nem volt sok konfliktus a két gyerek között?

— Nem. Az nevelés kérdése, hogy a két gyerek megértse egymást.

— Van módja arra, hogy kapjon munkahelyteremtő hiteleket?

— Igen van. Most kértem 60 millió forintot. Hogy megkapom-e, az a jövő kérdése.

— Itt a Pintér Művek a második legnagyobb ipari üzem Kecelen a szakszövetkezet után?

— Hát az csak volt az első. Mert most már mindenben lemaradt.

— De hát azt mondta a helyettese, hogy 4000 szakszövetkezeti tag van.

— Bocsánat, ezek bedolgozók, szőlőmunkások, mezőgazdasági dolgozók. Ipari területen vannak úgy harmincan-ötvenen.

— Hogyan lehetne elhelyezni az Ön cégét Kecel és a környező falvak életében? Mind a munkaerőpiac oldaláról, mind általánosságban.

— Nagyon egyszerűen. Az emberek oda mennek dolgozni, ahol a legtöbb pénzt kapják. Én az embereket mindig arra tanítom, hogy a pénznél vannak fontosabb dolgok. Tehát magyarul: nyugodt légkört, nyugodt munkakörülményeket biztosítani, és akkor oda jönnek az emberek dolgozni, ahova kell.

— Hogyan veszi fel az embereket?

— Azt hiszem szemrevételezéssel, mint a hölgyek szokták. Öt percig leülök, elbeszélgetek vele, és aztán döntés születik, hogy igen vagy nem.

— Mindenféle munkakörbe így vesz fel?

— Mindenféle munkakörbe.

— Mekkora a fluktuáció, milyen gyakran cserélődnek az emberek, és milyen munkakörökben?

— Van, aki már 12 éve itt dolgozik. Általában úgy két-három százalék körül mozog a fluktuáció. Ok nélkül nincs okozat, tehát okot adnak rá, vagy ittak, vagy valami történt. Szinte azonnali hatállyal mennek el ezek az emberek.

— Még valamit a külföldi kapcsolatokról. A Würth céggel milyen a kapcsolata?

— Nagyon jó, baráti, munkakapcsolat, sportkapcsolat.

— Állandóan szállít nekik?

— Állandóan szállítunk, most másfél millió márkás szerződést kötöttünk, folyamatos a szállítás.

— És a többi céggel?

— Azokkal is. A svájci Rotaprint céggel, a Szovjetunióval.

— A Szovjetunióval hogyan oldja meg a kapcsolatait?

— Hát most is van ilyen kapcsolat. Hűtőgépgyárakat készítettem nekik, 14 darabot. Most kompresszorgyárat fogok nekik készíteni... Tehát állandó kapcsolataim vannak. Most nyolc ember dolgozik kint.

— Hogyan intézi az ezzel járó sok adminisztrációs dolgot?

— Van erre külön adminisztrációs csapatom, illetve a külkereskedelmi vállalatokon keresztül intézik minden esetben.

— Hány külker vállalattal dolgozik?

— Hat-héttel, mikor hogy.

— Miszerint dönti el?

— Hát ez attól függ, hogy milyen a munka, meg ki hozza az üzletet.

— Tehát van, amikor ők hozzák?

— Persze, olyan is van néha. Igen, hogy ők hozzák.

— Milyen gyakori a külföldi látogatás?

— Kapcsolat? Naponta kétszer. Máma is négy nyugatnémet partner volt itt nálunk. Még ez hagyján! Mi volt Pesten! Este 11 óráig tárgyaltam, reggel hétre volt bejelentve nálam a Mahor igazgatója. Fél nyolc előtt 5 percig tudtam vele tárgyalni, mert akkor már itt voltak nálam a riporterek.

— Állandóan tart fenn egy szobát a Béke Szállóban?

— Nem. Szerencsére a kapcsolat jó, mert amikor beszólok, akkor adnak szobát, ha köll, kipakolnak valakit.

— Szükség van egy ilyen állandó helyre Pesten?

— Igen, mert így nem kell hogy mindenki idecsődüljön. Ez 160 kilométer. Egyszerűbb egy embernek felmenni, mint 50 embernek ide lejönni...

— Milyen gyakran jár Budapesten?

— Hetente két-három napot vagyok Budapesten.

— Olvastam, hogy a világkiállításra vannak tervei. Mik ezek?

— Hát vannak. Vannak a helikopterpályák, a belső légiközlekedés, szállodát akarok csinálni most, áruházat. A további tervem az, hogy Pintér termékkel fizessenek... az export—import ügyet meg szeretném oldani.

— Tehát direkt importőr szeretne lenni?

— Igen. Szeretnék csinálni Kecelen egy bevásárlóközpontot. A termékeim áráért kapott termékeket szeretném itt árulni forintért.

— Miért Kecelen, miért nem Budapesten?

— Én azt hiszem, hogy Kecel-centrikus vagyok.

— Mert úgy gondolná az ember, hogy kurrens termékeket áruló bolt Budapesten nagyobb forgalmat tudna csinálni, mint Kecelen.

— Nem biztos, hogy Budapesten, és nem is a forgalom a fontos. Én nem olyan árut akarok árulni, hanem olyat, amit azok az emberek élveznek, akik azt megteremtették. Nekem júniusban vagy októberben itt legyen a szőlő, ha köll spanyol szőlő, és azok az emberek egyék meg, akik létrehozzák, hogy itt lehessen. Ilyen egyszerű.

— Mennyire kapcsolódik be Kecel társadalmi életébe?

— Nem szívesen kapcsolódok be semmi dologba, mert én a munkának szentelem az életemet, és nem a filozófiának.

— Milyen a viszonya a község vezetőivel?

— Nagyon jó. A Hazafias Népfront elnöke épp most volt itt. Nemrég itt volt a keceli képviselő. Nagyon jó a kapcsolatunk. Segítenek is, bírálnak is, ütnek, amikor milyen szél fúj, úgy csinálják.

— Egyébként a keceli országgyűlési képviselő a szakszövetkezet elnöke.

— Igen, Csipkó Sándor.

— Vele jó a kapcsolata?

— Jó. Baráti kapcsolatban vagyok vele, mint mindenkivel. Az igazság az, hogy vigyázok arra, hogy őket lehetőleg ne nagyon tegyem tönkre, tehát a bérben is csak 20%-kal megyek föléjük. Ha valakit el akarok vinni, akkor megbeszéljük, hogy "Te öreg, engedd el!", vagy azt mondja, hogy "Hát ez most fontos nekem."

— Tehát kerüli a konfliktust?

— Persze, mindenféleképpen.

— Egyébként lenne eszköze arra, hogy...

— Persze. Tönkre tudnám tenni itt akármelyik céget a környéken. Behoznék öt embert tőlük, és már nem tudnának semmit csinálni.

— Az országos politikába mennyire keveredik bele?

— Kevéssé. Gyakorlatilag itt arról van szó, hogy most a Kisipari Termeltető Vállalatnak igazgatósági tagja vagyok. Most fölkértek arra, hogy a KIOSZ Országos Elnökségének tagja legyek. Hát majd meglátom, hogy avval is mi legyen. Nem szívesen politizálok, mint mondtam, inkább dolgozok. Mert a kettőt nem lehet egyszerre csinálni.

— Nem muszáj politizálni ahhoz, hogy dolgozhasson?

— Nem hiszem. Nem, nincs előírva. Csak mi magyarok megszoktuk azt, hogy minden munkát filozofálva, filozófiai céllal akarunk elérni. Nem fontos ez.

— Szóval ilyen egyszerű volt az Ön életében minden? Olyan simának tűnik, dolgozni akart és tudott, belevágott és ment, szóval ennyire egyszerű?

— Ennyire egyszerű. Csinálni kell, szorgalmasan végigcsinálni.

— Mennyire érdeklődik a belpolitika és a világpolitika iránt?

— Természetesen mindig figyelemmel kísérem az egész dolog menetét, mert az országos vállalkozások az én ügyeimet befolyásolják. Tehát ami egy átlagembernek kell, azt szívesen végigfigyelem, de különös sportot ebből nem űzök.

— Honnan tájékozódik?

— Hát televízióból, rádióból. Néha a kocsiban tudok rádiót hallgatni, mert másra nincs időm. A televízióból nagyon ritkán tudok... mondjuk, ami

fontos, a Hét műsorát végig tudom nézni. Egyébként én reggel hatkor bejövök, és este tízig itt vagyok az íróasztalomnál, vagy kint dolgozok, vagy Nyugaton vagyok, vagy a Szovjetunióban, vagy bárhol a világon.

— Sokat utazik?

— Nagyon sokat.

— Milyenek az ismeretei az országról, hogyan értékeli jelenlegi helyzetét?

— Én azt hiszem, hogy jó úton járunk. Előbb-utóbb ez az ország talpra fog állni, kicsit mohón vesszük most a kanyarokat, de úgy érzem, hogy majd csak megsodródunk az egyik kanyarban. Ha ez így megy tovább, akkor én úgy érzem, hogy pár év múlva rendbe fogunk jönni.

— Jók Önnek az utóbbi évek történései?

— Igen. Nagyon jók. Végre adtak lehetőséget, hogy az ember azt meg tudja csinálni, amit akar, nyugodt, emelt fővel végre tudja hajtani. Mert öt évvel ezelőtt még ezt álmodni se mertem volna, ahogy más se. Igaz, hogy öt évvel ezelőtt ugyanezt fújtam és akartam. Hát bizony kaptam a fejemre is nagyon sokat. Akkor, amikor megjelentem, hogy kéne nekem 30 ember, mindenki hülye gyereknek nézett, hogy egy maszeknak 30 ember, na ne szórakozzanak már!

— Akkor még csak négy volt?

— Hat fő lehetett.

— Mekkora volt a termelés értéke öt évvel ezelőtt?

— 60-70 millió forint.

— Mennyire ismeri a község gondjait, bajait?

— Azt hiszem, hogy mindenről tudok. Az emberek vagy eljönnek, vagy elpanaszkodnak. Az igazság az, hogy valahol azért Kecel elitje az nálam dolgozik. Ezeknek az embereknek a gondjait kell, hogy ismerjem.

— Mennyire segít ezeken a bajokon?

— Én nemcsak filozofálással, hanem anyagilag is belenyúlok. Dolgozóimnak autót veszek, házat veszek és hadd ne soroljam.

— Az mit jelent, hogy házat vesz, autót vesz?

— A dolgozó bejön, hogy "Kérem egy évre előre a fizetésemet, mert kéne egy autó." Akkor megveszem neki az autót egy évre, aztán majd visszafizeti.

— Tehát folyamatosan törleszt?

— Folyamatosan törleszt.

— Azt mindenképpen szorgalmazza, hogy legyenek a dolgozóinak autói?

— Természetesen. Autó, ház, ez előírás. Szóval amelyik dolgozónak nincsen rendes családi otthona, azt elküldöm a cégtől. Mert az az ember, akinek napi gondjai vagy anyagi gondjai vannak, az nem tud a munkára koncentrálni.

— Családi problémákkal nem fordulnak Önhöz?

— Dehogyisnem, hogyne fordulnának. Végül is sokszor nekem kell őket megoldani. Például el kell dönteni, hogy elváljanak vagy ne váljanak.

— Hogyan tudja ezt eldönteni?

— Megpróbálom a józan ész határán belül meggyőzni őket.

— Mivel tölti a szabadidejét?

— Nincs szabadidőm. Ezt a fogalmat nem ismerem. Ha végre le tudok feküdni, akkor jön egy telefon, Moszkva, Frankfurt, "Te öreg, ez a gondom." Az egyetlen pihenés, amikor minden évben befekszem tíz napra a kórházba.

— Miért fekszik be?

— Pihentetem magam. A dolgokat meg kell előzni.

— Kivizsgálásra fekszik be?

— Igen, általános kivizsgálásra.

— Hobbyja nincs?

— De van. A vadászat. Imádok vadászni. Ez az egyetlenegy.

— Mikor van erre ideje?

— A vadászati idényben, augusztus, szeptember, október, három hónapon át rendszeresen elmegyek vasárnap vadászni. Meg talán a repülés.

— Hogyan kezdte a repülést?

— Gyakorlatilag megtetszett, megszerettem, eldöntöttem, hogy kéne repülni. Akkor úgy döntöttem, hogy mégiscsak a legmodernebb technológiát kellene alkalmazni. A legújabb amerikai McDonald Douglas helikoptert. Ebben indultam el, és úgy néz ki, hogy ez összejött... Most augusztus végén szállítja a cég.

— Ezt hogyan tudta megvenni, Úgy értem, hogy kin keresztül?

— A Technoimpexen keresztül.

— Szólt a Technoimpexnek, hogy vegyen egy ilyen helikoptert?

— Nem, rendeltem egy helikoptert, és azt mondták, hogy jó.

— Addigra meglesz a jogosítványa?

— Meg. Most merevszárnyúval vizsgázok. Még húsz órát kell repülni helikopterrel, és akkor...

— És akkor Pestre is helikopterrel jár fel?

— Persze, az országban bárhova.

— Valóban akar építeni repülőteret?

— Már készen van. A tanácstól már meg is kaptam ott a Művek mellett azt a kis lóversenypályát. Namármost ez egy érdekes dolog. A KÖJÁL nem enged oda semmit építeni, mert 50 centi földet kellene onnan elhordani féregbetegség miatt. Tehát oda nem lehet semmit építeni, de repülőteret lehet. Így megvásároltam azt a részt, és az lesz a leszállópálya.

— Mit szeretett volna életében és vajon ezek sikerültek-e?

— Azt hiszem, hogy ezt, amit elértem.

— Meg tudná ezt fogalmazni?

— Érdemes volt élni.

— Nem úgy értem. Azokat a dolgokat, amit most elért. Mi az, amivel elégedett?

— Olyat tudtam elérni, amit más nem tudott vagy nem akart elérni. És azt hiszem, hogy ha semmi mást, egy picit tettem az én kis falumért. És jó érzés ez.

— Soha nem gondolt arra, hogy elköltözzön innen?

— Nem. Volt rá lehetőségem, most is lenne, kértek most is. Nem. Én azt hiszem, én átlag típusú ember vagyok, szóval nem kívánok a sorból kilógni, nem kívánok egy szelet rántott húsnál többet megenni. Nem próbálom azt megmagyarázni, amit nem tudok elérni. Mindig a realitás földjén fogok maradni.

— Mit csinálna másképp, ha újra kezdené az életet?

— Jobban vigyáznék magamra, nehogy egy szívinfarktus elvigyen.

— Nem volt még a szívének baja?

— Még nem. Néha vakaródzik, olykor azt hiszem, hogy bolhám van, de örülnék, ha bolhám volna, de nem akar az lenni.

— Elég zaklatott életmódot folytat.

— Hát igen. Hajtok. Szóval azt mondhatnám, hogy mind a két végén ég a gyertya.

— Végül is Ön választotta ezt a dolgot, nem?

— Ez olyan, mint a pilóta, aki kiugrik az ejtőernyővel. "Te öreg, ki akarod nyitni az ernyődet? Nincs visszaút."

— Tehát kényszerpálya?

— Ez már, azt hiszem, kényszerpálya. Az igazság az, hogy a fát az ember dédelgeti, hogy megnőjön, és ahogy jön a gyümölcsszedés, akkor bizony lehet, hogy az ember leszedi és még fizetnie is kell. Hát most így vagyok. Amit megálmodtam, azt megvalósítottam, de nem olyan egyszerű, nem olyan olcsó ezt a termést leszedni.

— Mit gondol, milyen az iparosok helye, vagy mondjuk a vállalkozók helye a társadalomban? Mennyire becsülik őket?

— Eddig nem becsülték meg, úgy érzem, hanem azt hiszem, pénzeszsáknak nézték, amelyikbe bele nem tettek sohasem, csak onnét kivettek, és bizony ez komoly gond volt. Ezért most a kisiparnak se rangja, se méltósága nincsen. A maszekot vagy egy vállalkozót pénzeszsáknak nézték, de sose nézte senki, hogy a munka mögött nem nyolc, hanem tizenhat óra van, és az egész vagyona forgott rajta, a léte forgott rajta, csak mindig azt nézték, hogy mennyi pénze van.

— Akkor miért ment el valaki önálló iparosnak?

— Gyakorlatilag azért van egy jó dolog. Mindent lehet jól és rosszul csinálni. Ha ezt jól csinálja valaki, akkor rájön arra, hogy lehet pénzt keresni, csábító ez az embernek, és azt hiszem, ez váltotta ki, hogy az ember elment kisiparosnak.

— Mint minden ilyennek, ennek a sikertörténetnek is, azt hiszem az egyik legnehezebben érthető pontja mégiscsak az, amikor beindult a dolog. Ez Önnél hogyan történt?

— Fokozatosan jött. Lépésről lépésre történt.

— Húsz év alatt?

— Igen. De nem mondhatni. Tizenöt évig ez nem ment, totyogott, keringett egy helyben. Öt évvel ezelőtt indult csak el, amikor végre az embereknek adtak lehetőséget.

— Meg tudná nevezni, hogy minek tudható be, hogy Önnek öt évvel ezelőtt beindult?

— Tán annak, hogy az embernek lehetőséget adtak. Az embereknek lehetett több alkalmazottjuk, nem szabták meg, hogy mennyit kereshet, mekkora forgalmat csinálhat. És azt hiszem annak, hogy rájöttek arra, hogy a legnagyobb ökörség, amikor egy kisiparosnak van egy több mint százmilliós nagyságú üzeme, és nem mer dolgozni. A pincében lent álltak a gépek, nem termelhettek, egy bizonyos összeg után már nem volt érdekeltté téve. Dolgozott két hónapot, bezárta a pinceajtót, aztán elment a francba, a gépek meg ott álltak. Nem termelt az országnak, nem termelt magának, mert akkora büntető szankciót mértek rá adóban, hogy egyszerűen nem tudta elviselni. Nem volt érdekeltté téve.

— Az adóval el lehet szívni a pénzt. De hát Ön azt mondta, hogy csak dolgozni kell, és hogy hagyják dolgozni az embert.

— Hát az adót bejelentettem, az én hasznom 70 ezer forint volt. Azt mondja az adóhatóság, "Mi az, hogy 70 000!". Mert neki ilyen kedve volt. Majd 270 után fizettem az adót. Hiába mondtam, hogy "Uraim, nekem csak 70 000 Ft árbevételem volt!". "Nem, maga csaló, mert kisiparos, magának bírni köll! Kész, 270 000 Ft után fizeti az adót!"

— Évente ilyen eltérések voltak?

— Igen, persze.

— Méltánytalannak érzi ezt?

— Hát hogyne! Valaki becsületesen könyveli végig az idejét, módját, árbevételét, kiadását, kijön tisztességesen a haszon, és akkor azt mondja valaki, hogy "Uram, ne röhögtessen! Hát maga egy kövér ember, maga nem ennyit keresett. Maga a dupláját kereste!" És akkor hiába mentem ugyanahhoz az emberhez fellebbezni, aki ezt megszabta. Sajnos így volt.

— És ma?

— Ma már azért nem így van. Most már az adóhatóságnak kell bebizonyítani, hogy az én bevallásom nem jó. Ez egy korrekt dolog. És önadózás van, tehát magamnak kell bevallani, és az adóhatóságnak az eltérést igazolni.

— Adóhátraléka volt?

— Volt, minden évben. Hát az normális dolog, hogy adóhátraléka az embernek mindig van. Sajnos a szabályozók nem egyértelműek. Egy példa. Ezt a dobozt, én úgy látom, hogy ezt költségként elszámolhatom, mert fölhasználom az új termékemhöz. Jött az adóhatóság, "Kérem, ezt költségként nem lehet elszámolni, mert piros ez a doboz." Ő nem számolta költségként el, hanem csak avultatva. Akkor eltipegtem a postára befizetni. Tehát ez adott dolog, hogy az élő rendeletet két szögből, két irányból lehet értelmezni. Mind a kettőnek igaza volt, de mégis az adóhatóságnak volt a legnagyobb igaza. Tehát nem voltak egyértelműek a törvények, nem voltak egyértelműen a dolgok eldöntve.

— Köszönöm szépen a beszélgetést.

II. Interjú Szabó Mihály kisiparossal

Szabó Mihállyal 1988 nyarán saját lakásán készítettem egy körülbelül kétórás interjút.

Szabó Mihály úgynevezett thermopán hőszigetelő üveglapokat illeszt össze a saját családi házának alagsorában berendezett műhelyében. A síküvegeket készen veszi, majd összeragasztja őket egymástól megfelelő távolságra úgy, hogy száraz levegő maradjon köztük. A légmentesen lezárt thermopánnak nagyon sokáig kell hőszigetelőnek maradnia. Ha ereszt valahol, akkor az üveg idővel elveszti hőszigetelő képességét, bebarnul. A ragasztó minősége és az alkalmazott technológia erősen befolyásolja a síküveglapok hosszú távú hőszigetelő képességét.

Az interjút némileg rövidítve adom közre.

— Először is a személyi adatokkal kezdeném. Mikor és hol született?

— 1946-ban Gyöngyösön.

— Gyöngyös melyik részén?

— Belső részén.

— Milyen házban vagy lakásban?

— Az egy önálló családi ház volt, és a szüleimmel és a nagyszüleimmel éltünk ott. A szüleim kereskedéssel foglalkoztak már akkor is. Nagyapám is kereskedő volt... Ő a háború előtt játékkereskedéssel foglalkozott. Ő a háború előtt meghalt, és hát apám vette volna ezt át, de aztán közbejött 1945. Végül is 1953 volt az, amikor visszakapta az ipart. Namármost az ipar visszakapása, az tulajdonképpen egy nagyon érdekes dolog volt, és bár csak egy momentum az egész, de érdemes rá egy mondatot szentelni. Ő egy Keravillban dolgozott, hétszáz valamennyi volt a fizetése. És egyszer bejött egy férfi — Danuvia motor volt abban az időben —, egész kicsike kis alátétet kért. Ilyen nem volt, hiánycikk volt abban az időben, de apám mondta neki, hogy három-négy nap múlva jöjjön vissza, és akkor valószínűleg tud majd segíteni. Az ember visszajött, és ő odaadta neki. Azt kérdezte, mennyibe kerül, erre ő azt mondta, hogy semmibe, mert a szemétben találta. Erre ez az ember megkérdezte, hogy nem maszekolt-e valamikor, s ő azt mondta, hogy igen. "Szeretne még az lenni?" "Igen." Ő pedig valamilyen olyan beosztásban dolgozott, hogy ő adta ki az iparokat. Tehát itt is arról van szó, amiről az előbb beszél-

tünk, hogy a régi mesteremberekneknek meg kiskereskedőknek milyen büszkesége és morálja volt. Tehát nem volt belőle semmi haszna, ma pedig már csak az a lényeg, hogy miből mennyi haszna van, és ha azonnal nem jön be, akkor abbahagyják. Ez még nagyon nagy fehér folt ebben az egész gazdálkodásban.

— A szülei is kereskedők voltak?

— Ők kiskereskedők voltak, rövidáru—divatáru kiskereskedők.

— Mekkora volt a ház?

— Nem volt egy nagy ház. Háromszobás, földszintes.

— Hányan laktak benne?

— Négyen összesen a nagymamával... Olyan jó középszint alatti kispolgári lakás volt ez abban az időben.

— Gyöngyös belső részén, a környéken, az utcában milyen típusú emberek laktak?

— Kispolgárok. Azok, akik most hiányoznak a társadalomból.

— Milyen fajta foglalkozásokat űztek az emberek arrafelé?

— Volt egy tanárnő, egy kenyérboltos, volt néhány nyugdíjas, volt, aki a tanácsnál dolgozott...

— Meddig lakott ott?

— Amikor a nyolcadikat befejeztem, akkor utána azonnal elkerültem Debrecenbe a vegyipari technikumba, és ott voltam négy évet, tehát gyakorlatilag 1960-tól már elkerültem Gyöngyösről.

— Elszakadt a családjától?

— Nem, mert nagyon jó kontaktus volt közöttünk, és elég sokat találkoztunk, de úgy, hogy a közvetlen családi körből teljesen kiszakadtam.

— Egyébként milyen volt a felszereltsége a lakásnak, átlagos?

— Inkább egy picit alatta.

— Maradjunk időrendi sorrendben. Először szeretnék még a szülőkről hallani. Iskolai végzettsége édesapjának? Röviden az életútja?

— Ő egy nagyon szegény családból származik. Zentán született... Ők ott voltak testvérek négyen-öten. Az egyik nagynéni Gyöngyösön lakott, ott nem volt gyerek, és ő nyolcéves korában átjött ide. Először csak nyaralási szándékkal, aztán addig-addig, amíg végül teljesen itt maradt. Tehát ő tulajdonképpen a nagynéninél nőtt fel. A nagymama, tehát az ő édesanyja lent maradt Zentán és ott élt.

— És az édesapja testvérei ott Zentán milyen foglalkozásúak voltak?

— Mezőgazdaságiak voltak. Lényegesen alacsonyabb szinten éltek, sokkal szegényebbek voltak... A nagynéni pedig kereskedő volt, tulajdonképpen ő is a nagypapa mellett volt, így lett kereskedő. Édesanyám részéről pedig a család vasutas család volt. Rájuk is inkább az átlagos szint volt a jellemző.

— Iskolai végzettségek?

— Apámnak négy polgárija van, és anyámnak is.

— Milyennek látja szüleit? Mit tanult tőlük?

— Tulajdonképpen tisztességet, korrektséget, becsületet, és talán ebből túl sokat is... Például ebben az iparban sokkal több lelki problémát okozok magamnak mások házával kapcsolatban, mint kellene. Ilyet nem volna szabad csinálni. Tehát én többet foglalkozom azzal, hogy a házuk jó legyen, mint ők maguk. S ez, úgy érzem, hogy egy picikét túl sok. Na most emellett tényleg, amit tudtak, megadtak a szüleim. Utáltam ugyan, de kellett járni hegedülni, nyelvet tanulni. Nagyon jó baráti légkörben nőttem tehát fel, egy nagyon kiegyensúlyozott családban. Tehát semmi szétesettség, ilyesmik nem voltak. Megértés, becsület, nyugalom volt, s egy picit a munkára való ráhangolás.

— Tehát megpróbálták taníttatni. Mi volt a szándékuk, mi legyen Önből?

— Inkább az volt, hogy nem tudták még, hogy mi, de több, mint ők. Tehát ők még nem tudták azt eldönteni, hogy én milyen irányba menjek.

— Testvérei?

— Nincsenek testvérek.

— Mit csinált az általános iskola alatt? Kellett-e valamit dolgoznia?

— Hát nyaranta elmentünk két hétre dolgozni, de tulajdonképpen magáért a pénzért nem. Havonta összeverődtünk, és na jó, öten elmegyünk valamilyen kertészetbe, vagy valamit csinálunk. De az nem volt, hogy két napig dolgozni kellett, hanem csak egy kis nyári változatosság.

— Nyaranta el tudott menni valahová?

— Talán egyszer vagy kétszer. Nem volt olyan, hogy elment a család üdülni. Ilyen nem volt.

— Szeretett-e iskolába járni?

— Hát nem a tanulásért, hanem a társaságért. Amiatt szerettem... Gyöngyösön négy iskola volt, a mienk volt a központi iskola, úgymond a legjobb iskola. Akkor még voltak ilyen különbségek is. Mondjuk egy város széli iskola, meg egy belvárosi iskola között.

— Mi volt az iskolában különösen kellemes vagy jó?

— Hát a társaság. Valahogy úgy meg tudták ezt az egészet fogni, hogy mindenféle társadalmi munkába, kirándulásba bevontak bennünket. Meg voltak szervezve a programok. Sokkal mozgalmasabb volt, mint most, és mégsem volt olyan sűrű, mint az én gyermekeimnek. Nem volt ilyen nagy hajtás...

— Tanult valami hasznos dolgot?

— Igen. Volt néhány olyan tanárom, akire még most is emlékszem. Itt talán a tanári hozzáállást, a becsületet, a korrektséget, valami ilyesmit említhetnék.

— Tehát akkor, nyolcadikos korában elkerült.

— Igen. Akkor azon töprengtem, hogy mit is csináljak. Nem tudtam. De egyszer a nagybácsimmal beszéltem, és azt mondta, hogy vegyipar... Hogy az milyen szép. És ugye a kémia engem különösebben érdekelt — más is érdekelt —, de a kémiához több kedvem volt, otthon még robbantgattam is, és minden ilyen gyerekhülyeségben benne voltam. S ez valahogy úgy tetszett. Akkor a debreceni vegyipariba kerültem. Az egy nagyon jó iskola volt... Nagyon kemény iskola. Talán akkor nem tudtuk megérteni, hogy miért kell az a fantasztikus szigor. Csak egy példa: egy diáksapka nem hordásáért bárkit ki-

zártak a kollégiumból. Ez többször is előfordult. Ez akkor egy túlzó dolognak tűnt, de később kiderült, hogy mégsem volt az... Namármost az iskola átlaga döbbenetesen alacsony volt. Én az általánosban négyes-ötös voltam, de ott a technikumban a legjobb átlagom 2,6 volt... Namármost a 2,6 mellett egymás után nyerték meg a tanulmányi versenyeket. Volt ott egy vaskalapos igazgató, állati keményen fogott minden tanárt, azok pedig minket. Olyan tanáregyéniségek voltak, hogy tényleg szinte húzták az embert... Abban az időben talán a vegyipari volt a legszigorúbb, mert ott már technikusképzés ment, tehát ott el kellett menni egy kicsit inkább a szakmai dolgok felé. Egy példa: utána el akartam menni vegyészmérnökire. Labdába se rúgtam, mert annyi pontot vittem, hogy nevetséges volt. A felvételi bizottságban beszélgettek is erről, és azt mondták, hogy tényleg milyen rossz ez, hogy a vegyiparból nem tudnak felvenni szinte senkit, csak a legjobbakat. Két nagyon jó tanuló volt, mind a kettő négyes volt... Várni kellett három évet, elévült az egész, és akkor felvettek minket. A 23-ból, akik akkor végeztünk, kapásból felvettek négyet vagy ötöt az egyetemre, de most már 18-an egyetemet végeztünk... Van, aki műszakit végzett, és van más is...

— Mit csinált szabadidejében?

— Általában sportoltunk, voltak különböző sportolási lehetőségek, és nagyon keményen tanultunk. Voltak délutáni szilenciumok néhány nevelőtanárral, akik kikérdeztek minket, és minden embernek a sorsát szinte külön figyelemmel kísérték...

— Szórakozni?

— Nem lehetett menni. Táncos összejövetelek például akkor még nem voltak. Ami a technikumon belül volt, ott igen, de úgy elmenni egy zenés szórakozóhelyre, az nem volt szokás, csak mozi, színház.

— Milyennek látja gyermekkorát?

— Nagyon jónak, vidámnak, gondtalannak, semmi törés nem volt benne...

— Kapott egy szakmát, 18 éves volt, hol helyezkedett el?

— Akkor én elmentem a TVK-ba dolgozni, oda elmentünk — abban az évfolyamban végzett mondjuk 60-70 ember — abból biztosan ott volt 25 vagy 20. S elődeink is ott voltak, tehát akkor az éppen egy felfutó ágazat volt. Ott kezdtem el dolgozni. Majd három hónapra rá elvittek katonának. s akkor el-

kerültem Kaposvárra... Rettenetes volt. Nem is az volt a rettenetes, hogy nagy szigor volt, mert ez nekem nem okozott problémát, hanem a sok hülyeség... például az olyan dolgok, hogy egy héttel előre mindig leírták, hogy mi legyen a program a következő héten, például hóeltakarítás. Ha nem volt hó, akkor általában tornáztunk, de hogyha le volt írva, hogy hóeltakarítás, és nem volt hó, akkor ugrott a torna, akkor egy lapáttal jártunk körbe-körbe. Engem ez nagyon bosszantott. Aztán végül valahogy kihúztam. S utána, hogy valamit csináljak, elmentem volna traktoros tanfolyamra, de nem lehetett, mert technikus vagyok. Tehát azért nem lehetett, mert nekem van egy szakmám... A többiek mehettek, akiknek nem volt semmi szakmája, az minden további nélkül mehetett.

— Hol lakott, amikor elhelyezkedett a TVK-ban?

— Akkor kaptunk mi néhány nagy házat, gyakorlatilag olyan volt, mint egy nagy kollégium. Nyolcunknak volt egy két-három szoba összkomfortja, volt benne konyha, minden, főzni lehetett. Leszerelés után feljöttem Pestre, s elmentem a REANAL-ba dolgozni... akkor jártam esti egyetemi előkészítőre, mert nekem ki kellett várnom azt a három évet, amíg a pontszámom érvényes volt... Albérletben laktam. Az siralmas időszak volt. Szinte nincs olyan kerület, ahol ne laktam volna, pedig nem sokáig, két vagy három évet voltam itt fent. De lakás szempontjából akkor rettenetesen rossz helyzet volt. Utána csináltam ezeket az előkészítőket, és a miskolci vegyészkarra felvételiztem. Itt a vegyészkaron sok volt a jelentkező, és azt mondtam, ha már kihúztam ennyit, akkor inkább gépészkarra megyek... Így kerültem Miskolcra. ... Valahogy engem érdekeltek mindig a gépek, gyakorlatias voltam, bár a kémiát is szerettem, de így manuálisan több lehetőségem volt. Akkor elmentem oda nappalira, hát az az életem legszebb ideje volt. Kollégiumban laktunk, nagyon jó társaság volt. Nos annak az egyetemnek volt egy nagy előnye. Az, hogy ez egy völgyben van, s tulajdonképpen ez az egész egy nagyon összezárt közösséggé forrt ki, de úgy, hogy például a tanárokkal való viszony is sokkal másabb volt, mint a pestieké. Például az, aki kint lakott Miskolcon, az kérte a kollégiumba a felvételét, mert közelebb akart kerülni ezekhez a jó bulikhoz, meg együtt tanuláshoz... Tapolcára jártunk fürödni, oda sokat feljártunk. Ez egy nagyon jó, és abban az időben egy nagyon kemény iskola volt. Bár nem tudom, hogy most az egyetemeknél hogy van, de ha ott valakit felvettek, annak nem volt túl nagy a valószínűsége, hogy el is végzi. Tehát 40-50-60%-a kikerült... Vizsgaidőszakban tanultunk, de Tapolcára azért kijártunk, sokat jártunk úszni a városba, meg táncos szórakozóhelyekre is, rengeteg volt

belőlük az egyetemen belül is. Feljártunk Pestre a haverokhoz, ismerősökhöz, elég mozgalmas időszak volt... Hát tulajdonképpen egy picikét megrázott az, hogy én gyenge tanuló voltam a technikumban, s az önbizalmamat egy kicsit ez elvette. Tehát nem voltam biztos magamban, s ezért nagyon keményen tanultam, mert féltem, hogy hátha bennem van valami hiány, s addig csináltam ezt, amíg tulajdonképpen az utolsó évekre egész jó tanuló lettem. S akkor az egyik adjunktus vagy docens, aki épp csinálta a kandidatúráját, s kellett neki egy-két samesz, aki segít neki a munkájában, látta, hogy nekem elég gyakorlatias érzékem van, s odavett magához... Az egyetem alatt egy tudományos diákkört csináltunk ott. Én gyakorlatias voltam, elméletből viszont gyengébb voltam. Volt az osztályunkban valaki, aki Pannonhalmán végzett, s nagyon jó matematikus volt, és mechanikában is remek volt. Ketten kerültünk egy párba. Tehát én a gyakorlati és ő az elméleti érzékű... Szinte baráti hangulat alakult ki köztünk. Nagyon jól éreztük magunkat. Én annak a tanárnak nagyon sokat köszönhetek... Ő egy olyan vegyész volt, aki vegyészmérnök létére majdnem megkapta az egész gépész tanszéket, a vegyi gépek tanszékét pontosabban. Ez egy nagyon nagy dolog volt, mert egy vegyi gépek tanszékénél a gépeken van a hangsúly, és ott általában gépészmérnököket bíznak meg tanszékvezetéssel. Aztán már egy kedves kis fúró -- akkor már kezdtem látni, hogy az életben nincsenek máshogy a dolgok —, hát őt az tette tulajdonképpen lehetetlenné. De ez már a végzésem után volt.

-- Amikor végzett, akkor is ott dolgozott még?

-- Nem. Akkor engem hívtak a Czibere-tanszékre, és oda végül is nem kellettem — mert oda megint egy olyan gyakorlatias ember kellett volna, aki belsőégésű motorokkal foglalkozik... És akkor ezek után már a szilikátgépész szakon voltam. Ott Vissi professzor tanított. Ő itt a Szilikát Központi Kutatóban volt az üvegosztályon, ő vett magához. Azt mondta, hogy végzés után jöjjek be ide. Ő volt a főnök.

-- Ide feljött és elhelyezkedett. Albérletben lakott továbbra is?

-- Igen. Az megint rettenetes volt... Szóval én például megszoktam azt, hogy mindig társaságban vagyok, hogy egy kollégiumban egymásnak tudunk segíteni, egymás kaját megesszük, tehát ha bármi problémánk volt, akkor egymáshoz tudtunk fordulni. Itt pedig hiányzott ez. Az, hogy egyedül legyek egy idős házaspárnál, vagy valahol, az nekem nem tetszett. Végül vettem egy kis ötven köbcentis motort, és minden héten hazamentem Gyöngyösre, hogy ne le-

gyek itt. Tehát ez volt a kezdésnél... Jártam fel Pestre is, de én akkor sem kerültem haza, csak látogatóba mentem tulajdonképpen hét végén haza. Meg egy kollégiumban azért más volt az ellátás, itt nekem kellett a vacsorákat csinálni. Annyi pénzem nem volt, hogy elmenjek vacsorázni. Én magamnak amit tudtam, megcsináltam, de egy idő után unalmas volt. Azért is mentem tulajdonképpen minden szombat--vasárnap haza, hogy jót egyek, meg hogy a családhoz közelebb legyek. Mert pont ez hiányzott egy kicsit. Nem a család, hanem az emberek.

-- A munka mennyiben változtatta meg az életét? Mennyire tetszett az, hogy dolgozik?

-- Nekem az elején nem tetszett, mert nem bíztak meg komoly feladattal. Ott az ember csak téblábolt, és ha talált magának valamit, akkor azt elkezdhette, abba nem szóltak bele. Namármost itt már 72-ben elért a mostani korszak szele, én mindig olyan munkát próbáltam szerezni, ahol magam voltam a felelős mindenért. Ha úgy éreztem, hogy meg tudom csinálni, akkor végigmentem rajta, és megpróbáltam tényleg tisztességesen megcsinálni. De ha valaki már ebbe bekapcsolódott, akkor általában elakadtam. És akkor én nem tudtam -- mivel nem volt nagy beosztásom, tudományos segédmunkatárs voltam --, tehát én hatalmi szóval az ügyet nem tudtam előrevinni. Ezért inkább önálló dolgokat csináltam.

-- Hogyan keresett?

-- Azt hiszem, hogy gyengén. 1900 Ft persze abban az időben még aránylag jó pénz volt... Hát nekem egy része elment albérletre, kosztra, és csak néhány száz forint maradt, mondjuk, egy rádiót venni. De akkor otthonról már egy picikével több segítséget kaptam. Akkor már apáméknak jobban ment a bolt... Addig nekem egyetemista koromban, ha kaptam egy százast, az már csúcs volt. Az annyi pénz volt, hogy na... Ösztöndíj az volt, kb. 450 Ft, és kaptam otthon még egy százast, amikor hazamentem. Én olyan 600-650 forintból kijöttem. Jó, persze megvolt minden az égvilágon, az csak plusz szórakozásra meg ilyenekre kellett... Namármost aztán volt még egy lehetőségem, kimentem Moszkvába. Ott egy Cseljakov nevezetű professzor modellkísérletekkel foglalkozott. És a modellkísérleteket úgy csinálták, hogy az üvegolvadék -- ezt modellezték -- merre fog elfolyni, meg különböző trükköket csináltak vele. És ezek ott kint cukros vízzel csinálták, és mindig kivált a kristály. És én hazajöttem, és elkezdtem ezzel foglalkozni.

— Hogy került Ön Moszkvába?

— Rám került a sor, valakinek menni kellett a főnökkel. Így kerültem ki. Tulajdonképpen nem is Vissi professzor volt a főnököm, hanem annak is volt egy főnöke, Lőcsei professzor, az már szegény meghalt. Azt hiszem, ő kedvelt engem, és próbált olyan lehetőséget adni, hogy próbáljak meg mindent, és azt hiszem, hogy egy vagy két év után, amikor mondtam neki, hogy most már szeretnék dolgozni is, akkor úgy feladta a labdát, hogy namármost akkor lehet valamit csinálni. A modellfolyadékokkal mindig probléma volt, és én elkezdtem kísérletezni a mézzel. Ez egy természetes cukor, elég sűrű is, és nem válik ki belőle a cukor... Abból aztán botrány lett, hogy megvettem 12 kiló méz alapú anyagot, mert nem tiszta méz volt, hanem ipari méz. Hogy egy kutatóintézet mézet akar venni! Mert ha veszek ötven ellenállásmérőt, és csak egy kell, akkor semmi gond. De méz! Ezzel elkezdtem kísérletezni, csináltam egy kemencét, s ebből született egy doktori. Nagyon gyorsan, 76-ban már megcsinálhattam a doktorit, ami nagyon jól sikerült. És akkor, valahogy akkor azt mondtam, hogy tényleg ezzel kéne foglalkozni. Namármost a szüleim, amikor nyolcadikus lehettem, nagyon akarták, hogy később kereskedéssel, üzlettel foglalkozzam, azzal tehát, amivel ők foglalkoztak. Olyan szívből utáltam ezt a foglalkozást, hogy például, ha választhattam, hogy bemegyek a boltba nekik segíteni, vagy pedig nem messze volt egy lerobbant épület, amit újjá kellett építeni, abból hatvan centi magasan ki kellett hányni a földet, akkor én nem gondolkodtam, mentem földet hányni, mert én annyira utáltam az üzletet és az ezzel kapcsolatos dolgokat... Semmi pénzért nem tudtam volna csinálni, annyira utáltam. És ez azért érdekes, mert a végén aztán vállalkozó lettem, és ez annyira döbbenetes meglepetést okozott a szüleimnek is, hogy egyszerűen nem akarták elhinni, sőt le akartak beszélni róla... Szóval valahogy én olyan voltam, hogy azt, hogy én bent álljak az üzletben, és azt mondjam, hogy mit tetszik parancsolni, tizenöt gombot vagy három cipzárt, azt nem tudtam magamról elképzelni. Ez nekem tényleg nehéz volt, és nem is csináltam. És ezt csak úgy beszúrom visszamenőleg, hogy bennem a vállalkozással szemben egy akkora ellenállás volt, hogy én úgy hittem, hogy soha nem lehet legyőzni... Én fent voltam 72-ben Pesten, szeptemberben kezdtem el dolgozni, és 73 szeptemberében már megnősültem... Feleségem egy CHEMIMAS nevű vállalatnál dolgozott mint fordító. Ő Debrecenből került fel Pestre. Tanítani nem akart. Ő mindenképpen mozgalmas életet élő ember, például üzletember akart lenni. Aztán kiderült, hogy ennek pont az ellenkezője. Nagyon családszerető, utazni úgy szeret, hogy mondjuk nyáron, de hivatalos ügyben a

családját itthagyni, az nem tetszett neki... Namármost az az elején volt, hogy én hazajártam. Utána, amikor már itt egy darabig albérletben laktunk, akkor már jobb volt, de akkor elég gyakran hazajártunk, mert egy nagyon picike garzonlakásunk volt, ahol nem lehetett főzni, mert egy szekrényben volt egy kétplatós rezsó. Gyerek még nem volt akkor.

— Meddig laktak albérletben?

— Körülbelül egy-másfél évig. Aztán szülői segítséggel, nem is segítséggel, gyakorlatilag teljes szülői támogatással a Határőr úton vettünk egy kétszobás — nagyszoba volt, meg kisszoba — lakást. Aztán már jöttek a gyerekek... Két kislányunk van, 11 és 12 évesek... Na aztán ott a cégnél én nagyon jól éreztem magam, de ahogy a gazdaság egyre inkább süllyedt le, a kutatásra egyre inkább kevésbé volt szükség, akkor egyre inkább olyan emberek kerültek vezető beosztásba, akik nem produktummal, hanem különböző más dolgokkal foglalkoztak. Namármost én nem is akartam, soha nem is akarok másféle posztot megpályázni, ha engem békén és dolgozni hagynak. De akkor tényleg lehessen dolgozni. Aztán ráálltam a szabadalmakra... Szabadalmakat csináltam, mi dolgoztuk ki őket. Volt egy olyan elképzelésem, hogy az üvegolvasztó kemencében 1500 fok körül a hőmérséklet mérése nagyon bonyolult, plusz-mínusz tíz fok eltérés sem ritka. Ezért elkezdtem foglalkozni az üvegolvadékok elektromos vezetőképességének mérésével. Arra gondoltam, hogy nem hőfokot mérek, hanem vezetőképességet, s abból pontosan meg lehet mondani a hő fofát. Ebbe nagyon beledolgoztuk magunkat. A világ szakirodalmában mindig az volt a probléma, hogy vagy egy gépész, vagy egy vegyész, vagy egy automatizálási szakember csinált ilyet. Mi pedig összeálltunk hárman: egy vegyész, egy gépész meg egy elektromérnök, illetve automatizálási szakember, és csináltunk egy olyan vezetőképesség-mérőt, ami nagyon nagy dobás lett... Egyszer jött Bonetti professzor Olaszországból, és mondta, hogy ő már 15-20 éve foglalkozik ezzel. Meglátta az eredményeinket, és tényleg el volt ájulva. Akkor jöttünk rá, hogy mi egészen jót csinálhattunk. Namármost itt vált egy kicsit bosszantóvá a dolog, mert ez a mi szabadalmunk volt, de ez elé a Bonetti professzor elé a Szabó név sohasem került, csak a leveleket írtam én. Tehát akkor már megindult egy ilyen folyamat, ami nekem nem nagyon tetszett. Ez a gép különben azt tudja, ugyanazt mértük, mint a világ legnagyobb amerikai konszernjének, a Corning cégnek a gépe, csak a mi gépünk felrajzolta az ellenállásgörbét, az övék pedig pontokat rajzolt, és azt össze kellett valakinek kötnie. Gépünk után nagyon nagy érdeklődés volt Nyugat-Németországban. Más tárgyalt, erről én nem is tudtam, pedig már pénzről is volt szó. Kike-

rült a párizsi világkiállításra, a feleségem lefuttatta. Hogy ki került ki, nem tudom, én nem kerültem ki. Egy könyvtáros került ki, bár rendes fiú volt, de végül is ő került ki. Ez eléggé megrázott. Utána csináltunk egy másik szabadalmat, lent Orosházán, ahol tulajdonképpen a saját szabadalmammal név szerint nem is szerepelhettem... Sokat gondolkoztam ezen, hogy miért csinálták. Irigységből talán, vagy az fájt-e nekik, ha valaki kiemelkedik. Szóval egyszerűen nem tudom elképzelni, hogy az emberek miért csinálják ezt. És ezt végül Magyarországon nem lehetett használni, pedig jó volt. Egy számítógépes módszerrel kidolgoztuk azt, hogy a magyar öblösüveg összetétele magyar anyagokból készüljön, ne pedig külföldi anyagokból, mert általában ez úgy történik, hogy egy külföldit kielemzünk, és olyat akarunk mi is csinálni. Ez is jól sikerült, ma Jugoszláviában használják. Az egész elvét én dolgoztam ki, Jugoszláviában hat gyárban eredménnyel használják... Jugoszláviába én mentem ki, bevezettük, és ma is nagyon jól működik. Magyarországon azonban nem lehetett bevezetni. Namármost lehet, hogy tényleg mi tévedtünk, lehet, hogy bizonyos embereket meg kellett volna kérni, ha nem is bevenni, csak hogy hozzájáruljon az engedélyével. Ilyenekre nem telt az időnkből, nem figyeltünk oda, és emiatt a szabadalom is ugrott... Utána már elkezdtem gondolkodni. Akkor a SZIKKTI-ben egyre kevesebb volt a munka, tehát volt időnk, és elkezdtük egymást piszkálni. Nagyon kellemes volt, mert reggel teáztunk, nagyon jókat beszélgettünk délelőtt, de ez nekem kevés volt, hogy az éves munkámat, nem túlzok, de másfél nap alatt le tudtam volna hajtani. És akkor még mindig nem tudtak volna belekötni, mert hoztam a pénzt, elvégeztem, nem késtem, határidőre kész lett, de hát ez nekem kevés volt, nekem valami plusz kellett. Akkor kezdtem el építkezni. Nekem nagyon jó volt ez a langyos víz, mert én közben szépen építkeztem, de utána rádöbbentem arra, hogy készen van a ház, és nem tudom kifizetni a tartozást. Akkor valamit már kell csinálni... A Határőr úton laktunk, de ez -- ahol most vagyunk -- már akkor épült. Szülői segítséggel belekezdtünk az építkezésbe. Tulajdonképpen a feleségem szülei részéről is kaptunk segítséget, és hát az én szüleimtől. Ez kisebbnek indult, aztán valahogy... tulajdonképpen egy ugyanebben a cipőben járó barátommal építettük fel. Ez egy ikerház. Ketten vettük a telket, egy öreg néni lakott ezelőtt itt... Ez körülbelül 130-140 négyzetméter, tulajdonképpen van ez a nagyszoba, fent tetőtérbeépítés van, alul van a műhely meg a garázs. Fent a gyerekeknek van gyerekszoba, egy hálószoba, egy vendégszoba, itt lent egy dolgozó, meg ez a nagyszoba. Egy csomó hitelt vettünk fel. És akkor elkezdtem gondolkodni, hogy hoppá, itt valamit kell csinálni. Kész lett az építkezés, és én ott vagyok, hát ha nem is munka, de komoly elfoglaltság

nélkül, de nekem az a langyos víz nem feküdt. Ráadásul még elkezdtük egymást piszkálni is, mert rengeteg időnk volt. Az meg pláne nem tetszett. Én elkezdtem ügyködni, hogy valamit ki kéne találni. Akkor olyanokkal beszéltem, akik már benne voltak az üzletben, és azokkal beszélgettünk esténként rengeteget. Rájöttünk, hogy olyat kéne csinálni, ami következőkből valamelyik: piszkos, büdös, nehéz vagy meleg. Ez a négy paraméter az, amit érdemes csinálni, mert itt nincs konkurencia. Ezt senki sem akarja csinálni. A szomszédom matematikus, de most nyalókát csinál. Ő azt mondta, hogy ő is szülőktől örökölt, ő csinálná a cukrot, én meg nápolyit, és miénk lenne egy terület. Én erre kedvet kaptam, aztán utána is néztem, de valahogy nem tetszett nekem a nápolyi. Amit tanultam, bele kellene vinni az üzletbe. Utána gondoltam a fröccsöntésre. Kiderült, hogy a fröccsöntéshez már abban az időben egy-két millió kellett volna szerszámra, nekem pedig tényleg, miután ezt felépítettük, és mielőtt az üzletet elkezdtük, volt 2800 forintom. Próbáltam még valamit. Valaki azt mondta, hogy régen a háziasszonyok a tésztából kinyomták a kört meg a szívet, és ezt meg lehetne csinálni olyan rugóval, ami kilöki a tésztát. Egészen egyszerű kis szerszám lett volna. Elkezdtem csinálni, és két hónap múlva kezdtem belelendülni, de valahogy nem tetszett. Mert például elmentem egy szerszámoshoz megcsináltatni a szerszámot, mondtam, hogy most kezdek. Azt mondta nekem, hogy azért, mert szimpatikus vagyok neki, megcsinálja nekem harmincötezer forintból. Ha nekem annyi lett volna, akkor nem kezdek bele semmibe, mert az már olyan tőke lett volna, hogy már nem kellett volna kapkodnom, hogy valamit csináljak. És rájöttem, hogy ez veszélyes dolog, mert ebbe kell invesztálni 50-60 ezret is, és nem biztos, hogy bejön. Mire kész lettem volna, akkor mondtam annak a megbízónak, aki kitalálta ezt, hogy nem látok én ebben fantáziát. Ő azt mondta, hogy nagyon jó, hogy nem kezdek bele, mert a mostani vásáron négyen jelentek meg ugyanilyennel. És akkor eszembe jutott a thermopán, a hőszigetelő üveg. Az tényleg nehéz is, és itt valami gépeket kell csinálni. A lehető legmélyebbről indultam. 2800-ért volt egy kis Volkswagenem, annak a hátsó ülésén hoztam el az üveget, aztán itt vagdostam. Úgy kezdtem, hogy mindent elvállaltam, esti iparban csináltam, másodállásban. Namármost tulajdonképpen, hogy mi itt a vállalkozás felé meneteltünk, annak oka — egy professzorom mondta —, hogy itt az egész műszaki haladás, hála Istennek, a lusta embereknek köszönhető. Hogy nem ugranak neki, és nem dolgoznak mindjárt, hanem inkább leülnek, kitalálnak valamit, hátha könnyebb, és kevesebb munkával meg lehet csinálni. És ez érvényes a műszaki haladásra. Az embernek a saját boldogulásához pedig düh kell. Egy olyan düh, hogy ami ott van, az a langyos víz, az már nem. Bármi

mást, de azt nem. És gondolkodtam rajta, hogy ha nekem nem jön be az üzlet, ha tehát nagyon nagy baj van, akkor négy hétvégi trógermunkával elő lehet teremteni azt a 6040 forintot, amit én ott kerestem. Tehát ha én otthagyom, akkor nem vesztek sokat. Ezért elkezdtem másodállásban. Én annak idején bírósági szakértő is voltam. Rengeteg építészeti üvegprobléma jött elő... Például a Skálánál, meg egyéb nagy országos port felvert ügyeknél. Én megpróbáltam régebben harcolni a rossz minőségű termékek ellen. Nem sikerült. A mai napig nem sikerült, most meg már nem harcolok ellenük. Ugyanis olyan ragasztókat használnak, ami Nyugaton tiltva van. Ezzel az országnak olyan bődületes károkat okoznak, hogy az valami döbbenet... Magyarországon Orosháza meg Salgótarján csinál jó minőségű thermopán pillanatragasztót. A többivel, az Epokittal meg Technocol Rapiddal képtelenség jó minőségű dolgot csinálni.

— Úgy érti, hogy távtartókat Technocollal ragasztanak?

— Igen, meg Epokittal.

— S közte üveg van?

— Igen. Na most a jó thermopán látszólag semmiben nem különbözik a rossztól, mert ebben száraz levegő van, abban meg mindenféle nedves levegő gomolyog, s ez hővezető. De mivel a ragasztók rosszak, csak hetek, hónapok, esetleg évek kérdése, hogy az üveg tönkremenjen. S végül is maradtam a thermopánnál. És elkezdtem egészen egyszerű gépeket csinálni. Egy pisztollyal nyomtuk fel. Amíg egyedül csináltam egy nap három négyzetmétert, addig az nem is volt rossz, de ha csinálunk egy nap tíz vagy ötven négyzetmétert, azt már felnyomni nem lehet így, tehát kompresszort kell csinálni, levegővel kell csinálni az egészet. Kimentem Bécsbe — akkor voltam először Nyugaton — s hoztam olyan szerszámokat, amiket Magyarországon nem tudtam megszerezni, megcsinálni meg nem lehetett. És akkor elkezdtem azokkal dolgozni... négy vagy öt éve... Na most már nekem elég jó kapcsolatom volt Nyugaton különböző üveggyárakkal, és írtam kb. harminc-negyven üveggyárnak, hogy küldjenek prospektusokat. Nekem az pont elég volt ahhoz, hogy milyen irányba kelljen menni, mit kell tenni, ezeket én le tudtam szűrni. Csináltattam, vagyis én hegesztettem meg, egy kicsikét pedig más is belesegített, egy billenő üvegezőasztalt. Rengeteg üveget eltörtem az elején, nem tudtam, hogyan kell csinálni, de különösebb jelentősége nem volt, mert volt egy állásom, s ezt meg esténként csináltam. Igen ám, csakhogy ez az üzlet olyan hirtelen futott fel, hogy nagyon embertelen volt két évig esténként űzni ezt az ipart. Az

tényleg az emberi kizsákmányolás teteje. És az egészben az volt nagyon rossz, hogy délelőtt bent üldögéltem meghitt légkörben a langyos vízben, s akkor este négytől meg ment a nagy hajtás. Akkor már sok munka volt... Az már itt volt, igen. És ezt aztán csináltam másfél-két évig. Akkor eldöntöttem, hogy kiváltom az ipart. A szüleim teljesen le voltak döbbenve, le akartak beszélni róla... Ekkor mondták el, hogy tulajdonképpen azért féltek ettől, mert azt hitték, hogy ez nálam csak pillanatnyi fellobbanás, és bele fogok bukni. Merthogy én annyira utáltam az egész ilyen vállalkozást, meg kereskedést meg mindent, hogy az nekem nem fog sikerülni. Aztán most odáig jutottam, hogy teljes egészében elismerik. Én azzal próbáltam érvelni, hogy egyszerűen képtelenek vagyunk megélni. A nagy házat fenn kell tartani, a két gyereket tisztességben fel kell nevelni. Én kerestem 6040 forintot, a feleségem két felsőfokú nyelvvizsgával, tanári képesítéssel 4500-at keresett a nyelvpótlékkal együtt. És azért ennyit, mert elment öt év GYES-re. És ezt az öt évet nem pótolta be neki senki a fizetésében. Hát például az ott levő, nyelvet nem beszélő, nála három évvel fiatalabb adminisztrátornak több fizetése volt, mint neki... Azzal érveltek, hogy mondja meg ő, kitől vegyék el a pénzt fizetésemelésnél. Végül én kiléptem, csináltam egy maszek ipart, akkor jött az a probléma, hogy ezt az ipart csak úgy lehet csinálni -- ha már főállásban csinálom —, hogy nagyon odafigyelek rá. Tehát nekem arra nincs időm, hogy a gyerekekkel játsszak, foglalkozzak, kikérdezzem a leckét. Tehát nekem reggel hattól este hatig elmegy az időm, közben nem tudok elmenni a postára stb. Ezért úgy döntöttünk, hogy jöjjön haza. Ekkor jött a lehetőség, hogy itthon csinálja meg a benti munkát. Ez aztán a legbotrányosabb dologba fulladt. Napi 16 oldalt kellett volna lefordítania idegen nyelvre. Ha pedig többet fordítana le, akkor a gépelésért kapna oldalanként hat forintot prémiumként. Azt mondtam, azért az elektronikus írógépet se hagyom bekapcsolni. Hagyd ott! És ő is hajlott rá. És akkor először különböző cégeknek fordított és nekem segített... Ez úgy alakult ki, hogy a szomszédom már nagyon abban sántikált, hogy valamit ő már fog csinálni, s ennek már a tervrajzon is az volt a neve, hogy hobbiszoba... víz, zuhanyozó, WC... szóval ő már akkor tudta, hogy valami ilyesmit fog csinálni... Pont ebben az időben, az építkezés alatt volt ez a nápolyis dolog, hogy még a garázst is úgy csináltuk, hogy ki volt hagyva egy hely, csak át kellett szakítani a falat, hogy közös üzem lesz itt, akkor ne kelljen körbemenni. Aztán ebből nem lett semmi, de halvány érzésem már akkor is volt, hogy valamit fogok csinálni... Ezt a munkát gyakorlatilag egyedül csináltam két évig. Utána már jöttek, amikor már sok munkám volt, egy ember, két ember, beugranának. Amikor pél-

dául nagy táblák voltak, nem tudtam egyedül emelni. Aztán olyan emberek jöttek ide a beépítésnél, a thermopán beépítésénél, akik tényleg értettek hozzá. Aztán én is rengeteg olyat lestem el tőlük, ami nekem hasznos volt... Tehát például a nagy táblákat én egyedül hoztam be, s amikor idejöttek, és ketten hordták be, akkor derült ki, amit elméletileg nagyon jól tudtam, de gyakorlatilag nem tudtam, hogy az üveg mindenféle nyomást kibír, húzást meg nem. Namármost, én ha ezt egy tapadókoronggal megfogom, akkor húzásnak van kitéve. De ha kettő megfogja itt, akkor az egész nyomásnak van kitéve. Tehát nem véletlenül csinálták ezt, mert egy üveg széttörésénél, ha én csinálom egyedül, az középen kettészakad, a sarka leesik és visszacsap a két nagy tábla, és valakinek a keze esetleg ottmarad. Tehát ilyenekre jöttem rá, utána már azt meg is tudtam indokolni, hogy miért kell, tehát megvolt már az az alapműveltségem, hogy mit szabad csinálni műszakilag. Ezek 2 x 1,8-as táblák voltak, és ez veszélyes volt. Aztán ellestem ezeket tőlük, ők megtanulták a thermopánt, s így simulva egymáshoz mentünk előre, úgyhogy most már két emberem van.

— És ők állandóan itt dolgoznak?

— Igen, állandóan... Tulajdonképpen van most egy gépem, aminek a szellemi tartalma kb. 1%, ha a régi találmányomnak 100% volt. Ez is egy szabadalom, de a régi az egy nagyon nagy dobás lehetett volna. És abból a nagy lehetőségből, amiből tényleg világszintűt lehetett volna csinálni, nem lett semmi. Az lefulladt teljesen. Sőt, egyszer bent tréfálkoztak, és a gépemre írtak valami hülyeséget tréfából, és utána odajöttek hozzám a laboratóriumból, hogy nem haragszol-e érte. És akkor jöttem rá, hogy nekem tulajdonképpen az a nagy értékű szellemi szabadalom, az csak problémát, gondot és bosszúságot okozott. Most ez a gép, ami egy nagyon egyszerű valami, egy csomó lehetőséget nyitott meg, ami sokkal hasznosabb számomra. Az elején, amikor egyedül csináltam, senki sem akart társulni. Most, hogy megvan a gép, most már havonta mindig van egy-két jelentkező, hogy társuljunk, különböző nagy cégek kérik, hogy adjam oda nekik. Kis piti gép ez, ha leülnének gondolkodni, három nap alatt meg tudnák csinálni. Ehelyett meg akarják venni, én meg nem adom el, mert ebből a gépből én tudnék havonta csinálni tízet, az üzlet volna. De most csinálok egy évben kettőt, s ha odaadom a legnagyobb konkurenciának, abból nekem csak károm van. Tehát én ezt nem adom el.

— Eddig kik vették igénybe a szolgáltatásaikat? Kik voltak a vevők?

— Azt mondom, hogy ez szájról szájra terjed... Most már kezdik felismerni, hogy melyik a rossz és melyik a jó üveg. És most már eleve úgy jönnek ide, hogy milyen ragasztóval csinálom, s mondom, hogy POLISULFID-dal. Jó, akkor igen. Tehát ők is kezdenek már rájönni, mert rengeteg tönkrement. Lehet látni olyan thermopánt, amikor egy kicsit füstös színe van, az mind tönkremegy, és rengeteg ilyen van. Én ilyen gépet, egész egyszerű kis kompresszort, billenőasztalt, ilyeneket csináltam... Most is csináljuk, bár nem az én üvegemmel, de beépítést végzünk a Luxus Áruháznál. Akkor nagy építőipari vállalatoknak csináltunk. Tulajdonképpen nekünk az az üzlet, hogy nagyon gyorsak vagyunk. Ha egy építőipari vállalat megrendel, mondjuk, Orosházáról ezer négyzetmétert, s ebből összetörik tizenöt, s ő nem tudja átadni az épületet, akkor az nem érdekli, hogy mennyibe kerül, hanem csak az, hogy neki azonnal szállítsak. Van olyan kapcsolatunk is, hogy pl. kedden telefonál, hogy kilenc négyzetméterről van szó, s pénteken szállíthatják... Épp itt volt egy osztrák fickó, s azt mondta, hogy csinálom én a thermopánt. Először is egy maszek nem tud nagy mennyiségben venni üveget — mondja. Mondom, így van... Akkor kérdezte, hogy honnan szerzek én Magyarországon anyagot. Mondtam, hogy elég nehéz. A ragasztót honnan szereztem be? Azt maszek nem kaphat, de én abban az üzletben benne voltam, ami az angolok és a magyarok között ragasztóügyben végbement... Megveszik Angliában az alapanyagot, a magyarok kikeverik, s utána én veszem meg, és akkor én még keverek rajta bizonyos dolgokat. Tehát kiderült az, hogy sem üveget, sem ragasztót, sem alumíniumprofilt, mindazt tehát, ami kell hozzá, azt gyakorlatilag nem lehet kapni... Abban az időben nagyon nehéz volt. Épp ez volt benne a pláne, ahogy az osztrák is mondta, hogy akkor hogyan lehet így csinálni az egészet. Mondtam, hogy pont így lehet csinálni. Mert ha mindent lehetne kapni, akkor nem egyedül én csinálnám, hanem rajtam kívül még ötven ember. Így meg egy nagyon szűk kör van csak, aki ezt így csinálja, aki tényleg hozzáfér ezekhez az anyagokhoz... Az elején olyan buta voltam az egész üzlethez, hogy például amikor autóval elmentem az ügyfélhez felmérni a teendőket, ezeket nem számoltam bele. Én beleszámítottam az üveget, a ragasztót, meg körülbelül a munkát, s nekem valahogy egészen alacsony jött ki. S akkor csak néztem, érdeklődtem, hogy más hogyan adja. Csak azután jöttem rá, hogy mennyi rossz minőségű thermopán van... Hitelt egyre ritkábban adok, sőt most már előleghez is ragaszkodom. Van, amikor valakinek, aki nekem mondjuk ragasztóügyben tud segíteni, olcsóbban számolok, de egyébként nem adok kedvezményt... Most ebben a gazdasági helyzetben rossz pozícióban vagyok, mert az üvegezés az építkezés végén kerül sorra, addigra pedig már nincs pénzük az ügyfelek-

nek... Szóval olyan volt, hogy egy nagyon jó ismerősöm ideszólt, hogy egy beteg ember most rendelte meg nála az ablakot, és be szeretnének költözni, s valahogy gyorsan csináljam meg neki. Kimentem kétszer, nem volt otthon, bemásztam a kerítésen, lemértem a tolóajtaját, az üveget legyártottuk, és rá két napra kivittem, nyitva volt az ajtó, beszereltem, s el akartunk jönni, amikor megjelent a fickó. S még tréfásan mondom neki, hogy látja, ilyen mesterembernek kéne lenni ennél a háznál mindenkinek, hogy nem is találkoztunk, semmit se mondott nekem, s tessék, be van üvegezve a tolóajtó. Mondom, hogy tizennégyezer forint. Mi közöm ehhez? -- kérdi. Mondom az, hogy beüvegeztem. Nézze, én magával semmiféle kapcsolatban nem állok. De hát én üvegeztem be. Nem érdekel -- mondja. Oda kimentem hozzá vagy ötször, hogy fizessen, de nem fizette ki... Azt mondta, hogy benne volt az árban. S végül aztán sikerült valamit attól a megbízótól beszednem, akivel én beszéltem. Az egy olyan döbbenetet váltott ki belőlem, hogy én képtelen vagyok magamat ilyen helyzetben elképzelni... Ez volt az egyik esetem. A másik éppen most van folyamatban. Egy kis adminisztrátor nő, akitől a ragasztót kapom, szólt nekem, hogy aki őt operálta, annak a nagyon rendes orvosnak, nem csinálják meg Orosházán az üvegablakait, vállaljam már el gyorsan, soron kívül. A kétezerötszáz forintos üveget megkapta tőlem kettőezeregyszáz forintért négyzetméterenként, én azután ezerhatért be is építettem neki. Ez egy ilyen nagy engedményem volt. Igen ám, csakhogy rossz volt a szerkezet, én szóltam neki, hogy rossz a szerkezet, javítsák meg. Megjavították, de nem jól. Én a lelkemen viseltem, hogy neki jó legyen. Az egyik művezetője mondta, hogy ő majd utána kijavítja, tegyem csak be az üveget. A következő történt. A nagy esős időszakban idejöttek, és felháborodva közölte, hogy beázik az egész faszerkezet, kazettás ablakok voltak, ötven ablak volt, egy háromszintes háznak az egyik oldala végig ilyen üveg. Este hét óra volt. Uram, mondtam, már megyek is és megnézem. Akkora lyukak voltak a faszerkezeten, hogy át lehetett rajta látni, sőt nyúlni is. Mondtam, hogy nekem ehhez semmi közöm nincs, mert az üvegbeépítés az tökéletes, ott nem ázik be, viszont a fa széthúzódott, meg amit rákentek, azt nem szigetelték, s az egész fa szétázik. Igen ám, csakhogy ott van a probléma, hogy ami famunkát csináltak, azoknak a vezetője volt az építés ellenőre. Tehát nyilván nem fogja az ottani asztalosokat bajba keverni az ottani ellenőr. S azzal támadtak, hogy én például miért nem szóltam, amikor láttam, hogy rosszul van megcsinálva a faszerkezet. Ha szóltam volna, akkor kijavították volna. Hát mondtam, én már annyit szóltam, hogy már szinte kellemetlen volt, mert azt hihették, hogy nem akarom a munkát megcsinálni. S a végén már tényleg nem szóltam. Azt mondták, hogy üvegezzem be, mond-

tam rendben van, s beüvegeztem. Mivel a szakértésből egy kis tapasztalatom van, amikor kimentünk, és találkoztunk többen, akkor én szakértővel mentem. S akkor én kaptam ráadásul egy olyan szakértést ettől a szakértőtől, hogy az én munkám tökéletes, a faszerkezet rossz. De akkor is, ha nyugodt vagyok, mert biztos, hogy nem tévedtem, akkor is bennem van egy tüske vagy egy feszültség, hogy szóltak nekem, hogy rosszul csináltam a munkámat... Végül én adtam egy megoldást, hogy lehetne helyrehozni a fát, bár legalább négyen ott voltak az ő embereik közül is. Mondták erre, hogy csináljam meg. Hát mondtam, hogy én tippet adok, de nem tudom megcsinálni, pláne azért, mert már egyszer engedtem neki ötszáz forintot négyzetméterenként, tehát nekem ezen nincs olyan hasznom, sőt egyáltalán nincs rajta hasznom, hogy én még plusz vállaljak ebből valami munkát. Ezek után az ő szakértője a KIOSZ-nál bejelentést tett. De megvan a szakértés, és hát az ő szakértője olyanokat mondott, amik ezelőtt 15 évvel már elavultak voltak, például azt, hogy miért nem csináltuk gittel. Hát régen ez jó megoldás volt, ma már gitt senkinek se kell. Ebből látom, hogy nem ért hozzá...

— Ismeri-e a szűkebb környezetét, önálló kisiparosokat? Mi a véleménye róluk?

— Igen, többsége nagyon rendes, tisztességes. Egyre elkeseredettebbek, egyre inkább nem megy az üzlet. Ilyen modernebb termékeknél ehhez már egy kis szakmai plusz is kell. Ezek az emberek csinálják a gyengébb minőségű termékeket, nemcsak ők, hanem a tsz-ek, meg a szövetkezetek, nagyobb cégek is csinálják. Nem rosszindulatból csinálják rosszra, hanem szakmai hozzá nem értésből. Egy üveges megszokta, hogy egy négyes üveget betesz ide-oda, aztán hazamegy, s ha nem volt betörve, amikor átadta, akkor ő jó munkát végzett. Ez a thermopánnál csak egy év múlva fog kiderülni.

— Van, akivel jó viszonyban van?

— Igen. A konkurenciával együtt szoktunk lejárni Orosházára... Ez egy érdekes dolog, tulajdonképpen a nyugati üzletekben csinálják ezt. Most nem mondom, hogy szövetségesek vagyunk, de azért nekünk jobban kell ahhoz ismernünk egymást, hogy kimenjünk a piacra... Ebben a gazdasági helyzetben egyre rosszabb. Nincs pénz, mindenki bizalmatlan. A tisztességes munkának nincs becsülete. Most egy innovációs konferencián voltam a minisztériumban, ahova a miniszter összehívott bennünket. Van olyan maszek, aki 78 emberrel dolgozik, s csak a gépeinek értéke kétszáz millió... Az egyik úgy kezdte, hogy

ezelőtt hat évvel rossz zárakat javított, most pedig Japánnak szállít speciális felületen megmunkált szerszámokat. Szóval itt ebben a gazdaságban egy nagyon nagy baj van, az állandó áremelés. Hogy az államháztartásnak kell a pénz, és szélsőségesen fogalmazva, csak azt látják, hogy honnan lehet pénzt elvenni, hogy valahova tegyenek. De ha egy családban az fordul elő, hogy most én minden gyereknek adot ötven forintot, s azután elveszek tőlük harminc forintot, s így nekem relatíve több van, mint nekik, attól ez a család nem lesz gazdagabb. Attól lenne gazdagabb, ha a tagokat valahogy úgy ösztönözné, hogy igenis nagyon sokat keressenek, és nagyon sokat fizessenek be az államnak. Itt a munkát kéne felpörgetni, nem pedig az elvonásokat növelni. Mert így elmegy a kedve mindenkinek tőle. Én lehet, hogy be fogom fejezni, pedig tény, hogy elég jó sikereket értem el, de lehet, hogy nem lesz rá lehetőségem ezt tovább csinálni... Ma már nyíltan megmondom, hogy akinek két négyzetméternyi van — az nem nagy tábla, nem egyben van, s ő el tudja hozni ide vagy el tudja vinni máshová —, akkor ne is próbáljon kihívni, mert nem megyek ki. Mert tulajdonképpen nem is a munkámat kéne megfizetnie, hanem azt a kiesést, amivel én itt sorozatban tudom csinálni. Azt mondom, hogy el tudom vállalni, de csak két vagy három hónap múlva... Ez az egyik megoldás. A másik az, hogy elhozza ide, s ha reggel idehozza, este már viheti is haza... Ma már olyan nincs, hogy egy asztalos egy régi szekrényt felújítson. Legfeljebb az a hatvanéves nyugdíjas, aki pénzt nem akar keresni, de megszokta a munkát, és akar valamit ügyködni... Én kiszámoltam most, hogy száz forint megtermelt pénzből nyolcvanat kell visszafizetnem. Most már olyan adózó vagyok, hogy én kiszámítom magamnak, s megmondom az államnak, hogy nekem ennyit kell fizetni. Namármost eddig nekem nagyon jó dolgom volt. Az üzleti életben nekem sokat kellett tanulnom, nagyon lentről kezdtem, és most is nagyon sok mindenhez nem értek. Valahogy úgy tudtam talpon maradni, hogy mondjuk ez a termék energiatakarékos termék, ezért a régi adórendszer szerint ezt dotálták, 30% adóalap-csökkentő kedvezményt kaptam, plusz hozzá jött a saját szabadalom: ami 40%. Tehát a megtermelt pénzemből, mondjuk 100 forintból 40-hez nem nyúltak hozzá, 60 után pedig úgy adóztam, ahogy kell, befizettem 60%-át. És ezekre azért volt szükségem, mert mi nagyon jó minőségű terméket akarunk csinálni. Tehát én nem akarok belemenni semmiféle olyan dologba, hogy megcsinálom, azután majd perelnek, és megnyerem a pert. Amit mi csinálunk, megpróbáljuk a legjobban csinálni. Ha például üveg jön fel Orosházáról, lehet, hogy tíz táblából el kell dobni hármat, mert az olyan minőségű, hogy azt nem építem be...Tehát tisztességes munkát csak akkor tudok csinálni, ha tényleg plusz pénzeket tudok csinálni adókedvezményekkel...

— A KIOSZ-nál van-e valami tisztsége?

— Igen. A Szakmafejlesztési Bizottságba beválasztottak... Ha az üveges szakmában el akarunk érni valamit, én amellett vagyok, hogy összefogva el tudjuk érni. Például jön egy láda üveg, régen kint is volt egy címke, meg belül is. Ha kint az volt ráírva, hogy "A" minőségű, akkor bent is "A" minőségű volt. Most a bentit nem teszik bele valami oknál fogva, így aztán lehet különböző sefteket csinálni, hogy az "A" minőségűt "C"-nek, a "C" minőségűt "A"-nak mondják. Szóval össze-vissza kavarodik minden. Ki megy érte? Állam megy érte, vagy maszek megy érte, ad jattot vagy nem ad... nem egy korrekt dolog. De ha kint is van egy címke, bent is van egy címke, ami plusz munkával nem jár, akkor nincs vita... Tehát itt arról van szó, hogy megpróbálunk közös erővel olyan dolgokat csinálni, ami tulajdonképpen tényleg a tisztességes munkát viszi előre...

— Ön tagja a VOSZ-nak?

— Nem, de most belépek. Van ott egy ismerősöm, aki vezető és tényleg nagyon jól, alulról szerveződnek. Más célok vannak. Itt olyan harcok fognak elindulni, hogy nem is igaz. Lehet, hogy zsenik, akik csinálják a törvényeket, de a legjobb az a döntés, amikor az érintettekkel megbeszélik. Mert azok egyből megmondják a buktatót, és lehet, hogy nekik van igazuk. Például a szabadalom az kedvezményezett, de csak akkor, ha eladom. Ekkor a felvett pénz után kedvezményesen adózom. De mivel én a szabadalmamat nem adom el, hanem használom, mivel ez olyan szabadalom, amit lehet használni, és egyértelműen kimutatható, hogy hasznosan lehet használni, erre pillanatnyilag nincs törvény. Én most írtam az APEH-nek, hogy mondják meg, hogy hogy kéne adóznom ebben az évben. Ezt nem tudták megmondani. A PM-ben is bent voltam: mondják meg, hogy kéne adóznom? Azt mondták, nyugodtan csináljam, lesz kedvezmény, de még nem tudják, hogy mennyi. Ez most nagyon élesen felvetett dolog, mert ha én most száz forintot megkeresek, s nekem tényleg húsz marad csak belőle, akkor tényleg egy napon belül befejezem. Abbahagyom. De ha százból nekem mondjuk megmaradna ötven, akkor én olyan fejlesztést tudnék csinálni, de olyat... Mindaz elmegy, amit költségként elkönyvelhetek. Például az nem megy el, ami Magyarországon már szinte mindenfelé kezd terjedni: a csúszópénz. Olyan pénzek vannak, hogy döbbenetes. Nemcsak pénzek, hanem ital például... És már sajnos nem ott tartunk, hogy valami plusz dologért ad az ember egy üveg italt, hanem most már ha nem adja, akkor szóba sem állnak vele. És ez lehetetlen helyzet.

— Mi a véleménye a kontárokról?

— Tulajdonképpen az ember mindig a legkisebb ellenállás felé megy. Akkor azt kell mondanom, hogy nekik van igazuk... Tehát ez az adórendszer nagyon kedvező a kontároknak... Tulajdonképpen az adóhatóságnál is van egy olyan passzus, amely elfogadja, tehát lehet valaki kontár, és ha bejelentkezik egy bizonyos pozícióba, akkor semmit se csinálnak vele. Még egy nagyon rossz dolog van. Kontárt úgy lehet elkapni, ha háromszor egymás után azt tudják bizonyítani rá, hogy adja vagy veszi át a pénzt. Olyan nincs, hogy valakit elkapjanak. Tehát gyakorlatilag a tanácsi ellenőrzési körből kiesik, mert nincs egy olyan szervezet, amely az ő ellenőrzésével foglalkozna. Azoknak a szervezeteknek, amelyeknek az a dolga, hogy foglalkozzanak a kisiparosoknak, kiskereskedőknek, GMK-knak az ellenőrzésével, elég munkájuk van ahhoz, hogysem még ilyesmivel is foglalkozzanak, ami nem az ő hatáskörük. Tehát itt valahogy azt kéne csinálni, ami a fejlettebb demokráciával meg kultúrával rendelkező országoknál van, vagyis először vissza kellene szerezni az ipar becsületét, aztán ezt úgy kellene megtartani, hogy a közösség számolja fel tulajdonképpen a kontárokat... Nagy probléma, hogy a mi családunkban van egy nagy ellentmondás. Milyen jogon mondhatom az én gyerekeimnek, hogy kislányom vagy kisfiam tanulják. Mert látja, hogy én tanultam, és végül el kellett mennem üveget cipelni. Talán ez egy olyan ellentmondás, amit hazugság nélkül nem tudok megmagyarázni. Ezért úgy beszéltük meg itt a családban, hogy addig, amíg lehet, mindent szedjen magára, és csak utána döntsön. Nem mehet az sokáig, ami pillanatnyilag van, hogy a szellemi munkának nincs értéke. Ennek meg kell változni. És akkor, ha elért egy olyan szintre, hogy nagyobb látóköre van, akkor ő döntse el, hogy a tanult szakmájában akar-e dolgozni, vagy pedig annak felhasználásával, hasznosításával valami mást akar csinálni... Sajtóból, rádióból, televízióból, barátoktól, ismerősöktől, nagyon sok helyről vannak információim, és amit én ez ügyben hiányolok, hogy gyönyörűek az elképzelések megint, de sokkal többnek kéne történnie. Például itt van a vállalkozások ügye. Mióta beszélünk róla. Ez olyan, mint amilyen a családi házak építésének a támogatása volt. Azok támogatásáról is sokat beszéltek. Én ezt a nagy házat felépítettem. Egy emberrel nem találkoztam, aki engemet támogatott volna. Csak olyannal, aki betartott. Lehet ott ez a tüzépes, lehet ott ez a fuvaros, lehet ez az OTP-s, lehetett bárki, de én csak ilyennel találkoztam... Itt van a szabadalom dolga. Hogy milyen döbbenetes hajtóerő lenne a műszaki fejlesztésnél az, ha lenne szabadalmi kedvezmény Magyarországon. Ha kapnának 20-30-50%-os kedvezményt. Ez hatalmas húzóerő lenne. Min-

denki szabadalmakon törné a fejét. Például Reagennek ismerem a gazdaságpolitikáját. Pofonegyszerű. A különböző adócsökkentésekkel úgy felpergette a gazdaságot, hogy alig lehetett leállítani. A piac szélesedik, lemennek az árak, a konkurencia nő. Egy csomó hasznos dolog lett belőle... Nyáron lemegyünk a Balatonra vagy elutazunk valahová, télen pedig — mivel csendes az ipar — eljárunk sízni. Ez egy jó családi sport, együtt vagyunk, jó levegőn vagyunk... Tavaly ősszel például olyan hajtás volt, hogy október elejétől gyakorlatilag vasárnap délután kivételével minden nap dolgoztunk. De most már azért rájöttünk arra, hogy ezt nem szabad csinálni... Számunkra, ami a legsürgetőbb, az a korrupció visszaszorítása, a demokráciának, a tudásnak, becsületnek és a tisztességes munkának a megteremtése... A nyugdíjasok kérdése. Gyakorlatilag egy életet végigdolgozom tisztességben, becsületben, és vagy egy olyan nyugdíjtörvény, hogy nem biztos, hogy meg tudok élni belőle. A fiatalság helyzete. Tényleg nagy vívmány volt az, hogy a nők elmehettek dolgozni, de egy nagy baklövés is... Én tudom az én családomról, hogy itt a feleségem maximálisan csak azt csinálja, ami a családot összetartja, és ezenkívül az én adminisztrációmat is. Ha ezt ő nem tudja csinálni, az egész felfordul. Például a Balatonról most feljött utánam, azért, mert nekem annyi munkám van, hogy én nem tudok semmire sem figyelni. Tehát kell lenni egy olyan háttérnek, aki mindent számon tart. Most csak egy példa. Milyen legyen a névnapjuk, születésnapjuk a gyerekeknek? Hová kell menni? Mit kell csinálni? Ezeket ő tartja számon. Párttag vagyok 76 óta. Én tényleg világéletemben a társadalomért dolgoztam, társadalmi munkában, mindenben benne voltam. Úgy érzem azonban, hogy elérkezett az a pillanat, amikor már csak a családnak tudok élni, az az első, és utána, ha még van energia, akkor szívesen teszek valamit a közért, bár egyre kevésbé látom értelmét. Nem látom az eredményét, mert mi olyan huszad, ötvened rangú dolgokon vitatkozunk, amivel semmire se megyünk. Itt van a pártdemokrácia ügye, meg egy csomó olyan probléma, amit talán most megbolygattak, de ez rengeteg embernek konfliktust okoz. Inkább a nálam idősebbeknek, akik egy életen keresztül valamiért harcoltak, és azután egyszer csak rájöttek, hogy ez nem így van, ez nem igaz, ez pedig másképp van. Egy csomó olyan ember, aki egy életen keresztül hajtott... Én megmondom őszintén, én is össze vagyok keveredve, mert épp most találtam meg a PG könyvemet és elkezdtem olvasgatni... Hát most olyan káosz lesz itt az elvekben, hogy senki sem tudja, hogy most hová tartozik, mit csinál, hová kéne mennie... Itt van még egy dolog, ami nagyon bosszant engem. Hogy tulajdonképpen ezt az egész gazdaságot valaki eltolta, és most kollektív döntéssel mindenki tiszta maradt. És a megszorításokat azok szenvedik meg, akik nem

voltak benne a buliban, nem sok hasznot húztak belőle... Még egy dolgot említek. Mikor voltak ezek a pártértekezlet előtti elbeszélgetések, nekem volt egy elképzelésem. Tényleg én nem akarok kapitalizmust, nekem ez elég jó, ebben az üzletben nekem vannak lehetőségeim. Volt tehát egy ötletem, amit nagyon keményen lehurrogtak. Én nem akarok többpártrendszert, de miért ne lehetne például -- de mondom, nagyon keményen lehurrogtak érte -- két kommunista párt, egy kommunista párt és egy MSZMP. Ez mind a kettő ugyanazt akarná. Ez nagyon jó lenne szerintem... Amikor kiléptem a cégtől, a személyzetis nőnk megkérdezte tőlem: "Hogy érzem magam mint üveges?". Degradálónak érezte, hogy egy tudományos munkatárs, aki a tudomány fellegvárában egy jelentős posztot töltött be, elment holmi üvegesnek. Erre azt mondtam neki, hogy akkor, amikor a tudomány fellegvárában voltam, akkor az utolsó munkám az volt, hogy a BM Központi Kórházában le kellett selejteznem ötven vazelines üveget, mert piszkosak voltak. Ennek a kórház igazgatójának nem volt ahhoz joga, hogy azt mondja, dobják ki. Ehhez kellett neki egy szakértés. Én csináltam a szakértést. Megvizsgáltuk, sósav elemzésnek vetettük alá az üvegeket, mígnem kiderült, hogy nem lehet kimosni őket. Csak azután mertek megválni tőlük, amikor már volt erről egy szakértői papírjuk. Ez volt a tudomány fellegvárában. És akkor mit csinálunk mi itt ebben a kis műhelyben? Különböző riasztóüvegeket, páncélüvegeket és számos olyan érdekes dolgot tudunk ebben a kis műhelyben megcsinálni, hogy egyáltalán nem biztos, hogy az a tudomány fellegvára, ahol aránylag jó körülmények vannak, és elég sok az eszköz. Hanem sokkal inkább az a tudomány fellegvára, ahol a fejekben van több, és akkor nem olyan fontos, hogy mennyi pénz, mennyi eszköz van rá. Ha valakinek jó ötlete van, akkor megtalálja azt a megoldást, hogy ne annyiból hozza ki, mint amennyiből a tudomány fellegvárában vagy egy eszközlekötéses cégnél kihozzák, sokkal kevesebből. Én nem merem megmondani, hogy nekem ez a keverőgép mennyibe került, mert olyan olcsó volt. Mert igenis rá voltam kényszerülve, mert nemhogy hetvenezer márkám, de hetvenezer forintom se volt arra, hogy egy ilyet megvegyek, tehát olyasmit kellett kitalálnom, ami olcsó és pofonegyszerű. Ez az, mi elégtételt ad nekem azért, hogy eljöttem onnan. Végül is sikereket értem el.

— Mennyire elégedett a sorsával?

— Én most nagyon... Mert azt csinálom, amihez kedvem van. Ha megcsinálok valamit, s ez azonnal piacképes, akkor megvan a siker. Most elismerték a szabadalmamat, most kaptam a Szabadalmi Hivataltól, a KIOSZ-tól és az Ipari Minisztériumtól aranyérmet a szabadalmamért. Tehát egy ilyen aránylag nem

nagy értékű szellemi termékre ebben a kis vállalkozói világban odafigyelnek, míg ott a tudomány fellegvárában egy ennél nagyságrendekkel értékesebb, az országnak jóval több pénzt hozó szabadalom elsikkad és porosodik. Tehát úgy érzem, hogy valahogy közelebb vagyok a napi élethez, a piachoz, és sokkal több sikerélményem van. Elég mélyről kezdtem és elég szépen felfutottam, innen úgy lehetne tovább menni, hogy kisvállalatot, ha kell akár több tíz fős kisvállalatot alapítok. Nagyon szép dolgokat lehetne csinálni. De lehet, hogy ezt megint elvágják. Akkor vissza fogok menni tudományos munkatársnak... Ha az ember örömét leli benne, és sikere van, akkor szerintem mindegy, hogy mit csinál... Amikor én elkezdtem — nem azt mondom, hogy nem volt anyagi elképzelésem, mert volt egy ilyen indítékom, de azt hiszem, hogy legalább ilyen szerepet játszott az, hogy nem függök olyan emberektől, akiknek az elképzelései nem egyeznek az enyémmel. És véleményem szerint nagyrészt nekem volt igazam. Ilyenektől én most teljesen el vagyok rekesztve, és ez nagyon jó érzés. Én azt hittem, hogy itt annyi szabadideje lesz az embernek, amennyit csak akar, de hamar kiderült, hogy valójában reggel hattól este hatig kell csinálnom. Még hétkor, nyolckor is jönnek. Fárasztónak fárasztó, de végül is doppingolja az embert az, hogy holnap vagy holnapután, egy hét múlva, egy év múlva valamit elér majd... ha valaki azt mondta volna egykor nekem, hogy vállalkozó leszek, akkor én kiröhögöm. Én kutatói pályára készültem világéletemben, még az sem érdekelt, hogy mennyit keresek... Még valamit. Írtam egy jegyzetet. Tíz ívben kellett volna megírnom, és én két ívben megírtam. Néztek rám, hogy lehet valaki ilyen ember. Tíz ívért kapna pénzt. Én tudtam, hogy egy középiskolásnak írom azt a könyvet, most én kitoljak vele azért a pénzért? Mert ha minden héten kellene egy könyvet írnom, akkor nagyon szívesen, de így én ebből nem fogok meggazdagodni. Itt a szobámnak a belső falára ki van téve, hogy 770 forintot kaptam egy tanulmányért. Én egy hónapot keményen dolgoztam azért, hogy úgy írjam meg, hogy az tényleg könynyen felfogható legyen. Az iparnak a szakmai presztízse nagyon mélyre sülylyedt. Minden iparé. Azért régen itt volt a Rácz Úr! Az üveges. És az üveges úr volt. Ami akkor egy pozíciót jelentett, ma pedig — legyen valaki üveges vagy bármi — nem tudja a megrendelő, hogy szélhámossal, gazemberrel, kontárral, tisztességessel vagy kivel áll szemben.

— Mi tekinthető előnynek az önálló iparos életben? És mi hátránynak?

— Az, hogy nem függ másnak a buta vagy félresikerült döntéseitől. Hogy amit ő dönt, annak pillanatokon belül látja a gyümölcsét. Ezért nagyon

MTA Könyvtára
Periodika 19 91/2741 n.
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

odafigyelve kell döntenie. Tehát egy bizonyos fajta szabadság a döntő. Valahogy így gondolom.

— Nagyon szépen köszönöm a beszélgetést.

— Nagyon szívesen.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc igazgató
Budapest, 1991. — Nyomdai táskaszám: 19597
Felelős szerkesztő: Angelusz Róbert
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 14,7 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0139—3461

СОДЕРЖАНИЕ
1989/3–4.

Теория

ЛАСЛО БЭЛЛЕИ: О социалистической бюрократии 221
СИЛВЕСТЕР ПОЧИК: Теории о модернизации 237

Методика

ИШТВАН ВАРГА: Размер образца и исследование гипотезы 275

Венгерская действительность

ДЬЁРДЬ ЛЕНДЬЕЛ: О склонности к предпринимательству 291
ИЛДИКО САБО: Татуированная тюрьма 311

Изучение случаев — социография

АНДРАШ ВАРГА: Два интервью с двумя частными предпринимателями 321

SOCIOLOGY
1989/3–4.

Theory

BÉLLEY, LÁSZLÓ: On Socialist Bureaucracy 221
PÓCZIK, SZILVESZTER: Modernization Theories 237

Methodology

VARGA, ISTVÁN: Hypothetic Survey and Sample Planning 275

Hungarian reality

LENGYEL, GYÖRGY: On Entrepreneurial Inclinations 291
SZABÓ, ILDIKÓ: Tattooed Prison 311

Case studies — sociography

VARGA, ANDRÁS: Two Interviews with Two Private Entrepreneurs 321

Ára: 156 Ft
Előfizetés egy évre: 312 Ft

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Folyóiratunk a szociológiai kutatásokat ismertető, s általában a szociológia és határterületeinek tudományos kérdéseivel foglalkozó kéziratokat fogad el közlésre.

A kéziratok terjedelme általában nem haladhatja meg az 1—1,5 ívet (16—24-es, kettes sorközzel gépelt oldal, soronként 50 „n" betűjellel).

A kéziratot a szerkesztőség 3 példányban kéri. A közlemény címe után fel kell tüntetni a szerző nevét, valamint munkahelyét.

A tanulmányként közlésre szánt kéziratokhoz, idegen nyelvű fordításra, 25 soros összefoglalást kell a kézirathoz mellékelni, külön oldalon, címmel ellátva, 3 példányban.

A szerző vállalja, hogy a tördelt levonatokat 3 nap alatt kijavítva visszaküldi a szerkesztőségbe.

Szerzőinknek, kérésükre — tiszteletdíjuk terhére — 100 db különlenyomatot készítünk. (A kérést a korrektúránál kell jelezni.)

A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

1828
AKADÉMIAI KIADÓ